

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENKILENCZEDIK KÖTET.

(451. 452. 453. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1914.

TARTALOM.

CDLI. SZÁM

	Lap
KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE. — (I.) Ferenczi Zoltántól	1
HENSZLMANN ÉS ERDÉLYI JÁNOS AESTHETIKAI ELMÉ- LETE. — Jánosi Bélától	26
BOSZNIA KÖZJOGI HELYZETE. (II.) — Réz Mihálytól	66
SCHEFFEL. — Antal Gézátlól	81
WALT WHITMAN. — Reichard Piroskától	98
A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLEGÉNY. (III.) — Keller Gottfréd után, németből — Bodrogi Lajostól	117
KÖLTEMÉNYEK: <i>A pacsirtához.</i> — Lévay Józseftől — <i>A gonosz anya.</i> — Ifj. Szász Bélától	128
SZEMLE. 1. <i>Három magyar művész elköltözése.</i> — (Lechner Ödön, Feszty Árpád, Spányi Béla). — Koronghi Lippich Elektől.	
2. <i>A középiskola reformjához.</i> — Görög Imrétől	130
ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Költők mint regényhősök.</i> — (Heine, Grillparzer, Lenau). — Heinrich Gusztávtól	
2. <i>Új néprajzi művek.</i> — (Roheim Géza: <i>A varázserő fogal- mának eredete.</i> — Gönczi Ferencz: <i>A zalameggyei vendek.</i> — Gön- czi: <i>Göcsej.</i> — Bán Aladártól.	
3. <i>Hardy Tamás.</i> — (F. A. Hedgcock: <i>Thomas Hardy</i>) — Rózsa Dezsőtől	146

CDLII. SZÁM.

A MAGYAR VÁROS HIVATÁSA ÉS A VÁROSI REFORM. — Báró Máriássy Tibortól	161
KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE. (II.) — Ferenczi Zoltántól	179
SÁGUNA ANDRÁS. (I.) — Moldován Gergelytől	215
TERENTIUS A VILÁGIRODALOMBAN. — Huszti Józseftől	265
AZ UTOLSÓ TAVASZ. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	286
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Pesti képek.</i> — Radó Antaltól	297

	Lap
SZEMLE: <i>A latin nyelvi tanítás reformja.</i> — Geréb Józseftől	299
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A középkori nevelés története.</i> (Fináczy Ernő könyve.) — Imre Sándortól	
2. <i>A Ratio Educationis.</i> — Viszota Gyulától	
3. <i>Magyar közgazdaság és cultura.</i> (A nemzetközi közgazda- sági tanfolyam előadásai.) — Rózsa Dezsőtől	309

CDLIII. SZÁM.

A MAGYAR SOLYMÁSZAT. — Takáts Sándortól	321
A GENFI CONVENTIO FÉLSZÁZADOS FENNÁLLÁSA. — Farkas Lászlótól	339
A MAGYAR POLITIKA-TUDOMÁNY. (I.) — Pasteiner Ivántól	369
SÁGUNA ANDRÁS. (II.) — Moldován Gergelytől	383
AZ UTOLSÓ TAVASZ. (II.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	434
AZ INDÁKKAL BENŐTT FORRÁS. — Költemény. — Leconte de Lisle után, francziából — Vargha Gyulától	454
SZEMLE: <i>Világháboru és pénzügyi hadkészület.</i> — Földes Bélától	458
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Magyar hegemonia.</i> — (vasadi Balogh György: <i>A magyar hegemonia</i>) — d.-tól	
2. <i>A Balkán.</i> — (Strausz Adolf: <i>Az Új Balkán félsziget és a török birodalom.</i>) — Dercsényi Móricztól	
3. <i>Rombauer Emil.</i> — (Binder Jenő: <i>Rombauer Emil. 1854— 1914.</i>) — d.-tól	
4. <i>Palma Károly Ferencz.</i> — (Tóth László: <i>Palma Károly Ferencz élete és munkái.</i>) d.-tól	463

KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE.*

(Első közlemény.)

I.

Irodalmunkban a regényirodalom a többi műfajhoz képest aránytalanul lassan és nehezen fejlődött. Ennek első és legfőbb oka volt az, hogy a XVIII. század végén korán elfordultunk a francziáktól, a classikusokon kívül újra a németek váltak mestereinkké, már pedig a németektől éppen regényírást eltanulni nem lehetett s még ma sem igen lehet.

Egyenesen azon fordult meg tehát irodalmunkban a regény kérdése, hogy mikor akad valaki megfelelő tehetséggel, a ki mestereiül akár az angolokat, akár a francziákat választja.

Abban az időben, t. i. a XIX. század első tizedeiben, a Scott Walter irányának követése mintegy magától értetődő volt. A híres «Waverley Novels» 1814—1827-ig mámorba és csodálatba ejtették Európát s megalapították a történelmi regényt, mint a történelmi epos legtermészetesebb folytatását. Ez volt a sóvárgás nálunk is. Midőn 1830 tájt az 1790-óta uralkodó eposi lelkesedés kora lejárt s e műfajt a kritika korszerűtlennek kiáltotta ki: a közóhaj a történelmi drámát s a történelmi regényt követelte az irodalomtól, utóbbit Walter Scott példájára mutatva.

Valóban nálunk is Scott hatott először jobb irányban. Bajza még mint fiatal ember írta az ő modorában első kísérleteit, de nem fejezte be őket s csak halála után jelentek meg; de *A románköltésről* (1833) cz. fontos tanulmá-

* Születésének századik évfordulója alkalmából részben felolvas-
tatott a m. t. Akadémia összes-ülésén, 1914. máj. 25-én.

nya, mely első figyelemreméltó értekezés nálunk e nevezetes műfajról, ujjal mutatott a nagy angolra, mint követendő példára.

Ennek volt eredménye, hogy míg Fáy András még a németek nyomán járt, Gaal József *Szirmay Ilonája*, jóllehet kevés költői és jellemző erővel, de már Scott nyomait követi. Vele egy időben lépett fel 1836-ban, pár héttel utóbb, Jósika Miklós az *Abafival* s adta ki ugyanabban az évben *Pillangó* cz. alatt Bajza a maga fordításait a legjobb angol és német elbeszélésekből.

Közben az angoloknál Bulwer-Lytton jutott nagy hírre az úgynevezett jellemrajz-regénynyel. Az ő hatása alatt írta Gaalnál és Jósikánál még előbb, mert hiszen egyenesen hatott vele Jósika felbátorítására, Petrichevich Horváth Lázár *Az elbujdosott* cz. kétkötetes regényét, mely nagy várakozások közt, de csekély hatással, szintén 1836-ban jelent meg. Ebben Bulwernek, kit ő nagyobbnek tart minden más regényírónál, a következő megható sorokat szenteli:

«Hasonlíthatatlan teremtője az annyira kedvelt *Pelhamnak!* te ki a század gyöngeségeit oly kellemesen, oly kívánatosan terjeszted előnkbe, hogy azokat, bármi csömört-hozók legyenek is különben, kívánva kívánjuk magunk elébe tálatatni, ki új fényt s egy nem ismert világot vetsz azon írói pályára, mely a hasznost édessel vegyíteni szokta; s ki furesázkodni láttatol azalatt, míg valósággal a legélesebb aczállal érinted a politicalai test vadhúsait; ki románidat a legszebb morál s legmélyebb philosophiának virágos kertjévé varázsolni tudod! — Kedves író te, kinek szembe-tűnő eredetisége, játszó elméssége, s kimondhatlan élénk főstései egyaránt lánczolják le olvasóid osztatlan figyelmét... szesz polgára szabad Britanniának, kinek kezében a maga tökélyében tündöklék ki anyanyelved crösusi gazdagsága! Te, kinek tolla a kényes *Pelham* világi hiúságait, s a vidám *Clarence* kellemes elevenségét, vagy a szerencsétlen *Devercux* fényes tapasztalásait épen oly könnyen, oly találva tudta előnkbe adni, mint mennyei türedelmét a szegény *Mordauntnak*, bájtjeljes magaviseletét a tolvaj *Cliffordnak*, vagy a fatum vaskeze alatt öszverogyó

Aram istenítő szerelmét! . . . szóval, szabad nemzeted méltó csillaga, Bulwer! vajha dús szellemed szállná meg az ujoncz író, ki a pályán, melyet te annyi fénynyel tapodsz. legalább árnyad szeretne lenni, s kinek vágyai legfőbbike: művelteket gyönyörködtetni!!!»

Ime két nevezetes, nagy angol író, mint a magyar regény mesterei 1836-ban, midőn három kiváló regény s egy kötet elbeszélés jelent meg a legkiválóbb írók műveiből magyar nyelven. Nem oly eredmény-e ez, melyre ma is büszkék lehetnénk?

Ezért neveztem el az 1836-ik évet regényirodalmunk nagy évének.

Ezután rendkívül gyors és nagy is a fejlődés. Jósika egymást követő regényein kívül, már 1839-re kész *A karthausi* s Eötvös föllép, mint a legkiválóbb francziák tanítványa. Kemény pedig, a Balzac és részben a Bulwer nagy tanítványa, szintén 1839-ben csaknem a befejezésre juttatja első nagy regényét, *Izabella királyné és a remete* cz. a. (I—VI. köt.), melyből a kortársak csak pár töredéket ismerhettek meg. Írt egy töredéket *A hírlapszerkesztő naplója* czim alatt, melyből semmi sem jelent meg. Pár év mulva (1842—44) megírja az *Élet és ábránd* regényét, melyből szintén csak kis részletet adott ki 1844-ben s 1845—47-ben föllép legnagyobb szabású művével, *Gyulai Pál* czimű ötkötetes regényével.

Ezóta szépirodalmi műveinek sora a következő: *A szív örvényei*, regény, *Férj és nő*, regény két kötetben, 1851., *Két boldog*, *Visszaemlékezések* (novellacyklus), mely a *Ködképek a kedély láthatárán* cz. regényének első tizenhárom fejezete (*Budapesti Visszhang*), *A szerelem élete* (Beszélyfüzér, töredék), 1852., *Alhikmet, a vén törpe, Poharazás alatt* (Beszélyfüzér. I. Bevezetés. II. *Kaland u Missouri mellől.* III. *Erény és illem*), *Szerelem és hiúság, Ködképek a kedély láthatárán* (teljesen befejezve) 1853., *Deborah* (a *Rajongók* első fogalmazása, tizenkilencz fejezetben, *Budapesti Hírlap*, 1855. I.), *Özvegy és leánya*, regény három kötetben, 1855—1857., *Zord idő*, regény három kötetben, 1857—58., *Rajongók*, regény négy kötetben 1858—59.

Ezek azok a művek, melyek alapján Kemény születésének századik évfordulója alkalmából néhány jellemző vonást kívánok a költőről kiemelni. Tehát nem az ő egész életművéről lesz e lapokon szó, mert ehhez ez a tér kevés. E mellett míg művei mind kritikailag összegyűjtve nincsenek, egész irodalmi működésének rajza alig gondolható a megfelelő pontossággal. A politikus, a publicista benne majdnem oly jelentékeny, mint a regényíró, sőt a kortársak többre tartották. Mi most ehhez az oldalához nem nyúlunk; mert azok a hiányok, melyek egy ily rendkívüli szellem működésének összefoglaló rajzában mindig ott rajzanak az író tolla körül, még inkább megszorodnának, ha a feladatot nagyon ki akarnók tágítani. Tervünk tehát határozott és körülírt.

E dolgozatban továbbá, melynek az első terv szerint csakis egy összefoglaló megemlékezésnek kellett volna lennie, de egy kis tanulmányra bővült ki, a költő szépirodalmi művein kívül kivált történelmi jellemrajzaira s a regényről szóló irodalmi tanulmányaira voltam tekintettel. Tanulmányaira kivált azért, mert azt az általános tapasztalatot tettem, hogy valahányszor a költők valamely általuk művelt műfaj elméletéről irtak, természetszerűleg sokat szőttek bele abból, a hogy magok fogták fel az illető műfaj lényegét s a mint magok gyakorolták művészetüket. Így tapasztalható ez, mint ez egyébként természetes, Arany János eposzi elméleteiben, továbbá Bajzánál, Jósikánál, hogy most egyebet mellőzsek. Hiszen hivatkozhatnám a legnagyobb példára, Goethere is.

Így lett e dolgozat terjedelmesebb, a mi szintén természetes, mert legyen szabad nekem is Keményről azt mondanom — mert mondható, — a mit Arany mond Dantéről, hogy «állottam vizének mélységei felett» és a mélységek vonzanak. Kemény művei pedig mélyek s hasonlítanak Dodona szent patakjához, melynek az volt az ereje, hogy látogatóinak világított és minden fáklyát meg bírt gyújtani, melyek vizének felületét érintették. Ekkép gyúlt meg az én fáklyám is, a mint Kemény műveinek világító folyamához ért. De különben is, minthogy az igazi érdemnek nincs

sírja, helyes, ha ily nevezetes alkalommal, mint a századik évforduló, erről az egyszerű igazságról minél több tanulmány tesz tanuságot, mert minden szem találhat olyat, mi a látásra érdemes, vagy legalább tanuskodik a szeretet elmélyedéséről.

II.

Kemény két, a mi történetünkéből vett, továbbá egy, a portugál történetből vett regénye s a *Kortelkedés és ellenszerei* tanulmánya alapján bőven és elmélyedve foglalkozott a történelmi regény és általában a regény elméletével, valamint socialis és irodalmi jelentőségével. Ennek az elmerülésnek fontos töredékeit találjuk meg czikkeiben, melyek a *Szépirodalmi Lapokban* 1853-ban *Eszmék a regény és a dráma körül*, továbbá a *Pesti Napló* 1859-iki folyamában *Élet és irodalom* s *Szellemi Tér* czim alatt jelentek meg.

Minthogy e fejtegetések elsejét abból az alkalomból írta, hogy az *Újabb Nemzeti Könyvtár* első kötetei megjelentek, a többit pedig abból az alkalomból, hogy ennek első kötete második kiadást ért meg, mely gyűjtemény régi költői művek, emlékiratok, krónikák közlését tűzte ki czélul; természetes, hogy habár Kemény vázlatos észrevételeiben egész irodalmi életünk állapotára és feladataira kiterjeszkedik, mégis regény-irodalmunkból kivált a történelmi regény érdekli, melynek mindegyik cikksorozatában aránytalanul nagyobb tért szentel.

Ő általában nagy súlyt helyez a történelem tanulmányozására, mely nagy viharok után is nyugalmat hoz a kedélyekbe apathia nélkül s ábrándok helyett a józan erélyt támasztja fel. És a történelemnek ez a tanulmányozása nemcsak a hazafi, hanem a költő föladata is. A hazai történelemtől elszakadt irodalom czél nélküli csapongásokba téved s megvesztegeti a közgondolkozást is. A hazai történelemhez való visszatérés a művészetet és szépirodalmat egyaránt megtermékenyíti és megtisztítja; e mellett a közvéleményt is higgadtabbá, nemesebbé, gyakorlatibbá teszi.

A történelemnek ez az odaadó tanulmánya hiányzik elég szép számú történelmi regényeinkben, mely alól a forradalom előttiék közül egyet sem vesz ki, mert nincs bennök történelmi légkör, nincs meg az, mi a rajzolt jellemeket «bizonyos évekhez, bizonyos erkölcsökhöz és világnézetekhez annyira organice kötné, hogy e kapcsok közül kiszakítva megsemmisülnének». Mindenütt ködképeket, csodásan össze nem függő lélekmozzanatokat, phantastikus alakokat s bensőleg valótlan meséket talál. Ez szerinte nálunk többnyire az ismerethiányból származik. E hűtlenség a rajzban nem iskola, hanem csak tudatlanság.

Elismeri a regény nagy szabadságát formában és tartalomban, de követeli tőle a pontos jellemrajzot és azt, hogy ha a jelenben játszik, művészileg hű jelent, ha a múltban, művészileg hű multat adjon; ha meg képzeleti világban mozog, akkor mozogjon ott s «ne hazudja magát be bizonyos időbe és helybe».

Mindebből következik, hogy «a történelmi regénynek nemcsak művészileg szépnek és igaznak, de bizonyos... határokig történelmileg hűnek és igaznak kell lenni».

De a történelem és regény mégis más. Amaz a tudomány tárgya, ez a művészet feladata. Amaz egy meg nem szakadó folyamat; emez befejezett műalkat kikerekített mesével, «megoldott eszméssel, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófában elmondott költői igazságtétellel».

Vannak más szembeötlő különbségek is. Ilyenek a történelem epikai nyugalma és szélessége, a számtalan elágazások, fonalak, melyeket csak a korok szelleme tart össze. Ezeket összpontosítani, egy célra kell felhasználni az által, hogy a költő össze nem függő jeleneteket egy kiinduló pontban egyesít; az okokat és következményeket összekapcsolja és osszerántja; a megszakított tényeket egymásból fejti ki; egy költött jellem vagy költött körülmény által a szétzilált eseményeket egységbe vonja; a történelmi hosszabb időközt megrövidíti; a hatástalan eseményeknek epigrammai élt, drámai életet adhat s belőlök eszmét, bölcselmi itéletet vonhat ki. Végre ha a történelmi korszak,

mely a költő alkotó kedvét vonzza, oly zilált, hogy csak az összes elsoroltak felhasználásával győzhetne rajta, akkor Kemény a Scott Walter módszerét ajánlja, t. i. költsön az író önálló mesét s tegye által a történelmi kor szellemébe hiven rajzolt háttérrel, mely így a történelemben fog történni, noha szorosán véve nem történelmi regény.

Kemény fejtegetéseinek másik része a jellemek cselekedeteinek indokolására vonatkozik, kapcsolatban azzal, hogy vannak történelmileg egy Tacitus tollára érdekes és jellemző korok, de mégsem alkalmasak arra, hogy költő s így regényíró is foglalkozzék velök; vagy pedig érdekességök ellenére a cselekvő szereplők eszmék és czélok nélkül működnek s így költői tervre, a jellemeknek cselekvényeikben feltüntetésére alkalmatlanok. Már pedig a cselekvő személyek tetteinek szellemi rugóikban való indokolása nélkül nincs valódi magasabbrendű költői mű. És éppen ez a legnehezebb, mert tetteink belső indokai a legmélyebb titkok. Mindazok, mik ez indokok körül napfényre jutnak, csak általánosságok; tetteink rugói gyakran oly tények, melyeket eltakarunk, oly ingerültség, mely titok, a szellem és véralkat oly állapotai, melyeket magunk sem birunk megmagyarázni, a rokon- és ellenszenv oly különös vonzásai és eltaszító erői, melyek kipuhatolására önmagunkra nézve is hiában vállalkoznánk.

De számos eset van rá, hogy akár a történelem, akár korunk szereplőinek tetteiben valami általában indokoltnak tetszik, a művészet szempontjából mégsem az, mert ez az indok nem elég s tehát nem meggyőző. A művészet és természettudomány éppen azon mélyen fekvő, láthatatlan részletek kikutatása által hat, melyeket csak a mikroszkóp láthat meg; már pedig nincs nagyobb szerű s több ezerszeres nagyításban a lelki élet finom atómjait megmutató mikroszkóp, mint az igazi művész mélyre ható tekintete, melylyel ő a Maja fátyla által a más szemek elől sűrűn elfödött lelki élet belsejébe néz s az érzések és gondolatok minden másnál finomabb mozgásait működésökben szemlélni és megmutatni bírja.

Emlékezzünk meg e ponton Kemény eljárására. Ő e

tant, mint a többit is, saját magára is szabta. Ezért helyez ő oly nagy súlyt a jellemekek belső életére, ezért emeli ki ezt tanulmányaiban ismételve és ismételve s valóban az ő legnagyobb jogczíme a halhatatlanságra, hogy a jellemekek e belső életének rajza neki annyi esetben oly mesterileg sikerült. Ő jellemekek történetét, ő belső rugók elemzését és működését, ő a lélekben lefolyó cselekmények mozgalmait rajzolja. Röviden: ő a jellemekekből alkotja regényeit s nem megfordítva.

Ezért oly fontos nála a cselekmény megválasztása is. Csak olyat vesz tárgyul, mely a jellemekek e belső életének rajzát lehetővé teszi, mely a tettek e rugóinak mély és cél felé siető elemzését, mozgását, működését egy fölvetett szenvedély vagy nagy elhatározás vagy rögeszme hatása alatt a maga rombolásaiban, végzetességeiben, gyakran nem is jelentékeny ok miatt megindítva, működésbe hozva, feltünteteti és a mely ekkép egy nagy bölcselmi vagy társadalmi vagy mélységes emberi igazság kivonására alkalmas. Az ő regényei a lélekben viharoznak le, ránk hagyva az emberiségre nézve hiábanvaló tanulságaikat, melyek olyanok, mint az erkölcs egyetemes törvényei, melyekről mindenki naponként megfeledkezik akár érdekből, akár kényelemből, akár elnézésből, akár szenvedélyből, akár rögeszméből, akár hiúságból vagy néha több okból eredő önbecserzettől elvakulva és ellenállhatatlanul vonatva. Nincs senki és nem volt még, a ki a Szibilla-könyveket életében számtalanszor ne égette volna el. S van-e ennél a történelemből, az életből s a nagy elmék műveiből levonható fájdalmasabb tanulság?

A jellemrajz e fontosságából önként következik a történelmi ismert jellemekek hűsége. «A regényíró mentől ismeretebb történelmi személyt vesz tolla alá, annál hűbben igyekezzék annak jellemét visszaadni: — mond Kemény — de ha e hűséget szolgálai utánképzésig terjeszti, akkor könnyen megtörténik, hogy jellemei æsthetikailag érdektelenek, lélektanilag motiválatlanok lesznek».

Emlékezzünk meg itt csak egész röviden arról, hogy Kemény mily pontos tanulmányok által felelt meg e követelményeknek. A hűségre nézve egészben azt vallja ebben

az esetben, a mit Eötvös; de egészen más okokból. Eötvös ezt a történelem iránti szeretet és igazságérzet követelményeként és általában mondja. Kemény æsthetikai és lélektani okokból vonja le ezt a következtetést; mert minden hűtlenség itt okvetetlen az olvasó érzéseinek megbántását, illúzióinak lerontását okozza. Már pedig egy lerontott történelmi illúzió mindig skepsisre, mindig kiábrándulásra vezet.

Kemény többször nyúlt nagy és ismert történelmi alakokhoz s ezeknek oly mély jellemzését adta, hogy igazabban és élőbbeknek találjuk őket, mint a történelemben. Gondoljunk csak Báthori Zsigmond és Boldizsár, a Kassai István, Báthori Zsófia, I. Rákóczi Györgyné, Petrovics Péter, Izabella királyné, Frater György, Verböczi István, Széchy Mária mesteri jellemrajzaira, a mint bele vannak dolgozva a cselekvénybe és cselekedeteikben feltüntetve. Közülök csak a Zsigmond fejedelemé áll külön, mint önálló jellemrajz, melyből nem következik az a cselekmény, mit várnánk. De talán *Gyulai Pál* regénye csak első része volt a Báthori család sorsát és tetteit tovább fűző regényeknek s így e jellemrajz előrevetett beállítása volt a bekövetkező tragikus eseményeknek, a melyeknek ez a jellem egyenes feltétele volt.

Ezért is vezeti be a költő e szokatlan módon, midőn jellemrajzához kezd.

«Sokan keresték és találták is föl ez ifjúnak vonalain azon rémitő jeleket, melyekről tüstént ráismerhetni a szörnyre, a zsarnokra, a vérszomjasra, az erdélyi Néróra. Én mellképét nagy figyelemmel vizsgáltam s most is legparányibb részletekig visszaemlékezéseim előtt lebeg: de kénytelen vagyok őszintén megvallani, hogy hasonló eredményre nem juthattam». És alább: «Én ha kegyencze tudnék lenni — s miért ne álmodjam e szerencséről? . . . Tehát, ha ő fensége kegyét meg tudnám nyerni; . . . ha egy uralkodó vérmérsékletétől . . . függeszteném föl, hogy bakó vagy betegség vezessen-e őseimhez? s ez uralkodó . . . Zsigmond volna, a tizenkilencz éves ifju: gondosan figyelnék, több csekélységek közt arczára is, melynek kinyomata nyugalomban s viharzat alatt, következő ötletekre vezetne».

Itt következik Zsigmond részletes, mély jellemrajza, de ebben az alakban, t. i. éppen fő tulajdonságaival nem cselekvényekben tüntetve föl, Keménynél egyedül álló.

III.

Mindezek kétségtelenül nagy súlyu nézetek, de első sorban a történelmi regényre vonatkoznak. Azonban Kemény nemcsak a történelmi, hanem általában a regényt tartotta korunk fontos műfajának; sőt egy szempontból a legfontosabbnak, mert ez az a műfaj, melylyel olvasóközönséget s ennél fogva virágzó magyar szépirodalmat lehet teremteni. Ha eredeti jó regényeink lesznek, ha saját külön életünk-ből merítettnek, ha annyi jó regény fog évenként megjelenni, hogy a mohó olvasásvágyat is kielégítik, ha ezek az irodalomnak nemcsak hazafiságból áldozókat, hanem olvasókat és élvezőket birnak szerezni: akkor mondhatjuk el, hogy virágzó regényirodalmunk van, mely okvetlenül az irodalom összes ágaira ki fog hatni.

Oly óhajtás ez, mely minden gazdagodásunk mellett is még ma sem teljesült.

És mik azok, a miket általában is a jó regény feltételül tűz ki Kemény? Egyet, a legfőbbet, a jellemrajzot már említettük. A továbbiakra nézve ő főképpen a következőket hangsúlyozza. A regény túlteheti magát, mint a modern dráma is, a hely- és időegységen, túlteheti magát, mit a dráma nem mellőzhet, a cselekvényegységen is s a benne szétágazó történeteket tarthatja csupán «egy vékony fonál» által össze. De «akkor legalább annyit igényelhetünk tőle, hogy a szépízlési élvezet mellett, nyújtson valami más resultatumot is, melyet világnézetnek, vagy bölcselmi eszmének, vagy a társadalom feletti kritikának, vagy a létező viszonyok művészi utánképzésének, vagy korrajznak, vagy egy még meg nem oldott erkölcsi és állami problémának, vagy egy szenvedély eddig még jól ki nem lesett mozzanatának, vagy egy révpartnak, melybe a hányatott emberiség siet, egy tengernek, melyen küzdünk, egy csendhelynek,

melyet a küzdés eredményeiért odahagynánk, . . . jövőnek, jelennek, múltnak nevezhessük.»

«Továbbá, — így folytatja Kemény, — ha a regényírónak joga van egy hosszas munkában igen kevés mesét adni és a bonyolítás általi érdeket, mihelyt céljához tartozik, mellőzheti — mit a drámaíró nem tehet — akkor viszont annyit kívánhatunk tőle, hogy a mese helyett valódi életet, mely csendes menetével is tud vonzani, a bonyolítás helyett pedig mindig mozgó és fejlődő érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket és tetteket láthassunk; szóval a hűn rajzolt emberi természetet, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, vagy a bűntől fölemelkedik az erényhez. Ez út, mely az égtől az alvilágig vonul s melyen a lelkek járnak a sorstól és akarattól mozgatva, éppen e kettős hatás költőileg megrendítő természeténél fogva oly érdekes, hogy szeretni fogjuk a regényt, ha az erény és bűn felé tett lélek-vándorlás pontjaira nézve semmi köznek kitöltését nem bízza képzelődésünkre s az egész útról folytonos naplót viszen, midőn aztán okvetlenül kell feláldoztatni mind a tartalmas mesének, mind a mesterséges bonyolításoknak.»

Mindezekből Kemény hármát választott ki magának, a mint ez regényeiből kitűnik. A világnézletet, illetve bölcselmi eszmét, a jellemrajzot és végre a vele kapcsolt szenvedélyt vagy rögeszmét, mely megtéteti a jellemmel azt az utat, a mely az égtől az alvilágig vagy az alvilágból az ég felé vonul.

Az itt elmondottakban Kemény újra kétségtelenül önmaga írói működését jellemzi. Ebből következik, hogy nála a jellem és szenvedély, meg a jellemre történt hatások rajza fontosabb mint a mesealkotás, sőt ez és ennek bonyolítása főkép arra való, hogy az előbbieket annál jobban kiemelje. Továbbá ő éppen az, a ki «az erény és bűn felé tett lélek-vándorlás» egyetlen pontját, egyetlen részletét sem hagyja megfigyelés és följegyzés nélkül. Ebben mintegy tetőződik az ő művészete. Figyeljük meg oly jellemeinek rajzát, minő Gyulai Pálé, Eleonoráé, Sennóé, Latzkó Istváné, Tarnóczynéé, Kolostoryé vagy Jenő Eduárdé. Sőt terv szerint nem is vá-

laszt más jellemet, mint a mely ily beható elemzésre alkalmas, melyet egy szenvedély vagy rögeszme vezet a viszonyok hatalma alatt a maga választotta fájdalmas úton.

Ő mélyen tanulmányozta a szenvedély által vezetett jellemelek természetét s ebben kétségtelenül Shakespeare és Balzac voltak mesterei éppen úgy, mint cselekvényeinek romantikus elemeire kivált Bulwer, Walter Scott és szintén Balzac voltak hatással.

Ő látta és ismerte, hogy a szenvedély mindig valamely túlzott, korlátlan tulajdona a léleknek, mely le nem győzhetőn viszi a maga útján az egész embert. Nem hajlam ez, mely gyógyítható, hanem jóban, rosszban valóságos betegség, melynek gyógyító írje nincsen. Rohamos és a belsőt égető láz, mely erőszakosan siet végcélja felé, nem ismerve késedelmet és gátakat s nem törve, hogy a józan ész ellene álljon akár okaival, akár mérséklésével. Mindezek miatt a szenvedély végzetes, az akarat ellene semmit sem tehet s ha ez még oly erősen küzd is ellene, éppen úgy nem menekülhet tőle, mint nem pl. a vihartól, betegségtől, haláltól. Egy véletlen, egy jelentéktelen körülmény, egy félreértett helyzet, egy szándéktalan szó, vonatkozás, egy ártatlan czélzás elég, hogy kitörjön. És általában feltéve, hogy akár öröklés, akár szervi hajlam, akár a lelkünkre gyakorolt befolyások miatt, megvan valamely szenvedélyre bennünk az előfeltétel, kicsirázása után annál gyorsabban jut tetőpontra, mert előbb lappangó magvait öntudatosan magunk sem sejtettük vagy nem fordítottunk kipusztításukra gondot és éber akaratot. Látta továbbá, hogy a szenvedély vak és kizárólagos, mely egészen birtokába ejti a lelket s elutasít minden ellenző eszmét és érzést. Egy célra összpontosítja a lelket, elnyom minden mást s a lélek állandó fascianatio hatása alatt áll. Ezért az ily nagy, végzetes szenvedély művészileg tekintve, még ha alapjában nemes tárgyra irányul is, lényegében mindig tragikus. Sőt a tragikum alapeleme a szenvedély. Így fogta fel Shakespeare s így a regényírók közül első sorban Balzac s nálunk Kemény.

Ismerjük Balzac regényeit, a jellemelek és szenvedélyek rajzának szempontjából Shakespeare-en kívül kétségtelenül

a világirodalom legkiválóbb műveit. Ő maga majdnem hasonló módon jellemzi a saját eljárását, mint Kemény fentebbi szavaiból láttuk. És valóban egy csomó típusban rajzolta a legnagyobb részletességgel egy-egy uralkodó beteg szenvedély fejlődését fokról-fokra, a mint kiméretlen erővel és a legnagyobb önzéssel kielégülésre tör. Ebben támogatta őt, mint Keményt is, erős, a valóra támaszkodó képzelete, mely a legkisebb szemléletből, tapasztalatból életet vont ki és rajzolt elénk.

Ennek az eljárásnak, a mennyire módunkban van be-
léje látni, eljárása az, hogy megfigyel, mint Kemény mondja, egy-egy fejlődő érzést, indulatot, rögeszmét, szenvedélyt vagy ennek egy eddig nem ismert mozzanatát, mely «vires acquirit eundo». Mindez az adott jellemnek megfelelően előbb csak fővonás a lélekben, de a körülmények hatása alatt uralkodni kezd az egész emberen, majd zsarnoka lesz s végül egészen leigázza és elfojt benne minden más érzést, indulatot, kevésbé kifejtett szenvedélyt, úgy hogy az egész jellem ennek az egy, hatalmas szenvedélynek színezetét ölti fel. Ennek az uralkodó szenvedélynek vagy rögeszmének, melynek tehát hatalmasnak kell lenni, egyenes, veszélyes útja, a minden részletén való indokolással, kérlelhetetlen logikával, a ráható, korlátozó, elősegítő körülményekkel, gyakran a kifejlésére működő eseményeknek végzetes összejátszásával: ez a művészet átvive az életbe vagy az élettel való azonosítása.

Így rajzolja Balzac Grandetben a fősvénységet, cousine Bette-ben az irigységet, Crevelben a hiúságot, Rastignacban a fékezhetetlen dicsvágyat, Goriotban az apai szeretetet, annyi sokban a kapzsiságot, önzést s így tovább.

Kemény kisebb körben, sokkal kevesebb műben, hasonlóan jár el s műveiből kétségtelen, hogy ő Shakespearenek és Balzacnak az emberi uralkodó, végzetes szenvedélyeket rajzoló módszere szerint alkotta alakjait. Így ő tőlük a műalkotás módszerét tanulta el, mely mindig eredetiségre vezet, mert hiszen hasonló jellemet, minők Keményéi, sem Shakespearenél, sem Balzacnál a hiúságot kivéve nem találunk. E mellett egészen más a világ is, melyben Kemény mozog.

Az ő világa a történelem és kiválóan a főrangúak köre, Balzacé ugyan az egész korabeli társadalom, de mégis első sorban a magasabb polgári osztály. Balzac csupán pár történeti regényt és elbeszélést írt. Ő arra vállalkozott, hogy a korabeli egész társadalom emberi természetrajzát adja s műveiben mintegy 5000 alakot léptet fel, melyek mindegyre megjelennek a színen érdekeikkel, önzéseikkel, rögeszméikkel, szenvedélyeikkel s még élettellesebbé válnak, a mint egymásra hatnak, egymást lökdösik, gátolják, mint egy nagy társadalom alakjai. Ez az egész embervilág akkora, mint a Shakespeare-én kívül senkié.

Kemény ily nagy dologra nem vállalkozott s nem is tehette. Ő csak két történelmi korszakban lépteti fel ugyanazon alakokat, t. i. az Izabella és az I. Rákóczi György korában, de itt is egész jellemzetesen csak az elsőben, mert e korból merített két regénye tényleg szervesen összefügg. Társadalmi regényeinek tere még korlátoltabb.

Ámde a jellemalkotásban nála éppen úgy megtaláljuk az uralkodó tulajdonokat. Martinuzziban maga mondja, hogy tetteinek kulcsát abban találta meg, hogy Erdélyt és Magyarországot egyesíteni akarta oly időben, midőn a történelem iránya más volt, s ez volt tragikumája; jellemének kulcsa pedig az, szentebb értelemben, hogy a cél megszenteli az eszközöket. E kulccsal kezében ingatagságát következetességné, őt magát legszebb tetteiben bűnösnek, ferde vétkeiben menthetőnek, egész életét tekintve nagyszerűnek találta. Így teszi Gyulai jellemének alapjául a tulzott hálaérzést, az Eleonora jellemét az érzelmes, eszményi szerelemből és bosszúvágyból alkotja meg. Verbőczyét a rövidlátó optimizmusból, egy egész csomó alakját a fékezhetetlen hiúságból magyarázza, Barnabásét a monomaniákus bosszúvágyból, Tarnóczinét a vallásosságból és bosszúvágyból fejt ki, Jenő Eduárd jellemének alapjául azt a rögeszmét teszi, hogy ezer és pár száz családot saját akarata szerint boldogítani kíván s így tovább. «Jenő — mondja Kemény — nőjén kívül szeretett még . . . nem asszonyt, nem leányt; de ezeknél sokkal elfoglalóbb és követelőbb teremtményt, t. i. rögeszméjét, — e pygmalioni szobrot, mely magát a

szobrászt örültségig megbabonázta, e sóvár, édelgő, kielégíthetetlen és zaklató ábrándképet, mely mindig áldozatot kért, hogy élhessen, mindig ígért, hogy semmit ne teljesítsen, és közel volt, a szem előtt lebegett, hogy azt, ki elérni akarja, szünetlenül messzebb csalogassa». A regényt pedig az ő saját eljárására nézve a következő jellemző mondással zárja be: «Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek minket és szerencsétlenebbé mást, mint bűneink.»

Mellőzzük a többit, mert csak ismétlésekre vezetnének.

Mind e rajzokban Keményt mély belátása, a fölvett érzések, rögeszmék, szenvedélyek kifejtésében megdöbbentő logikája, erős phantasiája jellemzik. Még pedig, mint Balzac, éppen oly mester azoknak az eseményeknek feltalálásában, levezetésében, szövésében, melyek e jellemet megvilágítják, éppen oly következetes azoknak a szükségszerűen bekövetkező tetteknek kifejtésében, melyeket a jellem az adott körülmények közt végrehajt: mint abban a képességében, a mint belehelyezi magát cselekvő jellemei helyzetébe vagy inkább személyiségébe s a részletek finom elemzésével leleplezi gondolkozásukat, érzéseiket, töprengéseiket s tud gondolkozni bennök, mint hiú, mint bosszúálló, mint hős, mint nő és férfi, egyszóval a hogy jellemrajzoló írók mind tudtak, a kikben ez, a saját személyiségöknek minden rajzolt jellembe való áthelyezni tudása a legcsodálatosabb alkotó tulajdonuk s a legnehezebben kipuhatható.

Erről a tulajdonról Balzacnál ezeket olvassuk: «Benem az observatio már intuitivvá vált, behatolt a lélekbe, a nélkül, hogy elhanyagolná a testet; vagy még inkább oly jól megragadta a külső részleteket, hogy tüstént rajtok túlment, megadta a képességet, hogy éljem annak az egyének életét, kit szemügyre vett, megengedvén, hogy helyettesítsem őt, mint az *Ezeregyjéj* dervise, a ki magára öltötte azon személyek testét és lelkét, kikre néhány lüvös ígét mondott». És alább egy munkaspárról szólva így folytatja: «Hallván ezeket az embereket, el bírtam sajátítani életöket, éreztem rongyaikat hatamon, lábaimon az ő lyukas cipőikben jártam; vágyaik, szükségük mind lelkembe költöztek, vagy lelkem költözött át az övékbe. Ez egy éber ember

álma volt . . . Elhagyni saját szokásait, mássá lenni, mint önmaga, az erkölcsi képességek mámoros állapota által és játszani kedv szerint e játékot, ez volt szórakozásom. Mitől van ez adományom? Egy második látás ez? azon tulajdonok egyike ez, melylyel a visszaélés örülethez vinne? E képesség okait sohasem kutattam; bírom s használom, ennyi az egész.» (*Facino Cane*)

Mindezt elmondhatta volna önmagáról Kemény is.

Ez a lelki élet belsejébe, mondhatni atomjaiba hatolás, a lelki élet fejlődése minden mozzanatának ez a megfigyelni tudása tehát kiválóan az a főtulajdon, mely Balzacot és Keményt annyira kiemeli s melyre ő oly súlyt helyez, hogy a regényíró egyik legfőbb tulajdonának tartja. Bizonyára azonban éppen a legfőbb, melyet Kemény első sorban lélekbúvári feladatnak tart s nem költőinek. Ennek a mindenkori, minden emberi lét örök misteriumának a kitalálása, ez az előre és visszakövetkeztetés, a cselekvény vagy jellem egyes főbb mozzanatai között a részletes láncszemek beillesztése: ennél nincs fontosabb és nehezebb feladat akár a történelmi, akár a jelen életből vett műben.

«A költő képzelődése — mond Kemény — egy lepke, melyet azon virágról, hová leszállani akart, kénye szerint űz el a legkisebb szellő; — a lélekbúvár képzelődése pedig egy véreb, mely a füvekkel és falevelekkel betakart véresepp szagán is fölleli a titkos rejteket, melynek homályába a megsebzett vonult, hogy a vizsgáló szemeket kikerülhesse.»

Kell-e mondanunk, hogy ő magát az utolsókhoz sorolja? Ugyancsak ő mondja: «Valamit meghallani nem mesterség; de kitalálni, de az érzések nyilatkozataiból levonni: ez művészet.»

De ezzel kapcsolatban abból kifolyóan, a mit Kemény a regény főhivatásának tart, következik az, hogy éppen nem nyul mindig a feltétlenül romboló szenvedélyek rajzához. Ő maga mondja egy helyt, hogy a szenvedély egyhangú. Valóban valami olyas, mint egy nagy kigyúlt láng a sötétben, mely felgyújtja és fölemészti az addig látszólag békés lakot, az emberi keblét.

Ő első sorban érdekes és bonyolult jellemeket szeret rajzolni, a kiknek jelleme «egy egyenesnek rémlő, bár folyvást változó útvonalhoz hasonlít.» Ilyen egyébként szerinte az emberek óriási többségének jelleme, hiszen mindenki változik, következetlen marad múltjához. Állandón egy változó, növekvő vagy apadó, módosuló átalakulás foly le a lélekben, a mely természetes folyamat. A regényíró, ha műve több évet ölel fel, ezt okvetetlen a részletek állandó megfigyelésével fogja kísérni s a cselekvényeket ebből kell magyaráznia. Ezzel kapcsolatban a politikai és társadalmi eszmék, a különböző társadalmi viszonyok s ezekhez hasonló a nagy részletességre egyenesen ráutalják, sőt ezektől függ a regény belső értéke. «Ha a jó regényt detailjaiból kiveszed, kivetted éltető, elevenítő légköréből», mond Kemény.

Ezért a regényíró minden esetben, ha teremtő szellemmel rendelkezik, nem elégszik s nem elégedhetik meg nagyvonalú jellemrajzokkal; «inkább szereti a szenvedélyek általános tipikus formái helyett, azok rejtettebb sajátságait, lassú növekedéseit, egyéni megtöréseit, szétágazásait, összegyűlését s úgy aztán egy katastróphába átömlését rajzolni.»

A részleteknek ezt a fontosságát, a láthatatlan apró lényegeket e megfigyelését, a kül- és belviszonyoknak e mikroszkopikus vizsgálatát Kemény oly fontosnak tartja, hogy ismételve kiemeli. Neki ezek a lelki életben olyanok, mint Balzacnak, ki szintén mester abban, hogy semmit észrevenni el ne mulasztson. Ezeket ők úgy nézték, mint a természettudós a mikrobákat, melyek mint láthatatlan ellenségek nyüzsögnek a levegő szárnyain s megkísérli megállapítani azt, a mint a vérbe kerülnek, tovább tenyésznek s végzetes betegségek okozói lesznek.

Ez a magyarázata, hogy tehát ő első sorban az érdekes, az ilyen megfigyelésre és elemzésre alkalmas jellemeket kereste ki és kísérte mély emberi részvétellel végzetes útjokon, mely legjobb esetben is csalódásban, kiábrándulásban, lemondásban végződött. A bosszúnak pl. oly rohamát, oly paroxizmusát vagy még inkább monomaniáját, minőt Barnabás diákban rajzol, csak egyszer vette tárgyul s ezt is egy egész nagy múltnak és őrzöngő nevelés ered-

ményének állítja be s ez által részletesen indokolja, míg magának a bosszúnak lezúdulása mindössze néhány lapra terjed.

Ezzel szemben ha szenvedélyt rajzol, rendesen úgy mutatja be jellemeit, a mint egyszerre több szenvedély vagy indulat hatása alatt állanak, de a körülmények, a viszonyok hatalma alatt egyik közülök vagy egészen vagy egy időre elnyomja a többit s lassanként pathologikussá lesz.

Ismeretes, hogy a szenvedélyt kivált három fővonás jellemzi: egy rögeszme, a tartósság és a nagy erő. Ebből következik, hogy nem minden szenvedély okvetetlenül rohamos. Ellenkezőleg, vannak hosszan fejlődő szenvedélyek, melyek lassanként nyomják el a többi normális érzéseket, minők pl. a gyűlölet, fősვნყყყყ, nagyravágyás; de mindig jellemzi őket az erős képzelődés s a magok irányában a következetes, már akár észszerű, akár esztelen logikai menet.

Kemény, mint említettük, nem a rohamos szenvedélyek rajzát választotta, hanem az utóbbiakat. A dinamikus szenvedélyek rajzát a drámairó feladatának tartotta; az ő mezeje annak feltüntetése, hogy egy állandó, de lassan fejlődő szenvedély egy rögeszme hatása alatt mint fejlődik s vezet katastrophához.

Továbbá gyakran megmarad csupán a rögeszménél s ennek hatásainál, ennek a lelki parazitának elemzésénél és azoknak a tápláló elemeknek rajzánál, melyek miatt az mindinkább a lélek egyetlen vezetőjévé lesz.

IV.

De menjünk tovább. Vessünk e szellemi tér más részeire is egy-egy rövid tekintetet.

Kemény, mint láttuk, a történelmi regényíróra nézve rendkívül lényegesnek tartja a régi krónikák olvasását. Ezért e krónikáink kiadásából történelmi regényirodalmunk felvirágozását, ha éppen önmagát, Keményt, kiveszszük, bizonyára kissé tévesen jósolta; de ebből az elvéből folyt, hogy e krónikák kiadásában részt vett s hogy éppen Szalárdit adta ki, mely pár regényének egyik forrása.

Szerinte ugyanis a történelemmel szemben más a történelmet olvasóknak s más a történelmi regény írójának helyzete. Amazok, «kik az általánost, az irányt, a fő jellegeket keresik» a történelemben, tehát a tudósok és államférfiak is, mindezt elég jól megtalálják a jó történelmi művekben. A regényíró azonban, «kinek részletekre és árnyalatokra is nagy szüksége van», annyival nem elégedhetik meg. E részleteket, a korok szellemét igazságtalanságaival, korlátoltságával és szenvedélyességeivel együtt a krónikairók és emlékiratszerzők szolgáltatják. Ezek ugyan gyakran, sőt leggyakrabban nem ismerik fel a korukat jellemző eszmék és irányok jelentőségét; írásaikat kicsinyes- ségek, egyéni hiuság, rokon- és ellenszenv, rövidlátás, kis dolgok előtérbe állítása, nagy okok mellőzése, az erények és bűnök félre- vagy meg nem értése jellemzik; de éppen e hibáik ezer oly apróságnak kiemelésére, a személyi és közélet annyi részletének feljegyzésére ösztönzik, hogy még e hibáik és gyarlóságaik is a regényírót segítik. Észrevétel- lenül beavatják őt a tárgyalt kor szellemébe, abba a mindennapi életébe, mely a művész felfogását élesíti és életteljessé teszi s olvasóját az elmúlt, a miénkből meg nem érthető, ki nem hüvelyezhető világ életébe vezeti s benne egyszerre otthonossá teszi.

Alapjában tehát ugyanez a különbség áll elő a kellő ily tanulmánynyal nem rendelkező történelmi regényírónál, mint a mai társadalmi életből meritő regényírónál, ki nem juthatván be, vagy nem tanulmányozván azt a társadalmi életkört, hová regénye cselekvényét és jellemait helyezi, közelebbi ismeretek és tapasztalatok hiányában phantastikus marad mindkettőben, cselekvényben és jellemrajzban egyiránt. Amott tehát az élet könyve az íróra nézve elsősorban a krónika és emlékirat, emitt pedig maga a társadalmi élet s az ebben való forgás és mindkét esetben a látni tudás.

Ime, itt jutunk el Kemény írói módszerében egy másik lényeges ponthoz. Tudjuk, hogy rengeteget olvasott s ha erről máshonnan nem volna tudomásunk, meggyőződhetnénk róla műveiből is, melyek egy sokoldalú, majd-

nem mondhatni minden oldalú olvasás és elmerülés eredményei, melyben szerepelnek oly tudományok is, mint az orvostudomány, boncztan, élettan, a természettudományok részletei, bölcséleti, lélektani és erkölcsstani írók művei, nem számítva azokat, melyek műveihez magától értetődők. Tudjuk, hogy egyetemi tanulmányai is különböző karbeli tudományokra terjedtek ki. Ha mindezek valami mélyek nem voltak is s erre maga is czéloz, írói feladatainak megfeleleltek. Nem ismerjük jegyzeteit, mert csak kis részben maradtak reánk; de tudjuk, hogy a fölvelt korról minden lehető elolvasott, míg beleélte magát, bírta látni az életet, látta személyeit s a tért, a melyben mozogtak, látta házi, magán- és közéletükben, mondhatni azonosult velük. Így akár történelmi jellemet, akár mint igen gyakran, a korba behelyezett képzelt alakot rajzolt, majdnem hibetetlen hűséggel látta őket jární, kelni, irigykedni, csele szöni, önzön vagy nem önzön cselekedni, birt helyettök gondolkozni, beszélni, cselekedni. Így nála a kor levegője s a jellemek rajza annyira bámulatos, meggyőző és realis, hogy nem is bírjuk másként látni mindezt, mint az ő szemével s mentől bővebb ismeretet szerzünk magunk is a korról, melybe ő visz, annál inkább meggyőző róla, hogy a miként ő látta, az az igaz, nem ugyan a történelmi adathűség, hanem a költői látás szempontjából s mintegy varázsütéssel áthelyezve élünk együtt személyeivel s az akkori közélettel. Ezt a meggyőződést meritjük akkor is, ha valóban történelmi alakot jellemez. Regényeinek nagy történelmi alakjain kívül utalunk itt a két Wesselényi és Széchenyi jellemrajzaira, melyek a korrajzzal s a mozgóató eszmékkal együtt oly hívek és tökéletesek, hogy minden azóta napfényre kerülő adat csak megerősíti az ő mély elemzéseinek igazságát.

De maga Kemény is történelmi regényeiben ismételve mondja, hogy történetét régi keziratból meríti. Ma még csak kevés részletre van kimutatva, hogy Kemény honnan meritette, de nem kétséges, hogy az irodalomtörténelmi kritika még sok részlet eredetét fogja philológiai szorgalommal kikutatni s pontosan meghatározni. Sok minden abból,

a mit Kemény használt, bizonyára még kiadva maig sincsen; nem egy kézirat a forradalom pusztításai, egyéb viszonyok, gondatlanság s nemtörődömség miatt azóta is megsemmisült. Bizonyára sok részletet hallott gr. Kemény Józseftől is, a híres gyűjtőtől és történelemírótól, a ki rokona volt. Bizonyára tőle vette Gergely deák alakját, kinek pár levelét gr. Kemény Józsefnél olvastuk. E mellett legfontosabb regénye, *Gyulai Pál*, kétségtelenül Szamosközy István történelmének oly kézirati részeiből volt jó részben merítve, melyek ma, úgylátszik, örökre elvesztek. Éppen a Báthori Zsigmond uralkodására vonatkozó részek ilyenek, melyeket valószínűleg Nagyenyeden olvashatott s így érthető, hogy ezek a 48-iki pusztításkor és tűzvészkor örökre megsemmisültek. A ránk maradt s azóta kiadott krónikák, emlékiratok vagy más adatok nagy részét is Kemény csak kéziratban olvashatta, mert kiadásuk többnyire később történt.

Kemény történelmi tanulmányai, melyek főképen regényei tervével álltak kapcsolatban, nem terjedtek ki egész történelmünkre. Ő multunkból pár bonyolult korszakot választott ki. Így első sorban, mire befolyt az is, hogy Alvinczen növekedett, hol Martinuzzit meggyilkolták,* a mohácsi vész előtti és utáni időszakot kedvelte, II. Lajos, Szapolyai és Ferdinánd uralkodását, ezt az 1518-tól 1556-ig terjedő időt, midőn minden megállapodott rendszer felbomlott, midőn a zavarosban az önzés, nagyravágyás, gyűlölet, a hatalmak folytonos áthelyezkedése, a politikának állandó ingadozása, a személyi és közérdek szüntelen való küzdelme egy rövid idővel azelőtt erős, hatalmas országot a végromlás szélére hajtott, mintha dolgaink intézését a pokol hatalmai vették volna kezökbe.

Először azt kutatta, hogy mi okok idézték elő a mohácsi veszedelmet, melynek csak közepesen rendes viszonyok közt is bekövetkezni nem kellett volna. Arra a meggyőződésre jutott, hogy egy fényes, de a gyakorlati politikában,

* I. *Károlyfehérvár. Athenaeum.* 1839. I. 794. és *Összes művei.* V. 263. 1.

politikai belátásban rövidlátó szónok optimismusa volt a főök, a ki felbirta rázni a szó varázsával a tömeget, keresztül bírta vinni, hogy a hatalom a főnemesség kezéből áthelyezkedjék a köznemességre, a korteskedés által, a fényes eszmék varázsától elvakított tömegre; de mert ez nem volt jobb, sem nemesebb, sem erkölcsösebb, mint amaz, tehát megbuktatott egy hatalmat, egy rendszert, de ujat nem birt helyébe tenni; felmentett egy osztályt a haza megmentésének kötelessége alól s e kötelesség hosszú időn át gazdátlan marad.

Kemény, ki a politikai bölcsesség tanaira nézve első sorban Montesquieuhoz járt tanulni, ennek műveiben látta, hogy nincs veszedelmesebb a tömegek politikai szereplésének túlzásaira nézve, mint pár csillogó, általános eszmének felkapása és bekapatása. Rövid idő alatt ezek éppen azok fejére nőnek, a kik ezeket az eszméket, mint a sárkányfogakat, elvetették s midőn előbb azt hiszik, hogy vezérkednek, mihamarább kénytelenek belátni, hogy csak előre löketnek s ha merészségben nem licitzálják túl a tömeget, rosszabb elemek által vagy félredobotnak vagy eltiportatnak. A tömegek uralma, kivált ha hirtelen, hosszas tanulságok által megértett átmenetek nélkül jön, mindig forradalomra s azután, mert lényegében minden forradalom feltétlenül megbukik, szigorú egyeduralomra, sőt kényuralomra vezet. Mert a forradalmakat követő restauratio még soha sehol nem okult a mult tanulságaiból, még mindig és mindenütt szélső reakcióval fordított hátat a legközelebbi évek tanulságainak. Ugyancsak Montesquieutól vette azt a tant is, mely röpiratának alapeszméje, hogy minden képviseleti alkotmányos rendszer okvetetlenül megvesztegetésekkel jár.

De hogy éppen a mohácsi veszedelem okait kutatta, ennek volt más nagy oka is. Ő a 30-as évektől nálunk a nemzeti közéletbe betódult megyei korteskedésben és tömeguralomban hasonlatot talált a mohácsi vész előtti állapotokhoz. Látta, hogy ez, a mint akkor forradalomra s a mohácsi vészhez vezetett, a történelem logikája szerint most is valami végzethez fog vezetni. Ebben ő nem kételkedett s ezt nevezetes röpiratában (*A korteskedés és ellenszerei*),

melynek közre nem adott részeit megsemmisítette, egyenesen meg is mondja s ha a praemissákban részben csalódott, a végeredményben nem. Őt logicája ugyanoda vezette már előbb, hová Széchenyit kétségbeesett s Petőfit rajongó és mámoros látomásai.

E tanulmányaiból említett történetbölcseleti röpiratán kívül egy hosszabb történeti fejtegetése (*A mohácsi veszedelem okairól*) és két történelmi regénye keletkezett: *A zord idő s Izabella királyné és a remete*, mely utóbbit, e töredékében is bámulatos ifjúkori művét, csak imént fedezte föl és adta közre Kemény működésének szorgalmas kutatója, Pap Ferencz. Az utóbbi, ez az ifjúkori regény, azt a nagy politikai harczot tárgyalja, mely azon hét esztendő alatt folyt le Erdélyben Izabella és Martinuzzi közt, mely 1550 aug. 20-ikától, Izabellának Erdélyről való kényszerű alkudozásától, Izabella visszatértéig, tehát 1556 okt. 22-ikéig terjedt. E küzdelemnek csak végső tragikus befejezését, Martinuzzi előrelátott bukását s Izabella leendő győzelmét tárgyalja a későbben írt, *A zord idő* czimű regény utolsó fejezete.

Épen az elmondottakból következik, hogy magára a kortanulmány mélységére nézve e regényekben áll Kemény a legmagasabban. Ezekben nemcsak a regényíró áll előttünk, hanem a történelem bölcselője, kinek agyát izgatta annak tanulmánya, hogy a történelem logicája hová vezette nemzetét akkor, midőn a mohácsi vész után a cselekvő térre két új nagy szereplő tényező lép be: a török és az ellenkirályság által a német hatalom, melyek közt ingadozva, vergődve, számítva, csel szöve vergődnek a nagyravágyás, politikai tévedések, önzés, irigység, hatalomszomj, nemes lovagiasság, szerelem és lemondás, csel és bosszuvágy, röviden mindazok a bűnök és erények, melyeket egyfelől Pandora szelenczéje, másfelől a morál és történelem tanai tartalmaznak és elítélnek vagy helyeselnek.

Nem kisebb lelkiismeretességgel járt el akkor, ha társadalmi regényt vagy oly elbeszélést írt, melynek színhelye valamely oly vidék (India, Amerika, Portugália, Kelet), a hol ő sohasem járt, alakjai részben oly emberek, minőkkel

nem érintkezhetett. Ilyenkor útleírásokhoz, földrajzi művekhez, ethnographiai tanulmányokhoz, az illető nemzet vagy nép irodalmának lefordított műveihez nyult, míg az egész élet az ő lelkébe költözött, hogy adhasson annyit, a mennyire szüksége volt. Ezért ezekben is teljesen be tud helyezni a jellemző környezetbe, a gondolkodás- és beszédmódba, úgy hogy keleti, indiai emberek vagy indiánok közé érezzük magunk átvarázsolva. Mind e mellett ily műveinek nemcsak összege, hanem értéke is kisebb; mert érezzük, hogy tanulmányaiból legalább is annyit meritett hozzájuk, mint általános élettapasztalatából.

Ebből magyarázható, hogy e nemű műveiben inkább engedett romantikus hajlamainak s inkább állott a hatásvadászat és romantikus képzelődés befolyása alatt. Nem egyszer e műveiben egy-egy *à priori* vagy *praeconcepta* ideából indult ki s az úgynevezett erős, sőt *crasse*-jelenetek halmozásával, összpontosításával olykor inkább regényes, mint tapasztalati alapon mozgott. Hogy csak párt említsünk, bátran mondhatjuk, hogy Jenő Eduárdhoz hasonló jellem (*Ködképek a kedély láthatárán*) és törekvés Erdélyben sohasem volt s talán ezért is helyezi az egész cselekvényt zárt területre s mellözi a közélet részletesebb rajzát. Hasonlóképen állítható, hogy az a romantikus jelenet, melylyel Kolostoryt a hajón összehozza Zörény Idunával, szintén első sorban inkább a képzelet műve, mint a valóság megfigyelése vagy legalább is a valóságnak túlzása vagy végre ha egész valóság, olyas valami, hogy a művészi képzelet alkotása, mint gyakran megesik, igazabb, mint némely valóság.

Nem kevésbé fontos és mély érdekű az, a mit Kemény a mieinktől eltérő erkölcsi fogalmakról s ezeknek a jellemekre és a regény cselekvényére vonatkozó hatásáról mond. Az erkölcs alapelvei, mint Kant is mondja, változhatatlan emberi alaptörvények, de úgy abban, a mint korok szerint hol egyik, hol másik uralkodik inkább a közérzelemben, hol abban, a mint nemzetek vagy korok szerint váltakozik egyiknek szigorúbb, másiknak elnézőbb alkalmazása, hol abban, a mint a világnézet némely erkölcsi részletkérdés megítélésében jelentkezik, nagy a változatosság. Némely

korban s nemzetnél nagy dolog, a mi más korban vagy más helyt épen nem az. Kemény erről több helyt szól, de részletesen kivált a *Poharazás alatt* cz. beszélycyklus bevezető részében Taddé szájába adva.

Mi következik ebből? Az, «hogy a regényíró mienktől különböző erkölcsi fogalmak hatását a jellemre és cselekvényre, történeti hűséggel rajzolhatja le mindazon esetekig, melyekben lehetséges a közönséget a művészet varázsereje által a maitól idegen világnézetbe áttenni; de, ha e lehetőség megszűnt, ha az olvasó a történetileg igaz erkölcsi indokokat a belőlük folyó tettekre többé alkalmazni nem bírná s ha e miatt a jellemeket okvetlenül felreérténé: már ekkor a regényíró áldozza fel a hűséget a művészetét s az erkölcsi fogalmakat modernizálja ott, hol régi alakjokban ferde hatást szülnének».

Mily helyes és mélyreható felfogás és észrevétel! Emlekszem, hogy mily jól esett magamat igazolva látni egy nagy szellemnek erről szóló elmélete által akkor, midőn egy rendkívüli költői műnek alapindokolását, mely a kor erkölcsi szempontjából kétségtelenül helyes, a cselekvény- és jellemfejlesztés s az egész tragikai bonyolítás alapjául még sem birtam elfogadni, vagy hogy Keménynyel szóljak, «elmém-mel átkarolni, szivemmel kísérni nem tudtam» s ma sem tudom, épen ezért bizonyos mértékig ma is hidegen hagy.

FERENCZI ZOLTÁN.

HENSZLMANN IMRE ÉS ERDÉLYI JÁNOS AESTHETIKAI ELMÉLETE.

Mikor száz év előtt Napoleon hatalma megdőlt, az anyagilag kimerült, politikailag elnyomott Magyarországon egy ellenálló erejében s a jövőbe vetett hitében látszólag megfogyatkozott nemzet különösebb öröm és meghatottság, remény és félelem nélkül nézte a nagyszerű naplementét.

Kazinczy széphalmi házának meg-megzörrentek ablakai, a mint Újhelyen mozsaraztak, a hivatalos világ ünnepelt is, de a nemzet közömbös, tartózkodó maradt, mintha nem bízott volna az állapotok jobbrafordultában.

S ez a szomorú kor mégis több tekintetben jelentőségteljes. A nyelvújítás legszenvedelmesebb, de eredményben áldásos vitái éppen most folynak s a költők ébresztője szünetlenül hangzik. Most érik lassan az új nagy nemzedék. Vörösmarty, Deák, Kossuth iskoláit járja. Széchenyi már Európa csataterein forog s ott van a szövetséges hadak Párisba vonulásán. A most még bontakozó, fejledező erők mellé majd minden év újakat állít. Az 1813. és 1814. év különös bőségben ontotta ajándékait. Ekkor született báró Eötvös József, Szalay László, báró Kemény Zsigmond, Szigligeti Ede, Pulszky Ferencz, Tóth Lőrincz, Ybl Miklós, Henszlmann Imre és Erdélyi János. Akad-e hamarjában másik két év, mely ilyen termést hozott? A nemzet kegyelettel újítja fel születésük évfordulóján e jeleseknek emlékezetét. Ezt tesszük mi is aesthetikai irodalmunk művelőivel, Henszlmannal és Erdélyivel szemben, midőn munkásságukon végigtekintünk és jelentőségükről számot igyekszünk adni.

Henszlmann Imre 1813 október 13-án Kassán született; abban a városban, melynek középkori műemlékeit oly

szeretettel s hozzáértéssel bűvárolta később. Az első élénk benyomások, miket szülővárosából hozott s Eperjesen Greguss Mihálynak, a lelkes magyar tanárnak, régibb æsthetikatörténetünk egyik jelesének közvetlen hatása, bizonyára közreműködtek abban, hogy orvosi tanulmányainak félbehagyásakor a régészetet és a képzőművészeteket válaszsza tárgyául. Erdélyi Jánost, ki 1814 április 1-én Kaposon, Ungmegyében született, korra nézve felévi időköz sem választja el tőle. A szülői házban nyert benyomások korán felébresztették éneklő s verselő hajlamát, ráirányították figyelmét a népköltésre, melynek egyik legalaposabb megértőjévé és méltánylójává lett.

Különböző utakon indultak tehát, de elveik közössége összehozta s egymás munkatársaivá tette őket.

Sokoldalú és gazdag munkásságuk egész körét e sorokban minden oldalról nem világíthatjuk meg. Henszlmann buzgólkodása műemlékeink felkutatásában és megóvásában, régészeti, művészeti, mütörténeti leírásai és magyarázatai, melyekkel nálunk a tudományos vizsgálódásnak szilárd alapokat és bő anyagot adott, az építészeti emlékek tanulmányozásából nyert s Londonban és Párisban feltűnést keltett fölfedezései, a külföldi folyóiratokban megjelent közlemények, melyek az idegen írók figyelmét hazánk régibb építészetére irányították, szerkesztői tevékenysége, politikai és tanári, sőt drámaköltői működése nem érdekelhet most közelebbről. A költészetről, különösen a hellen tragédiáról írt fontos műve, a szini hatás kérdését illető fejtegetései, a francia drámaköltészet befolyása ellen írott czikkei és nagyszámú bírálati is csak annyiban jönnek tekintetbe, a mennyiben bennök elméleti álláspontja tükröződik. Erdélyiben sem tekinthetjük az új utakat kereső költőt, a világirodalmi műveltségű és philosophiai mélységű kritikust sem, Nagy érdemeit a magyar néplelek bűvárlása, a népdalok, közmondások, népmesék gyűjtése és gondos vizsgálata körül, melylyel eddig való értékükben nem ismert kincseket tárt fel egész gazdagságukban s az irodalom szempontjából holt anyagot a közszellem eleven, ható tényezőivé tette, — mindezt mély hálával csak megemlítjük. A magyar philo-

sophiatörténet tudós kutatója, a pædagogus, a tanár és szerkesztő derekasan végzett munkája sem köti itt le figyelmünket. Szűkebb térre szorítkozva, azt kérdezzük csupán, hogy mit köszönhet a mi tudományos æsthetikánk Henszlmannnak és Erdélyinek, más szóval, mi az ő jelentőségük a magyar æsthetikai törekvések történetében.

I.

Henszlmann hamarabb lépett az æsthetikai elmélkedés terére. 1842-ben jelent meg *Párhuzama*,* mely a fölvek tisztázása tekintetében főműve is maradt.

Már e könyvben előttünk áll a tudósnak és írónak érdekes egyénisége. Meglep gondolatainak elevensége, álláspontjának határozottsága, sokszor merevsége, erősen kifejezett kritikai érzéke, az empiria iránt érzett előszeretete, a műalkotások beható ismerete, az elméleti fejtegető irodalom kevésbe vetele, a szigorú rendszeresség külszíne alatt is rhapsodikus, szökellő gondolatmenete, a tárgyalás egyenetlensége s (bár a világosságra folyton törekszik), a nyelvvel való küzdelme.**

Henszlmann nem ír philosophiai æsthetikát. Magasba törő speculativ hajlam nem vezérli. Célja gyakorlati. Arról tanakodik, hogyan lehetne a magyar földön lassankint ébredező művészi életet előmozdítani és helyes irányba terelni. Hosszú fejezetek szólnak az oktatás legkülönbözőbb

* *Párhuzam* az ó- és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon. Pesten, 1842. — A Henszlmann-irodalomból megemlítem Kelecsényi János *H. I. æsthetikája* című jutalmazott tanulmányát, Athenæum, XIX. kötet, 1910. 83—131. l. és Leffler Béla értekezését *H. I. dramaturgiája és a németek*. Gragger Róbert *Philologiai dolgozatok*, Budapest 1912. 228—237. l.

** A nyelvben való járatlanságát Pulszky Ferencz bírálatára adott válaszában Henszlmann elismeri. Megvallja, hogy a *Párhuzam* elejét német eredeti szövegéből fordította magyarra. *Regelő*, 1842. 601. l.

módjairól s eszközeiről, az akadémiákról, műegyesületekről, a növendékek utaztatásáról és hasonlókról. Élesen mutat rá az intézmények, elvek és eljárások hibaira és utasításokat ad, melyek egy nemzetével együttérző, ennek szellemét érvényre juttató, ízlésben és technikában derekasan kifejlett s a külföldi divatos áramlatok szélsőségeitől óvakodó művésznemzedék nevelésére alkalmasok. Műve erről az oldalról tartalmaz röpirat vagy memorandum jellegét viseli, mely széles történeti alapvetéseivel, kritikájának élességével es javaslatainak gyakorlati értékével hat az olvasóra és művészeti törekvéseink történetének egyik igen érdekes emléke.

Vannak azonban lapjai, melyek a tanulmánynak az elméleti æsthetika történetében is előkelő helyet biztosítanak.

A mű hadüzenet a szépnek, ideálnak, helyesebben a szép és ideál egyeduralmának a művészetben s a műelméletben.

Hiába mondják, — így fejteget, — hogy a művészet a szép létrehozására törekszik, mikor ennek már a régibb művészi gyakorlat is ellentmond. Raphael is festett rút koldusokat. A «szép» helyébe tehát olyan fogalmat kell állítanunk, mely a művészetnek egész tárgykörét maga alá foglalja s a művésznek szabadságát más tekintetben is biztosítja.

Az eddigi műelmélet szerinte ezekből a szempontokból hibás. Winckelmannék és Lessing a «nemesített természet» elve után indulva, a classikus ókor hagyományaira esküdtek s hamis irányt mutattak a művészetnek. Az utóbbit elméleti nézetek annyira elvakították, hogy a Laokoon-szoborcsoportozaton nem látta meg a kín kinyomatát. Hibás elveket vall a francia akadémikus irány és a német romantikus festészet is.

Az ú. n. nazarénus iskola pl. kizárólag vallási tárgyakat fest a régi olaszok modorában. Egyoldalúság a természet szigorú utánzása is, mely majmolásra kényszerítve a művészt, tulajdonképen lehetetlenséget kíván tőle. Helyes nyomon járt Hirt, midőn a «szép» fogalmát elejtve, a «jellemzetes» ábrázolását tűzte feladatul a művész elé, de ez az elv sem meríti ki a művészi ábrázolás lényegét.

Az elméletírók, kikre Henszlmann tekintettel volt, valamennyien művészek, vagy a művészeti alkotások közvetlen szemlélete alapján ítélő tudósok. Ilyen elmélkedő Henszlmann is. Általános elvek és szabályok felállítására törekszik ugyan, de mindig a műtermelés tanulságainak alapján. A philosopháló szellem magasságai nem vonzzák, a német æsthetika egész nagy föllendülése hidegen hagyja. Hosszú és vastag æsthetikák szerinte nem világosítanak fel a szép lényege a felől s a legismertebb meghatározások hibásak vagy homályosak.*

Sehol sem barátja a nagy általánosításoknak. A szépnek még nevét sem fogadja szívesen. A «szép» csak úgy, mint az «ideál», szerinte ábrándozó és jelentés nélkül való. Mély szakadék tátong mindenekelőtt a természeti s művészeti «szép» között, mert más eszközök által, más anyagon jelennek meg s egy kaptafára nem verhetők. A természetben tetszik «az alakok célirányos alkotása» s a részek összhangja. De ezzel a szép fogalmát nem határoztuk meg. Jobb volna a «szép» helyett egyszerűen célirányos alaktól s összhangról beszélni. A «művészi szép» is nagyon általános és homályos kifejezés. Nem valami olyan tulajdonság, mely széppé teszi a dolgokat, nem is sok tulajdonság összefoglaló neve. A mit az æsthetikusok a széphez sorolnak, pl. a bájos, a tetsző stb. nem mind szükséges ahhoz, hogy valamit szépnek mondjunk. Ha pedig egy vagy két tulajdonság is megteszi, ezzel bebizonyult, hogy a többiek a szépnek nem organikus részei s a «szép» közös név helyett jobb volna ezeket is sajátos nevükön nevezni. Az æsthetikák egyetemes érvényű szépségről beszélnek, pedig a szép nem absolut, hanem relativ. A művészettörténettel bizonyítja, hogy a régi görögök óta minden kor, nemzet és irányzat mást és mást vallott szép-

* A Hegel-félet: *A szép az eszmének megjelenése*, felületesen bírálja. Helyesebb, midőn Solgernek azt veti ellene, hogy a szépet az istenire vezetve vissza, egy megfoghatatlant egy másik még megfoghatatlanabbal magyaráz.

nek, tehát a szép minduntalan alakot cserélt. Hol van tehát hirdetett abszolút érvényessége?*

Henszlmann trónvesztetté nyilvánította a szép fogalmát, mely a classicismus idején kétségbe nem vont hatalommal uralkodott. Ezzel annak a felszabadulási törekvésnek szolgál, mely a romantikus művészetet jellemzi és a két Schlegel óta a német æsthetikai művekben is tükröződik. Nem hirdeti ugyan a rút cultusát, de határozottan ellene van minden idealisálásnak, mely a jellemző vonások letörlése, vagy gyengítése árán akar érvényesülni. Így a romanticismus művészi forradalma, mely német, majd francia földről kiindulva ekkor már Európa jórészét bejárta s mindenütt megdöntötte a régi formákat és elveket s nálunk is uralomra jutott, nagyon kevés előzmény után Henszlmannban találta meg elméletíróját.

Mit tegyünk most a ledöntött bálvány helyébe?

Henszlmann a «szép» nevét a kritikai részeken kívül alig említi többé. Az «általános» s a «természeti» széppel különben sem akart foglalkozni. Csak a «művészeti»-ről beszél, mely ugyan szintén abszolút fogalom, de mégis határozottabb és bizonyosabb, úgy, hogy józanul élve vele, tévedésekbe nem eshetünk.** Ez a «művészeti» sem egységes

* Műtörténeti szemléjében Henszlmann különös megértéssel tárgyalja a középkori keresztény művészetet, de a renaissance ellen már kifogásokat emel. Raphael «eszméjét», mely későbbi korában állandóan fejében motoszkált, a hamis ideál-fogalom első jelentkezésének fogja fel. Megrójjá a francia mesterkéltséget a barokk-korban. Ez a nemzet «alig bírt valaha művészi szellemmel». Ellenben a sülyedés korában is valódi művészetet hozott létre a dicső Rubens és Rembrandt a nemzetinek felkarolásával. Működésük oázis a Szaharában. A határozatlan «eszményiség»-fogalom hirdetésével újabban legtöbb kárt tett Schiller, bármennyi jelesség is ellensúlyozza hibáit. Schlegelék igen üdvös törekvése kellő eredményt nem szült. A francia ízlés uralmát nem tudták megtörni. Manapság a legkülönbözőbb korok utánzása művészeti Babelt teremtett, melynek zűrzavarából csak a nemzetinek követése emelhet ki.

** Pulszky Ferencz a *Párhuzam* bírálatában (*Athenaeum*, 1842. II. 15. sz.) azt hozza fel, hogy a művészeti ép oly határozatlan fogalom, mint a szép. — Henszlmann válaszában a szép subjectivitását hangsúlyozza, miért is a tudományos fejtegetés számára teljesen alkalmatlan alanyi mezőről a «művészeti» által a tárgyilagos mezejére ment át.

minőség, hanem háromnak, a jellemzetesnek, az elevennek és a célirányosnak rendesen, de nem mindig szükségszerűen együtt jelentkező szerves kapcsolata.

«A művészet — először is — csak akkor érdemli nevét, ha karakteristikus viszonyban áll mind a szerzővel, mind annak nemzetével, mind pedig a képzett tárgygyal.» A tárgyilagos jellemzetes egy dologhoz, mint egyedhez tartozó tulajdonságoknak s erőknek összefoglalata. Az alanyi jellemzetes a művész egyediségének művében való megnyilvánulása, tehát az eredetiség. Ez annyira rajta van a művön, hogy belőle szerzőjére bizton ráismerünk. De a művész nemzetének is tagja s gyermekkora óta vele mintegy egybeforrt. A mit alkot, ennek is bélyegét viseli. Ez a nemzeti jellemzetes. A görög mythologia görögre fordította, görög eszmék és nézetmódok szerint formálta át az egyiptomi isteneket. A római ezeket ismét saját képére gyúrta át. A középkori olasz s a német a szent történeteket hazai viszonyok közé helyezte. Shakespeare római emberei «nem egyebek, mint beafsteakkal élő becsületes angolok». (Írónk nem veszi észre, hogy a mikor a nemzetinek idegen tárgyak előadásába beletolakodását is helyeselni látszik, a realismus egyik követelménye, a tárgyilagos, jellemzetes, a couleur locale ellen beszél, mely azt követeli, hogy minden kor, nemzet és hely a művészetben a maga sajátosságaival érvényesüljön.) Történeti vizsgálódásai arra tanították, hogy az igazi értékes mindig a nemzetiség talajából nőtt ki. A kosmopolita művészet téves eszme, melynek szomorú hatására a műtörténet példákkal szolgál.

Az «eleven», mint műszó, Henszlmann elméletében, mely elsősorban mindig a képzőművészeteket tartja szemmel, kétértelműen csillog: jelenti azt, a mi a természet közvetlen tanulmányának nyomait viseli, de azt is, a mi általában élénkséget, mozgást fejez ki. Azt mondja egy részről, hogy az elevennek forrása a természet, tőle kell tanulni, a minthogy a nagy mesterek mindenha belőle is merítettek. Akadálya a mások utánzása, a szabályokhoz (kánon) alkalmazkodás, a mesterkélttség minden formája. Másrészt azt fejtegeti, hogy eredettől érdeklődünk a mozgó

íránt s irtózunk a halottól. De előadhat-e mozgást a képzőművész? Valódit nem, látszólagost igen. Az állati testben a megfeszített izomnak, tájképen meghajlott fának, hullámoknak látásakor a «mozgás fogalma a szemléléssel összekeveredik». A képzelet munkál ilyenkor közre. Gyors lefolyású mozgásnál a legszükségesebbeket felfogni s a főelemeket ismételni, a művészi látás és utánaképzés nagy tökéletességét jelenti. Ilyenkor a természetet «a tetten meglepettnek tekintjük». Lessingnek tételét, mely a rajzolóművészekről megtagadja a mozgás «képességének lehetőségét», módosítani akarja. De hiszen Lessing is megengedte, hogy a festő «andeutungsweise durch Körper» mozgást ábrázolhasson. A mit az alkalmas pillanat megválasztásáról mond, teljesen Lessing gondolata.

Ehhez fejtegetések csatlakoznak a modell után dolgozásnak hátrányairól s a vázlatoknak (pl. Lebrun egykor híres lélekfestési mintáinak) felhasználása folytán előálló hibákról. Henszlmann mindenütt a közvetlen természeti tanulmány, az első kézből vett és jó megfigyelésen alapuló benyomások értékét hirdeti.

A célirányosság a harmadik művészi követelmény. Célyszerű nyilván az, a mi céljának megfelel. Egy helyen (Pulszky bírálatára adott válaszában) maga is ilyen értelemben használja a szót, de rendszeren csak térbeli és anyagi oldalát emeli ki. A térbeli célirányoshoz tartozik a symmetria (főleg az építészetben) s a compositio a festészetben és a szobrászatban. Az ú. n. formai szépség mások által olyan fontosnak hirdetett feltételei Henszlmann tanában itt a «térbeli célirányos» szokatlan elnevezése alatt húzódnak meg. Dicsérettel halljuk említeni a Raphael és Dürer előtiek egyszerű szerkesztéseit s a legvirágzóbb időkől Raphaelt és Michel Angelót. Az anyagi célyszerűség tana azt hirdeti, hogy minden anyag magához alkalmazott előadást követel s ha valamit az egyik művészetből a másikba átviszünk, azt «le kell fordítani», a megváltozott anyag követelményeihez alkalmazni. Az egyes művészetek stíljének s ebben az anyag szerepének megállapítása nem volt ugyan már ekkor új vívmány az esztetika történetében.

Henszlmann azonban szokatlan erővel emeli ki a műnek az anyagtól való függését s ettől nyert sajátos jellemét. Így azon az úton halad, mely Rumohr műtörténéstől* Semperhez vezetett. Henszlmann az egyes művészetek sajátos jellemének megóvását nem győzi hangoztatni megőröjja az újabb rajzolókat, kik vérsni s a rézmetszőket, kik festeni igyekeznek.

Ezekben van, a mi szempontunkból tekintve, Henszlmann elméletének lényege.

A jellemzetes térfoglalásának egy, bizonyos fokú realismusnak, ez időtájt már a művészetekben története van, épp úgy, mint a jellemzetes tanának az æstetikában. Ez az irányzat mind a két téren egy folyton erősödő ellenáramlat az eszményiségnek, kivált a képzőművészeti akadémiákon elkoptatott chablonjai, megmerevült formái s az ezekből levezetett szabályok ellen.

A német romanticismus a multért való rajongásával, testetlen ábrándvilágával, elszakadásával a jelentől s valóságtól eleinte ebben az irányban nem jelentett haladást. A mint azonban a képzőművészetekben a tájkép, az életkép vagy a történeti ábrázolás előtérbe lépett, lépten-nyomon észrevehető a valóság tanulmányozása. Egy Schadow, Hildebrandt Tivadar vagy Lessing (a tájképfestő) s a düsseldorfiak közül is egyesek a harminczas évek óta az új elvek uralomra jutását készítik elő. A francia festészetben a romanticismus nem nyomta el a valószerűségre törekvést** s a műalkotások a huszas évektől, Géricault és Delacroix műveitől kezdve Courbetig folyton fokozódva a természet gondos megfigyelését árulják el. A szép forma hátraszorul az egyes jelenség jellemző vonásainak, állapotának erőteljes és valószerű kiemelésével szemben. A valóság szomja most

* C. F. Rumohr: *Italienische Forschungen*. Berlin und Stettin, 1827. Der Stil ist «ein sich Fügen in die inneren Forderungen des Stoffes». I. 87. l. — Gottfried Semper: *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten*. Frankfurt a/M. 1860. Jedes technische Produkt (ist) ein Resultat des Zweckes und der Materie. 7 l.

** Le réalisme était latent au fond du romantisme. S. Rocheblave. Julleville irodalomtörténetében. VII. 782.

már épp úgy érezhetővé lesz mindenfelé a nemzetek művészetében, mint a romanticismus fuvallata.

A költészetben Walter Scott műveitől, a Waverley-regényektől (1814.) számítva mekkorát izmosodott a valóság érzéke s a megfigyelés ereje a *Pickwick Papers* (1836.) vagy a *Vanity Fair* (1848.) nagyértékű lapjaiig! És Balzac, ki kezdetben Walter Scott szellemének hatása alatt áll, milyen éles szemmel vizsgálja, kemény tollal rajzolja később az objectív valóságot, a közönségest, a rútat. Goethe hazájában a «*Fiatal Németország*» írói a romanticismus középkorimádata és álmodozásai ellen fordulnak, a korszerűség, az élethez kapcsolódás erős követelésével határozott realistikus célzatot hirdetnek és követnek. És nálunk Erdélyi János nagyértékű áttekintő szemléjében, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*, a classikai művészet elsorvadását megállapítván, látja és jelzi mindenfelé a megújhódási fordulatokat, a korlátok széttörését, a nemzeti és népi elem, a jellemzetes és egyéni megerősödését.

Az elmélet, mely az ízlés irányváltozásait megérzi, szintén hajlik a jellemzetes elismertetése felé. A meginduló vita eleinte a Laokoon-szobor méltatásához fűződik, melyről Winckelmann és Lessing a classicismus szabályait olvasta le. Hirt Alajos már a *Horen* évkönyv 1797-i évfolyamában kijelentette, hogy a művészeti szép főelve a jellemzetesség, azaz egy határozott egyediség, melynél fogva pl. alakok, mozgások, testállások, arczjáték és kifejezés, a tárgy követelményei szerint egymástól különböznek. Ez a Winckelmann általános felfogása s főleg ideálemmélete ellen irányzott tan, mely a Laokoon-szobor új értelmezésével bizonyította a maga igazát, feltűnést keltett és Goethe figyelmét is magára vonta. Ő közvetítő álláspontot foglal el. Az egyik részről hangoztatott tétel, hogy «a művészet legfőbb célja a szépség», épp olyan igaz, mint a másik, hogy «jellem nélkül nincs szépség». A jellemzetes azonban csak alapja a szépnek, nem maga a szép; minden szépnél jelen van, de mérsekelve, úgy hogy a legfőbb cél a szépség marad. Goethe, ki Winckelmann emlékezetére szép sorokat írt és az ő munkájának folytatására buzdított, mé-

lyen belemerült már ekkor a classicismus szellemébe. Akár-hogy kiemeli is a «jelentőst, jellemzetest, érdekest», mint művészi követelményt, ezt nem a szép arányok, művészi formák s az idealitás rovására teszi, hanem velök megegyeztetve, a mint a Laokoon-szoborban is megtalálja a jellemzetest, a magas és ideális felfogással, a mérséklettel s a szépséggel együtt.

A hamis, üres idealismus ellen támadt többek közt Rumohr Károly Frigyes jóhírű műtörténész, ki hibának mondja, hogy Lessing és Winckelmann, bár csak egyes ókori művek alapján állították fel tételeiket, ezeket az egész művészetre kiterjesztették. Winckelmann különben is, midőn a korabeli, őt környező művészek és műértők felvilágosításain kapva-kapott, egy modoros kor befolyása alá került. Ez látszik meg az ideálról alkotott felfogásán is. Az ideál nem lehet az izlés tanácsára összehordott szép részek mechanikus összekapcsolása, mert az egésznek felfogása a művész lelkében a kidolgozást mindig megelőzi. Helyteleníti Lessing tanácsát a természet szépitését illetőleg (ins Schönerere ummodelln), az ideális formáknak a természeti alaktól való elszakítását s ezeknek egymást kizáró, merev szembehelyezését, a mi könnyen arra a gondolatra vezet, hogy az ideát ábrázoló formák az érzéki szemléletektől, az egyénitől való tökéletes elvonatkozás útján állhatnak elő.

A philosophusok közül Schelling erős szavakat használ a hamis és erőtlen idealisálás ellen, mely a formát a lényeg rovására fejleszti. Pedig a forma lényeg nélkül el nem lehet s ezért a jellemtől el nem szakadhat. A jellemzetes a csontrendszerhez hasonlóan az élő testen nem látszik ugyan, de az alakra és szépségre mégis elhatározóan befolyik. Hegel is azt tanítja, hogy az eszményhez a tartalomnak s ezzel együtt a formának individualitása hozzátartozik. A «jellemzetes határozottság» megkívánja, hogy a műalkotás, ha a művész meg is tisztítja a csupa véletlenségektől, azért az egyéni lélek kifejezése maradjon.

Ha Schlegel Frigyes már 1737 körül æsthetikai dogmatismusnak bélyegezte a régiek tekintélyébe vetett tántoríthatlan hitet s a széppel a jellemzetest, az érdekest és philosophikust állítva szembe, a rút jogosultságát is bátran hir-

dette, most (*Cromwell* híres előszavában, 1828.) Franciaországból hangzik fel Hugo Victor ajkáról harsányan a tiltakozás a szabályok és rendszerek despotismusa, a művészi dogmatismus minden nyilvánulása ellen s egyúttal a jellemzetes és a rút ajánlása.

Henszlmann a Hirt, Goethe, Rumohr, Schlegel s bizonyára Hugo műveit is ismerte. Alig hihetjük, hogy Schellingnek éppen a képzőművészeti ábrázolás módját és törvényeit mély philosophiai lélekkel vizsgáló ünnepi beszéde is kikerülte volna figyelmét, ha Hegelről nem is vett még különösebb tudomást. Nézeteinek megalapozására még sem ezeknek volt irányadó befolyásuk, hanem egy kisebb hírű, bár jövő művészembernek, Böhm János Dánielnek, a bécsi pénzverő egyik osztálya igazgatójának, ki maga is szobrász és kömetező volt s e mellett nagy műértő és gyűjtő hírében állott. 1794-ben Szepesolasziban született, tehát majdnem húsz évvel idősebb volt, mint Henszlmann és a művészettel nemcsak gyakorlatilag foglalkozott, hanem kivált Rómában töltött tanulmányévei alatt nagy művészekkel és műbírákkal való érintkezésben, jelenségeiről és törvényeiről gondolkozni is megtanult. Így alakultak ki nézetei, melyek határozottságukban túltettek Rumohrnak s a kor más műkritikusainak tanain. Tervezgette, hogy vizsgálódásainak eredményeit könyvbe foglalja össze. De «az írás nem lévén kenyere», terve abbamaradt. Választottjai sorában, kik közé jó ideig (1834-től 1840-ig) Henszlmann is tartozott, nem akadt a nehéz munkára vállalkozó. De azért eredeti és érdekes eszméi nem veszték el, hanem tovább éltek és hatottak tanítványaiban. Henszlmann Heidert és Eitelbergert, a jeles műtörténészeket említi közülök. De ő maga volt és maradt legállandóbb híve. Ő búzgólkodott leginkább a mester nevének és emlékének fenntartása körül is. Böhmnek 1865-ben bekövetkezett halála után meleg hangon emlékezett meg róla Akadémiákon* és az ő egyéniségét és elméleti nézeteit másutt is részletesen ismertette.**

* A 1865 október 16-i gyűlésen. Egész terjedelmében a *Buda-pesti Szemlében*. Új folyam. III. 1865. 454—461 l.

** D. J. Böhm von Dr. Emerich Henszlmann, *Oesterreichische Revue*. Wien. IV. 1866. I. Heft. 110—127.

Vessünk Henszlmann útmutatásával egy tekintetet főbb gondolataira. «Ma nem mondja többé az avatott, hogy a művészetek egyedüli feladata a szépnek előadása. Ezt Böhm átlátta, mikor az aesthetikusok még az érthetlenség tengerében úszkáltak.» «Ő az úgynevezett szépet inkább egyéni érzés, semmint tárgyilagos fogalomnak tekintvén, a szép szó helyett inkább az idombájét szerette használni, úgy gondolván jobban kifejezhetni azt, mi az egyént hajlammal és kedveltetéssel tölti el a rokonszenvet gerjesztő mű élvezésének alkalmával és szintúgy az úgynevezett eszményi helyett érvényesíté az életteli vagy elevent és jellemzetest.» «Végre előtte, mint gyakorlati művész előtt, roppant tekintettel birt azon anyag, melyben és azon eszköz, mely által a mű létrejön.» «Böhm első helyre tevén a művészeti és tárgyilagos jellemet, következetesen távol volt mindig kortársainak magasztos és fellengző szójárásaitól, nézeteit soha érthetetlen phrasisokba nem burkolta.» Ezekben könnyű Henszlmann tanának legfőbb vonásaira ráismerni. A «szép» elvetése, az eleven és jellemzetes erős kiemelése, az idombájának mint alaki czélszerűségnek, továbbá az anyagi czélszerűségnek s a művészetek különböző stylljének fejtegetése mind Böhmre utalnak. Sőt a nemzeti jelleg kidomborításának követelését is megtaláljuk nála. A középkor művészeti jogosultságáról vallott nézetekben, a művészeti akadémiák erős bírálatában, az iparos és művészi oktatás reformját illetőleg is egyezést találunk, ellenben Böhmnek azt a kijelentését, hogy a művészetnek egyedüli tényezője a vallás, még pedig a positiv hit, még közelebről a római katolikus egyház hite, Henszlmann elutasította, bár a vallásnak a művészet fejlődésére gyakorolt rendkívüli befolyását elismerte. Böhmnek utolsó elfogult kijelentésében bizonyára része lehet Overbeck s a többi «nazarenus» festő hatásának, kikkel Rómában állandó összeköttetésben volt.

Miért keressük tehát Henszlmann forrásait Hirtben és egyebütt, mikor a *Pírhuza*n előszavában ő maga forró hálát mond Böhmnek, kinek kifejtett nézetei nagy részével tartozik.

Henszlmann alig 21 éves korában, mikor a művésze-

tek s a régészet kérdéseivel szakszerűen kezdett foglalkozni, ismerkedett meg ezzel az érdekes emberrel és csakhamar hatása alá került. Az ő tanítása kigyógyította a szépről és az eszményiről Winckelmann óta elterjedt nézetekből, melyekben, saját vallomása szerint,* még el volt fogulva és új irányok felé nyitott kilátást. Benne széleskörű tapasztalatokkal, helyes ítéllettel, világos ismeretekkel rendelkező útmutatóra talált, ki az elvont speculatio útvesztőit kerülte, a concret művek tanulmányozásában rendkívül erősnek bizonyult, az egyes jelenségek vizsgálatából nyert ítéleteit óvatosan általánosította és megállapodott, mély meggyőződését nagy suggestiv erővel ültette át fiatal tanítványa és barátja lelkébe. Élénken érezte, hirdette és igazolta az új irány elveit, határozottabb állásfoglalással s mégis kevesebb elfogultsággal, mint sokan előtte s körülte. Nem lett egyoldalúvá. Az ideál kizárólagos uralmának elleneszegült s a középkor lelkes barátjának vallotta magát, de nem tagadta az antik szobrok varázslatos hatását sem s a Parthenon párkányzatdíszét művészi elmélyedéssel restaurálta. A *Párhuzamot*, legalább minket e helyen érdeklő részében, úgy tekinthetjük, mint Böhm főgondolatainak tudományos igazolását és rendszeres kifejtését. Hálásak vagyunk Henszlmann iránt, hogy a sehol le nem írt, hanem szóbeli közlés útján kapott eszméket az elfeledéstől megőrizte és jól esik, hogy a tőlünk idegenbe szakadt, de rokonérzését hazája iránt megőrző honfitársunknak tartalmas és érdekes gondolatait Henszlmann által tolmácsolva, a magyar æsthetika történetébe illeszthetjük.

Henszlmann másik műve a tragœdiáról** egységesebb és kiforrottabb, mint a *Párhuzam*. Bár irodalmi vonatkozású, szintén előbbi gondolataiból fakadt, mert az egyéni és jellemzetes elvének érvényességét hangoztatja a költészetben, főleg a drámában. A keresztény dráma felsőbbségét hirdeti az antikkkal szemben, melyet tárgyilagosan, behatóan vizsgál, hogy a legutóbbi időkig divatos túlbecsüléssel

* *A hellen tragedia*. 149. l.

** *A hellen tragedia* tekintettel a keresztény drámára. Budán. 1846.

szemben igazi értékét helyesen megállapíthassa. Tételét, hogy a görög tragédia az egyéni helyett a tipikust ábrázolta, nemcsak a tragikusok műveiből mutatja ki, hanem abból a helyes felfogásból indulva ki, hogy az egyik művészet körében nyilvánuló sajátosságoknak a többi művészetben is szükségszerűen hasonló jelenségeknek megfelelniök, mert valamennyinek gyökere a sajátos viszonyok közt kialakult nép- és korszellem, a képzőművészet analog jelenségeivel is bizonyítja. Sőt helyesebben a képzőművészet vizsgálatából nyert eredmények szolgáltatják az alapot a költészeti formák megértéséhez.

Az irányító főgondolatot ismét Böhmnek, «az élő műbírák egyik legjelesebbikének» köszöni. Tőle hallotta először, hogy a hellének a fennmaradt emlékek tanúsága szerint Nagy Sándor koráig arcképeket nem készítettek és csak akkor, tehát a késői másodvirágzás elején, látunk ilyenekre való törekvést. Ez a felfedezés, melynél «talán Winckelmann kora óta fontosabb és gyümölcsözőbb» nem történt, mint egy váratlanul kigyúló fény egyszerre világossá és érthetővé tette azt, a mi Henszlmann elméjében félig határozatlanul élt. Azt tudniillik, hogy a görög a tragédiában sem ábrázolt, nem is ábrázolhatott egyéni jellemeket, mert a nagy tragikusok idejében még teljesen hiányzott az érzék az egyedi vonások iránt.* A tömeg az egyeden felül állott, az egyediség a nemből és tömegben fölolvadt.

* Böhmnek ez a gondolata tulajdonképpen nem olyan új felfedezés, milyennek Henszlmann tartotta. Már Herder is azt állította, hogy a régi görögök tulajdonképpen arcképeket nem alkottak. Lessing (*Laokoon* II. fej.) pedig azt az adatot, hogy az olympiai győzők közül, bár mindenik kapott szobrot, csak a háromszor győzőnek volt joga ikonikus (portrait) szoborhoz, a görögök idegenkedésére vezette vissza, melylyel az ábrázolás ilyen faja iránt viseltettek. Henszlmann Rumohrban (idézett mű I. 27.) ezeknek a nézeteknek czáfolatát megtalálhatta. Müller K. Ottfried híres munkájában (*Handbuch der Archäologie der Kunst*. Breslau, 1830. 583, és 103, l.), miután elismerte, hogy az állítólagos képmások eleinte ideális ábrázolatok voltak, rámutatott a realistikus ábrázolás fokozatos terjedésére és Demetrioszt emeli ki, mint elsőt, ki az egyéni visszaadására törekedvén, a lényegtelen és nem szépet is híven ábrázolta.

A hogyan ezt az alapjában igaz, csak túlságosan kiélezett tényt s az antik dráma sajátosságait általában a hellének szűk nemzeti álláspontjából, világnézetükből, vallási, erkölcsi és művészi nézeteikből, társadalmi életük formáiból s a színház és előadás különös követelményeiből magyarázza, a hogy Aristotelest, mint koronatanut, állításának igazsága mellett idézi s a görög nagy tragœdiaköltöket behatóan jellemzi, megannyi érdekes és tanulságos részlete a műnek és bizonyoságot tesz szerzőjének kiterjedt tanulmányairól. Nemi elfogultság azonban feltűnik pl. Aristoteles «jellem»-elméletének tárgyalásakor, továbbá abban, hogy a szobrászatot tanuságtételre felhívja, de a görög epos tanuskodását mellőzi. (Ezekre már Beöthy Zsolt megtette észrevételeit a tragikumról szóló könyvében.) Állításait nem is tudta egész határozottságukban fenntartani. Be kellett valania, hogy Sophokles Antigonéjában sok nőies gyöngédséget fejez ki, Philoktetesben pedig a jellemzést mélyebb oldaláról is megkísérlé. Az aggkor és férfikor jellemzése általában sikerült nekik s főleg Sophoklesnek. (Schlegel Frigyes is dicsérte Sophokles női jellemeit, Schlegel Ágost Vilmos pedig Philoktetesre czélozva mesteri jellemzésről beszél.) A szobrászat körében is megjegyzi, hogy Phidias a különféle kort és nemet jól ábrázolta s az istenek arczát is külső, néha bensőbb jegyek által törekedett jellemezni. Ha azonban a görögöket a modernekkal és Shakespearevel veti össze, utóbbiaknál, Schlegelékkal egyértelműen, a jellemzetesnek és egyéninek teljes túlsúlyát kellett látnia. Elismerte, hogy a görögök a tragœdiában is csodálatra méltót teremtettek, de nem tartotta őket örök mintáknak, mert, a mint szépen és igazán mondja, «minden korszaknak saját igényei, örömei és fájdalmai vannak s egyedül az, ki e korszak szavát értve, azokat hiven visszatükrözi, leendő képes kitünőt hozni létre».

A régi s új tragœdia s a classikus és romantikus szellem nyilvánulásainak ellentéte Schiller, de kivált Schlegelék óta állandóan foglalkoztatta az æsthetikusokat, sőt nálunk is már Buczy Emilnél fölmerült, de Henszlmann nagy erővel, sok adattal tárgyalta a kérdést és új szempon-

tokat vitt a tárgyalásba. Ebben van érdeme. Fejtegetéseiben nem annyira az elméletirők kijelentéseire épített, mint inkább a művészi és költői jelenségekből olvasott. Az ókort buvárló mütörténészek és archæologusok egyikének-másikának neve még csak előfordul néha lapjain, a philosophiai æsthetika újabb művelőié alig. Ha Lessing, Goethe és Herder mellett említi is Hegelt, nem merit belőle.* Ellenben Schlegel Agost Vilmos dramaturgiáját szorgalmasan forgatta. Belőle való idézgetései, rá való hivatkozásai, vele való polemiái végighúzódnak az egész művön. Böhmön kívül az ő szellemének van Henszlmannra ez idétt legnagyobb hatása. De eltér tőle lényeges dolgokban is. Nem követi pl. az ideálról vallott felfogásában sem. Általában megrója az eszményítésnek, mint fogalomnak homályosságát a német kritikusoknál. Azért nem esik a másik szélsőségbe, a valóság másolásának vagy utánzásának ajánlásába. Az utánzáselmélet minden formáját Aristoteles kétezredes hibájának jelenti ki. Szerinte Lessing, ki (Schlegel értelmezése szerint) a természetet csupaszon másoltatni akarta, épp úgy hibázott, mint Schlegel, a ki eszményítéséről beszél. A művész nem utánoz, nem eszményít, hanem teremt.

Ezzel az odavetett, meg nem magyarázott szóval Henszlmann a művészi alkotó munka psychológiáját távolról sem világította meg. Ha az «eszményítés» ennek az eljárásnak többféle módja és lehetősége miatt csakugyan joggal homályosnak tűnhetett föl előtte, «a teremtés» a maga határozatlanságában még kevésbé alkalmas a műalkotás létrejöttének alanyi föltételeiről tiszta képet adni. Csak arra jó, hogy az öntevékenység erős hangsúlyozásával a lélektelen másolást kizárja, de az eszményítéssel szemben, mely szintén a művésztől függő alakító munka, kellő elhatárolást nem ad. A művész — azt olvassuk — ugyanazon tárgyakat és anyagokat használja, miket a természet nyújt, de

* Erdélyi János (*A hazai bölcsészet jelene*. Sárospatak, 1857. 153 l.) tartotta fenn egy nyilatkozatát, hogy Hegel széptanával soha nem foglalkozott. — Hegel és iskolája kritikai eredményeit azonban dicséri. *A hellen trag.* 127. l.

ugyanazon tárgyak és anyagok öreá nézve egészen mások, mint a természetben. Ezért a művész lelkében át kell alakulniok, mielőtt azokat művészi céljaira használhatná. Ez a kijelentés, bár sok benne az igazság, inkább sejtet, mint magyaráz. Az átalakulásról, pedig ebben van az egész különbségnek lényege, még csak általánosságban sem tájékoztat. Hogy a művész inkább a szellemi, a természet inkább az anyagi szükségesség útján teremt, szintén nem ad lényeges különbséget, mert az «inkább» csak fokozati, számbeli eltérést enged és nem szembeállítást.

Henszlmann, Antæusként, a valóság talaján a concret művészi alkotások vizsgálásában és meltatásában erős, ezektől elszakadva gyengül, határozatlanná lesz. Egész munkássága inkább kifelé való éleslátását, az objectiv jelenségek sajátosságait megérző képesség finomságát fejlesztette ki benne, mint a lélektani vizsgálódásra és elmélyedésre való hajlamot és képességet. A műalkotások létrejöttének inkább külső körülményeit és feltételeit nyomozta, mint az alkotó művészen végbemenő bonyolult folyamatokat, melyeknek eredménye a mű.

II.

Erdélyi János 1842-ben Henszlmann első művének megjelenté évében foglalta el székét a Kisfaludy-Társaságban. A népköltészetről olvasott, mely őt később is annyit foglalkoztatta s nagy vonásokban adott ismertetése végén a népköltészet tanulmányát es követését ajánlotta. «A tenger soha ki nem fogy felhőiből. Ilyen tenger a nép, az élet. Tanulni a népet, az életet... ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége.» Mikor ez a felhívás elhangzott, az *Arany kalászszal ékes rónaság* költője már elzengte első dalait s a költészet népies irányban való megújulásának óhajta hamarabb megvalósult, mint az értekező maga gondolta. (Alig tíz év mulva az avatatlanok túlzásba is vittek az elvet, úgy hogy már a «kelmeiség» ellen kellett harcolnia.) Erdélyi már ekkor sem áll távol Henszlmann felfogásától. A classicismustól való elhajlás, a nemzetinek

és népének nyomós ajánlása s az a követelése, hogy a faj sajátos vonásainak, élete és gondolkozásmódja jellemzettségének a maga teremtette egyéni formákban kell megjelennie, olyan elvek, melyek párhuzamba helyezhetők Henszlmann tanaival. Mind a ketten a művészi fejlődés új korszakának elméletirői. Látják, hogy eljött «az idő teljessége», melyben a régi leomlott s előállott az új «a népek közötti solidaritas» révén szétterjedve az irodalomban. Az általános európai «szellem útját» járják ők is, de mindenikök csak a belső, szerves fejlődésben és a nemzetben meglévő képességek és jellemző vonások kifejtésében keresi a jövő művészetének alapjait. Erdélyi úgy találta,* hogy a mi költészetünk romantikus korának kezdete összeesik ugyan a francia költészet megújulásával, de a kettőben nincs más, mint időbeli közösség s a mi újjáalakulásunknak minden föltétele megvolt a saját magunk költészetében. Henszlmann sem győzi a művészi élet fejlődésére befolyással bíró körök figyelmébe ajánlani, hogy ha teljesen elzárkóznunk nem is lehet, még meglévő nemzetiségünket érvényesítve, magyar stylt teremtvé, nemzeti művészetet kell létrehoznunk.

Bármilyen rokonságot találunk is azonban íróink gondolatai közt, ezek más forrásokból erednek. Erdélyi fejtegetéseiben Herder tanulmányozásának nyomai mellett megérezzük a német romantikusok lelkesedését a népiesnek megnyilvánulásai, a népdalok, népmesék, népmondák iránt s a «fiatal Németország» democratismusát. Az utóbbinak írói a romanticismusknak hadat üzenve, a jellemzetes alkalmazását és a józan realismust eléggé hangosan hirdették. Wienburg Ludolfnak *Aesthetische Feldzüge* (1835) című munkáját Erdélyi nemcsak jól ismerte, hanem le is fordította. Tetszhetett benne a nemzetinek követelése, az idealismus ellen való állásfoglalás, a szép történeti meghatározottságáról és subjectiv jellegéről való tan, az a kijelentés, hogy a szépnek jellemmel kell birnia és hogy a szépség nem elvont, egyetemes és idealis valami, hanem concret és

* *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányában, melyekből a fenti idézőjelbe foglalt szavak is valók.

sajátos. A nép iránti szeretet s a népies jellegű költészet ajánlása, mind olyan vonások, melyek jól összhangzanak Erdélyi gondolataival. A fordítás azonban, nem tudjuk miért, sohasem jelent meg.

Egyelőre még egymásra való hatást nem állapíthatunk meg Henszlmann és Erdélyi közt, de a személyes megismerkedés és a közös munkatéren lefolyó munka csakhamar közelebb hozta őket egymáshoz. Henszlmann az Akadémiába s a Kisfaludy-Társaságba választatásakor Erdélyit már ott találta. Az utóbbi helyen székfoglaló tanulmányát is Erdélyi olvasta fel. A *Regélő*be is mindketten dolgoztak, de igazi együttműködést csak a Kisfaludy-Társaság által Erdélyi szerkesztésében 1847-ben megindított *Magyar Szépírodalmi Szemlé*ben fejtettek ki. Ennek a hamar megszűnt, nagyértékű folyóiratnak Henszlmann egyik főmunkatársa volt. Egyebek közt a *Népmese Magyarországon* czímmel hosszú cikksorozatot közölt, melyben a magyarországi nemzetiségek s a külföldi nemzetek hasonló termékeivel való egybevetésből igyekszik világot vetni a magyar mesekincs eredetiségére és jellemvonásaira. Erre Erdélyi tanácsa és példája ösztönözhetette. Ugyanitt találjuk Erdélyinek értekezését az egyéniről és eszményiről, melyben Henszlmann gondolataiba való olyan mértékű belemélyedés lep meg, hogy a névtelenül megjelent fejtegetést Henszlmannénak gondolhatták. Egyéb irataik is egyező felfogást árulnak el. Így találkoznak a színi hatás kérdésében, mely akkor æstetikusainkat nagyban foglalkoztatta s a francia színi irodalom megítélésében is. Bár Henszlmann bekapcsolódása Erdélyi gondolatköreibe az utóbbinak eleven hatására mutat, el kell ismernünk, hogy a Henszlmanné Erdélyire mélyebb és tartósabb volt. Henszlmann a *Szemle* megszűntével hosszú időre külföldre került, majd hazatérve a képzőművészet történetéhez s a régészethez fordult s ezzel elszakadt a kapocs, mely Erdélyi munkásságával az övét összefűzte. Erdélyi azonban még az ötvenes években is azon fáradozott, hogy Henszlmann elveit azóta folytatott tanulmányainak eredményeivel összhangzásba hozza. Eppen az a két műve, melylyel kitűzött feladatunk szempontjából foglalkoznunk

kell, a Böhmtől eredő és Henszlmann által kifejtett gondolatoknak hódító útját jelzi.*

Az első tanulmány az egyéni és eszményi szembehelyezésével ennek a gondolatkörnek középpontjába vezet.** Az eszményt Erdélyi egészen úgy, mint Henszlmann, a faj vagy nem vonásainak visszaadásában, tehát a tipikusban kereste s ezzel szemben az egyéninek feltüntetését tüzte ki a művészet feladatául. Igen helyesen emeli ki ennek az eljárási módnak nagy előnyét, hogy változatosságot nyújt. A gazember közös fogalmán belül milyen más III. Richard, Edmund és Jago! Az egyéniség végtelenül különböző, mint maga az élet, míg az abstractiók világában több-kevesebb egyformaság honol. Viszont ábrázolása éppen ezért nehezebb is. Hogy az egyénit adhassuk, a dolog állandó és muló, szükséges és esetleges jegyeit pontosan kell ismernünk. Így minden új tárgy új tanulmányt követel s nem vonható egyszerűen régi kaptafákra.

Ez a fejtegetés sok igazat rejt magában, de nem tartalmazza az egész igazságot. Az idealismus több jelentése közül az egyik csakugyan egybeesik a tipikus vonások kiemelésével s ilyen értelemben az egyéni jellemzetesség lehető részletes kidomborítását joggal állíthatjuk vele szembe. De hát annyira jogosulatlan-e az eszményítés, mely a valóság sokszor zavaró, jelentéktelen vonásainak elhagyásával egyszerűbb, a lényegét jobban kiemelő ábrázolásra törekszik? S az eszményi csakugyan összeesik-e mindig a tipikussal? A szépre törekves, a hogy az idealismust közönségesen értik es magyarázzák, vagy a valóságnak tisztultabb,

* Palotai (Purgstaller) Józsefet, ki *A szépműtan vázlata*. Buda, 1844 című könyvében szintén Henszlmann hatása alatt áll, itt csak megemlítjük.

* *Egyéni és eszményi*. I—VII. *Magyar Szépirodalmi Szemle*. 1847. II. félv. — Két cikk híján újból lenyomva: *Erdélyi János kisebb prózái*. Sárospatak, 1863. II. kötetében. — Az Erdélyi-irodalomból külön kiemelést érdemel Beöthy Zsoltnak 1897-ben a Kisfaludy-Társaságban olvasott jeles tanulmánya: *Erdélyi János műbölcsélete (Budapesti Szemle. 90. kötet)*, mely æsthetikai elméletének s ezen alapuló irodalomtörténeti és műbírálati tevékenységének tömör és világos áttekintését adja.

nemesített, fokozott, erőteljesebb visszatükröztetése a dolgok típusainak feltüntetésében merül-e ki? Erdélyi úgy érzi, hogy az új művészi irány győzelmének leginkább az elvont, élettelen, általánosságokban maradó eszmény értékeről még mindig uralkodó helytelen nézetek állanak útjában. Ez magyarázza meg támadását. Pedig azt látjuk, hogy nem foglal el mindenben gyökeresen ellentétes álláspontot a megtámadott nézetekkel szemben. Így pl. ő sem a természet vak követésében keresi a művész feladatát, hanem a tárgy lényegének megtalálásában és feltüntetésében. Szerinte a könek lényege a keménység, ezt a lefestett kövön is látni akarjuk. Az arczképen a belsőt, a beszélő ember szavaiban szíve legtitkosabb mozgalmait, tetteiben őt magát, a mint a körülmények és feltételek alatt jelen lelki állapotában a «kellet kényszerűsége» folytán most cselekszik. Tehát a művésztől nem egyszerű utánzást, hanem a gondolkozásban megalapozott kiemelő, átalakító munkát vár.

Az ő felfogásában az eszményítés és egyénítés nem is igazi ellentétek, sőt a merő utánzástól való eltávolodás folytán egymás közelébe jutnak. A természetutánzás ugyanis tiszta anyagosság a művészetben és ennyiben szélsőséges, helytelen eljárás. De éppen ilyen szélsőség az eszményítés, melyre joggal alkalmazhatjuk «a szellemiség túlnyomásának» vádját, mert egyoldalúan a gondolkozás útján készített fogalom után indul, «az embert és természetet elvont generikus eszme után alakítva adja elő» s így mintegy kaptafa után típusokat, «elvembereket» készít. Az egyéniség ábrázolása nem szélsőség, hanem éppen a szélsőségek, az anyagosság és szellemiség kibékítése, együvé engesztelése. Az eszményítés, a mint Erdélyi felfogja, a jelenség concret mivoltára ügyet sem vetve, bizonyos általános chablonokat követ; a másolás gondolkozás nélkül az előtte álló jelenséghez tapad; az egyénítés nem téveszti szem elől a jelenség sajátos vonásait, de ezek által a belsőt, a lényegét akarván kifejezni, nem mechanikus módon ábrázol, hanem gondolkozva, kiemelve s alakítva. Az első tisztán gondolkozás útján teremt (egyoldalú szellemiség), s nem, vagy nem jól lát (nem figyel meg a valóságot). A második jól lát, de nem gondolkodik

(egyoldalú anyagiság). A harmadik lát s gondolkozva alkot (a két ellentét kiengesztelése).

A széppel, melyről az egész cikksorozatban alig esik szó, Erdélyi közömbösen áll szemben. Igen külsőlegesen is fogja fel. Az ő művésze nem tesz különbséget szép és rút közt, hanem «belső érdeme, lelki képessége után méri tárgyait». A botanikus előtt sincs szép és rút növény, hanem egyformán az «igazság után fog fel mindent». A szép és rút «csak érzéki felfogás, azaz csak kezdete a felfogásnak», csak «alanyiságtól függő kedvelési tárgy», melynél a «belső, legmélyebb részletekig vitt» ismeretet feljebb valónak kell itélnünk.

Ezek alapján és mert a szép a korok és népek szerint változó, tehát semmiképpen sem elvnek való fogalom, nem ütközik meg azon, ha akad olyan æsthetikus, (Henszlmannra gondol,) ki a szeptudományból a szépet ki akarja hagyni. Ez nem következetlenség, hanem éppen a legbölcsebb nyilatkozat, egyenesen odamutató, hogy az æsthetika törvényeit nem a pusztán külső érzék (szem, fül) tanácsa szerint kell felfogni, de sőt inkább oly örök alapokra fektetni, melyek megbírják a tudomány pompás épületét. Neki a «szép» és «rút» tudományba nem való esetiség gyanánt tűnik fel, a jellemzetessel, egyénivel, belső természettel szemben. A közvetlen benyomás értékének semmibe vétele összefügg fenntebbi tételeivel az utánczásról. Az egyéniség vallójától a «naturalista» éppen abban különbözik, hogy megnyugszik szeme tetszésén és a mi szép a szemnek, azt elvileg utánczza a művészetben. Mindezekben Erdélyi felfogása nem-sokára gyökeresen meg fog változni.

Az értekezés második fele történeti és kritikai. Winckelmann nézeteit erősen bírálja s a görög művészet jellemzésében egészen eltér tőle. Szerinte a görögök tyikus formáiból hiányzik az élet, a pillanat jelene, a jelen elevensége, a természetesség: hideg külalakokká meredtek, melyek az élet kifejezését nélkülözik. A sokat emlegetett «nyugalom» csak későbbi ráfogás és nem erény, hanem fogyatkozás jele. Winckelmann az eszményi szépség előállítát akként magyarázta, hogy a művész a szépet sok szép testből egyesítette.

Erdélyi ebből hozza le a görögök hibáit, a művészet organismusának, az életműi fejlesztésnek hiányát s a művek «összehordott» jellegét, melynek folytán a szobrokon «ritka fej való azon testhez, melyen áll.» Nem veszi észre az óriási túlzást és igazságtalanságot, midőn egy nagy kor fenese ges alkotásait a rossz költők férczelményeinek színvonálára süllyeszti alá; a rossz költőkére, kik «most innen, majd onnan megemlékezett mondatokat, képeket vagy ha drámaírók, jeleneteket hoznak össze», a helyett, hogy egyöntetű organismust teremtenének. Így Athen művészete nem gyakorolhatott volna évezredekén át akkora hatást a művészi izlés fejlődésére, hogy még Erdélyinek is, Henszlmannak is hadakozni kelljen ellene.

Bizony e kijelentésekből hiányzik az antik művészet megértése. Henszlmann is elkeseredve küzdött a művészakadémiákon lábrakapott álclassicismus ellen, de azért az ókori művek nagy értékét elismerte. Erdélyit Winckelmann tana az ideális szépségnek előállításáról, s talán egyik-másik műtörténetíró téveszthette meg s ragadta túlzó ítéletre.*

Az idealismus másik megbírált képviselője Schiller. Az anyagot Erdélyi nem tartja olyan szegénynek, fogyatékosnak és hiányosnak, mint az *Über die aesthetische Erziehung des Menschen* irója s a művészetben is fontosságot tulajdonít neki. Hiszen, mint hallottuk, a művészet az anyagnak a szellem által való meghatása. Schiller hibája, hogy «nemmé emelte föl az egyént» s a személyinek megsemmisítésével «bölcészeti elvembert» adott. Elválasztotta az életet, az érzéki ösztön tárgyát, a formától, az alakösz-
tön tárgyától. Pedig «azért van valaminek formája, mert él, s megfordítva, élet nincs forma nélkül». Az ideál elve min-
szerű modort honosított meg, a mit Schiller drámáinak szemé-
lyeinél is feltűnően észrevehetünk. Az elvontságok sze-
retetével szemben, mely mindebben megnyilatkozik, Erdélyi

* Például K. O. Müller archeológiájában azt mondja, hogy a görög szobrokon a fejek majdnem typikus egyformaságot mutatnak még akkor is, mikor a művészet a test többi részének megalkotásában már messze előrehaladt. Ez azonban még nem az, a mit Erdélyi állít.

az élet valóságát, az életet, a mint van, állítja oda æsthetikai igazság gyanánt és Schillerrel, a szintén nagygyal szembeállítja Shakespeare-t, kit minden nemzet irigyel nemzetétől.*

A mi idealistáink közül Kazinczy, Berzsényi, Bajza és Szontagh felfogását czáfolja. Kölesey, bár szintén barátja az eszményítésnek, egyes nyilatkozatokban elhajlik «a merev ideáltól» s félig az újabb tanok értelmében beszél. Csak egy fokkal lejjebb szállva, nálunk az újabb kritika megalapítója lehetett volna.

Az eszményítés, a művészetnek vasárnapivá tétele ellen felhozható érvek közül Erdélyi előtt nem utolsó az, hogy a népköltészetet s a nemzeti jelleget nem lehet ezzel az elvvel megegyeztetni. Mindakettő elüt az általános széptől, önszínű és vérből és húsból való valódiság, mely nemcsak más előadásmódot követel, hanem más tárgykört is hódít a művészetnek. «Nálunk a legfényesebb zászlós úrtól a rongyok szegényéig minden árnyékolatban van képviselve az élet s mi csak zászlós urat fessünk örökké?»

Ez a demokratismus Erdélyinek egyik legjellemzőbb vonása, melyet a szülői házból hozott s mely, mint az a bizonyos vörös fonál, egész munkásságán áthúzódik. Ebben is megvolt az összhang közte és Henszlmann között, kinek a «nemcsak Magyarorszáiban szegény, hanem mindenütt egyiránt misera nép» iránt érzett rokonszenvéről néhány erős sor ékesszólóan tanuskodik. Ugyanő az aristokrata művészeti egyedárúság ellenében fennen hangoztatta, hogy a népnek a művészeti «éldeletre» ép olyan joga van, mint bárkinek. Mindaketten azt fejezik ki, a mi a korszellem által előkészítve lassan utat tört magának a közfelfogásban, a politikában, az irodalomban és művészetben. Ez a különben nem fiatal csemete többé, hanem már az irodalomban is izletes gyümölcsöket termett. Erdélyi lapja, melyben

* Henszlmann dramaturgiai értekezéseiben és bírálataiban Calderont és Goethet állította Shakespeare mellé, mert személyes jellemeket ábrázoltak. A *Kegyencz* is ezért tetszik neki. Ellenben a francziáknál éppen a személyes jellemzés hiányzik. (*Regelő* 1842. 29., 76., 274. l.)

értekezése az egyéniről megjelent, üdvözölhette *Toldit* s szerzőjében, Arany Jánosban a népköltőt, a szónak igazi, szoros értelmében.

Erdélyi további æsthetikai munkásságára Hegel tanulmányozása döntőleg folyt be. Kivált mióta Sárospatakon a bölcsészeti tanszéken a német szellemóriás tanaival behatóan foglalkozott, az ő holdjául szegődött és úgy tanszékén előszóval,¹ mint írásaiban az ő elméletét hirdette. Az ötvenes évekből létrejött művein mindenütt meglátszanak ennek a mély hatásnak jelei. A hódolat a mester iránt és elméletének igazságába vetett hite adta azt a gondolatot, hogy a rendszer egy részét, az æsthetikát, kivonatilag a magyar olvasóközönséggel megismertesse, főleg Hegel nagy előnyei: szigorú következetessége és az egészzet átölelő felfogása miatt, «mi nálunk eddigelé teljesen hiányzik». Így származtak æsthetikai tanulmányai.²

Ezekben a közleményekben jelenik meg Hegel műelmélete magyar nyelven, húsz évvel az *Aesthetik* első megjelenése után, mikor már hatása jóval korábban feltűnedezett, sőt Gregussnál már Vischer hegeli alapokra épült rendszerének befolyását is megállapíthatjuk.³ A munka, fájdalom, közbe hosszú megszakítást szenvedett s végül is félbemaradt, de a rendszer legfontosabb tételei azért felfedezhetők benne.

A «műszép» fölérendeltségéről szóló tan, mellyel az egész kezdődik, Hegel egyik főgondolata. A természeti szép-

¹ Akadémiai előadásainak töredékes vázlata *Szépészeti alapvonalak* cím alatt meg is jelent: *Tanulmányok*. Budapest, 1890. 505—529. l.

² *Æsthetikai előtanulmányok* I—V. szakasz. A négy első Toldy Új Magyar Múzeumának 1854. és 1855. évi folyamában jelent meg. Az ötödik *Æsthetikai tanulmányok* cím alatt a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban. *Új folyam* I. 1868. (Felolvasta 1861. decz. 28-án). Az ötöt együtt kiadta Gyulai Pál az *Olcsó Könyvtárban*, 615—616. szám alatt.

³ Gregussnak furcsa tévedése, hogy az *Æsthetikai tanulmányok*-ban Vischer szépészetének ismertetését látja (*Erdélyi J. emlékezete. Akad. évkönyv* XIII. 17. l.). Ez a hiba innen más művekbe is átment pl. Deák Elek méltatásába. Abafi. *Figyelő*, IX. 1880.

pel szemben a művészi — szerinte — a szellemtől születik. Igazán valóságos csak a szellem s minden szép csak annyiban szép, a mennyiben ennek a magasabbnak része. Erdélyi annyira ragaszkodik ehhez az állásponthoz, hogy a «Szépészet» elnevezést is rosszalja, mert az æsthetika nem a szépről általában, hanem csak a művészi szépről tanít (Hegel is ezért nem fogadta el a Kallistik elnevezést). Az æsthetika helyes neve «műbölcsészet» vagy «szépművek bölcsészete». A fenti gondolat kifejtése és igazolása Erdélyinél eléggé önálló. Szerinte a természeti szép felől való ítéletünk teljesen egyéni, míg a művészeti szép felől egyformán vélekedünk. Lehet, «hogy valakinek a hollandi föld vidékei nem fognak tetszeni, de a hollandi festésziskola vidékei lehetetlen, hogy ne tessenek». Nyilván nem a vidék tetszik ilyenkor sem, hanem a szellem erejének látása, Hegel szavaival élve: a szellemtől «újjászült» valóság. De tetszik-e minden művészi alkotás? Nem éppen a hollandi festészet nagyon különböző méltánylása szolgáltat-e példát az ellenkezőre?

Erdélyi azt állítja, hogy «a természeti szépnél a tudománynak nincs mit keresnie». Ez még erről a bölcsészeti álláspontról is túlzás. Hegel egy terjedelmes fejezetet, Vischer egész kötetet szentelt a természeti szépség tudományos vizsgálatának. Erdélyi nem is ragaszkodik mereven ehhez a kijelentéshez. Greguss Ágost, ki *A szépészet alapvonalai*-ban maga is a természeti szép tökéletlenségét vallotta s kit ezért Szontagh Gusztáv bírálatában megrótt, most Erdélyi ellen ugyanezzel a kifogással élt. Erdélyi gúnyosan kérdi, hogy megrendült-e korábbi nézeteiben. A természeti szépet különben, a mint mondja, nem fogja kitagadni, csak nem a főhelyet adja neki a szép tudományában. Ez már kissé más, mint elébb idézett nyilatkozata.

A továbbiakban tömören Hegel egész bevezetésének (Einleitung) gondolatmenetét megtaláljuk. Kijelöli a művészet helyét a külső érzékiség és a tiszta gondolat közt, melyeknek összekötő kapcsául tekinthető s rámutat a látszat jelentőségére a művészi alkotásban. Az érzéki csak fölszin, csak látszat. A művészi még nem tiszta gondolat, de nem

puszta anyag sem többé. Az érzéki át van szellemitve s a szellemi átérzékitve. A szépről való felfogásnak is két szélsőséget kell egyesíteni: egyetemesnek és különösnek kell lennie egyszerre, távol kell maradnia a reflexio meddőségétől, viszont különösségében is meg kell látszani rajta a fogalom egyetemességének. Az «Egyéni s eszményi» fejtegetéseiben a látszatról nem volt szó, a művészet s a philosophia elválasztásáról sem, de az egyénítésnek, mint egyedül helyes művészi eljárásnak a szellem és anyag szélsőségei közé helyezése s ezekből lehozása élénken emlékeztet a most hallottakra. Az egyetemes és a különös együttes érvényesülése szintén nem hangzik az Erdélyi régebbi tanát ismerő előtt idegenül. Mindez a konkrét idealismus álláspontja, melyről tekintve az eszme nem Plato tartalmatlan, elvont ideálja többé, hanem a konkrét, a különös.

Így megértjük, hogy a Henszlmanntól jövő és saját eddigi műkritikai tevékenységében is a különöst, az egyedit méltató író könnyen meg tudott barátkozni ezzel az elmélettel, mely a művészet felől vallott, tisztult felfogásával vonzotta, s a különös méltánylásának teret engedvén, nem riasztotta el magától.

A mondottakhoz csatlakozik a műremek hármasság meghatározottságának tana, úgy, a mint Hegelnél találjuk, a műremek keletkezésére vonatkozó elméletek rövid bírálata, a művészet érzéki és szellemi mivoltának közelebbi meghatározása s a művészet öncélúságának erőteljes kiemelése.

Az eszményről és megnyilvánulásának különböző módjairól szóló rész (III. IV.) viszonylagosan önállóbb. Hiszen Henszlmann hatása éppen itt érvényesülhetett legerősebben. Az a megjegyzés, hogy a görög szobrász «egy szép kezét, egy szép lábat innen-onnan összetapaszthat, művében együvé alkot» természetesen nem a Hegelé, de midőn Erdélyi, mint Henszlmann, Winckelmannt teszi felelőssé az akadémiai szabályok megszüldítéséért, Hegelben is találunk annyit, hogy az ókori mesterművek tanulmányából «az idealis ábrázolás félszeg vágya (Sucht) sarjadt, mely izetlenségbe, élettelen-ségbe és jellemtelen felületességbe esett». A bölcsészeti «félszeg idealismus» lábrakapásáért Erdélyi Kantot és Schillert

vádolja, míg Goethe kivételes helyzetének és Schelling nagy érdemeinek méltatásában, ha a kifejezések eltérők is, a lényeg Hegelre emlékeztet.

Most Henszlmann érdemeit is szóba hozza. Az ő éles elméje, főleg a képzőművészettel foglalkozva, az intuitio erejével egyszerre odajutott, a hova mások hosszú tanulgatással alig tudnak emelkedni. Felfogása utat tört. Mikor először beszélt az elevenről, célirányosról és jellemzetről, mosolyogtak az emberek s ma (tíz év múltán), már mindenki ajkán hordja az «egyéni» jelszavát. Pedig ő «a művészetnek inkább evangyelistája, mint apostola» s fejlett műérzékelével nem járt együtt írói világos előadó képesség. A «művészi» három jegyét sem magyarázta ki soha eléggé. Ezt akarja most Erdélyi pótolni. Azért most, mert benne is csak Hegel tüzetes megértése érlelte meg erre vonatkozó gondolatait. Megvallja, hogy a *Szépirodalmi Szemlé*-ben hirdett álláspontja fölé emelkedett. Akkor az egyénit s eszményt élesen szembehelyezte egymással (?); pedig, a mint ma belátja, az egyéni kizárólagossága ép olyan egyoldalúság, mint az eszményié s a halvány, szintelen idealismus ép oly véglet, mint a torzig fajult nyers egyéniség. De a szellemi fejlődés ellentétekben mozog s ezért az egyéninek túlhajtását jogosult ellenhatásnak tekinti az eszményiség előbbi túltengésével szemben. Tisztultabb nézetei alapján kijelenti, hogy «az egyéni magára hagyva épen úgy nem ad művészetet, mint nem az eszményi».

Ez a kijelentes teljesen Hegel szellemében hangzik. Ő is helytelenítette az eszmény és természet szembeállítását. Az elvont ideálokkal — szerinte — ép úgy torkig vannak már az emberek, mint a mindennapi házi történetek természetű ábrázolásaival, melyeknek gondját és gyötrelmeit mindenki saját házában hívebben és jobban megtalálja. A helyes megoldás nem lehet más, mint Hegel meghatározása: a művészet az eszmének érzéki képes előállítása, melynek értelmében jellege nem rideg eszmeiség, nem is nyers érzékiség, hanem a kettőnek bizonyos egysége: az érzéki szellemre mutat, a szellem érzékibe rejtőzik, a test a lélek finomságát, a lélek a test tapasztalatszerűségét ölti

magára. A további levezetés, hogy a művészet tartalmát adó eszmének érzéki előállításra alkalmasnak, tehát concretnek, egyéninek, egyesnek kell lennie, Hegelé s a példa is tőle való. Isten fogalma merő elvontságában a képzőművészetekben ábrázolhatatlan; ezért a zsidó és török nem is ábrázolja. A keresztyén isten, bár tiszta szellemiség, mégis concret személy s így művészileg ábrázolható. Hegel szerint a görög istenek is egyének, kiknek nem hiányzik jellemzetes meghatározottságuk. Ez Henszlmann felfogásával teljesen ellenkezik. Erdélyi ezt a helyet nem is fordította le.

A Hegel-féle jelvi, classikai és romantikai műalakok tárgyalásában érdekesen kísérli meg, hogyan lehetne Henszlmann tanát az elevenről, jellemzetesről és czélszerűről, ezekkel a műalakokkal szerves kapcsolatba hozni.

A legelső forma, melyben a szép eszméje világba lép, «az eleven, a jelvi műalak» mondja Erdélyi. Az «eleven» jelzöt természetesen Hegel szövegébe ő illesztette be. Erdélyi azt állítja, hogy «a jelvi képzelődés, vagy a műalak az, melyre előkelőleg illik, a mit Henszlmann a megjelent, művé általment szépség határozományául állított, tudniillik az elevenesség». Mi azonban az összefüggést a jelvi s eleven közt nem tudjuk egykönnyen belátni. Hegel a jelvi műalak legjellemzőbb vonását abban látja, hogy az eszme még határozatlan elvontságában nem tudja az eszmény megvalósításához szükséges egyéni alakot felölteni. Az eszme nem találta meg, hanem csak keresi az alakot; nem hatja ezt át, csak önkényesen hozzá kapcsolódik. A symbolikus jelentés betolakszik a tárgyakba s ezeket a határozatlanságig és mértéktelenig nagyítja, vagy bizarr és grotesque alakításával érezteti jelenlétét. Igen is beszél a phantasia forrongásáról (Gährung), nyugtalanságáról, erőlködéséről, melylyel az egymásnak ellentmondó elemeket egyesíteni törekszik, de ezzel a kitalálás küzdelmességét jellemzi s nem a létrehozott műveket, minők pl. az egyiptomi művészet mozdulatlan, merev colossusai, a sphinxek és memnonszobrok. Ezeket ugyan az eleven különös mintaképeinek nem tekinthetjük.

A classikai műalakban az eszme (a tartalom) az alakkal teljes összhangba olvadt. Az emberi alak, melyet a

classikus művészet előszeretettel választ tárgyaúl, nem érzékiség többé csupán, hanem a szellem természeti alakja. A művész most mindent kifejezett, a mit akart, műve a célirányosság megvalósítása. E mellett Henszlmann a célirányost térbeli, formai értelemben is szereti venni s építészeti művekben az arányban, a többi művészetben (természetesen csak a képzőművészetekről beszél), a compositióban, az egyes részek világos, könnyen áttekinthető elrendezésében találja fel. Ez pedig a régi görög művészet formai tökéletességének, a részek nyugodt összhangjának és a térben való elosztás és finom mértéktartás szépségének is megfelel.

Hegel harmadik műalakja a romantikai, hol az imént létrejött egység felbomlik, a tartalom átlépi a classikai kifejezés határait s nem az érzéki szemléletben, hanem az alanyi belsőségben jelenik meg, mert a külső alak jelentősége nincs többé önmagában, hanem a kedélyben. Erdélyi abban, hogy az alak jelentősége a tartalom túlsúlya miatt majdnem teljesen elveszett, a jellemzetesnek, Henszlmann harmadik művészi fogalmának fölülkerekedését látja.

Nem tekintve, hogy a «művészeti» három említett elemének a Hegel-féle műalakok kereteibe szorítása itt-ott nehézségekkel jár, egy feltűnő következetlenséget is látunk ebben az elméletben. Hegel műalakjai ugyanis a művészi fejlődés szükségszerűen egymásra következő korszakait, az eszme és anyag különböző viszonyait jelzik, a mint belső törvényekből kifolyólag idők folyamán megalakultak, bennök lévő sajátos erejük folytán kifejlődésre jutottak, bennök rejlő gyengeségük következtében elhanyaglottak s ezáltal egymást előkészítették. Átmenetek igenis vannak a hanyatló jelvi s a kibontakozó classikai művészet, vagy a romlás csiráit magában hordó classikai s az ennek romlási folyamatával jelentkező új, romantikai műforma közt, de nem egyidejűleg feltűnő jellemzetes formák. Egymással nem is férnek meg, csak egymás rovására érvényesülhetnek, hiszen a tartalom és alak nem lehet egyszerre a megfelelőség s a meg nem felelőség viszonyában, a mi a classikai művészetnek a másik kettővel való összefolyását eleve

kizárja. A jelvi s a romantikai is, bár mindkettő az eszme és alak meg nem felelő voltán alapszik, nagy különbségeket mutat, melyek együttes érvényesülésüket lehetetlenné teszik. Ezt így fogja fel Erdélyi is, midőn soha meg nem szűnő processusról beszél, melyben ezek az alakok egymásból és egymás után fejlődve, egymást felváltják. Henszlmann három fogalma pedig nem egy folyamat fokait jelenti, hanem a művészek leg többször együtt jelentkező jellemvonásait, melyek egymásra utaltságukban «szigorú organikus kapcsolatban» állva, működnek közre.

Erdélyi ezeket a nehézségeket nem látszik észrevenni. A hazai bölcsészet jelenéről írva (1857.), így nyilatkozik: Mint én kimutattam, semmi sem igazolja úgy egymást, mint Hegel theoriáját Henszlmann gyakorlata, az viszont ezt, elannyira, hogy mindkettőnek széptani nézetei, habár különböző oldalról indultak is, egy nagy igazsággá jöttek össze.

A művészeteket felfogó érzéseket illetőleg Erdélyi Hegeltől annyiban eltér, a mennyiben, bár nála is «a szem a tér művésze», a tapintásnak befolyást enged a művészetre, a mire pedig Hegel nem volt hajlandó. Ez a befolyás azonban inkább csak a látás élesítésében és támogatásában áll. Ennyit pedig, sőt ennél többet is meg lehet engednünk.

A művészetek felosztásában is mutatkozik némi eltérés. Hegel ugyanis a művészetek világát három tartományra szakította szét, a látás, a hallás és az érzéki képzet körere. Az elsőhöz a képzőművészetek, a másodikhoz a hangzók, a harmadikhoz a beszélők [költészet] formái tartoznak, melyekben a hang csak jegy, mely a szellemi szemlélethez vezet. Erdélyi ezt az utolsó csoportot is a hallás köréhez sorozza. Az eltérés azonban nem jelentékeny. Mindössze abban áll, hogy Erdélyi a halláson belül választja el a zenét a költészettől. A hang a költészetben nála sem anyag többé, hanem csak jegy, mint Hegel állítja. (Vischernél vehiculum.)

A művészeteknek elszakítása után aztán Hegeltől függetlenül a köztük levő kapcsolatokat igyekszik tisztázni, a mint már előtte ezt Jean Paul, Schlegelék, Schelling és Solger sokszor szellemesen fejtegették. Erdélyi szerint a

látás és hallás egymásra utal s ezzel a rajtuk alapuló művészetek közt természetes kapcsolatok létesülnek. A hangok alászállása és emelkedése a zenében, megfelel az architektónikának s ezt a szót átvitel révén alkalmazhatjuk a költészetre is. Minden költői műnek az epostól az epigrammig lehet architektónikája. A színek közt is van harmónia, mint a hangok közt. A «sötéttiszta» nemcsak az ó-frank építészet gyérvilágítású csúcsíveiben s Rembrandt árnyékolásában található, hanem a zene titokszerűségében és Osszián ködös énekeiben is. A színészet látható nyelv, a táncz látható zene.* Ilyetén analogiából akarja Erdélyi a festészet törvényeit is lehozni. A szobor és zenemű abban hasonlít, hogy az kiemelkedik a szemnek, ennek erős és gyenge hangjai kiemelkednek a fülnek. A festészet pedig «bizonyosan mindakét elemből, tudniillik a szobor fenköltéséből s a hangok lágy, puha lényéből veszi és számítja ki arányait, különben hitvány, üres mesterség».

Mindezekben sok a helyes megjegyzés. A «megfagyott zené»-vel már régebben párhuzamba állították a «felolvadt» építészetet. Éreztetni akarták ezzel a rokonságot, mely főleg az arányok rhythmusának a közösségében s a különbséget, mely a hangulat kötöttsége és felszabadulása folytán előáll. Erdélyi azonban éppen csak ráirányítja a figyelmet erre az összefüggésre s nem megy odáig, mint Vischer, ki azt állította, hogy mindenik művészet csak része az egész művészetnek s ezért bizonyos hiányt mutat, melynek pótlására a többiekre utaltnak tűnik föl.

A művészeteknek a műalakokkal való egybevetéséből Erdélyi Hegel nyomán megállapítja, hogy az építészet alapjellegénél fogva a jelvi, a szobrászat a classikus, a festészet, a zene és a költészet a romantikus szellem természetes kifejezője. Ellenvetés nélkül fogadja a német philosophus merész és, mert a művészetek meghatározásába történeti szempontokat kever, erőltetett kijelentéseit. Csak egy tekintetben nyugtatja meg magát s vág eléje a könnyen támaszt-

* Erdélyi itt is szélesebb körre terjeszkedik ki, mint Hegel, ki a mimikát, tánczot stb. tökéletlen művészeteknek tartja s mellözi.

ható kifogásoknak, midőn hangsúlyozza, hogy a kiemelt kapcsolat csak a legbensőbb jelleget fejezi ki s nem zárja ki, hogy a kitünőleg jelvi építészet pl. ne lehetne classikai, vagy romantikai is. A ki ezt tagadná, ellentétbe kerülne a műtörténelemmel. Így is nehéz azonban megmagyarázni, hogyan érhetett el pl. az építészet, ez a lényegében jelvi művészet, messze a jelvi korszak letűnte után, a ránézve idegen levegőjű, romantikus középkorban olyan virágzást, mely az egykori nagy föllendülés mellé állítható.

Erdélyi műve mint töredék is értékes. A legnagyobb német æsthetikusok egyikének messze hazája határain túl is elterjedt elmélete jelent itt meg magyarul egy kiváló elme által tolmácsolva, a ki nemcsak közelebb törekedett hozni mestere tanait a megértéshez, hanem egyes dolgokban el is mert térni tőle. A rendszer főtételein, annál a szigorú következetességnél fogva, melyet Hegelben maga Erdélyi is elismert, változtatni nem lehetett, de ezeken belül szabadabb mozgásra mégis nyílt alkalom. Így Hegel is (a nemzetiről, a népiről, a művészi objectivitásról beszélve) concret tartalmat tulajdonít az eszménynek, de nem domborítja ki ezt olyan erővel, a milyen jelentőségénél fogva megilletné. Mintha még a régibb idealistikus hagyomány nyügzőné járását s homályosítaná el látását. Erdélyi Henszlmann elveit igyekszik lehetőség szerint beleoltani az idealismusba s ezt a jellemzetes irányában fejleszti tovább. Éppen az egyik olyan ponton fogott munkába, hol ez időtájt a német hegeli iskolák törekvéseivel találkozott.

Ha tehát úgy látszik is, mintha az az ideálemélet, mely ellen Erdélyi elébb Henszlmann társaságában olyan hévvel megsemmisítő hadjáratot folytatott, jutott volna váratlanul újból erőhöz, még pedig éppen egyik eddigi ellenség segítségével, ez bizonyos tekintetben tévedés s nem jogosít fel arra, hogy a zászló cserbenhagyásáról beszéljünk. Az az ideál, mely ellen elébb a harc folyt, más jellemű volt, mint a mostani. A régi abstract eszményiség tanával s annak egy modoros kor felfogásában megszilárdult s a gyakorlatot az akadémiákon irányító elveivel szemben, az új ideál nem testetlen, elvont, üres többé, hanem concret

tartalommal megtelt forma. A művész most is magasabb szempontokat keres ugyan, de lefelé néz az alatta levő világ élesen meghatározott formáira, melyek tanulmányozásából meríti megjelenítő erejét. Ez az idealizmus az eszme kiemelésének nem áldozza fel az egyéni formák változatosságát. Viszont ha a valóságot hűségesen megfigyeli is, művészetének követelményei szerint alakítja, szerkeszti, egyszerűsíti. Ez az irány nem egyoldalúan az idealizmus győzelme, hanem egy kibékülés, melyben a szélsőségeikben ellentétes felfogások egymáshoz közeledve, külön sajátosságait s előnyeiket egyesíteni törekszenek. Mindez, mellékesen megjegyezve, teljesen megfelel Arany János művészi gyakorlatának és elméletének. A realitás s a részletek iránt való kiváló érzeke itt is frigyre lép az eszményítő törekvéssel. A költészet nem «kósza föllengés», mely «a valót kirúgja láb alól», de nem is a por és sár köréhez tapadó másoló munka.

Ezt a felfogást vallja Erdélyi egyik utolsó kritikai műve a magyar lyráról, melyben költészetünk fejlődését illető aggodalmait leplezetlenül tárja fel. Megrójja a kelmeiséget, az érzékiséget, a testiséget, a vidékiességet, a reálevnek túlnyomóságát, mely «a tárgyak nemesb, magasb, eszmei határozományaival» nem törődik s a dolgoknak nem «javát, lelkét, lényegét választja ki», hanem a tömeget, a sokat, a részletest; mely az étheri helyett a sarast (lutulentus) kedveli s a formai tökélyt másodrendűnek tekintvén, a kidolgozási gondot mellőzi. Mindezeknek a bajoknak főoka, hogy «az örök, egyetemes, emberi szépet kitudtuk a gyakorlatból». Ha a harc az idealizmus ellen jogosult volt a multban, mert Bajzának az ideálhoz ragaszkodásával szintelen, holt művészetnél nem jutottunk volna tovább, Kölcsey görög ideáljaival pedig keresztyén (és — hozzátehetjük — nemzeti) jellegű művészetre nem tehetünk volna szert, most itt az ideje «eszményit hozni be ismét az elszétfolyó egyéniség közé foglaló, összetartó s elevenítő elv és elem gyanánt, különben oly rideg egyéniségig visszük a poesist, hogy nem lesz egyéb húsnál, pirospozsgás érzéki szépségnél.»

Ezek az elvek s az előbb ismertetett æsthetikai elmélet, mint látjuk, összetartoznak egymással. Hegel tana előtte nemcsak tudományos álláspontjánál fogva bírt értékkel, hanem a művészet állapotára való vonatkozásban egyúttal korszerűnek is tünt fel. Erdélyi a német philosophus tanában felismerte azt az erőt, melyre a műtermelés terén, főleg a költészetben feltűnő sajnálatos fordulattal szemben támaszkodhatik. Így az elmélet nála most is, mint eddig mindig, kapcsolatban maradt a gyakorlattal. Írónk legelvontabb vizsgálódásaiban sem szakad el a jelenségek világától; bármily magasra emeli is Hegel az elvontságok körébe, nem veszi el szeme elől a magyar költészetet.

III.

Gazdag műtörténeti és régészeti munkássága után Henszlmann még egyszer visszatért régen hangoztatott eszméihez, szokása szerint most sem elvontan, dogmatikus tárgyalásban, hanem a művészet fejlődésével kapcsolatban beszélve róluk.* Ekkor már túl volt 70-ik évén. Egykori társa a *Szépirodalmi Szemle* korából rég nyugalomra tért s a félbenmaradt *Æsthetikai tanulmányok* fejtegetései, az eleven, czélszerű és jellemzetes fogalmainak hegeli magyarázása óta teljes harmincz év járt le. Feltűnő, hogy sehol sem találunk Erdélyi tanára vonatkozó fejtegetéseket, vagy bár utalást, czélszást. Henszlmann most is megőrizte ellen-szenvét a magas philosophia iránt s bizonyára az egyénítés és eszményítés kibékítésére irányuló törekvést sem helyeselte. Első művei óta a művészettörténeti irodalom óriási fejlődésen ment át. Most Ottfried Mülleren kívül Overbeckre, Rougére, Schnaasera, Carrièrere, Hübschre, Reberre hivatkozhatott. Sokat tanult tőlük, de ott is, a hol nem erősítették meg régi felfogásában, ehhez hű maradt. Az eszményt most is azonosítja a tipikussal, a görögök arz-

* A képzőművészetek fejlődése. A Kisfaludy-Társaság Évkönyvének XX. kötetében. (884/5.) — Külön is megjelent az *Olcso Könyvtárban* (1423—1426.) füzet.

képeiről és drámáiról is úgy gondolkozik, mint régen, s a szépről való felfogása sem változott. Ez előtte most sem tárgyilagos minőség. A «művészek» elemeire bontását nem ismétli ugyan meg régi formájában, de a történeti fejlődés vázolója közben is talál alkalmat a jellemzetesnek, elevennek, célszerűnek s a szerkezetnek méltatására. Csak az összhangon (a szerkesztés s a színezés szempontjából) nagyobb most a nyomaték, mint előbb volt. A nemzeti jellem kidomborításának követelését is régi erejében fenntartotta. Ennek most már nem annyira az idealistikus előítéletekben, mint inkább az általános nivellatiónban, a jó társaság, a nemzetek közt a közlekedés könnyűsége folytán támadt gyakori érintkezés s a világipar egyformásító erejében kellett legfőbb akadályait felismernie.

A keresztyén művészetnek a görög fölé helyezésében megerősíti őt a művészi fejlődés törvényszerűségéről s az emberi nem folytonos haladásáról szerzett tudományos meggyőződése. A képzőművészet ugyanis három fokon haladt keresztül. Először jelvi volt, aztán tipikaivá emelkedett s végre a természethez s az egyénihez jutott el. Mivel a tipikai Henszlmannál az eszményivel esik össze, nem nehéz a fentiekben a Hegel-féle három műformát felismerni. A görög tehát a második fejlődési fokon maradt.

Az egyes művészeteket Henszlmann nem hozza Hegel módjára a műformákkal szerves kapcsolatba, hanem a fejlődés egymásutánja szerint első-, másod- és harmadszületésűekre választja szét. A költészetnek, zenének és képzőművészetnek időrendi elsőbbségéről nem beszél, hanem elsőszületésűnek nyilvánítja az epost (lyrát?), a zenei rhythmust s az építészetet, másodszületésűnek a lyrát (epost?), a zenei dallamot s a szobrászatot, harmadszületésűnek a drámát, a zenei harmóniát s a festészetet. Az elsőszületésűek az ember legközelebbi szükségletének felelnek meg s nemcsak időben mennek előre, hanem a másodszületésűeket gyámságuk alá is vonják. A görögök az első- és másodszületésűeket szépen kifejlesztették, de a harmadszületésűekben a kezdetnél maradtak s a tökéletességig nem jutottak. Ezeknek kiművelése a keresztyénségre maradt.

Henszlmann csak a történeti fejlődés folytán előálló formák egymásutánjára figyelt s az egy fokon álló művészi nyilvánulásokat egymásra nem vonatkoztatta. Ezért nem ütközünk meg rajta, hogy önálló művészetek (építészet, szobrászat, festészet), a költészeti műfajokkal (lyra, epos, dráma), sőt a zenei kifejezés elemeivel (rhythmus, melódia, harmónia) kerülnek párhuzamba.

Csak a zene és a képzőművészet közt talál a hang és fény physikai okának (hullámrezgés) közösségén alapuló belső rokonságot. Azért helyesli Schlegel és Jean Paul kijelentését, hogy az építészet megfagyott zene. Az építészeti arányok törvényeit maga is nyomozta és a Parthenonban pl. a zenei nagy accord arányait fedezte fel.

Az előbbi beosztástól függetlenül a művészet fejlődésében (Winckelmann után) megkülönbözteti még a gyermekkort, ifjúkort, férfikort és aggkort, melyeket akadálytalan kibontakozásnál minden művészet rendesen átél. A két középső fejlődési fokon a férfi és női jellem (erő és kecs) kifejlődését is észreveszi s ezt a művészettörténeten végig ki is akarja mutatni. Az áttekintés sok finom észrevételt tartalmaz, de igen elnagyolt és részleteiben homályos is.

Az esztétikai elmélet szempontjából a művészi ábrázolás kérdése mindezeknél fontosabb. Terjedelmes fejtegetéseinek végeredménye, hogy nemcsak az építészet, a zene s a lyra, melyeknek a természetben nincsenek mintáik, hanem a festő, a szobrász s az epikus vagy drámai költő sem utánozhatja szorosan a természetet. A művész feladata csak az, hogy a természet törvényeit követve, «szinleges, művészeti valót» teremtsen. A természettől eltanulható törvények a szervesség, mely az alkotás «életlehetőségét» biztosítja, továbbá az elevenség, a mozgás, melynek visszaidadását a művész a legkülönbözőbb fogásokkal kísérli meg. Ezekhez járuló művészi követelmény a szerkesztés.

A művésznek tehát főmestere a természet legyen. Ezt kell mindig behatóan tanulmányoznia. A művészi felfogást, a művészi látást s kivált a technikát azonban más nagy művészek értelmes tanulmányozása és másolása fejleszti ki. A realizmus és idealismus főkülönbsége az, hogy előbbi a

természetet elérhetetlennek hiszi, az utóbbi túl akar tenni a természetén s erre való törekvésében a typushoz, az eszményítéshez, az emberi alak általánosításához folyamodik. A természet követésének parancsa azonban az egyénre utal, mert «a természetben nincsen typus, nincsen fogalom, hanem csakis egyén».

Henzlmann utolsó szavai a művészet kérdésében első iratának főgondolataival összhangzanak. Most türelmesebb az idealismussal szemben, de változatlan erővel, sőt felkészültebben száll sikra a realistikus művészet érdekében.

* * *

Henzlmann és Erdélyi a magyar æsthetikatörténet legjelentősebb alakjai közül valók. Egy irányban haladnak s tudományos egyéniségükben s így munkásságuk jellemében is több a rokon vonás. Nem szállnak el magasan a művészi élet jelenségei fölött, mint a metaphysikai æsthetika művelői szoktak. Nem elmélkedők csupán, hanem lelkes agitátorok is egyszersmind. Erőteljesen fejezik ki a megváltozott kor-szellem követelményeit és a művészetek fejlődésére akarnak befolyjni. Rájuk is alkalmazható, hogy nem a kakas szavára kezd virradni, de a kakas kiált, minthogy virrad. Nem ők teremtik meg a változást, hanem a megváltozott izlésnek ők leghűbb tolmácsolói, igazolói és harcosai.

Az idealismust, melyet eddig Magyarországon a Krug, Bouterweck és Schelling nyomán induló æsthetikusainknál és műbírálóinknál Kazinczytól Bajzáig feltaláltunk, náluk a romanticismusnak, majd a realismusnak gondolatvilága váltja fel. Az idejét múlt classicismustól való elfordulásnak, a szabályok és minták békóiból való felszabadulásnak kifejezői ők a mi elméleti irodalmunkban. A mint azonban a mi romanticismusunk, bár a külföldi eszmeáramlatok hatására támad, mégsem német vagy francia utánzat, hanem egészében saját irodalmi életünk természetes fejlődésének eredménye, úgy ez az elmélet sem egyszerűen irodalmi forrásokból merített és kölcsönvett, hanem sok tekintetben feltűnően eredeti. Ebben a főérdem Böhm Dániel, kinek merész és új felfogása termékenyítette meg Henzlmann elméjét.

Kettejük közül Henszlmann a következetesebb, egyszer kimondott elveihez szigorúbban ragaszkodik. Negyven év távolságából, bár tudása azóta mérhetetlenül gyarapodott, nagyjában még mindig úgy ítél, mint első, úttörő műphilosophiai értekezésében. Véleményében nem ingatta meg sem a bírálat, sem az egykori szövetséges társnak, Erdélyinek az idealismus felé való hajlása. A realismusnak [megkülönböztetve a természetutánzó naturalismustól, melyet írónk elvet] műelméleti irodalmunkban nincs nálánál határozottabb képviselője. Erdélyi hajlékonyabbnak, sőt egybenmásban ingadozónak látszik. A népi és nemzeti felé kezdet óta vonzó műbírálat Henszlmann példája az egyénítés szenvedélyes vallójává teszi; a hibás irodalmi fejlődés látása és Hegel az ideálhoz térítik. De voltaképen az izlés minden változásai közt távol maradt a két irány szélsőségeitől. Soha nem volt híve a nyers, durva, a túlzásba vitt realismusnak, de nem lett olyan idealistává sem, kinél a világkép a tipikus ábrázolás elvontságaiba oszlott volna fel. Csakhogy korábban a művészeti fejlődés szükségleteihez képest, a mint ő ezeket látta, az egyénit, később az összefoglaló elvet emelte ki. És egész életén át hű maradt első szerelméhez, a magyar népköltészethez. Megható és jellemző, a mit utolsó óráiról Emödy Dániel emlékebeszédében olvasunk. Napi munkája után otthonába térve, gyermekeivel foglalkozott, fiának egy népdalt énekelt el s leányát egy tündérregére tanította. Egy óra múlva már nem élt. Így őrizte meg saját gyermekkorának benyomásait egy életen át s igyekezett ezeket a jövő nemzedék lelkébe átültetni, hogy fennmaradásukat biztosítsa.

Ez a két jelesünk a műelmélet s műbírálat terén, melyet egyéb gazdag és sokoldalú munkásságukból kiszakítva, vettünk figyelembe, értékes tevékenységet fejtett ki. Neveiket az esztétikatörténet együtt emlegeti, munkásságuk egy új szakaszt nyit meg és tölt be az elmélet fejlődésében. Komoly törekvéseiknél s elért eredményeiknél fogva egyaránt méltók arra, hogy tanulmányozzuk őket s a százados évfordulón hálás tisztelettel adózzunk emléküknél.

JÁNOSI BÉLA.

BOSZNIA KÖZJOGI HELYZETE.

Második és utolsó közlemény.*

II. Az annexio után.

Bosznia annexiója nem nemzetközi megbízás alapján és nem a magyar kormány hozzájárulása után történt. Nemzetközileg csak utólag egyezett meg Törökországgal a monarchia; Magyarország pedig csak az e szerződésben concedált kárpótláshoz való hozzájárulásával fogadta el hallgatagon az annexio tényét, melynél — az 1867: XII. t.-cz. 8. §-ának világos megsértésével — a magyar kormány beleegyezésének kikérése mellőztetett.

Az akkori kormány egyik tagja utólag beadta lemondását, de a válságos viszonyokra való tekintettel visszavette.

E ponton felmerül az a kérdés, föloldozhat e ily eljárás a kormányfelelősség alól?

Mert itt két tényről van szó, a melyért valakinek viselni kell a felelősséget. Az egyik maga az annexio ténye, a mely lehet helyes vagy helytelen. A másik a külügyminister azon ténye, hogy ezen annexiót a magyar kormány beleegyezése nélkül hajtotta végre, a mi mindenestre törvényellenes.

Egyrészt a külügyministert, másrészt a magyar kormányt mind a két tényre nézve felelősség terheli.

Hiszen a minister nemcsak tettekért, hanem mulasztásokért is felelős s nemcsak a maga, hanem a mások tetteiért és mulasztásaiért. Felelős az uralkodó tetteiért és mulasztásaiért is; nem tekintve, hogy már a közös kormány-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 450. számában.

zatéért is felelős. Hiszen az uralkodó személyes kijelentéseiről, érzéseiről spontán megnyilatkozásaiért is felelősnek kell lennie.

A chlopyi hadiparancs pl. bizonyára nem a magyar kormány tanácsára bocsáttatott ki. De a kormányok felelősök azért is, ha nem kérik ki tanácsukat.

Az állam életében egy pillanatnak sem szabad lennie, midőn a kormányzatért senki sem felelős. Ha ez nem így volna, akkor a parlamentáris kormányzat nem lenne más, mint fictio. Mert akkor minden nagy kérdésben fait accompli volnának önkényesen teremthetők, a nélkül, hogy félni kellene a kormány helyzetének megnehezítésétől. Mert hisz egy lemondás és egy visszavétel mindent helyreütne megint.

Vannak a kormányok számára valóban nehéz helyzetek, midőn a helyzet nehézségei oly számosak, hogy lemondással csak rontani lehet a helyzeten, nem javítani. Tisza Kálmán kormányzata alatt láthatjuk az ily helyzetek egész sorát. De a ki ily esetben tovább is vállalkozik a kormányzásra: az tartozik viselni a felelősség egész súlyát.

Mert ha ez nem így van; ha az uralkodó önkényes elhatározása lemondást, a helyzet súlya azonban továbbkormányzást provocal; ha a lemondási és visszavonási processus felold a felelősség alól: akkor a kormányzás nem más, mint absolutismussal váltakozó parlamentarismus, a melyben a lényegesebb kérdések önkényes úton intéztetnek s vagy nincs felelősség, vagy az — a parlamentarismus alapelvébe ütközőleg — az uralkodóra háríttatik.

A kormánynak viselnie kell a felelősséget mindazért, a mi kormányzata idején történik s ez alól formális lemondás fel nem oldja. A felelősség nem abban áll ugyanis, hogy a kormányférfi «jót akar» és hogy «megmondja», hogy valamit nem helyesel — ez az ő egyéni jóhiszeműségét és szókimondását bizonyíthatja csupán, — hanem abban, hogy vagy megakadályoz valamit, a mi helytelen; vagy (lemondván) szembeáll avval az irányzattal, a mely a törvényt semmibe vette; vagy vállalja tovább a felelősséget a kor-

mányzat egész menetéért. Nem az egyéni prestige megmen-
tése a fő itt, hanem a kormányzati érdek megóvása.

Ily esetekben tehát kétségkívül felelősség terheli a kor-
mányt legalább is abban a kérdésben: vajjon olyan volt-e a
helyzet tényleg, hogy a történt törvénysértés daczára is
valóban vállalni kellett továbbra is a kormányzatot? s hogy
nem volt-e mód a külügyi kormányzatnak legalább utóla-
gos felelősségre vonására?

És felelősség terheli abban a tekintetben is, nem
hibás-e azon helyzet előidézésében, a melynek a kormány
tehetetlensége szükségképeni következménye volt.

A hol mindezen szempontok kellőleg tekintetbe vétet-
nek, a kormányzati lelkiismeretesség szükségképen nagyobb.
Nagyobb az uralkodó részéről, ha tudja, hogy önkényes
tette a kormányzat erejét lefelé meggyengíti. Nagyobb a
kormánynál, ha tudja, hogy a közös kormányzattal szem-
ben való jog fel nem használása bukására vezet. Nagyobb
az ellenzéknél is, ha tudja, hogy kormányra kerülve, fele-
lős a helyzetért, a melyet teremt s felelős azért, ha kellő
erő nélkül kormányzásra vállalkozik.

Ezzel szemben természetesen számba kell vennünk spe-
cialis viszonyaink nehézségeit, melyeknek ez elvek theore-
tikus merevségét szükségképen meg kell enyhíteniök.

A mi már most ezen szempontoknak Bosznia occupa-
tíójára való további vonatkozásait illeti: nem szabad feled-
nünk, hogy az annexio önkényes megvalósítása után még
maradt tér a kormány befolyásának kellő érvényesítésére.

Hiszen csak az annexio utáni évben, 1909 április hó
26-án kötött meg az a nemzetközi szerződés, a melyben
Törökország lemond Bosznia-Hercegovina birtokáról.

Az ehhez való hozzájárulás szüksége alkalmat adott a
magyar kormánynak, hogy föltételeket szabjon legalább
Bosznia jövő kormányzata s a magyar korona jogainak
bármily csekély mértékben való érvényesítése iránt.

Az 55 milliónyi kárpótláshoz való hozzájárulás jogaink
érvényesítéséhez realis fegyvert is adott.

Azonban nemcsak ez, hanem a Törökországgal kötött
nemzetközi szerződés becikkelyezése is elmaradt, holott

világos, hogy ha már az ideiglenes jellegű occupatióra vonatkozó berlini szerződés becikkelyezendő volt közjogunk szerint: annál inkább az annexio, mely egy végleges államjogi kapcsolatot teremt, a mit pedig — Szilágyi már az occupatiónál ezt hangoztatta — alkotmányos gyakorlatunk szerint csupán csak törvénnyel lehet létrehozni.

Ebből azonban nem lehet azt állítani, hogy az annexio ma csak tény és jogilag nem létezik. Azzal, hogy a törököknek adandó kárpótlást megszavaztuk, hallgatólag érvényesnek ismertük el azon nemzetközi szerződést is, a melynek alapján e kárpótlást fizetni kellett.

Az által pedig, hogy a nemzetközi szerződés be nem czikkelyezett és mégis — pl. a kárpótlásra nézve — jogérvényesnek ismertetett el: praecedens teremtetett arra, hogy egy oly nemzetközi szerződés, mely az állam területére vonatkozik, mely államjogi kapcsolatot teremt és a mely — az 55 millióhoz való hozzájárulással — terheket ró reánk: becikkelyezés nélkül is érvényes s a törvényhozás elé nem tartozik.

Miután azonban az ily természetű nemzetközi szerződések alkotmányunk szerint be kell a törvényhozásnak czikkelyeznie: az 1909 április 26-iki szerződés becikkelyezése elengedhetetlen.

De téves azt állítani, hogy mindaddig Bosznia közös kormányzása csak tény, a melynek jogi alapja nincs.

Bosznia közös kormányzása az 1880:VI. t.-cz.-en alapul; a mig ez meg nem változik, a közös kormány ez irányú competentiája sem változhatik.

A ki az 1909 április 26-iki szerződést jogilag nem létezőnek tartja: az 1880:VI. t.-cz. jogérvényét annak sem lehet tagadnia. Annál inkább kell ahhoz ragaszkodnia, minél inkább hiszi, hogy — az annexio csak tény lévén — jogilag semmi sem változott.

Hogy egyébiránt czélszerű-e, ha e szerződés érvényét — miután arát már megfizettük s jogaink érvényesítésére fel nem használtuk — mi magunk vonjuk kétségbe most s miután Boszniához való jogunkat Törökország s utána a nagyhatalmak is elismerték, éppen mi tiltakozzunk ellene;

oly kérdés, a melynek megvan a maga politikai fontossága, de a mely e közjogi fejtegetések keretén szükségképen kívül esik.

Ezen szempontok vizsgálata után szükséges visszamennünk magára az 1908-iki annexio tényére s azokra a kijelentésekre, a melyek az erre vonatkozó legfelsőbb kéziratokban foglaltattak és a melyek közjogi szempontból több tekintetben rendkívül fontos problémák fölmerülésére nyujtanak alkalmat.

Azon kéziratban, a melyet Ő Felsége 1908 október 5-én intézett a magyar kormányhoz, kijelenti, hogy souverain jogait s az uralkodói házban érvényben álló örökösödési rendet Boszniára és Herzegovinára is kiterjeszti.

A Bosznia és Herzegovina lakóihoz intézett fejedelmi szózatban pedig kijelenti, hogy miután a tartományoknak alkotmányt kíván adni, ennek előfeltétele, hogy a két ország jogállása világosan megállapíttassék.

«Ezen okból, valamint tekintettel azokra az ősi kötelekekre, a melyek dicső Elődeinket a magyar trónon ezen országokhoz fűzték, souverain jogainkat kiterjesztjük Boszniára és Herzegovinára is s akarjuk, hogy a Házunkra nézve érvényben álló trónöröklés rendje ezen országokra is alkalmaztassék.»

Mig tehát az occupatio nemzetközi jogi alapja az európai mandátum volt, mely Magyarországot és Ausztriát hatalmazta fel: az annexio önkényes lépés volt, mely nemzetközi jogi alapot csak később nyert s melyhez Ő Felsége a magyar királyok egykori uralmában keresett jogalapot.

A magyar kormányhoz intézett kézirat ezt meg nem említi s csak Ő Felsége souverainitásáról és az uralkodóházbeli örökösödési rendnek kiterjesztéséről szól. De hogy melyik souverainitás és melyik örökösödési rend terjesztetik ki: arról szó nem esik.

Közjogunk szerint csakis a magyar.

Boszniára vonatkozó jogainkra nézve Bernatzik azt mondja, hogy ha a mi régi hódításunk jogalap, miért nem volt ép oly jogalap Törökországnak a mienkénél újabb hódítása.

Szellemes érv, hanem sophisma.

Törökországgal szemben nem hivatkozhatunk mi régi jogainkra, — erre nézve áll az érvelés — sem a nagyhatalmakkal szemben nem hivatkozhatunk.

Nem is tőlük reméljük Bosznia visszacsatolását. A mi követelésünk nem nemzetközi jogi, hanem közjogi természetű.

A magyar királytól kívánjuk Bosznia visszakapcsolását, mert ő elismerte, hogyha visszaszerzi, vissza kell csatolnia. Számára jogalap a régi birtoklás, mert azt királyi hitlevelében annak ismerte el.

A mi kívánságunk alapja tételes törvény: az 1867 : II. t.-czikk.

Az 1880 : VI. t.-cz. Boszniához való jogunk realizálását ma illusoriussá teszi. De téves ebből azt következtetni — mint azt Redlich teszi, — hogy e törvénnyel lemondottunk magáról e jogról is.

Boszniához való jogunkat Ausztria e hozzászólási joga ép úgy nem szünteti meg, mint meg nem szünteti Fiuméhez való jogunkat az 1868 : XXX. t.-cz. azon rendelkezése, mely Fiuméhez való viszonyunk végleges rendezését Horvátország beleegyezésétől is függővé teszi.

A jog két esetben kizárólag Magyarországé; a provisorikus helyzet különböző; a végleges rendezés más factorkkal egyetértőleg, de ezen jog respektálása alapján eszközlendő.

Ezen jog respektálása alapján azt Fiuméra az 1868 : XXX. t.-cz. mondja ki; Boszniára pedig az 1867 : II. t.-cz.

Fiuméra kimondja az idézett törvényszakasz, hogy az a magyar szent koronához csatolt test s hogy annak mint ilyennek autonómiájára nézve kell a magyar, horvát és fiumei küldöttségeknek megállapodniok.

A mi pedig Boszniát illeti, úgy látszik, Redlich feledi, hogy az 1867 : II. t.-cz. azt rendeli, hogy Ő Felseége utóda hasonló hitlevelet tartozik kiadni koronáztatása előtt.

Ennek alapján az új hitlevélben ismét benne kell lennie azon ígéretnek, hogy mindazon területek, melyek

egykor Magyarországhoz tartoztak, visszaszerzendők és visszakapcsolandók.

Ily esetben felmerülhet a kérdés, hogy ha a jog meg van — Fiuméra is, Boszniára is, — mi realitása van a Horvátországgal, illetve Ausztriával való megegyezés szükségének?

Az, hogy az illető országok megegyezésüket feltételekhez fűzik s így itt is, mint az alkotmányos életben általában, a mereven szemben álló jogok compromissumra kényserítsenek.

Csakhogy Fiuménál — a tényleges uralom birtokában lévén — Magyarországnak nincs szüksége arra, hogy feltételeket keressen, Boszniára nézve pedig — minthogy ott az osztrák érdekek kedvez a provisorium — Ausztriának nem áll érdekében, hogy bármit áldozzon a compromissumért, melyben nem tényleges, csak jogi áldozatokat volnánk képesek hozni.

Téves tehát Friedjung azon álláspontja, hogy mi az 1880: VI. t.-cz.-ben Boszniára való jogunkról lemondottunk.

Az a Bernatzikkal szemben hangoztatott nézet azonban,* hogyha Bosznia közös, akkor a közös erővel visszaszerzett Tirol is közös volna: ismét túlzásnak tekinthető.

A *pragmatica sanctio* biztosítja a feloszthatatlan és szétválaszthatatlan birtoklást. Együtt Ausztria és Magyarországra s Ausztriára is, Magyarországra is külön. Ha tehát a *pragmatica sanctio* idején Ausztriához tartozott bármely rész tőle elszakíttatik: reánk nézve beáll az általunk garantált feloszthatatlanság érdekében való védelemnyújtás kötelességének esete. És természetes, hogy ha idegenekkel szemben fegyverrel is védjük Ausztria feloszthatatlanságát: mi magunk annál kevésbé óhajthatjuk azt — bár csak jogilag is — megsérteni.

A feloszthatatlanság elvének ezen vonatkozása — hogy t. i. mindenik állam köteles a másik állam feloszthatatlanságát védelmezni — reánk nézve különös fontosságú Horvátország szempontjából s annak Bécs felé irányuló

* L. Pál Alfred: Bosznia-H.

tendentíái tekintetéből. Minden ily törekvés a *pragmatica sancti*óba ütközik.

Bosznia 1723-ban nem tartozott Magyarországhoz, nem is a *pragmatica sanctio* alapján követeljük, hanem az 1867: II. t.-cz.-ben elismert jogunknál fogva kívánhatjuk a visszacsatolását.

A jog ehhez meg van; de a lehetőség ma nincs meg. Az 1880: VI. t.-cz. lehetetlenné teszi.

Midőn azonban Boszniára Ő Felsége kiterjesztette *souverainitását*: a dualismus szempontjából oly kérdések támadnak, a melyek egységes birodalomnál föl sem merülhetnek. Az az első kérdés pl., hogy ha nem a magyar királyt, akkor kit illet a *souverainitas*?

Közös *souverainitas* nincs Ausztria és Magyarország közt; sem közös örökösödési rend. És ha az 1880: VI. t.-cz. megnehezítette is *practice* Boszniára való jogaink érvényesítését: magukról e jogokról le nem mondottunk ott sem. Sőt azáltal, hogy most már nem a mindkettőnknek szóló európai mandátum, hanem a magyar trón kizárólagos jogára hivatkozva vette birtokába Ő Felsége Boszniát: megszűnt ezzel a jogalap közössége is.

A trónöröklés kérdésénél igen fontos különbség jogilag, hogy melyik trónöröklésről van szó, mert a magyar csak a három ágra vonatkozik s a *souverainitas* kérdése is igen lényeges.

Ezen kérdések tisztázására a magyar kormány törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé. E javaslat 1. §-a tudomásul veszi, hogy Ő Felsége Boszniának *autonomiát* adandó:

«tekintettel azokra az ősi kötelekekre, melyek dicső elődeit a magyar trónon ezen országokhoz fűzték — *souverain* jogait ezen országokra kiterjesztette.»

2. §-ában pedig:

«A trónöröklésre vonatkozó 1723. évi I. és II. t.-czikknek rendelkezései ezen országokra nézve is hatályba lépnek.»

Az 1. §. nem egyéb a fejedelmi szózat vonatkozó *passusá*-nak *paraphrasisánál*. Hiányzik benne annak kijelentése, hogy Ő Felsége e tartományokra magyar királyi jogait terjeszti ki.

A trónöröklési rendre vonatkozólag már határozottan kiemeli, hogy az 1723: I., II. t.-cz. hatálya ki fog terjedni Boszniára is.

A javaslat 3. §-a részletesebb rendelkezésig az 1880: VI. t.-cz.-re utal. Azonban épp e törvény akadályozta meg a javaslat törvénynyéválását. Ausztria hozzájárulása — melyet a javaslat is feltételül szab — nem volt megnyerhető.

A souverainitas és trónöröklési rend kérdése rendezetlenül maradt tehát, mert ha természetszerűleg magyarnak kellene is lennie: ezek rendezése kétségtelenül az 1880: VI. t.-cz.-nek megfelelőleg történhetik csupán. Ez pedig megkíséreltetett és nem sikerült.

De rendezetlen a terület és az állampolgárság kérdése is, mert közös állampolgárság épp úgy nincs, mint nincs közös terület és határ.

Az állampolgárság ügye, a souverainitas, az államterület s a trónöröklési rend e kérdései most már az annexio által actualissá váltak. Hiszen azelőtt de iure török államterület volt, török állampolgárság és souverainitas s a *pragmatica sanctio* ott nem lehetett érvényben s így e kérdésekben nem volt kételynek helye.

Actualissá vált most már az a kérdés is, vajjon lehet-e a büntető törvénykönyvet * vagy az általános védkötelezettséget továbbra is rendezetlenül szabályozottnak hagyni az annexio után.

A mi a souverainitást illeti, arra nézve kétségtelen, hogy bár közös — osztrák-magyar — souverainitas jogilag nem létezik: a legfőbb hatalom Boszniában Ő Felségét mint magyar és mint osztrák uralkodót illeti meg. A magyar király kizárólagos souverainitása épp oly *nudum ius*, mint a török szultáné volt az annexio előtt. A valódi souverainitas, a legfőbb hatalom, tényleg az osztrák császárt és a magyar királyt illeti együttesen. Az 1880: VI. t.-cz. ideiglenesen így intézkedett s ennek megfelelőleg a boszniai hivatalnokok, tartománygyűlési tagok, s a csend és rendőr-

* Az 1879-ben kiadott büntető törvénykönyv 1911-ben módosított. L. Finkey: *Magyar büntetőjog* 114.

ség tagjai e kettős minőségben esküsznek hűséget Ő Felségének.* Nem Ausztria és Magyarország közös souverain-jének, hanem egyrészt a magyar királynak, másrészt az osztrák császárnak, a kik együttesen bírják mindaddig, a míg az 1880: VI. t.-cz. meg nem változik.

A mi az állampolgárságot illeti, erre nézve is kétségtelen ugyan, hogy az nem közös, de az 1880: VI. t.-cz. fennállásáig nem is lehet magyar. Nemcsak a magyar, hanem az osztrák állampolgárok is bírhatnak választói joggal a tartománygyűlésre, a járási tanácsokra, városok és községekre vonatkozólag és elnyerhetik a tartományi illetőséget. Nem mint osztrák-magyar polgárok, hanem egyrészt a magyar, másrészt az osztrák állampolgárok.

Külön bosnyák állampolgárság azért sincs, mert állam nélkül állampolgárság sem lehet. Viszont azonban az osztrák és a magyar állampolgárság mellett ott van a tartományi illetőség mint harmadik. Ez illetőséget az ottani hivatalnokok — még községi illetőség hiányában is — eo ipso elnyerik s az külön is adományozható és az osztrák vagy magyar állampolgárság elvesztését nem vonja maga után.

Érvényesül a tartományi önállóság, érvényesül a magyar és az osztrák államhoz tartozás; de közös állampolgárság nem keletkezik. A mennyiben a tartományi illetőség nem valódi állampolgárság, e megszorítás az osztrák és a magyar külön állampolgárság javára történik; és a mennyiben az osztrák és a magyar állampolgárság kizárólagos uralma meg van szorítva: az a tartományi illetőség javára történik csupán.

Sem az, sem ez, sem valamely közös állampolgárság miatt korlátoztatik s nem a centralisatió követelménye érvényesül, hanem a dualismusé és az autonomiáé.

A tartományi illetőség elvesztése és elnyerése azonban részben a tartományi kormánytól, részben a közös pénzügyministertől függ. Így a szerv, a mely ily kérdésben dönt, voltaképen mégis közös.

A tartományi kormányzatot ugyanis autonom szervnek

* L. Pál A: Bosznia-H. 13. 1.

semmiképpen sem lehet tekinteni. Kinevezés, elbocsátás, rendelkezés, felelősség tekintetében egyaránt a közös minister szerve az s Boszniának e tekintetek egyikében sincs semmi befolyása.

A mi pedig a tartomány autonomiáját illeti: annak a forrása is Magyarország és Ausztria.

Ez a tartományi szabályrendelet egyrészt az osztrák császárnak, másrészt a magyar királynak törvénytörő rendelete. Nem közös jog — tehát, mint a közös pénzügyministernek a kérdések egész sorát szabályozó rendeletei. Nem közös jog az sem, a melyet az ennek alapján egybeállított bosnyák tartománygyűlés hoz; s hogy oly tárgyokban hozza, a melyek eddig közös jog — közös ministeri rendeletek — alapján voltak szabályozva: jogilag csak correctebbé teszi a helyzetet. (Fennmaradván t. i. a két kormány előleges és utólagos hozzájárulási joga.)

De ennek szüksége, hogy e kérdéseket — a Bosznia belügyére vonatkozó összes főbb kérdéseket — rendeleti és nem törvényhozási úton szabályozták: Bosznia közigazgatásának megoldatlan voltából kétségkívül nem következett.

Ez a tartományi szabályrendelet, midőn kiveszi a tartományi gyűlés hatásköréből azon ügyeket, melyek a monarchia két államát is erősítik, a részben közös és a közös egyetértéssel intézendő ügyek egészét — beleértve az erre vonatkozó költségeket is — s kiveszi általában mindazon ügyeket, melyek az 1880: VI. t.-cz. a két törvényhozás elé utal. Az autonomia köre itt is a két törvényhozás javára korlátoztatik csupán. Azonban míg az autonomia köre nem a két törvényhozás, hanem a közös ministerium hatáskörének megszorításából nyeri tárgyait: az ügyek egy része még mindig egy közös szerv kezében marad. És így Bosznia számára nem csak a tartománygyűlés és a két törvényhozás, hanem a közös ministerium is jogalkotó tényező s e területen, melyre mi tartunk igényt: érvényesülnek magyar és osztrák egyértelmű törvények, autonom bosnyák törvények s közös ministeri rendeletek.

Autonom jog és közös jog támad így itten, az uralkodó rendeletei nem számítatván ilyenek, mert azok nem

egy közös szerv által, hanem két külön közjogi szerv által bocsáttatnak ki.

A mi az autonóm kormányt illeti, annak a szervezete sok tekintetben kiváló fontosságú. A tartományfőnök a 15. és 16. hadtest parancsnoka, kinek katonai hatalma Dalmáciára is kiterjed s ki nem katonai kérdésekben a közös pénzügyminister alá tartozik.

Katonai hatalmának Dalmáciára is kiterjedése folytán Bosznia Ausztriával katonailag szorosabb connexióba hozatik; az által pedig, hogy eo ipso a 15. és 16. hadtest parancsnoka a tartományfőnök a belkormányzati szempont katonai szempontok mögött könnyen háttérbe szorul.

Az 1912-iki azon szabályozás folytán a civil-adlatus helyére kerülő tartományfőnök-helyettes egészen és teljesen önállóan alárendeltje a katonai kormányzónak az összes többi polgári tisztviselővel együttesen.

* * *

Ha már most, mindezek alapján, a jövő szempontjából vizsgáljuk Boszniával kapcsolatos kérdések sorát: a következő conclusiókra jutunk.

Bosznia közjogi helyzetének végleges rendezése közjogi okokból is nehézségekbe ütközik. Mert az 1880:VI. t.-cz. két oly tényező egyetértésétől teszi azt függővé, a melynek felfogása ma — mint az osztrák bizottsági jelentés mutatja — közjogi szempontból kiegyenlíthetetlen ellentéteken alapúl.

A mai ideiglenes megoldás az 1867:II. t.-cz.-nek meg nem felelő; de az 1880:VI. t.-cz. folytán egyelőre meg nem változtatható. Ez az ideiglenes megoldás condominiomot teremt.

Miután Bosznia ügye ma közös ügy: az erre vonatkozó elvek itt is irányadók.

Bosznia autonomiájára, egész kormányzására való befolyásunk s egyes kérdések törvényhozási intézése tekintetében meg is van a szükséges paritás.

De szükséges az is, hogy Bosznia ügyének ideiglenes szabályozásánál is az alkotmányosság elvei érvényesüljenek.

Ha tehát Bosznia nem lehet is a mienk: kormányzásánál a mi alkotmányos felfogásunknak nem szabad csorbát szenvednie s nem szabad, hogy egy eredetileg minket illető tartomány közös birtoklása felforgassa alkotmányosságunk alapelveit.

A rendeleti úton való jogalkotás ily tág körben meg nem engedhető.

Általában azt kell mondanunk, hogy a mi törvényhozási tárgy, annak vagy Bosznia tartománygyűlése elé vagy pedig — mint az annak köréből a tartományi szabályzat által kizárt tárgyaknak — a magyar és az osztrák törvényhozás elé kell tartozniok.

Bosznia közjogi hovatartozásának ez semmiben sem praëiudicál.

Mert miután a mai állapot szerint is a kérdéseknek egy egész sora a parlament által intézendő: nincs semmi nehézség, hogy a tartománygyűlés elé nem tartozó ügyek ne a két törvényhozás elé tartozzanak.

Ide kell szükségképp tartoznia a hadügyi törvényhozásnak is. És ide kell főként tartoznia magát a tartományi autonomiát szabályozó rendelkezéseknek. Az tehát, hogy az autonomia szervezetét és hatáskörét az uralkodó által kiadott tartományi szabályzat állapítja meg: alkotmányunk szellemének meg nem felel.

Igaz, hogy ezen autonomia oly ügyekre terjed ki, a melyeket azelőtt sem a két törvényhozás intézett; de intézésük nem reservált felségjog volt, hanem a közös kormányra a törvényhozás által hallgatagon rábízott hatáskör. Akár — mint mi hiszszük — az 1880:VI. t.-cz. ruházza azt a közös kormányra; akár — mint az osztrákok hiszik — az 1867:XII. t.-cz.-ből szükségképp következik: törvény vagy törvényes szokás által megállapított hatáskörre — törvényes felhatalmazás nélkül — rendelet meg nem változtatható.

Bosznia kormányzásába való befolyásunk tehát a paritás mellett az alkotmányosság elveinek is teljesen megfelelőleg gyakorlandó. Szükséges ez azért is, nehogy a mi alkotmányos felfogásunkra is visszahassanak az ottani eltérő

szabályozás elvei. És szükséges az is, mert a magyar kormánynak — a horvát és a közös kormányzat miatti felelőssége által amúgy is túlsúlyos — felelőssége helyébe a törvényhozási felelősség melletti befolyása lépjen, a mely a dolog természeténél fogva inkább lesz képes helytelen szabályozási tettek elé akadályt gördíteni. Ekképpen majd a törvényhozás részben leveheti a kormányról az ausztriai factorokkal vagy az uralkodóval való összeütközés odiumát s csökkenti azt a surlódási felületet, a mely a kormányoknál amúgy is túl nagy s a mely — annyi kérdésben alteralva — végre is szétmorzsolja azokat.

Végül pedig — a paritás és az alkotmányosság követelményei mellett — szükség van arra is, hogy Bosznia tartományi jellege kellőleg kidomboríttassék s a monarchia két államának való alávetettsége nyilvánuljon egész vonalon.

Nyilvánul ez ugyan abban, hogy csak tartományi illetőség van Boszniában, hogy magyar és osztrák állampolgárok annak elnyerése nélkül is bírnak némely joggal és annak elnyerése miatt állampolgárságukat el nem veszíthetik; nyilvánul főként a tartományi illetőség szabályozása tekintetében, a mely teljesen a közös szervek által intéztetik.

De szükséges, hogy a magyar és osztrák állampolgárok kifejezetten ugyanazon jogállással birjanak, mint a bosnyák tartományi illetőségűek. És pedig: a tartományból való kitűzés kizárása, nyelvük tiszteletben tartása, az oktatás szabadsága, a gyülekezés és egyesülés szabadsága s a bíróságok előtti egyenlőség tekintetében is.

Ha a paritás, az alkotmányosság és a tartományi jelleg tekintetében mutatkozó eme közjogi követelményeknek elég tétetett: akkor az ideiglenes szabályozási jogi structurája a fennálló alkotmány szükségképpen consequentiájának teljesen megfelel. Megnyilvánul a részletekben is, hogy Bosznia két egyenjogú és alkotmányos államnak tartománya.

A souverainitas Magyarországot és Ausztriát illeti együttesen; két souverain állam condominiuma az.

Bosznia területe pedig nem az osztrák-magyar állam-területhez tartozik; mert Ausztria külön állam, külön állam Magyar-

ország is; s így mindenikük külön bír államterülettel. Bosznia területe közös terület. De nem egy osztrák-magyar állam területének kiegészítő része -- mert ilyen állam s ilyen államterület nincsen — hanem egyrészt az önálló Magyarországnak, másrészt az önálló Ausztriának együttesen szerzett közös területe. Nem egy a magyar és az osztrák állam fölötti állam — Staatenstaat — része; hanem két külön állam együttes tulajdona. Nem államterület, mert Bosznia nem állam; nem közös államterület, mert közös államunk nincsen.

A két ország egy közös tartományának közös területe.

Határa nem Boszniának mint államnak határa; sem Ausztria-Magyarországnak határa — mert a két államnak közös határa nincsen, — hanem Ausztriának és Magyarországnak boszniai határa az csupán.

A mai helyzet szempontjából az ideiglenes szabályozás nem támaszt practikus közjogi nehézségeket.

Valójában természetesen csak akkor lesz a paritas, az alkotmányosság és az alávetettség teljes, ha az nemcsak a közjogi constructiókban, hanem általában a politikai és különösen gazdasági, közlekedési, belkormányzati vonatkozásokban az életben is teljesen keresztülvitetik.

De ennek vizsgálata már e közjogi fejtegetések körén kívül esik.

RÉZ MIHÁLY.

SCHEFFEL.

Az egyetemes irodalomtörténet alig mutat fel két művet, mely már írója életében oly nagy elterjedésnek örvendett volna, mint Scheffel József Viktor két elbeszélő munkája: *A säckingeni trombitás* és *Ekkehard*. Mind a kettő az epikai költészet terméke és így annál meglepőbb az az elterjedés, a kiadásoknak az a nagy száma, melyet mind a kettő megért, mert hisz verses és prózai regény egyformán szoktak osztozni a sorsban, hogy újabb irodalmi áramlatok teljesen háttérbe szorítják őket, ha még oly nagy elragadtatással üdvözölte is a közönség megjelenésükkor. Itt pedig éppen az ellenkező volt az eset: mind a két műre a nagyközönség figyelme csak hosszú évek multán fordult, de akkor azután egyre fokozódó mértékben úgy, hogy ma, Scheffel halála után egy negyed századdal *A säckingeni trombitás* 594 kiadást, az *Ekkehard* 255 kiadást ért.

Scheffel József Viktor, kinek életsorsa adja a kulcsot két főműve megértéséhez, 1826 február 16-án született Karlsruheban, hol atyja mérnök és kapitány à la suite volt; édesanyja egy Neckar melletti kereskedőnek költői lelkületű leánya Krederer Josefne. A szülők, jóllehet alaptermészetük rendkívül különbözött egymástól, — az atya burokratikus pedáns hivatalnok, az anya költői lelkületű, okos, képzelet- és kedélydús asszony, — zavartalan boldogságban éltek együtt. Scheffel atyja, a ki műszaki tanácsosi címmel a Rajna Mannheimtól Baselig terjedő szabályozásának vezetésével megbizott bizottságnak tagja volt, ismételten betakarta a Rajna partjait, melynek költői dicsőítésére fia annyit tett. Irodalmi munkálatokkal is foglalkozott, egy érte-

kezése a Rajna ágyának kiigazításáról, szakkörökben általános elismerésre talált. Nagyobb mértékben foglalkozott azonban irodalmi munkássággal édesanyja, kiről a fiú mindig a legnagyobb gyermeki kegyelettel emlékezett meg, neki tulajdonítván saját költői sajátosságát. «Ha költői sajátosságomat meg akarja érteni, — szól barátjának Klaibernek, — ne keresse ennek alapját az én életemben; ez nagyon egyszerűen telt el; minden belülről jött. Anyámat kellett volna önnek ismernie; a mi poetikus bennem van, azt tőle birom.»

Az anya gondos nevelése mellett növekedett a kis József, a gyermeki lélek üdeségére legelőnyösebb befolyással levő környezetben. Szülőinek háza úgy feküdt, hogy a kert közvetlenül a pompás Hardtwaldhoz vezetett, míg a másik részen nagy rétségek terültek el. Itt szabadon játszhatott a kis fiú fiatalabb testvérével Máriával, itt a lonczczal befuttatott lugosban hallgathatta édesanyja meséit, melyek képzelő tehetségét hatalmasan felkeltették és a természet szépsége iránt itt nyerte azt a vonzódást, mely élete végéig hűen kísérte.

Az atyától örökölt kötelességtudás, párosulva az anyai örökségül kifejlett képzelő és elmélkedő tehetséggel, az iskolában a legjobb tanulók soraiba emelték a serdülő ifjút, ki 1833—1843-ig majdnem mindig a legelső tanuló volt az osztályában. A classikus nyelveket Scheffel igen könnyen tanulta s a mint költeményei is mutatják, akkora gyakorlottságot szerzett a latin és a görög nyelvben, hogy nemcsak ezekből tudott szabatosan az eredeti gondolat hű visszaadásával németre fordítani, de mind a két nyelven költeményeket is szerzett. A classikus nyelvek mellett különösen a történet volt, a mit nagy előszere-ttel tanult s a miért már, mint tanuló is elismerésben részesült. Az évvárás alkalmával minden alkalommal kitüntetésben volt része és erre Scheffel még meglelt korábban is büszke volt, mert Klaibernek egy alkalommal arra a megjegyzésére, hogy az iskolában bizonyára igen szorgalmas volt, azzal felelt, hogy elővett egy szépen kimunkált etuit, a melyből zöld bársonyba foglalva tekintélyes számú

arany és ezüst emlékérem, megannyi a gymnasiumban nyert jutalom, ragyogott. «Kis fiam számára, — mondta jóleső pillantással nézegetve egykori szorgalmának bizonyosságait — bizonyára nem a legrosszabb hagyaték atyjától.»

Scheffel szorgalma mellett, melylyel a gymnasium tárgyait tanulta, elég időt lelt arra is, hogy a festészet iránti hajlamának hódolhasson. Mikor a gymnasiumot 1843-ban elhagyta, a 18 éves ifjú legforróbb vágya volt, hogy festővé lehessen. Atyja azonban, a ki fiában saját testi és szellemi képmását óhajtotta látni, hivatalnokká akarta képeztetni és így Scheffel az atyai kívánság előtt meghajolva a jog tanulásához fogott, de annyiban mégis figyelembe vették művészi hajlamát, hogy Münchenbe, ebbe az igazi művész városba ment, mint kezdő egyetemi hallgató. Művészi hajlamait itt a művész-köröknek felkeresésével és különösen egyes kiválóbb festők műtermeinek látogatásával elégítette ki és abban a körülményben, hogy Münchenben, hol két semestert töltött, legbensőbb barátja nem a jogtudományok valamelyik hallgatója, hanem a műtörténész Eggers volt, következtethetnők magunk is, hogy Scheffelben a művészi hajlam háttérbe szorította a jogi tanulmányok iránti érdeklődést. de ő maga is mondja: «Természeti hajlam szerint festőnek kellett volna lennem, nevelés és viszonyok azonban az igazságügy szolgálatába állítottak.»

Kötelességtudasa még sem engedte, hogy a jogi előadásokat elhanyagolja, bármennyire vonzották is a művészi tárgyak és közelebről a művészettörténet. Leczkekönyve tanúsága szerint az előadásokat szorgalmasan hallgatta és a colloquiumokat jó eredménnyel végezte. Münchenből Heidelbergbe ment, innen pedig 1845-ben Berlinbe, hol két semestert töltve 1846-ban ismét visszatért Heidelbergbe. Az egyetemtől 1847 márczius 18-án vált meg. Azok között a könyvek között, melyeket egyetemi tanulmányai alatt különösen nagy szeretettel olvasott, volt a Luther-féle bibliafordítás, melyen a német nyelv gazdagsága iránti érzékét gyakorolta. Bizonyára ennek a bibliai-fordításnak szorgalmas olvasása is hozzájárult ahhoz, hogy az a tolerantia, a melyet katolikus szülői a protestánsok iránt tanusítottak,

nála is meg volt, sőt a protestantismus iránt való teljes sympathiává fokozódott.

Studens éveit alatt több kisebb-nagyobb kirándulást tett, így különösen meglátogatta az Odenwaldot Heidelbergből és Rügen szigetét Berlinből. Ez időtájt keletkeztek *Kóbor diákdalai*, melyek a *Fliegende Blätter*ben jelentek meg 1847-ben. Tudori vizsgáját 1848-ban tette le Heidelbergben summa cum laude, a mi azt mutatja, hogy az apa óhajára egyelőre háttérbe szorított minden vágyat a művészi pálya iránt és teljes szorgalommal készült vizsgájára. Az 1848. évben Badenben volt, egyikében azoknak a német államoknak, melyekben a forradalom a legerőteljesebben és legszélsőségesebben lépett fel. Mikor Karlsruheban a rend teljesen felbomlott, Scheffel anyja Kannstadtba menekült, Scheffel maga Auerbachban tartózkodott. A forradalom lezajlása után a politikai foglyok felett vizsgálatot tartó vizsgáló bizottságba osztatott be, de ezt az állást egyéniségével összeegyeztethetetlennek tartotta és ettől saját kívánására felmentetett. 1850 elején Säckingenbe került, hol a járás közigazgatási szolgálatában működött, mint revisor. Később titkárrá nevezték ki Bruchsalba. Itt azonban csak rövid ideig tudott maradni, mert már 1852 május 7-én szabadságot kért, hogy hosszabb utat tehessen Olaszországba és Franciaországba, mely út, mint kérvényében jelezte, remélhetőleg további tudományos és egyetemes képzésére hasznos leend. Ezzel a lépésével szakított eddigi hivataloskodásával, melyet egyébként a legnagyobb lelkiismeretességgel végzett, a mint azt a működéséről kiállított bizonyítvány tanúsítja. Scheffel hihetőleg meg akarta mutatni atyjának, hogy meg tud felelni hivatala kívánalmainak, de belső hajlama nem engedi, hogy e pályán maradjon. Így azután 1852 május végén Olaszországba ment, hogy festő legyen.

«Szerettem volna, ha sohasem láttam volna a corpus jurist és Münchenben festő lettem volna», így írt barátjának Braunnak Rómába. E szavakból is el lehet képzelni, milyen érzelmekkel indult Scheffel az örök városba, a hol akkor egyik festő ismerőse, Willers Ernő tartózkodott. A nya-

rat Albanoban töltötte, a hol művészi körökben élve, jövő művészi pályájára egész hévvel készült elő. De nagy fájdmára az őt körülvevő művészek egyhangú nézete az volt, hogy a legnagyobb igyekezettel sem viheti a festészet terén művészi tökéletességre, már csak azért sem, mert a már 26 éves férfi még mindig küzdeni kényszerült a festő-technika elemeivel. A művészi körben azonban, minél sikertelenebbek voltak a festészet terén tett kísérletei, annál hálásabb elismeréssel fogadtattak elbeszélései, melyek igazi költői tehetségről tanúskodtak úgy, hogy egyik nőismerőse, Engert a későbbi bécsi képtárigazgatónak neje, egy élő szóval elmondott elbeszélése hallatára felkiáltott: «Scheffel, ön költő, miért nem írja ezt le.» Scheffel lelki világában nagy harc zajlott le, míg végre, több hónapi küzdés után keresztül tört lelkében a költői érzés. 1853 februárjában elhagyta Rómát és Sorrentóba ment Capri szigetére és ott néhány hónap leforgása alatt megírta első, nevét halhatatlanná tevő művét: *A säckingeni trombitást*, melyet május 1-én az épen ott tartózkodó Heysenek nyújtott át, a ki viszonzásul Scheffelnek az ő *Arrabiutáját* mutatta meg, melyen a tinta még alig száradt meg.

Mielőtt tovább mennénk, Scheffel életének egy epizódjáról kell megemlékeznünk; egy epizodról tartamát tekintve, de döntő fontosságú eseményről, ha a költő lelki világának kialakulását tekintjük: Scheffel szerelméről unokanővére, Heim Emma iránt. Emma, ki Pauli protestans lelkész nevelő intézetéből Kettenheimből 1851 elején hazatértében Karlsruheban meglátogatta Scheffelét, mindjárt első találkozásukkor rendkívüli hatással volt a költőre. A szép 16 éves leányka váratlan megpillantása oly varázserővel hatott reá, hogy a leghevesebb szerelemre gyuladt iránta. Hogy ez a hatás, melyet Emma Józsefre gyakorolt, nem maradhatott Emma előtt sem titokban, kétségtelen, mert ott tartózkodása alkalmával, a színházban, séták közben a költő elég jelét adta hódolatának. Még mielőtt Bruchsalba költözött volna, négy héttel Emma megjelenése után Karlsruheban, megjelent Scheffel Zellben nagybátyjánál, Emma atyjánál, kinek ott gyógyszertára volt. Hogy az ifjú költő a látoga-

tás alkalmával mit élt át Emmával és mit álmódott a valósághoz átélthez, azt visszatükrözi Schwind mester gyengéd módját kissé ügyetlenül utánzó rajza, melyet unokanővérének nem sokkal utóbb ezzel az aláírással: «J' y pense» küldött el. Két pásztorgyermeket ábrázol a rajz egy hegyoldalon; a lányka egy kövön ülve hajában koszorúval koszorút fon; a lábainál a füben szeretetteljesen és várakozóan tekint fel hozzá a fiú és e megett a mélyből harcra készen nyújtja ki szarvát egy kecskebak. Ez a kecskebak volt hivatva ábrázolni Pauli joggyakornokot, a kettenheimi lelkész fiát, Scheffel riválisát, kiről Zellben vett tudomást. Ezzel a képpel választotta ki magának védő szelleméül kedves unokanővérét művészi pályájára.

Úgy látszik azonban, hogy a 16 éves lány nem értette meg a kép symbolikáját, s nem tudta átlátni unokafivérének a képben kifejezésre juttatott érzelmeit. Scheffelnek melancholiája, mely, mint maga mondja, sokszor rejtőzött humora mögé, óvatossá tette őt Emma iránti érzésének kifejezésében. Találkozásuk Bruchsalban 1852 márcziusában mind a kettőjükre komoly elkedvetlenedéssel végződött. Scheffel a nélkül, hogy Emmától búcsút vett volna Zellben, indult Olaszországba. Olasz földön Léthét, feledést akart inni bizonyára Emma iránt való szerelme tekintetében is és az olasz földön tartózkodás első hónapjaiban művészbárái körében ez többé-kevésbé valószínűleg sikerült is neki. Csak mikor a tél Rómában a maga gyakran borús napjaival beköszöntött, támadt fel lelkében a Fekete-erdővel együtt a bájos barna leány képe és iránta való egész szerelme a maga nagyságában. Az Engert házaspárnak, ennek a holdog ifjú művészi párnak társasága, majd a hir Mária testvére eljegyzéséről felújították szívében a vágyat és az álmokat az Emmával való együttes boldogságról. Utolsó levelére, melyet hozzá Bruchsalból intézett, Emma igen szívesen válaszolt. Most Rómából december 3-án így ír hozzá: «Róma és Bruchsal sok tekintetben különbözök; sőt azt hiszem, én vagyok az egyetlen ember, a ki kettőjük között hasonlóságot talált. Ez a hasonlóság pedig abban áll, hogy az ember, t. i. a te unokabátyád

Josephus Bruchsalban épp úgy, mint Rómában sokszor a nélkül, hogy tudná miért, komolyan és vidáman, keserűen és édesen, okosan és oktalan módon az ő cousinejára, Emmára gondol.»

A második levél is, a melyet Emma Scheffeltől Rómából kapott, humoros köntösbe burkolja érzelmének komolyságát. Emma első levelére, mint azt jelen levelében elismeri «szeretetre méltó módon válaszolt». Most 1853. februárjában neki és nővérének Idának élénk színekkel rajzolta le a Karnevált, melyen ő is részt vett. A levél végén így tréfalkozik: «Sok ezer üdvözetet Idának és a szülőknek — a pápa papucsát az ünnepélyes kihallgatás alkalmával megcsókoltam, a szentatya így szólt: «Adj neki kettőt vissza és bájos nővérének is kettőt, de ne a papucsára és ne remegj fiam!» daczára a hitelenségemnek, e tekintetben a pápának hűségesen fogok engedelmeskedni.»

A *säckingeni trombitás* bevégezése után testvére súlyos megbetegedésének híre sürgősen hazahitta. A szeretett cousinenak Olaszországból egy ezüst nyilat hozott magával «gesztenyebarna hajfonatába» és ezt Karlsruheból június 11-én küldötte át neki, kifejezván azt a reményét, «hogy a megbízatást, a melyet a pápa neki Zell számára adott, a nyár folyamán személyesen fogja elvégezni.» A csalódás, mely szívét a következő hónapban érte, éppen azért minden képzeletet meghalad. Egy jólelkű nagynénje Offenburgban, ki ismerte József szerelmét, meghívta magához és ott találta Heim Emmát. A leány igen tartózkodó volt, úgy hogy csak egy erdőben tett séta alkalmával mert József nyilatkozni. Egy kitört vihar véget vetett a töredezett vallo-másnak. Emmának viszont nem volt elég bátorsága beval-lani, hogy titkon jegyben jár. «Fogsz e rám várni?» kérdezte József a válasz előtt. Semmi válasz. A választ megadta néhány héttel később Heim Emma nyilvános eljegyzése Machenrodt Hectorral, egy ügyes ifjú kereskedővel, ki egy zelli porcellángyárat képviselt a külföldön. Nem sokkal hazatérte után Scheffel a hűtelen kedvesnek egy költeményt küldött, a mely keserű humorral nyugtázta az Offenburgban kapott kosarat és sértett önérzetének elégtételt szol-

gáltatott. Ezzel azonban a csapást még nem heverte ki. Scheffel nemsokára hazatérte után igen súlyos idegbetegségbe esett, mely hosszan tartott és csak az év vége felé szűnt meg, fájdalmas gyógy mód után. A szívet ért seb azonban még nem hegedt be, az még mindig égett, annak meggyógyulására hosszabb idő volt szükséges.

Felgyógyulása után hosszabb ideig tartózkodott Heidelbergben, hol a szűkebbnek (der Engere) nevezett körben, melynek elnöke és igazi lelke Häusser volt, különböző ösztönzéseket nyert az ezen időben előállott költemények megírására, melyek 1867-ben *Gaudeamus* cím alatt megjelentek és melyek azóta különböző zeneszerzők által dallammal kísérve a német, főleg egyetemi világnak legkedveltebb dalaivá lettek.

Heidelbergi tartózkodására esik a Valtarius manufortis című latin nyelvű német hős eposnak németre fordítása és egyúttal legjelentékenyebb költői műve, az *Ekkehard* megírásának terve, melyhez ez a fordítás mintegy előtanulmány volt. A regény megírása 1854 tavaszán a Hohentwiel tövében fekvő majorban történt, az utolsó fejezeteket azonban a Sántis hegyén írta meg. A regény először egy szépirodalmi lapban jelent meg, de a közönség oly hidegen fogadta, hogy a szerkesztőséget több oldalról megkeresték a regény folytatásának abbahagyására. A mű maga 1855-ben jelent meg könyv formában és hogy Scheffel megnyugtassa azokat, a kik a tárgyban csak pusztá mesét és koholmányt volnának hajlandók látni, 285 tudós megjegyzést fűzött hozzá a mű történelmi jellegének megerősítésére. Munkáját egy frankfurti czégnek adta el 15 évi kizárólagos kiadói joggal 1200 forintért. Midőn ez a czég hat évvel később megbukott, könyvéből még mindig voltak egyes példányok, melyeket más munkákkal és az összes kiadói joggal együtt Janke Ottó berlini könyvkiadó vásárolt meg a csödtömegeből. Janke 1862-ben egy második kiadást is nyomtatott és ettől fogva 1869-ig még öt további kiadásban jelent meg a mű. Scheffel nagyon elégedetlen volt munkájának Janke tulajdonába való átmenetelével és a sajtóban kellemetlen polémia keletkezett író és kiadó között, kik egymás ellen

kölcsönös vádleveleket adtak ki és hosszabb időn keresztül pöröltek egymással, míg végre 1870-ben a Metzle-féle stuttgarti könyvkereskedés vette át a kiadói jogot. Scheffel anyyira el volt keseredve, hogy úgy nyilatkozott: ha tudta volna, hogy milyen súlyos martiromság vár rá, munkájára és vagyoni viszonyaira ebből az ő háta megett megtörtént «kiadójogi maradék vásárlásból», *Ekkehardot* sohasem adta volna ki.

Ekkehard megjelenése után, az apa, ki fiát minden áron a hivatalnoki pályán szerette volna látni, belenyugodott abba, hogy kizárólag a költészetnek éljen és Scheffel több utazást tett Olaszországba, majd Dél-Franciaországba, foglalkozva egy újabb regénnyel, melynek tárgya egy olasz festő és egy német nemes hölgy tragikus szerelme lett volna, melyből azonban csak töredékek maradtak fenn. 1857-ben Münchenben tartózkodott és ide hitta nővérét is, ki egyike volt a legideálisabb nőalakoknak és kit Scheffel végtelenül szeretett. A művész-körökben rendkívül jól érezte magát. Szó volt arról, hogy a müncheni egyetemen valami tárgy előadásával bizatik meg, midőn nővére váratlan halála, ki 1857 február 19-én a Münchenben uralkodó tifusz áldozata lett, a költő összes terveit megghiusította. Nővére halála Scheffelt a legmélyebb bánatba döntötte, melynek egy kis epikai elbeszélésben (*Hugideo*) ad megkapó kifejezést. Ezen a kis elbeszélésen és a valamivel hosszabb középkori történeten *Juniperuson* kívül Scheffel nem is írt több prózai művet és költői kísérletei is, nem tekintve a wartburgi dalnok-verseny idejét tárgyazó és egy nagyobb szabású regény számára készült költeményeit, inkább csak alkalmi költemények voltak.

Élete további folyása sok tekintetben a csalódások hosszú sorozata volt. Ismételt kísérletei, hogy szíve újabb vonzalmának tárgyát feleségül nyerhesse, megghiusultak és midőn végre 1864-ben von Malzen Karolinával, a karlsruhei bajor követ leányával házasságra lépett, ez a házasság sem hozott az első néhány hónap boldogsága után rá csalódásnál egyebet. Scheffel anyja 1865 február 5-én elhunyt és Scheffelnek, hogy agg atyját és gondozásra szorult fivé-

rét állandóan gondozhassa, Karlsruheba kellett tenni lakását. Ez nejének, ki férje oldala mellett állandó, csendes boldogságot remélt, annyira óhaja ellenére volt, hogy elhagyva csendes falusi lakásukat Seeonban, először a genfitó mellé Glarënsbe ment, majd utóbb szüleihez Münchenbe. Hasztalan volt minden kísérlet, a nő nem volt hajlandó arra, hogy férjéhez visszatérjen; fiát, ki 1867 május 20-án született, átengedte az apának, maga pedig elvonultan, magánosan élt és csak Scheffel halálos ágyánál jelent meg, hogy 17 évi távollét után a haldoklóval kiengesztelődjék.

Scheffel 1871-ben a Bodensee partján Radolfzellben egy villát vásárolt és ettől fogva itt élt csendes visszavonultságban, melyet csak a porosz-francia háború befejezése után Elsassban tett útja szakított meg. Az év legnagyobb részét e birtokán töltötte vadászattal, csónakázással és halászattal, e mellett pörösködéssel a tómenti birtokosokkal és különösen a Reichenau-szigetén lakó halászokkal, a kiknek nem ismerte el azt a jogát, hogy áradások alkalmával az ő területén is halászhasznának.

1876-ban 50 éves születési évfordulója nemcsak Badenben, hanem egész Németországban a legzajosabb ünneplések tárgya volt. Az egységes német birodalom legkiválóbb emberei, köztük Bismarck herczeg keresték fel üdvözlükkel. A badeni nagyherczeg nemesi rangra emelte, mely rang fiára is átöröklődött, míg a württembergi király által adományozott korona-rend csak saját személyére szóló nemességgel volt egybekötve.

Tíz évvel később szeretett Alma matere a heidelbergi Ruperto Karolina készült 500 éves jubileumára. Scheffel boldog volt abban a reményben, hogy ez ünnepélyen, melyre az alkalmi költeményt ő szerzette, személyesen fog megjelenni és a heidelbergi jó ismerősöket az öröm napjaiban még egyszer személyesen üdvözölheti. Sejtelve volt, hogy ünnepi éneke hattyúdala lesz, de hogy ez a hattyúdal már csak akkor fog elhangzani, mikor ő nem lesz az élők sorában, azt nem gondolta. Készült az ünnepélyre és felment még 1886 elején Heidelbergbe, hogy barátai körében töltse napjait, a városban, mely őt 60-ik születése nap-

ján díszpolgárává választotta. A sors könyvében azonban más volt megírva. Súlyosan megbetegedett és orvosai, köztük kedves commilitója, a hirneves Kussmaul tanácsára Karlsruheba vitették vissza, hol 1886 április 9-én elhunyt. Halálos ágyánál ott volt a kiengesztelésére odasiető neje és fia; temetésén pedig részt vett egész nemzete; maga a bádeni nagyherceg személyesen jelent meg a gyászházban, hogy hűséges alattvalójának az utolsó tisztességet megadja. A német sajtó egyhangulag mint a német nemzet egyik legkedveltebb költőjéről emlékezett meg és hogy ez az elnevezés tényleg helyén való volt, azt mutatja Scheffel műveinek az a páratlan elterjedése, melyről fentebb már megemlékeztünk és melylyel alig dicsekedhetik más költői mű.

Scheffel rövidre fogott életrajzában szándékosan időzünk hosszasabban annál a momentumnál, mely Heim Emma iránt érzett szerelme rövid, de gyászos történetét foglalja magában. Mert, mint jeleztük, az adja a kulcsot Scheffel két epikai költeményének *A säckingeni trombitásnak* és az *Ekkerhadnak* a megértéséhez és ahhoz a nagy hatáshoz, melyet a két költemény az olvasóra gyakorol.

Az epos tökéletességét sokan szeretik abban látni, hogy a költő egyénisége teljesen háttérbe vonul és az események nyugodt, tárgyilagos elbeszélése lép a subjectiv érzelmek rajzának helyére. Ha kétségtelen is, hogy az epikai elbeszélés és leírás megkívánja a költő teljes objectivitását, másrészt bizonyos az is, hogy az epos alakjai csak akkor lesznek ránk valódi hatással, ha a költő a maga érzelem- és gondolatvilágának legsajátosabb vonásaival ruhazza fel azokat. Ha a subjectivitás nélkül, hogy felszínre törne, mint melegítő áram hatja át az epikai elbeszélés csendes folyamát, a költő hatása akkor a legnagyobb. Az olvasó önkéntelenül is érzi, hogy itt nem pusztán a képzelet és abstractió alakjaival áll szemben, hanem a költő véréből való vér az, a kinek szavát hallja és kinek érzelmei előtte zajlanak le.

Scheffel nagy hatása két költeményében és különösen az *Ekkerhadban* épen azon alapszik, hogy minden objectivitása mellett, a melyet fokoz az elbeszélés eseményének a

multba datálása, tán a legsubjectivebb költemény a *Säckingeni trombitás* és *Ekkehard*, melyet az epikai irodalom valaha létre hozott.

A *Säckingeni trombitás* és *Ekkehard* együtt tekintve olyanok, mint irodalmunkban *Himfy Kesergő* és *Boldog szerelme*, csak a sorrend megfordított. Míg Kisfaludy Sándornál a *Kesergő szerelmet* követi a *Boldog szerelem*, az elérhetetlennek vélt leány bírásának boldog tudata: addig Scheffelnél a boldog reménységtől sugárzó költeményre, a *Säckingeni trombitásra*, következik a szerelme tárgyától mindörökre elüzött szerelmes bús története: *Ekkehard* históriája. Még abban is meg van a hasonlóság a magyar és német kesergő és holdog szerelem között, hogy a kesergő szerelem sokkal megragadóbb, jobban szívbe nyilallik, mint a boldog szerelemnek többé-kevésbé egyhangú rajza.

A *Säckingeni trombitás* Wernerében, a ki Heidelbergben a corpus jurist szegre akasztja és a Fekete erdőn keresztül Säckingenbe jut: Scheffel saját magát írja le. Werner útjának három állomása: Heidelberg, Säckingen és Róma, megannyi állomásai voltak az épen akkor Rómában időző Scheffelnek is. Wernerrel mondatja el mindazt, a mi saját benső meggyőződése: a panaszt a római jog tanulása miatt, mely mint kő fekszik gyomrában; a kívánalmat, hogy a német földnek meg legyen a maga saját joga; Scheffel maga az, a ki Wernerrel ünnepelteti a Fridolin napot, kivel az erdő szelleme Meisenhart incselkedik és a ki a hauensteini lázadók leírásával a pörösködő hauensteiniak saját tapasztalatán nyugvó néprajzi jellemzését adja; Scheffel maga az, ki a római Karneválban Werner személyében részt vesz, de főleg Scheffel maga az, kit egy pillanat alatt épügy elbűvöl a szép 16 éves Emma megpillantása, mint azt Wernerrel cselekszi a bájos Margareta, Fridolin napján a körmenetben. Ő az, a ki Rómában reményli, hogy mint a trombitásnak sikerült a bájos, nemes hölgyet a pápa segélyével feleségül vennie, neki is sikerülni fog a pápa papucs-csókjának Zellbe vitelével örökre lekötni magának Emmát. Ebben a boldog reményben látja a maga sorsát azonosnak Wernerével és reméli, hogy sze-

relmének vége épúgy boldog házasság lesz, mint Werner és Margareta szerelmének vége. A dalok, a melyeket, mint tisztán lyrai elemet belesző, kétségtelenül ennek az érzésnek a távollét miatt vágyódó, de viszontszerettetéséről biztos szerelmes érzésének kifejezései.

Ha a *Säckingeni trombitás* a reménylő és épen reményével boldog szerelmet juttatja kifejezésre, viszont az *Ekkehard*, mint mondtuk, a reménytelen és kesergő szerelem legsubjectivebb alkotása. A reménytelen kesergő szerelemből fakadt Ekkehard tárgyának történelmi háttere egyáltalán nem csorbitja ez elbeszélő művön meleg áramként átvonuló subjectivitását. A regény hőse, Ekkehard, épp úgy elmulasztja az alkalmas pillanatot, mikor a büszke hercegnő szívét megnyerhette volna, a mint a hogyan elmulasztotta azt Scheffel és a késői vallomás épp oly rideg visszautasításban részesül, mint a mily rideg volt az ő vallomása után rövid időre bekövetkezett nyilvánosságra jutása Emma eljegyzésének.

Scheffel a Walter-dal fordítása közben jutott arra a gondolatra, hogy Ekkehard, a ki a Walter-dalt írta, azonos azzal az Ekkeharddal, a kiről a szentgalleni krónika úgy emlékezik meg, mint Hadwiga hercegnő latin tanítójáról. Ez a krónika azonban, nem is szólva arról, hogy a költő és tudós nem azonos személyek, semmit sem tud arról a vonzalomról, mely Scheffel regényében a főszerepet játszsza. A krónika szerint úrnő és tanító a legjobb viszonyban vannak el egymástól és a hercegnő Ekkehardot szives ajánlólevelekkel ellátva küldi a császári udvarba, egyre emelkedőbb életpályájára. Mindazt tehát, a mit Scheffel a maga Ekkehardjában rajzol, nem a krónikából, hanem más forrásból, önmagából vette. Saját magából veszi Ekkehard zárkózottságát, a női szeszély hajladozásai iránt való érzéketlenségét; magát írja le, a mint a fakadó szerelmet észre nem véve, mellette gondtalanul elhalad, hogy később, mikor már késő, annál nagyobb erővel járjon utána. Ő maga az, a ki a honi hegyek magas légkörében az egyedüllét tisztító erejét magán tapasztalta és a ki gyógyultan száll le a Sántisről. Egész egyénisége mindazzal a sajátos vonással,

melyet alemann őseitől örökölt, mintegy proitálva jelenik meg előttünk Ekkehard alakjában és ezért érezzük, hogy nem tíz század előtti történet az, a melynek Scheffel rajzát nyújtja, hanem a költő legsajátabb érzelmeinek a krónikás multba vetített képe, melynek legfőbb varázsa épen az egyéni meleg bensőségben van.

Ámde a subjectivitás, mely Scheffel mindkét elbeszélő főművét oly vonzóvá teszi, magában még nem volna elégséges azok nagy sikerének megértéséhez. Teljes hatásukhoz még mind a két műnek egyéb művészi tulajdonságai is hozzájárulnak s az összes irodalmi kvalitások együtt biztosítják azok maradandó voltát. A *Säckingeni trombitás* a két munka közül a még kevésbé kiforrott. Ezen még idegen hatás is érzik: Heine Heinriknek hatása. Nemcsak a verselés maga, hanem a gondolatok is igen élénken emlékeztetnek Heine *Atta Troll*jára; emlékeztet különösen a pointirozott humor, a fenségesnek hirtelen kórikusba való átsapása és a pusztai kandurnak, Hiddigeigeknek, az emberi hívségeket megvető philosophusnak okoskodása. A mi azonban előnyösen jellemzi már ezt az első művét Scheffelnek, az a festői leírások szépsége, melyek kétségtelenül mutatják, hogy Scheffelnek az az ifjúkori törekvése, hogy mindenáron festő legyen, nemcsak pusztá hajlamból, hanem eleven képfelfogó érzékből eredt.

Az *Ekkehard* azonban — egy-két jelentéktelen részletet leszámítva — idegen befolyástól úgyszólván teljesen független, egészen Scheffel legsajátosabb alkotása. A régiesbe játszó nyelv éppen úgy, mint az aprólékosságig hű korrajz, mutatja azt a nagy történelmi és részben philologiai tanulmányt, melyet Scheffel egyetemi éveiben és *Ekkehard*ja megírása előtt folytatott. Leírásai itt még nagyobb mértékben mutatják a festő hajlamával szerencsésen egyesült költői leíró képességet. A mi pedig legfőbb varázsa: az a csendes humor, mely az élet legsúlyosabb viharán átment léleknek sajátossága lehet csak. Egyes alakok, különösen Spazzo kamarás, a hún fogoly Cappan, ennek méltó házastársa, a hosszú Fridolin, a hülye Heribald alakjai valóságos gyöngyei a humornak. De többi alakjai is mind

élethűek, úgy, hogy előttünk látjuk a szentgalleni kolostor életét egyes rövid jellemzésekkel classikusan elénk állított tagjaival; Praxedis, Romeias és Emmához küldött első symbolikus rajzára emlékeztető két gyermekalak, Audifax és Hadumot mind-mind előttünk járnak, mintha nem tíz század tünt volna le a történet óta, melyet a költő rajzol. A legéletteljesebb alak azonban Ekkehard és a sváb herczegnő és a legmegrázóbb jelenet a kriptai jelenet, mikor Ekkehard nem birva szerelmével, a büszke asszony előtt bevallja azt.

Ha van valami, a mi kissé bántóan emlékeztet *Ekkehard*-ban a régi romantikus iskolára, ez a Sántisen a medve szerepe, mint egy elkésett visszhang Heine *Atta Troll*-jára. Hogy a költő művét legelőször egy medvének olvassa föl és ez figyelmesen hallgasson és csak a költemény vége felé távozzék el méltóságteljesen, mintha sokal-laná a sok gyilkolást, ez a maga grotesque voltával biz-vást elmaradhatott volna; a költemény összhangja, főleg realitása pedig bizonyára csak nyert volna, e kis részlet kihagyásával.

Mit szóljunk a költő többi műveiről? Nagy népszerűségére kétségkívül nagy hatással voltak a *Gaudeamus* cím alatt összegyűjtött tréfás dalok, melyek főleg egyetemi hall-gatók körében a szokásos összejöveteleknél a legzajosabb tetszést keltették. Méltánylásukhoz, föltétlenül szükséges volna abban a milieuban élni, melyben ezek a dalok kelet-keztek és a melyben ezek még ma is szokták énekelteni. Hogy értékük maradandó lesz-e, ki tudná azt megmondani? Költői szempontból kétségkívül nem számíthatnak arra az elismertetésre, mely igazi költői műveknek sajátságuk, hogy minden társadalmi állásbeli ember, ha egyáltalán képes egy költemény méltánylására, szépnek és a maga hangulata ki-fejezőjének találja. Már ez magában is jelentékenyen csök-kenti költői értéküket. Valószínű e mellett még az is, hogy épp úgy, mint minden nem örökérvényű, divatnak alávetvék ezek is és a mint volt idő, mikor a műveltek szeretettel foglalkoztak a geológiával és a mint érthető, hogy ebben az időben a Scheffel-féle *Petrefaktische Lieder*

épen, mert a kor áramlatának feleltek meg, nagy tet-
széssel fogadtattak, úgy ma, a mikor már a geologia bizo-
nyos alaptételei és felfedezései úgyszólván köztudatba
mentek át, ezek nem hatnak többé az ujság ingerével és
inkább a mesterkélttség és erőltettség benyomását keltik fel
bennünk.

Két nagyobb dalcyklusa *Frau Aventure*, *Bergpsalmen*
szintén alig tarthatnak igényt arra, hogy természetes köz-
vetlenséggel hassanak ránk. A XIII. század költőinek meg-
szólaltatása a *Frau Aventure*ban nélkülözi azt a frissesé-
get, a mivel például Dahn Félix a maga balladáiban e kor
költőit szerepelteti. A *Bergpsalmen*, mint a hegyi szépsé-
gek magasztalói, bizonyos fokig pendantját képezik a Heine-
féle *Nordseebilder*nek, de Heine hasonlíthatatlanul melegebb,
közvetlenebb, mint a milyennek Scheffel a *Bergpsalmen*-
ben, vagy a *Waldeinsamkeit*ben mutatkozik. Scheffelnek
nyelve mesterkétebb, szereti a különös, másutt alig elő-
forduló összetételeket úgy, hogy költeményeinek megértése
és ezzel kapcsolatos méltánylása nagyobb gondolatmunkát
igényel, hogysen az érzelemvilágra közvetlenül hathatna.
Leírásai itt is rendkívül szépek ugyan, de nyilvánvalóvá
teszik egyúttal a különbséget, mely a festészet és költészet
között van. Mert míg amott szemünk elé tárul és egyszerre
áttekinthető, a mit a festő ecsetje akár mint a természet
képmását, akár mint a művész lelkében élő képet a vásznon
megörökít, addig itt egymásutánban kell az olvasónak meg-
alkotni a képet és így a festészet terén bizonyos conge-
nialitásban kell lenni az íróval, a mi a legritkább esetben
fordul elő.

Nem czélunk Scheffel irodalmi működését behatóan
ismertetni és épen ezért nem is terjeszkedünk ki prózai
dolgozataira, útleírásaira és leveleire, bár ezek, főleg út-
leírásai, a subjectiv és objectiv elem sajátságos, *Ekkehard*-
ban is látható vegyületénél fogva rendkívül vonzók és érde-
kesek. Célunk csak az volt, hogy a költő életének és mű-
ködésének általános ismertetésével és főleg élete azon moz-
zanatainak kiemelésével, melyek munkáira oly mély hatással
voltak, kulcsát adjuk annak a rendkívüli nagy hatásnak,

melyet két főmunkája, a *Säckingeni trombitás* és az *Ekkehard* keltett és melyet csak a minden objectivitása mellett is teljesen subjectiv költő képes olvasói lelkében előidézni. Ebben a két munkában a költő örök szépet alkotott, függetlent az idő és a nyelv korlátaitól és ez a két munka megérdemli, hogy minden nyelven olvassák Werner szerencsés és Ekkehard gyászos szerelmének történetét.

ANTAL GÉZA.

WALT WHITMAN.

1819—1892.

Én, ki most életteli, testies, látható
vagyok,
Negyven éves az Államok nyolczvan-
harmadik évében,
Kereslek egy század mulva, bár-
mennyi századok mulva
S neked, a még születetlennek, kül-
döm ezeket.

(Full of Life, Now.)

Üdvözet a múlt századból, a tengeren túlról s az olvasó úgy érzi, hogy melegen ért hozzá az időn és távolságon át. A ki ez üdvözetet és a verseit örökségül küldi, oly nagyon szerette az életet és az embert, oly öröknek és egynek érezte magát a világgal, hogy nem volt elég neki a jelen és a múlt, hanem befoglalta nagy szeretetébe a biztos, szép jövőt is.

Whitman örökségét még nagyon kevesen kapták meg nálunk. Észak-Amerika évről-évre közelebb van hozzánk, hiszen érzésünk a távolságot az azt leküzdő idővel méri, Amerika élete nagyon sok irányban és nagyon sokféleképen befolyásolja Európa életét s az amerikai irodalom nálunk mégis csak pár nevet jelent: Poe és Longfellow, Emerson, Cooper, Bret Harte és Marc Twain, talán mindössze az ő életük művéből ment át nálunk valami a köztudatba s talán ők is elsősorban az által hatottak, a mi bennük európai volt. Pedig Amerika múlt századi irodalma több szempontból is érdekelhet: egy nagy és sok tekintetben újszerű cultura tükröződik benne, egy olyan gondolat- és érzésvilág, a mely részben eltér a mienktől, részben pedig világosan és határozottan kifejez oly jelenségeket, mik az európai életben és irodalomban még csak halkan és bizonytalanul szólaltak

meg. A feudális világnézettől felszabadult amerikai gondolkozás bizonyos tekintetben Európa fejlődésének képét veti előre.

Az amerikai életnek és irodalomnak e vonásai közül csak néhány szembetűnőbbet akarunk felsorolni. Ilyen a tettnek és a tett embereinek a gondolat és gondolat emberei fölé emelése, a mi kétségkívül egyik jele annak, hogy az aristokratikus felfogás a demokratikussal szemben háttérbe szorult. S mintha Amerikában közelebb is lenne a tett a gondolathoz: tervek és vágyak fiatalosabb merészséggel és gyorsasággal, közvetlenebb energiával valósulnak meg, mint az ó-világban. Az elhatározás színét ott nem sápasztja beteggé a gondolat. Hamlet nem születhetett volna Amerikában.

Amerikai vonás a nagyarányúság, a mi a gazdasági életből és a földrajzi viszonyokból áthatott az irodalmi életbe s ott mint az életlehetőségek határainak tágulása s a képzelet merészsége jelentkezik. Ebből a kalandosnak és regényesnek új fajai fejlődtek ki, főleg a rövid és meglepő történetek (short story) íróinál. Még a realisan megrajzolt amerikai életben is érezünk valami kalandorszerűt, a mi nálunk némi bámulattal kevert megvetést kelt. Az amerikai író a külső élet, az európaiat a belső élet érdekli elsősorban.

Amerikai vonás az önérzet, a mi nem egyéni kiválóságon, hanem demokratikus érzésen alapszik s az emberben nem az egyénit, hanem az általánost becsüli. Ez újfajta értékelés, a mi — Nietzschével ellentétben — az átlagembert és a legáltalánosabb emberit veszi teljes mértékül, az egyes ember önbecsülésének s a néptömeg egyenlősége és összetartozósága érzetének igen magas fokig való fejlődésére vezetett. S ezért az «egyéniség» szónak szintén van egy amerikai értelme: jelenti az átlagember, minden ember egyforma tiszteletét, jogosultságát és fontosságát. A modern európai költők tudatosan egyéniségük egyetlenségét, differentiáltságát akarják műveikben kifejezni, irodalmi aristokraták, kiket csak a szellemi élet «felsőbb tizezrei» érthetnek meg teljesen. Whitman, a legamerikaibb amerikai költő

tudatosan hallgatag népmilliók kifejezője akar lenni, typusa és nevelője az átlagembernek. Mert — s ez ismét amerikai vonás — Amerika nagy íróiban van valami prófétai szellem: inkább ethikai, mint művészi cél lelkesíti őket (Poe itt kivétel) s működésüket inkább tettnek, mint irodalomnak érzik. Van bennük valami idealismus: az irodalom hivatásának hite, párosulva az amerikai gyakorlati hajlammal: közvetlenül át akarják hatni s át akarják alakítani az életet. Ez Amerikában talán azért látszik könnyebbnek, mert a meggyökeredzett intézmények hiánya s a meglévők szabadabb szervezete nem merevítette még meg az ottani életmódot. Az európai ember cselekedeteit legtöbbször a conventio szabályozza ott is, hol az amerikai önnön elhatározására van utalva. Ez fokozza az aktivitást és alkalmat ad az egyéniség szabad kifejlésére. Az amerikai többnyire sok mindenfélét próbál, míg egy életmódnál, egy foglalkozásnál megállapodik, még az írók is nagyrészt ily Jack-of-all-Trades. Mindentevő János-életet élnek, mielőtt íróvá lesznek — esetleg azután is. Amerika a selfmade-man-ek hazája. Ilyen selfmade-man s a mi több: selfmade-költő volt *Walt Whitman* is.

Élete merőben különbözik mindattól, mit európai phantasia eleve egy költő életének elképzél. Életének legfontosabb adatai a következők.* 1819-ben született New-York közelében, Long Islandnek West Hill nevű kis helységében. Apja ekkor farmer volt. Itt élte gyermekéveit. Apja, anyja bennszülött amerikai «itt szülött szülőktől, kiknek szülei is itt születtek» s Whitman minden atomjában teljesen amerikainak érzi magát. Nem tanult rendszeresen. Pár évig iskolába járt, de a természet és az emberek kezdettől

* Legrészletesebb életrajzát R. M. Bucke írta meg. (1883. Philadelphia.) Sok kisebb-nagyobb életrajz és tanulmány jelent meg róla, főleg újabban, mi az érdeklődés foko ódását mutatja. Nekem csak néhány amerikai irodalomtörténet rávonatkozó fejezete volt hozzáférhető (W. P. Trent, C. A. Smith, E. Engel, K. Knortz). De különben sem akartam részletesen írni életéről, megállapítani viszonyát Amerika többi íróihoz stb., sem megrajzolni költői fejlődésének hosszmetését. Célom: java munkássága alapján költészetét vázolni.

fogva erősebben érdekelték, mint a könyvek. Mint serdülő fiú, szüleivel együtt Brooklynba került. Ettől kezdve élete évtizedeken át örökös hely- és foglalkozás-változtatás. Bejárta az Egyesült-Államok nagy részét, megismerkedett mindenféle életmóddal, barátkozott mindenféle fajú, foglalkozású, gondolkozású emberrel, volt nyomdászinas, néptanító, újságíró, lapkiadó, ács, építőmester és vállalkozó. Nyomorgott s aztán vagyont szerzett. Kevéssel a rabszolgaháború kitörése után önkéntes ápoló lett s öt éven át — szinte legendának tűnik fel — hihetetlen önfeláldozással és lelki erővel vagy 100,000 beteget ápolott. Végtelen szájalma és szeretete beragyogta a kórházak nyomorát s egész testi erejét és egész vagyonát elosztotta kedves betegei közt, míg nem maga is súlyos beteg lett. A háború végeztével megtörtén és szegényen hagyta el a kórházat. Első versfüzete még a háború előtt, 1855-ben jelent meg. A névtelen kis füzet már a végleges czímet viselte: *Fűszálak (Leaves of Grass)* s bár csak 12 verset tartalmazott, szinte megvoltak benne már a keretek a jövő versek számára. Életnézete ettől kezdve nem változott, csak szélesült és mélyült. E füzet csaknem észrevétlen maradt. A későbbi egyre bővülő kiadások szokatlan versformájukkal és szokatlanul szabad tartalmukkal megbotránkozást keltettek. Whitman gyorsan lett hírhedt és lassan lett híres költővé. A háború után kapott kis hivatalát elvesztette, mikor főnöke megtudta, hogy ő a *Fűszálak* költője. Az ellene emelt vádaknak nyomát, panaszt, haragot, gyűlöletet hiába keresünk verseiben. Hivatalvesztésekor felszólalt mellette egy kiváló újságíró, O'Connor, mire újabb állást kapott s egyszerre nagyobb érdeklődéssel kezdik olvasni verseit. Kezdek ismerni Angliában, kezdik ismerni, sőt elismerni a continensen is.* Pár év múlva

* Németországban *Freiligrath* fordította először néhány versét s közölte rövid bevezetéssel az *Augsburger Allgemeine Zeitung* 1868-dik évfolyamában. E bevezetés első sorai: *Walt Whitman! Wer ist Walt Whitman? Die Antwort lautet: ein Dichter! Ein neuer amerikanischer Dichter! Seine Bewunderer sagen: der erste, der einzige Dichter, welchen Amerika bisher hervorgebracht. Der einzige spezifisch*

betegsége miatt lemondott hivataláról és 1873-tól betegesen és szerényen, de derülten és elégedetten élt művei jövedelméből Camdenben (New-Yersey) az egész város szeretetétől körülrajongva. Élete végéig írt. A *Füszálak* minden újabb kiadása terjedelmesebb lett. Kiadott pár kötet prózát is. Prózája nem tartalmaz mást és többet, mint versei. Whitman ama költők közé tartozott, kik csaknem maradék nélkül adják magukat verseikben.

Élete végéig elismerés és támadás egyenlő mértékben jutott ki neki s inkább suggestiv egyéniségének szóló személyes szeretetet ismert, mint írói népszerűséget. Munkásságát ma is nagyon eltérően értékelik. Vannak, kik Amerika első igazi és legnagyobb költőjének tartják s vannak, kik nem is tartják költőnek. S a mi különösebb: ugyanegy írónál is megtaláljuk az ítélkezés'e két végétét: Emerson eleinte nagy lelkesedéssel üdvözölte Whitman verseit s az amerikai szellem és bölcsesség legrendkívülibb megnyilatkozásának tartotta (The most extraordinary piece of wit and wisdom that America has yet contributed), később egy Carlylenak küldött példány kíséretében egy árúház árjegyzékéhez hasonlítja. John Addington Symonds azt írja a *Füszálak*ról, hogy talán jobban hatott rá, mint Plató, Goethe és minden könyv a Bibliát kivéve (influenced me more perhaps than any other book has done, except the Bible — more than Plato, more than Goethe). Sok más véleményt idézhetnénk még pro és contra. E nézeteltérések okaira talán rávilágítanak a következő lapok. A döntő szót az a két évtized mondotta ki, mely alatt Whitman alakja megnőtt és költészetének hatása a világ irodalmában több helyet felcsillant. A *Füszálakat* széthordta az idők szele s itt-ott gyökeret vertek:

Ezek mindenki gondolatai, minden korban és országban — nem tölem
erednek;

Ha nem úgy a tieid, mint az enyéme, semmik, vagy majdnem

Ha nem a talány és megfejtése a talánynak, semmik, [semmik;

amerikanische Dichter. — Nálunk a *Vasárnapi Ujság* 1874. 24. száma közölte róla ismertetést, valószínűleg Baráth Ferencztől. Újabban szépen írt róla Lenkei Henrik Az *Ujság* 1911. 17. számában.

Ha nem ép oly közel vannak, mint a mily távol, semmik.
 Ez a fű, mely mindenütt nő, hol föld van és víz van.
 Ez a közös lég, mi a földgömböt fűrésztli.

(Walt Whitman, 17.)

Whitman 36 éves volt, mikor első versfüzete megjelent. Nem fiatalos rajongás, nem művészi ösztön és nem becsvágy tették költővé. Küldetésnek tartotta költő voltát s az új világ első költőjének érezte magát. Tíz századnak némasága szólalt meg Dante költeményében, írja Carlyle. Whitman úgy érezte, hogy benne Amerika sok százados hallgatása szólal meg. Kora a nagy átalakulások kora volt, a rab-szolgatartó déli s a szabadszellemű északi államok nagy küzdelmét megelőző kor, a nagy feszültség, a kitörő harc s az azt követő összeolvadás kezdetének kora. Whitman úgy gondolta, hogy Amerika áll a világfejlődés élén s úgy hitte, hogy benne gondolattá és tette érett, mi az Államok fejlődésében még csak homályos tendenciaként mutatkozik, tehát ő mintegy a nagy természet eszköze, hogy tudatosan és öntudatlanul Amerikát kifejezze és vezesse.¹

Egészen az amerikai talajban gyökeredzik. Sokat ismert az óvilág nagy költői közül, de lelke nem volt átítatva azok költészetével. Nagy tisztelettel gondol rájuk és — nagy tisztelettel elfordul tőlük. Megjelent neki az óvilág költészetének szelleme — írja egyik versében² — s figyelmeztette, hogy örökéletű költőknek csak egy témájuk lehet: a harc és a tökéletes harcosok ihletése. S ő büszkén feleli, hogy harcosokat buzdít ő is és harcot énekel, hosszabb és nagyobb harcot minden eddiginél: az emberiségnek, minden embernek az életért és halálért, a testért és lélekért folytatott Larczát. Verseiben a nép nagy harczának, a demokratikus fejlődésnek programját akarja adni. Csak azért ír, hogy elhullassa csiráit egy szabadabb vallásnak, mely szeretetből és demokratismusból fakad.³ Szeretet és demokratia azonban nála kissé mást és többet jelent, mint másoknál.

¹ Starting from Paumanok, 3. 4. To Foreign Lands és még sok más versében.

² As I Pondered in Silence.

³ Starting from Paumanok, 11.

Szeretete határtalan. Mindent megért, mindent meg-bocsát, mindent méltónak tart, mindent önmagával egynek érez. Szeretetébe befoglalja azokat, a kiket ismer és nem ismer, azokat, a kik éltek és majd élni fognak, a jókat és bűnösöket, az egészségeseket és betegeket, a fehéreket és feketéket, a szépeket és csúnyákat: az emberiséget időbeli és helyi korlátok nélkül. S egész élete bizonyítéka a büszke és szánalomteli, biztató, boldog és szinte emberfeletti szeretetnek, a mely melegséggel tölti el könyvének lapjait. Egyik versében írja:

Nem volt büszke dalaira, hanem a szeretet mérhetlen tengerére, a mi benne volt s a mit bőkezűen kiárasztott.

(*Recorders Ages Hence.*)

A kórházban egy fiatal sebesültet ápol:

Felém fordítja könyörgő szemét — szegény fiú! soha sem ismertem,

Mégis, azt hiszem, e pillanatban nem tudnék meg nem halni érted, ha ez segítene rajtad.

(*The Dresser*, 3.)

És szeretettel csókolja meg az elesett ellenséget:

Ellenségem halott — egy ember, oly isteni, mint én, halott,
Nézem, mint fekszik fehér arcczal csöndesen a koporsóban. Köze-
[lebb húzódom,

Lehajlok s könnyedén megérintem ajkaimmal a fehér arcot a
[koporsóban.

(*Reconciliation.*)

Egoismussal vádolták költészetét, mert néhol nagyon is előtérbe helyezi önmagát. Van egy verssorozata, melynek czíme: *Walt Whitman*. Kötetének ajánló versei közül az első is ily megtévesztő czímet visel: *One's Self I sing*. De ő önmagán soha nem csupán önmagát érti, hanem kis atomját a mérhetlen emberiségnek; nála e szó: «én» annyit jelent, hogy «mindenki» válogatás és kivétel nélkül:

Magamat ünneplem

S a mire én igényt tartok, arra tarts te is igényt,

Mert minden atom, mi az enyém, a tiéd is.

(*Walt Whitman*, 1.)

Egy „En”-t éneklek — egyszerű külön személyt,
De e szót demokratikusan, *En-masse* ejtem.

(*Inscriptions*, 1.)

Másutt:

Mindenkiben magamat látom, senki nem több s egy mákszemmel
[sem kevesebb.
Walt Whitman, 20.)

A meglánczolt bűnösök láttára kérdi:

Ki vagyok én, hogy nem vagyok a törvény előtt vagy börtönben?
Én, a kegyetlen és ördögi, mint bárki, hogy csuklóim nincsenek
vasbilincsbe és bokáim nincsenek vasba?
(*You Felons on Trial in Courts*.)

A gőgöt és megvetést nem ismeri:

Nem érzelgő — nem áll a férfiak és nők felett, vagy külön tőlük.
(*Walt Whitman*, 24.)

Ugyane versében írja:

A ki mást megaláz, engem aláz meg.

Egész életét egyszerű emberek között élte. Nyílt szemmel járta be az Egyesült Államok nagy részét, nem könyvekből ismerte az életet és embert s végtelen szeretetét — a mi pedig nem theoretikus szeretet volt — megőrizte mindvégig végtelen optimismusa. E szeretetnek egyik legszebb nyilvánulása a mindenkire, minden ismeretlenre is forduló *Hozzád* versének e sorai:

Festők festették nyüzsgő csoportjaikat s mindnyájuk központi alakját,
A központi alak fejeiről terjesztve szét aranyfényű nimbust:
De én miriád fejet festek, de egy fejet sem festek aranyfényű nimbusa
[nélkül,
Kezemből minden férfi és nő agyából özönlik, ragyogón áradva örökké!
(*To You*.)

Nem voltak előítéletei, de talán ítélete sem. Nagyon magas, emberfölötti szempontból eltűnhetnek a kicsi és nagy, jó és rossz, szép és csúnya különbségei s egyenlő értékű és létjogú lehet minden létező. De Whitman a nagyon is emberi, a legáltalánosabb (average) emberi gondolkozásba akarta bevinni az ítélkezés- és értékelésnélküliséget.

Nem akarta észrevenni, hogy a legnagyobb emberi szeretet is csak elfelejtheti, a legtovábbmenő demokratizmus is csak ellensúlyozhatja az életben gyökeredző különbségeket.

Demokratizmusa és szeretete közt nincs is határ: ez amannak csak intellectualis kifejeződése, vagyis szeretete csak demokratikus gondolkozásának érzelmi nyilvánulása. Demokratizmusának alaptételei: teljes egyenlőség, egyenértékűség, egyenjogúság és az emberméltóság gondolata. A demokratizmus nem ismer osztálykülönbséget. Whitman tovább megy: ő nem ismer el értelmi és erkölcsi niveaukülönbséget sem. Whitman demokratizmusa az átlagember cultusa. Önmagában és másokban is a közönségest, az általánost becsülte első sorban. Természetes, hogy individualizmusa sem aristokratikus, hanem demokratikus individualizmus: minden ember egyéniségének tisztelete és minden ember átlagos vagy bármilyen egyénisége teljes kiéléséhez való jogának elismerése.

A mi legközöségesebb, legolcsóbb, legközelebb és legkönnyebb: az vagyok én

(Walt Whitman, 14.)

írja sajátos büszkeséggel.

Államot akart, melyben mindenki, férfi és nő, egészséges munkát végez és mindenki egyenlő:

Járásuk oly embereké, kik soha se tudták, mily érzés feljebbvaló előtt állani.

Marches now the War is Over, 6.)

Emberi nagyság nem bontja meg ez egyenlőséget, mert:

Megmutatom, hogy a nagyság csak fejlődés.

(Walt Whitman, 21.)

Másutt:

Nem akarom, hogy csak egy embert is lenézzenek, vagy ne vegyenek számba.

(Walt Whitman, 19.)

A legfőbb demokratikus erény a tiszta barátság. Ezt dicsőíti *Calamus* című verssorozatában. Ember embernek, állam államnak legyen barátja. A demokratizmus e teljes kifejlődését a rabszolga-háború eredményeitől várta:

Bajtárságot akarok ültetni — oly sűrűn, mint a fákat —
Amerika minden folyója mentén, a nagy tavak mentén s a
prairieken át,

Elválaszthatlan városokat akarok, karjukkal egymás nyaka
körül,

Bajtársak szeretete által,
Bajtársak férfias szeretete által.

(A Song.)

A suezi csatornát egy egész verssorozattal ünnepli.* E ten-
geri út, a mi szerinte teljessé tette a világ kerekességét, neki
emberfajok, világrészek közeledésének: a világbarátságnak
útját jelenti.

A semmibe vett, lenézett, sokáig nem is emberi sorban
elő emberréteg az ideálja. Végiggondolja a történetet, hogy
megtalálja a fejlődés kulcsát:

A demokratizmus az — (az egész multnak értelme és
célja),

Egy mai ember vagy mai asszony élete — a mai átlag-
emberéé.

(I was Looking a Long While.)

A bűn, a testi és szellemi degeneratio nem zavarják meg
az emberi életek egyenlő értékébe vetett hitét:

Menhelyükön láttam arczát a legpiszkosabb s legtajték-
zóbb hülyének

És tudtam — vigaszomra — a mit ők nem tudtak.

(Faces, 3.)

Ez a valami, a mit a többiek még nem tudnak, a mi azt
sugallja neki, hogy az idők végtelen folyamán megtérül és
kiegyenlítődik minden, az, a mit ő *vallásának* nevez: a
világ tökéletességének megingatlan hite.

Vallása végtelen optimismus, megghatott csudálkozás és
örökös áhítat:

Azt mondom, soha ember nem volt félig sem elég áhítatos,
Senki sem tisztelt és imádott félig sem eléggé,
Senki sem kezdte elgondolni, mily isteni ő s a jövő mily
bizonyos.

(Starting from Paumanok, 8.)

* *Passage to India.*

Szeretete világszeretetté fejlődött s egynek érzi magát minden élővel s élettellel. Szereti, csodálja és tiszteli az állatokat, megelégedett életmódjukat, nyugalmaikat, a mivel fogadják mindazt, a mit az élet nyújt és panaszszal, bűnök megállapításával s lelkiismeretfurdalással nem kínozzák magukat s nem zavarják meg az élet természetes törvényszerűségét. És tiszteli az állatokat, mint a mindenség szükséges alkatrészeit, melyeket a létező örök körforgásában tőlünk, emberektől csak fejlődési fokok választanak el:

Ha semmi fejlődöttebb nem lenne: a kagyló érzéketlen héjában kielégítő lenne.

(Walt Whitman, 27.)

A bikát és a bogarat félig sem imádták még eléggé.

(Walt Whitman, 41.)

mondja másutt. Úgy érzi, hogy minden állatnak czélja, feladata van a mindenségben s minden egyéb létezővel egyformán fontos és szükséges:

Nem revezem a teknőst haszontalannak, a miért nem egyéb, mint a mi.

(Walt Whitman, 13.)

És mindennek lelke van, minden örök és halhatatlan:

Esküszöm, azt gondolom most, kivétel nélkül mindennek halhatatlan lelke van.

Van a fáknak a talajba gyökerözve! a tengeri növényeknek van! s az állatoknak!

Esküszöm, azt gondolom, nincs is más, csak halhatatlanság!

(To Think of Time, 11.)

Magában érez minden jót és minden rosszat is (Starting from Paumanok, 7.); átérzi mindenkinek és mindennek az örömét (Poem of joys); mindenki álmát álmodja (The Sleepers, 2.); ifjú és öreg, ostoba és bölcs, nő és férfi, gyermek és felnőtt egyben.

Minden színű és alakú vagyok, minden rangú és vallású,

(Walt Whitman, 16.)

Érti, érzi és tiszteli az emberiség minden vallását s a valástalanságot is. (Walt Whitman, 43.) Materialista és spiri-

tualista, elfogad minden teoriát, hisz minden mythost (With Antecedents, 2.), vereség és győzelem neki egyet jelent (Walt Whitman, 18.), él a múltban s fog élni a jövőben is (Crossing Booklyn Ferry, 3.).

Magaérzésének általánossága és teljessége szinte szétfeszíti egy ember belső világának lehető legtágasabb határait is. Ezt ő maga is érzi:

Ellenmondok magamnak ?

Jól van, hát ellenmondok magamnak.

(Terjedelmes vagyok --- tömegeket foglalok magamba.)

(Walt Whitman, 51.)

Mindent érezni és gondolni s mindennek az ellenkezőjét is érezni és gondolni, mindenben hinni s mindennek az ellenkezőjében is hinni: meggyőződésnélküliség vagy rendíthetlen meggyőződés valamiben, a mi minden ellenmondót egységbe kapcsol. Mindennek ezt a tökéletes egybetartozóságát, a legkisebbnek és a legnagyobbak egymásra vonatkozását, az ellentéteknek az összes szempontjából való szükségszerűségét érezte Whitman a mindenségben s ezért érezte magában is. Semmi nincs önmagáért, mindennek van rendeltetése, feladata, tehát minden szükségszerű és tökéletes.

Minden egymásba bonyolult — dolgok, szellemek,

Természet, nemzetek, te is — a megelőzőkből eredsz.

(Think of the Soul.)

Az élet minden szomorúsága elveszti számára mélyen fájdalmas voltát mindennek összefüggése és szükségszerűsége folytán:

Közülünk mindenki elkerülhetetlen;

Közülünk mindenki határtalan — minden férfi és nő joggal van a [földön;

Közülünk mindenki részes a föld örök céljában,

Közülünk mindenki oly isteni itt, mint bárki más itt.

(Salut au Monde! 11.)

És minden szükségszerűen történik:

A múlt törvényét nem lehet kijátszani,

A jelen és jövő törvényét nem lehet kijátszani,

Az élő törvényét nem lehet kijátszani,

A haladás és átalakulás törvényét nem lehet kijátszani,

A hősök és jótévköztörvényét nem lehet kijátszani,

Az iszákosok, besúgók, aljasok törvényének egy betűjét sem lehet ki-
[játszani.

(*To Think of Time*, 7.)

Minden létezőnek e kapcsolata és elkerülhetetlen szükségessége optimismusának egyik alapja. Csak egyik alapja, mert a könyörtelen szükségszerűség belátása ép oly könnyen vezethet a legmélyebb pessimismushoz. Whitmant szerencsés physikuma és temperamentuma az ellenkező irányba vitte: neki a szükségszerűség egyet jelentett a tökéletességgel és a boldogsággal. Az ő szemében a világ egységes és isteni. Miért Istent keresni, Isten megértésére törekedni, mikor bennünk és körülöttünk minden rá vall:

Miért kivánnám Istent inkább látni, mint a mai napot?

Látok valamit Istentől a huszonnégy óra mindenikében s minden
[pillanatában;

Férfiak és nők arczában látom Istent s a magam arczában a tükörben;

Leveleket találok Istentől az utcára hullatva és mindenik Isten ne-
[vével jegyezve

S ott hagyom, a hol vannak, mert tudom, bárhova menjek,

Mások jönnek pontosan, örökön örökké!

(*Walt Whitmán*, 48.)

A jövő ép oly szükségszerű, tehát ép oly bizonyos és jó, mint a múlt volt s mint a jelen:

Én nem tudom, mi e nem tapasztalt és eljövendő:

De azt tudom, hogy a maga idején kielégítő lesz és nem hiányozhat.

(*Walt Whitman*, 43.)

Hogy hová vezet a jövő? A lélek útja bizonyos az időn és mindenségen át:

Mennek! Mennek! Tudom, hogy mennek, de nem tudom, hova mennek;
De tudom, hogy a legjobb felé mennek — valami nagy felé.

(*Song of the Open Road*, 14.)

Optimismusa beragyogja azt a vak sötétséget is, a mi a halál után következik. A halálról talán soha nem irt még költő ennyire az öröm hangján:

És a halál valami más, mint bárki is gondolta és boldogabb!

(*Walt Whitman*, 6.)

Nem volt rendszeres gondolkodó, ki gondolatait minden irányban végiggondolja. De rendszerének hézagait kitölti erős hite. Hitte, hogy a világ története csak előkészület volt a ma élő lényekre és mindennek és mindenkinek halála csak újjászületés egy magasabb sphaerában:

Vidáman és jól felkészülve megyek,
 Hová megyek, nem tudom meghatározni, de tudom, hogy jól van így,
 Az egész mindenség mutatja, hogy jól van,
 A mult és jelen mutatja, hogy jól van.
 Mily szépek és tökéletesek az állatok!
 Mily tökéletes a föld s a legparányibb dolog is rajta!
 Mit jónak neveznek, tökéletes s a mit rossznak neveznek, ép oly
 [tökéletes,
 A növények és ásványok mind tökéletesek és a meg sem mérhető
 [fluidumok tökéletesek;
 Lassan és biztosan fejlődtek idáig s lassan és biztosan fejlődnek tovább.
 (To Think of Time, 10.)

Ez erős meggyőződés egyik forrása egyéniségének és életének erős érzete. Ha az egész mult azért volt, hogy legyen, a mi ma létezik, ha a csillagköd golyóvá húzódott össze és millió phasionon ment át azért, hogy valamikor rajta Walt Whitman megszülethessék (Walt Whitman, 44.), a mindenségnek nem volna értelme, ha a halál megsemmisülést jelentene:

Te kételkedsz a halálban? Ha én kételkedném a halálban, meghalnék
 [most,
 Azt gondolod, tudnék vidáman és jól felkészülve menni a megsemmi-
 [sülés felé?
 (To Think of Time, 9.)

Verseket ír a mennyei halálról,¹ meg akarja tanítani az embereket, hogy mint az életet, ujjongva fogadják a maga idején a halált is² és dicsóiti «a halál gyönyörű érintését» az örömről írt verssorozatában³ *Egy haldoklóhoz* írt versét így fejezi be:

Nem sajnállak — üdvözöllek téged.

(To One Shortly to Die.)

¹ *Whispers of Heavenly Death.*

² *Shut Not Your Doors.*

³ *Poem of joys, 12.*

Optimismusa nem csupán belenyugszik a meghalásba, hanem meg akarja változtatni a halál értelmét, fénynyé deríteni a legsötétebb árnyékot, a mi az emberi életet kíséri

Talán nem volna nehéz kimutatni, Whitman «vallás»-ának elemei mely korok mily gondolkodóinál jelentkeztek először. Kevés oly eszméje van, melyet más ne gondolt volna előtte, de bizonyos, hogy ő nem eclectikusan fűzött össze idegen gondolatokat, hanem önmagában fejlesztette azokat. Autodidakta volt, a ki gyakran nem tudta, hogy a mit végiggondol, azt már mások végiggondolták — esetleg továbbgondolták, mint ő. Ez kétségtelenül valami üde erőt ad gyakran kifejezőmódjának, de gyakran egyszersmind valami naiv színezetet is. Mindent összevéve: ha sajátos vallásának elemeiben talán nincs is új, ez elemek laza rendszerbe foglalása, e vallás egész tartalma mégis egyéni, mégis egy nagy egyéniség kifejeződése.

Bár vallásának központja az ember, itt-ott felvillannak verseiben sorok, melyek túlmenni az anthropocentrikus érzés- és gondolkodásmódon. Gondolatai ilyenkor szállnak a legmagasabbra s szinte úgy érezzük, hogy a természet-érzésnek egy új alakja van keletkezőben: az ókori ember érzésén túl, a ki még nem érezte magát bele a természetbe és túl az újkori emberén, kinek érzése már áthatja azt, az az érzésmód, a mi már nem visz át emberi érzést és hangulatot a természetbe. Az a felfogásmód, mely az embert a mindenség kis atomjának tartja; egy atomnak, a mely nem fontosabb, mint a fűszál, vagy bármi más, mely tehát nem hangsúlyozza a természetben az embert és hangulattal s phantasiával nem bontja meg a világot alkotó elemek objectív viszonyát. Ez *emberi* szempontból talán hibás felfogásmódnak — a mi különben megvan minden következetes pantheistikus színezetű világnézetben — csak az alapjai és kezdetei vannak meg Whitman verseiben.

Whitman műveinek legértékesebb eleme világnézete s az idealismus heve, a melylyel azt hirdeti:

Könyvem szavai semmik — ösztönző ereje minden.

(*Shut Not Your Doors.*)

írja maga. Versei hangja új és meglepő volt s van egy verssorozata: *Adams Children* (Ádám gyermekei), mely megbotránkozást keltett. Az emberi testről és a testi szerelemről írt ebben oly szabadon, a hogy arról talán sem előtte, sem utána költő még nem írt. E versek beilleszkednek világnézetébe és természetesen hangzanak oly költő ajakán, a ki a jó és rossz megkülönböztetését nem ismeri s az életben mindent egyformán tökéletesnek és tiszteletreméltónak talál. Van e sorozatnak két-három verse, melyek kiszakítva kötetéből — s tán még abban is — visszásan hatnak. A megbotránkozók azonban nem vették észre, hogy Whitman itten is komoly marad és végtelenül távol van minden frivolitástól.

Ha sokan megbotránkoztak némely versének tartalmán: verseinek formája csaknem általános megbotránkozást keltett. Poe hazájában, a legművészibb angol versek századában, mikor a kényes fülű olvasó már nem csupán tökéletes technikát, hanem különös egyéni művészetet vár a nagy költőtől, a vers legelemibb, legalapvetőbb követelményeinek teljes elhanyagolásában volt valami kihívó merészség.

Whitman versformája vers és próza közt valahol félúton maradt. Verseiben nincs meg a rhythmus örökké egyformán következő szabályos hullámzása, a mi szinte már előre meghatározza a még ki sem alakult gondolat formáját. Rímet meg éppen nem használ. Thémái és szavai is gyakran olyanok, a miket más költő nem érzett volna versebe valónak. S mégis, minél többet olvassuk verseit, annál inkább verseknek érezzük azokat. Nála a rhythmus a gondolattal együtt születő szabálytalan, de erős hullámzás. S megtaláljuk soraiban a rhythmus egy másik fontos tulajdonságát: hogy bizonyos helyértéket ad a szavaknak, mely eltér azoknak prózai helyértékétől. Nem csupán a vers külső formájában: stylusában s a vers belső szerkezetében, felépítésében is megvannak a maga másoktól eltérő különösségei. Ilyen a primitív költészet némely eszközének: a felkiáltásnak, a szóismétlésnek és gondolatpárhuzamnak állandó alkalmazása, a mivel szintén fokozza írásainak versszínezetét. Stylusának legjellemzőbb eszköze azonban a felsorolás, melyet

katalogus-stylusnak, inventar-stylusnak neveztek el gúnyosan. A látott vagy elképzelt dolgoknak legtöbb esetben költői leírás nélküli felsorolása nála szerkezeti elemmé, leggyakrabban előforduló szerkezeti schémájává vált. E felsoroló szerkezetet főleg a következő változatokban használja. A vers egy kérdéssel, vagy valamely általános összefoglaló kijelentéssel kezdődik, a mely esetleg csak a czimben van meg, a tartalom pedig felsorolása sok mindennek, mit amaz általános tétel alá vonhat. Pl. «Hallom Amerikát dalolni, hallom sokféle énekét» s aztán következik egy felsorolás: hallom az iparosokat, mindenik énekli a magáét, derülten és erősen; az ács, a kőműves stb. Mivel a vers alap gondolatát már az első sorokban megtaláljuk, a szerkezet eleve kizárja a vers végének emelkedését. A vers lehetne rövidebb, lehetne hosszabb, mert voltaképen «nyitva» marad. Sikerültebb a szerkezet ott, hol a felsorolást a végső sorokban foglalja össze. De ezekben néha oly hosszú felsorolást vonultat fel, hogy az olvasó türelme és figyelme kifogy, mielőtt az összefoglaláshoz eljutna.

Maguk e felsorolások is különböző természetűek: néhol egynemű dolgokat foglal össze, másutt meglepően különbözőket. Az előbbieket analitikusnak: csupán kifejtései az alap-tételnek; ezekben a felsorolás gyakran csak felsorolás marad. A hol synthetikusán jár el, gyakran suggeráló erővel tudja alkalmazni a különbözőnek, egymástól távol esőnek, heterogen elemeknek összefoglalását egy nagy egységesítő gondolatban. Felsorolásai ilyenkor képzeletének széleskörűségét éreztetik és szokatlanul erős, amerikai arányú költői képet adnak.

Összefüggő verssorozataiban a felsoroló szerkezetnek tovább fejlesztett alakját találjuk, melynek schémája a következő. A sorozat egyes verseiben a felsorolást rendszeren egy sokat ismételt verbum dicendi vagy sentiendi fúzi össze (pl. látom, hallom, esküszöm, azt mondom, stb.) s a vers végén van az összetoglalás. A sorozat hasonló szerkezetű következő versét egy szélesebb körű, általánosabb gondolattal végzi s így minden újabb verssel újabb kört von az első vers alap gondolata köré, míg a concret, részlegesből folytonosan emelkedve, teljesen elvont, nagyon általános gondolattal

zárja le a verssorozatot. De egészen következetesen, megállás és visszaesés nélkül ezt talán sehol nem vitte keresztül, mert nem ismeri a vers következetes felépítését.

Felsorolásainak van valami æsthetikai jelentőségük is: egységesítik a verset, a mire Whitman másutt ritkán képes. Sok versét több kisebb részletre lehet bontani úgy, hogy e kisebb részek hatása erősebb és egységesebb, mint a felbontatlan egészé volt. Bár sok verse nem egységes: kötete egységes mégis, mi a költő erős egyéniségének és művészi érzéke fogyatékoságának bizonyítéka.

Művészi érzékének hiányossága mutatkozik stylusán és szerkesztésmódján kívül gyakran versei hangulatlanságában és elbeszélő, leíró versei fényképszerűségében is. Elbeszélő versei nagyrészt a háború idejéből valók. Elmondja pl. mint látta éjféli menetelés percznyi pihenőjén a kórházzá változtatott kolostor jajgató sebesültjeit és haldoklóit; leírja a vígasztalan anyát, ki egyetlen fia búcsúlevelét olvassa stb. E versek azon melegében, az átélés izgalmában megírva megőriztek valamit a véres valóság megrendítő erejéből, de nyersek, formátlanok. Atélés és megírás közt nincs meg a szükséges időköz, mi azt kiemelné az élet forgatagából. Nincs meg benne az, mi a művészetnek az életre vonatkozólag reprezentatív jelentőséget adhat.

Ily fényképszerűek leírásai is. Ez részben talán világnézetéből következik: mivel neki minden egyformán szép, érdekes és fontos, nem ismeri a művészi válogatást és kiemelését. Versei ezért gyakran aránytalanok és sok bennük a lényegtelen, a véletlen, tehát a czéltalan részlet. A leírás nála különben legritkábban önczél. Bár erősen érzi és hirdeti a közvetlen átélés örömét, a látható világ, különösen későbbi verseiben, rendszeren csak kiinduló pontja és bizonyítéka néhány sokszor visszatérő általános gondolatának. S talán ekkor már nem is a látottak suggerálják gondolatait, hanem kész gondolatrendszerét alkalmazza a látottakra: Ti tárgyak, kik szétszórt gondolataimat összehívjátok és alakot adtok [nekik! (Song of the Open Road, 3.)

Mindent összegezve, azt mondhatjuk, hogy Whitman költői eljárásában nincs nagy változatosság. Nem a meg-

szokott versformákat, hanem a formátlan versnek bizonyos alakjait használta egészen a modorosságig. Ha húsz versét figyelmesen olvastuk, a huszonegyediket felismerjük.

Walt Whitman a világ irodalmának nagy költői közt mindenesetre a legművésziatlenebb. Ennek főoka természetesen művészi érzékének hiányossága, de ezenkívül — mert az emberek szeretik teoriákkal igazolni gyengéiket — ép e hiányosságban gyökeredző tudatos akarata, mely elvetett mindent, a mi szerinte külsőség volt, hogy annál közvetlenebben adhassa magát verseiben:

Ez nem könyv; .
Ki ezt érinti: embert érint.

(*Songs of Parting, 4.*)

Önmagát, a benne élő suggeráló erőt, melyet környezete mindig erősen érezett, akarta bezárni könyve lapjai közé:

Én és az enyémeek nem bizonyítékokkal, hasonlatokkal és rímekkel
[győznek meg.
Mi jelenlétünk által győzünk meg.

(*Song of the Open Road, 10.*)

Új világ útmutatójának érezte magát. lelkében új költészet forrongott, alakult, de nem kristályosodott ki. Whitman megállt a szellemi élet útjának ama pontján, hol a költő, philosophus, jós és prédikátor találkoznak és itt állva maradt. Hogy egészen költő legyen: hiányzott belőle a művészi, hogy philosophus: talán az abstraháló képesség egy magasabb foka és a rendszer, a prédikátor és jós szerepéhez pedig a megfelelő fogékony kor. Millióknak, egész Amerikának, az egész emberiségnek szószólója és ihletője akart lenni s a «demokratizmus költője» ép úgy nem lehetett mindenkié, mint nem lettek a népe a XIX. század népies irányának nagy költői, mert a nagy költők egyénisége szükségképen túlnő a népiesség, a közérthetőség határain. A nagy költő próbájának azt tartotta, hogy népe úgy föl-szívja-e, mint az fölszívta népét s költői sorsának tragikumuma: hogy a népmilliók, a világ ez eleven áthatása helyett írók és irodalombarátok olvasmánya lett.

REICHARD PIROSKA.

A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLEGÉNY.

Harmadik és utolsó közlemény.*

Zsuzsi arcza olyan piros lett, mint a vér és mondá: «Ez még kérdés, mert ti bizonyosan nem láttátok, honnan kerülnek elő mindezek, hanem csak a kész darabokat dolgozzátok föl; különben én ritkán tévedek, de legyen bár akárhogy, hadd fejezzem be beszédemet: nem csak az állatoknak van meg a maguk Istentől beléjük oltott csodálatos tulajdonsága, hanem a holt köveknek is, a melyeket a hegyekben ásnak. A hegyikristály olyan átlátszó, mint az üveg, a márvány azonban merev és erezett, majd fehér, majd fekete; a borostyánkőnek villamos tulajdonságai vannak és magához vonzza a villámot; ekkor azonban elég és tömjén szagú. A mágnes a vasat vonzza magához, a palatáblákra írni lehet, de a gyémántra nem, mert ez olyan kemény, mint az aczél; az üveges üveget vág vele, mert kicsiny és hegyes. Látjátok, kedves barátaim, hogy egyet-mást tudok mondani az állatokról! De a mi hozzájuk való viszonyomat illeti, a következőket kell megjegyeznem: a macska hamis és ravasz állat és e miatt egyedül ravasz és furfangos emberekhez ragaszkodik; a galamb ellenben az egyszerűség és ártatlanság jelvénye és csak egyszerű és ártatlan lényekhez vonzódik. Minthogy pedig a macska és a galamb egyformán ragaszkodik hozzám, ebből az következik, hogy én okos és együgyű, ravasz és ártatlan vagyok, a mint az írás is mondja: «Legyetek okosak mint a kigyók és együgyűek, mint a galambok.» E módon az állatokat és hozzánk való

* Az előbbi két közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. év 449. és 450. számában.

vonatkozásait mindenképpen méltányolhatjuk és sokat tanulhatunk így, ha a dolgokat helyesen szemünk előtt tartjuk.

A szegény vándorlók egy kukkot sem mertek már mondani; Zsuzsi ugyancsak fölējük kerekedett és még sok minden nagyképűséget beszélt összevissza, úgy hogy szegények se láttak, se hallottak. De csodálták Zsuzsi szellemességét és ékesszólását és csudálkozásuk közben egyik sem gondolta magát nagyon is hitványnak arra, hogy ilyen kincset birtokoljon; különösen mert a háztartás eme dísze olyan olcsó volt és egy szünetelni nem tudó nyelv volt az egész. Vajon ők maguk méltók-e arra, a mit oly nagyra tartanak és vajon tudnak-e mit csinálni vele? azt az ilyen fajtájú tökfilkók nem igen kérdezik, vagy csak a legvégső esetben, hanem olyanok, mint a gyermekek, a kik minden után kapkodnak, a mi szemükbe ötlük, minden tarka holmiról lenyalják a festéket és a csörgőt egészen a szájukba dugják, a helyett, hogy csak a fülükhöz tartanak. Így hát a vágy és a képzelődés mindjobban hevítette őket, hogy magukénak mondassák ezt a kiváltságos személyiséget és minél hitványabbak, szívtelenebbek és hívságosabbak voltak Zsuzsi értelmetlen mondásai, annál megindultabb és siralmasabb állapotban leledzettek a fésüslegények. Az időközben teljesen elköltött szárított gyümölcsből ugyanekkor szomjasok is lettek; Jobszt és a bajor vizet mentek keresni; forrásra akadtak és jól teleszívták magukat a hideg vízzel. A sváb ellenben nagy ravaszul egy kis üveget hozott magával, a melyben cseresznyepálinkát kevert össze cukrosvízzel; ennek a kedves italocskának az volt a célja, hogy megerősítse és a versenyfutás alkalmával így előbbre jusson, mert jól tudta, hogy a másik kettő sokkal takarékosabb, semhogy magával hozzon valamit vagy valami koresmába beforduljon. Ezt az üvegecskét most hirtelen elővette, míg a másik kettő vízzel töltötte magát tele és Zsuzsit megkínálta vele; a hölgy félig kiitta, pompásan izlett neki és egészen felüdítette; elvarázsló oldalpillantással nézett végig a svábon, úgy hogy a maradék — a mely az ő számára most sorra került — úgy izlett neki, mint a leg-

jobb cyprusi bor és hatalmas erőt öntött belé! Nem állhatta meg, hogy Zsuzsi kezét meg ne ragadja és az ujjai hegyét kecsesen meg ne csókolja; Zsuzsi mutatóujjával könnyedén megdőfödöste a legény ajkát; a sváb úgy intézte, mintha utána akarna kapni és ehhez olyan száját csinált, mint egy mosolygó ponty; Zsuzsi hamiskásan és barátságosan somolygott, Dietrich furfangosan és édeskésen; szemközt ültek egymással a földön és a cipőjük talpával surolgatták egymást, minthogyha a lábukkal akartak volna kezét fogni. Zsuzsi némiképp előrehajolt és kezét a legény vállára tette és Dietrich e bájos játékot épen utánozni és folytatni akarta, mikor a pajtások visszaérkeztek és halványan meg nyögdelve szemlélték a történeteket. Mert a sok víz, a melyet az élvezett szárazkörtére öntöttek, megártott nekik és a szív fájdalma, a melyet a játszói pár szemlélésekor éreztek, egyesült a has kietlen érzésével, úgy hogy a hideg verejték folyt le homlokukról. Zsuzsi azonban nem jött zavarba, sőt nagyon is nagy barátsággal intett nekik mondván: «Jöjjetek kedveseim és üljetek ti is mellém egy kicsinyég, hogy még egyszer és utóljára örülhessünk barátságunknak és egyetértésünknek». Jobszt és Fridolin nagy hevesen előre nyomult és mindegyik kinyújtotta a maga lábát; Zsuzsi egyik kezét a svábnak ajándékozta, Jobsztnak a másikat és lábával megérintette Fridolin csizmatalpát, míg mosolygó orcáját sorban egyiktől a másikhoz fordította. Így vannak művészek, a kik sok instrumentumon játszanak egyszerre; fejükön harangjátékot ráznak, szájukkal a Pán sípját fújják, kezükkel gitároznak, térdükkel a cimbalmot verik, lábukkal a trianglit, könyökükkel a dobot, a mely a hátukról lóg.

Utóbb azonban felkelt a földről, végigsimitotta szoknyáját, a melyet elővigyázatosan feltűzött és mondá: «Nagyon itt az ideje, kedves barátaim, hogy útra induljunk és hogy előkészüljetez arra a menetelre, a melyet gazdátok balgaságában rátok tukmált, mi azonban a felsőbb végzet rendelésének tekintünk. Induljatok erre az útra telve szép buzgósággal, de irigység és harag nélkül és a borostyánkoszorút hagyjátok szívesen a gyözedelmesnek.»

Mintha darázs csípte volna meg őket, úgy ugrottak talpra a legények. Itt állottak tehát és ugyanazokkal a lábakkal kelle versenyt futniok, a melyekkel eddig megfontolva és tiszteletet gerjlesztőn lépegettek! Egyikük sem emlékezett arra, hogy életében valaha is ugrált vagy szaladgált volna; a sváb bizott még legjobban magában, lábával kaparta a földet és türelmetlenül emelgette. E mellett nagyon különösen és gyanakodva vigyázták meg egymást, sápadoztak és izzadtak, mintha már a leggyorsabb futásban volnának.

«Nyújtsatok egymásnak», mondá Zsuzsi, «még egyszer kezet». Megtették, de olyan lomhán és kedvetlenül, hogy a három kéz hidegen siklott le egymásról és ólomsúlyyal hullott alá. «Tehát csakugyan nekimenjünk e bolondoknak való dolognak?» mondta Jobszt és törölgette csepegésnek induló szemét. «Biz úgy», válaszolt a bajor, «hát csakugyan szaladjunk és ugráljunk?» és sírásba fogott. «És kegyed, legeslegdrágább Bünzlin leányasszony», szolt Jobszt ordítva, «hogyan viselkedik majd ezután?» «Nekem az illik», válaszolt a hölgy, zsebkendőjével a szeme előtt, «hogy hallgassak, szenvedjek és végignézzek mindent». A sváb barátságosan és furfangosan közbeszólt: «De hát majd aztán, Zsuzsika leányasszony?» «Oh Dietrich», felelt szelíden a leány, «hát nem tudja ön, hogy a szívnek szava a végzet irányítója?» és ezzel olyan titokzatosan nézett rá oldalvást, hogy újra felemelte a lábát és kedve támadt futólépéssel rögtön nekiiramodni. Míg a két vetélytárs a bórzsákokra visszahelyezett kis kocsikkal bibelődött és Dietrich is azonképen cselekedett, a leány a könyökét súrolta nem egyszer, vagy a lábára hágott; a port is letörölte a kalapjáról, ám ugyanakkor a másik kettőre mosolygott, mintha a svábot kinevetné, de úgy, hogy ez észre ne vegye. Mind a három fölfújta most az arcát és hatalmas sóhajtásokat taszított a levegőbe. Köröskörül tekintettek, lesimitották merevre pomádézott hajukat, letörölték a verejtéket homlokukról és újra föltették a kalapot. Még egyszer szétekintettek a szélrózsa minden iránya felé és levegő után kapkodtak. Zsuzsi megsajnálta őket és annyira elérzékenyült, hogy maga is

sírni kezdett. «Itt van még három szárazszilva», mondá, «mindegyiktek tegyen egyet a szájába és tartsa benne, ez felfrissít majd benneteket. Induljatok hát útnak és a gonoszok balgaságát változtassátok át az igaz-lelkek bölcseségévé. A mit azok csintalanságból kieszeltek, azt változtassátok át a megpróbáltatás és az önuralom épületes munkájává, sok éven tartó jó magaviseleteteknek és az erény útján való versenyfutástoknak eszmékben gazdag befejező cselekedetévé». Valamennyi szájába bedugta most a szárazszilvát és mindegyik jót szopott rajta. Jobszt gyomrára szorította a kezét és mondá: «Ha már meg kell lenni, hát történjék az Isten akarata» és miközben a botját fölemelte, rögtönösen ivre görbítette a térdét és hatalmas kilépésre készült, hátára húzva bőrszakját. Fridolin alig hogy ráeszmélt erre, már hosszú lépésekkel utána is volt és anélkül, hogy hátratekintenének, meglehetősen gyorsasággal indultak a hegyről lefelé. A sváb utolsónak kerekedett fel és arcza furfangos meglepődéssel mosolygott, a mint látszólag egészen kényelmesen ballagott Zsuzsi mellett, mint a ki bizonyos a dolgában és társaitól nagylelkűen nem sajnálja azt az egy-két lépést. Zsuzsi megdicsérte nyájas nyugodtságát és bizalmasan a karjába kapaszkodott. «Ah!» sóhajtott, «mégis csak szép, ha erős támasztékunk van ebben az életben! Még ha elegendő okossággal és belátással vagyunk is megáldva és az erény útján haladunk tovább, még akkor is jobb kedvvel járunk ezen az úton, ha bizalmas baráti karokba kapaszkodhatunk!» «A nyüstyit, úgy bizony, én is így gondoltam!» válaszolt Dietrich és a könyökével jól oldalba lökte, miközben vetélytársait kémlelte, nincsenek-e már nagyon is előtte, «látja hat végre nagyrabecsült leányasszony? Rányított hát végre? Észreveszi már, honnan fú a szél?» — «Ó, Dietrich, kedves Dietrich», felelt a leány és még nagyobbat sóhajtott, «sokszor nagyon magánosnak érzem magamat.» »Hip-hop, jó úton vagyunk», kiáltott a legény és a szíve úgy ugrált, mint a nyulacska a káposztafejek közt. «Oh, Dietrich!» kiáltott újra a leány és szorosabban simult a legényhez; ennek melege lett és a szíve majd hogy meg nem szakadt a sikeres furfang okozta öröm-

től; ugyanekkor azonban észrevette, hogy az előtte futók már nem láthatók, hanem egy úthajlásnál bekanyarodtak és eltűntek. Rögtön ki akarta tépni magát Zsuzsi karjai közül, hogy utánuk loholjon; de a leány oly erővel tartotta vissza, hogy kútba esett a fáradsága és beléje csimpaszkodott, mint hogyha hirtelen gyöngeség szállná meg. «Dietrich!» susogta és kifordította a szeme fehéret, «ne hagyjon most magamra, én bízom önben, legyen támaszom.» «Hogy az ördögbe is, ugyan engedjen, leányasszony!» kiáltott szepegve a sváb, «hiszen elkésem és akkor isten veled nyugalmas hálósapka!» «Ne, ne! most nem hagyhat el, érzem, hogy rosszul leszek», jajgatott Zsuzsi. «Rosszul ide, rosszul oda!» kiáltott a legény és erőszakosan kitépte magát a leány karjaiból; egy halmocskára futott, onnan körültekintett és a versenyfutókat a legteljesebb iramban látta szaladni lefelé a hegyen. Neki iramodott most ő is, de ugyanabban a minutában hátra is tekintett Zsuzsi felé. És látta, hogyan ül egy szűk erdei ösvény árnyékos elején és hogyan int feléje szerelmes csábítással. Ennek a látománynak nem birt ellentállni; hanem sietett, már nem a hegyen lefelé, hanem vissza, ő hozzá. Mikor közeledni látta, felállt a leány és az erdőcske mélyébe iparkodott, folytonosan a legény után tekintve; mert az volt a célja, hogy mindenképen visszatartsa a versenyfutástól és addig kujonirozza, míg el nem késik, hogy aztán ne maradhasson Seldwylában.

Ám a találós elméjű sváb is mást gondolt időközben és elhatározta, hogy a boldogulását itt fõnn keresi és így történt, hogy egészen máskép fordult minden és nem úgy, a hogy a ravasz perszóna kieszelte. Mihelyest utolérte a hajadont és egy árnyékos helyecskén egyedül maradt vele, a lábai elé vetette magát és a leglángolóbb szerelmi vallo-másokkal ostromolta, a milyenek egy fésüslegénytõl egyáltalán kitelhetek. Kezdetben csendre intette a leány és a nélkül, hogy elriasztaná, jó modorral visszautasította, miközben minden bölcsesége és kellemetessége fellövelõ sugaraival elárasztotta. Mikor azonban a legény mennyországgal és pokollal hozakodott elõ, a mihez felizgult és nekifeszült

vállalkozó szelleme pompás varázsszavakat kölcsönzött neki, mikor gyöngédségeivel elhalmozta és most a kezét, most meg a lábát akarta hatalmába keríteni és magasztalni kezdte testét, lelkét, mindenét úgy, hogy az ég is majd hogy bele nem zöldült, mikor mindehhez még az időjárás meg az erdő is oly csendes és kedves volt: Zsuzsi végre is elvesztette mágnestűjét, mint olyan leány, a kinek az esze nem nagyobb úr az érzékeinél; szive oly félénken és védtelenül kapálódzott, akár a bogár, a melyet hátára fektetnek és Dietrich bizony mindenképen győzedelmesen vonult belé. A sűrűségbe csalta, hogy elárulja, és ime azt se mondta: «bá», és a svábocska már meghódította; ez nem azért esett meg így, mintha valami nagyon szerelmes természetű lett volna a leány, hanem mert mint afféle hosszú hajú, rövid eszű lény minden bölcsesége ellenére sem igen látott tovább az orránál. Vagy egy óra hosszat maradtak e mulatságos magánosságban, újra meg újra ölelkeztek és száz meg száz csókocskákat adának-vevének. Örök hűséget esküdtek egymásnak és teljes őszinteséggel abban egyeztek meg, hogy minden bizonyossággal házasságra lépnek.

E közben a három vándorlólegénynek furcsa vállalkozását a hír szárnyára vette a városban és gazdájuk maga is, mert mulatni akart egy kicsinyég, ugyancsak növesztette e szárnyakat; ezért már jó eleve örvendeztek a seldwyliek a nem reményeltt színjátéknak és mohón lesték, hogyan szaladnak és érkeznek meg az ő mulattatásukra a becsületes és igaz-lélek fésüslegények. Az emberek nagy tömegekben vonultak a város kapuja felé és az út két oldalán táborozának, mint a hogy a kengyelfutókat szokták várni. A kis fiúk a fákra másztak, az öregek és alsórendűek a gyöpre telepedtek és megelégedve szívták pipájukat, mert hát ilyen olcsó mulatság kínálkozott nekük. Még az urak is kivonultak, hogy ők is megtekintsék ezt a fő-fő tréfabolondságot, vidám beszélgetések közt ültek a korcsmák kertjeiben és lugasaiban és nyakra-főre fogadtak a győzőre. Azokban az utcákban, a melyeken át meg kellett érkezniök a versenyfutóknak, minden ablak nyitva volt, az asszonyok a vizitszobákban piros és fehér vánkosokat rak-

tak beléjük, hogy legyen hova a karjaikat lefektetniök; számos hölgylátogatót fogadtak, úgy hogy rögtönösen víg kávézó társaságok keletkeztek és a szolgálóknak elég szaladgálni valójuk volt, hogy kalácsot meg zömlét hozzanak. A fakon ülő kis fiúk, ott künn a kapu előtt, parányi porfelhőt láttak most közeledni, rá is gyűjtottak rögtön: «Jönnék, jönnék!» Nem is kellett sokáig várniok és ime Jobszt és Fridolin vihar módjára száguldva megérkezének és az út közepén sűrű porfelhőt kavarának. Egyik kezökkel a bőrsákot húzták maguk után, a mely bolond iramban ugrált a kövezeten, a másikkal kalapjukat tartották jó erősen, a mely a nyakukba csúszott, hosszú öltönyük szárnyai pedig versenyt lobogtak és libegtek. Mind a kettőt por és verejték borította, tátott szájjal lélekzet után kapkodtak, se láttak, se hallottak és vastag könyek gördültek végig a szegény emberek arczán és nem volt annyi idejük, hogy letöröljék azokat. Majd hogy egymás sarkára nem hágtak, de a bajor mégis előbb volt vagy egy araszsal. Szörnyű kiabálás és hahota keletkezett és messze-távolba harsogott a zaj. Mindenki felczihelődött és szorosán az út szélére nyomult, minden oldalról kiáltottak: «Derék, kitünő! Fuss, vigyázz, szász! Ne hagyj magad, bajor! Egyik már kidőlt, már csak ketten vannak!» Az úri nép a kertekben az asztalokra állott és majd megpukkadt nevében. Kaczagásuk harsogva és egy tömegben dörögte túl az utcán táborozó csőcselék szétfolyó lármáját és egy példa nélkül való örömnap kezdetét jelezte. A gyerkőczök meg az utcai bitangok tömege a két szegény vándorlegény mögött egybeverődött és egy össze-vissza emberrakás, szörnyű porfelhőt kavarva, velük együtt hömpölygött a kapu felé; még asszonyok és fiatal utzarovó leányok is velük futottak és csengő-pengő kiáltásaikat belékeverték a gyerkőczök lármájába. Már közel értek a kapuhoz, a melynek tornyait kíváncsiak lepték el, a kik sapkáikkal integettek; a kettő pedig rohant, mint két megvadult ló, szívéük telve kinnal és aggodalommal, miközben egy kis csirkefogó gonosz tündér módjára Jobszt bőrsákjának kiskocsijára térdelt és a tömeg helybenhagyó kiáltása közt tovább huzatta magát. Jobszt hátrafordult

és esedezve könyörgött, szálljon le, botjával is legyintett feléje, ám a kis ficzko csak leguggolt és rávigyorgott. Ezért aztán Fridolin jóval előbbre ugorhatott és a mint ezt Jobszt észrevette, botjával gáncsot vetett a bajornak úgy, hogy ez végighasalt a földön. De a mint Jobszt keresztül akart ugrani rajta, a bajor kabátja szárnyánál fogva megragadta és abba kapaszkodva talpra állt; Jobszt a kezére ütött és kiabált: «Engedd el, engedd el!» Fridolin azonban nem engedte el, a miért Jobszt viszont az ő kabátjába kapaszkodott és most kölcsönösen marokra fogták egymást és lassacskán a kapu felé csavarodtak, csak néha kisérelvén meg egy-egy ugrást, hogy egymástól szétválhassanak. Sirtak, zokogtak és ordítottak, mintha gyermekek volnának és mondhatatlan szorongatásuk közepett kiáltozának: «Oh Istenem, engedj el! Oh én édes üdvözítőm, tágíts mellőlem Jobszt, engedj el Fridolin! tágíts innen, te sátán!» Eközben szorgalmasan verdesték egymás kezét, de csak nem jutottak dülőre. Elvesztették botjukat és kalapjukat, két kis kölyök vitte előttük, bothegyén a kalapokat, mögöttük pedig a tobzódó tömeg hömpölygött; a hölgyvilág minden ablakot elfoglalt és ezüstös kaczagását a lenn zajgó hullámtörésbe hajította. Már nagy ideje múlt, hogy az emberek ilyen vigak valának ebben a városkában. A zajos multság annyira tetszett a lakosoknak, hogy a birkózóknak senki sem adta tudtára, hogy a célpontot, gazdájuk házát már elérték. Ők maguk nem vették észre, ők egyáltalán semmit sem láttak, így hát a bolond iram az egész városkán végig hömpölygött egészen kifelé a másik kapuig. A mester nevetve ült házának ablaka alatt és még egy egész óráig várt a győzőre; éppen el akart menni, hogy bohó játékának gyümölcsét élvezze, mikor Dietrich és Zsuzsi váratlanul és zajtalanul egyszerre csak betoppant hozzá.

Ezek ugyanis időközben összeszedték a jobbik eszüket és úgy vélték, hogy a fésüsmester talán hajlanék arra, hiszen előbb-utóbb úgy is meg kell buknia, hogy üzletét készpénzen eladja. Zsuzsi értékpapírját ajánlotta föl erre a célra, a sváb meg ráadásul csekély pénzcsekjét; így urai lesznek majd a helyzetnek és a másik kettőt kinevethetik.

Ezt a megegyezésüket a meglepett mester elé terjesztették; emez pedig rögtön felfogta észszel, hogy jó lesz a bitelezők háta megett megegyezni és még mielőtt kenyértörésre kerül a dolog, az alkut megkötni és a vételárt nem remélt készpénzben a maga kezéhez kaparítani. Hamarosan mindenre nézve megállapodtak és a nap még nem szállott alá és Bünzlin leányasszony már tulajdonosa lett a fesületnek, a völegénye pedig annak a háznak a bérlője, a mely az üzletet magába zárta. Így hát Zsuzsit, a nélkül, hogy reggel még csak sejtette volna is, meghódította és magához kötötte a svábocska kézi ügyessége.

A szégyen, a bágyadtság és a bosszankodás félholtan nyújtóztatta végig a vándorlók tanyáján Jobsztot és Fridolint, a hova elvezették őket, miután künn a mezőn egészen egymásba csavarodva összerogytak. Az egész város vig lakmározás közt töltötte el az éjszakát, minthogy egyszer már felizgult, bár az izgalom okát idestova már el is felejtette. Sok házban tánczoltak, a korcsmában daloltak és ettek-ittak, akár a lagnagyobb seldwylai ünnepeken; mert a jó seldwylaiak nem sok teketóriát csináltak, ha ugyancsak hozzáértő módon nagyot akartak mulatni. Mikor a két szegény ördög látta, hogy bátorságuk, a melylyel a világ bolondságait kizsákmányolhatni hitték, csak arra szolgált, hogy éppen ezek a bolondságok diadalmaskodjanak, jó maguk pedig világcsufjává legyenek, majdhogy a szívük meg nem hasadt; mert nemcsak hogy több esztendőnek tervét hibázták el és semmisítették meg, hanem még a megfontolt, nyugodalmasan becsületes emberek hirnevéről is le kellett mondaniok.

Jobszt, a legöregebbik és a ki¹ hét esztendőn át itt lakott, egészen eltévedt és teljességgel nem tudott tájékozódni. Melabúval telve vonult ki másnap újra a városból és azon a helyen, a hol tegnap pihentek, egy fára felakasztotta magát.* Mikor a bajor egy órával később arra

* Ez a vég fejezi ki legtökéletesebben a különbséget Dickens és Keller hümora közt. Keller büntet, Dickens kegyelmez; még a legnagyobb gazembert: a nyálkás, izzadságos kezű Heep Uriáht sem bünteti ilyen kegyetlenül. Heep is, Jobszt is undok varangyos béká-

haladt és meglátta, olyan rémület fogta el, hogy majdnem örülten tovarohant, egész lényében megváltozott és a mint később rebesgették, könnyelmű öreg vándorlegénynek maradt, senkinek sem barátja.

Dietrich, a sváb, megmaradt igaz embernek és a kis város előkelőségéhez tartozott; sok öröme azonban nem telt ebben, mert Zsuzsi zsebelte be a dicsőséget; kormányozta és elnyomta és csak magát tekintette minden jó egyedüli forrásának.

KELLER GOTTFRÉD *után németből.*

BODROGI LAJOS.

nak született; Dickens tudta, hogy Heep nem tehet róla; Keller felelősségre vonta miatta Jobsztot. Pedig Jobszt senkire sem fröccsen-tette mérges nedvét; ártalmatlan, de hasznot sem hajtó igaz-lélek voltára magában gyűjtögette csak.

A PACSIRTÁHOZ.

Isten hozott, kis pacsirtám!
Hol talállak? merre vagy?
Hirt magadról a magasból
Hangos énekeddel adj.

Mintha nem is tied volna,
De valamely szellemé
És az ég kárpitja mellől
Ezüsthangon zengené.

Vidám, kedves útitársul
Megjött a tavasz veled,
Örömeben a kopár föld
Elfelejtí a telet.

Nekünk a tavasz pompája
Mindig régi, mindig új,
De mi haszna, ha virága
Gyümölestelen elvirul?

Hoztál-e vajon magaddal
Szép tavaszból jó nyarat,
Hogy a fáradt, csüggeteg nép
Egyszer már bőven arat?

Karjaikat ölelésre
Kitárják-e a mezők,
Hogy üdülten, elégülten
Áldhassák az éhezők?

S mikor az ég közelébe
Felszökellget éneked,
Biztató reményt hazámról
Nem súgnak-e ott neked?

Hogy derültebb lesz jövendők,
Megszűn emésztő bajunk,
Melylyel oly régóta sujtol
A kemény sors és magunk?

Kérdésekkel mind hiában
Ostromollak: nem felelsz;
Te is, mint én, csak magadról
Csak magadnak énekelsz.

LÉVAY JÓZSEF.

A GONOSZ ANYA.

Allegoria, mely azt példázza, hogy anyák, családok, egyházak, országok és társadalomnak jó és hű gyermekeiket sokszor föláldozni készek a haszontalanokért és gonoszokért, hogy aztán ezek őket magukat tegyék tönkre.

A hóra a telt hold kísérteti fenyt vet,
Az ablakot rázza az éjszakai szél;
Ott benn a sarokból kijönnek a rémek.
— Jobb annak aludni most már, a ki fél.
«Ki félne?! Feküdni, jó dajka, korán még.
— Nézd, nézd, a falon hogy' reszket az árnyék.
A hét-fejű szörnyről mondj még ma mesét!»
— S a vén dada ajkán megered a beszéd.

«Volt egyszer egy aszony, ég tudja, be rég volt,
És volt neki hét kicsinyke fia,
Hat köztük erős, szép, jó, büszke, derék volt,
Hat ily fiuból lesz hat szép dalia! —
De a hetedik csúf, ocsmány vala, törpe,
A háta pupos, szeme rút, nyaka görbe,
S lelkébe szunyadtak gonosz indulatok.»
— Óh! dada, jaj! dada, szörnyü dolog!

És mégis az anyjok — ez furcsa valóba'! —
Legjobban szereté rút, rosz gyereket.
Ilyen az anya-szív! gyakran pazarolja
Gonosz gyerekekre szelid melegét.
— Korholja a többit, beczézi a satnyát,
A hat kicsi szájtul elvonja falatját,
Hogy többet ehessen e törpe torok.»
— Óh! dada, jaj! dada, szörnyü dolog!

«Fönt élt a hegyek közt egy csúnya boszorkány.
 A mikor a kakas éjfélre kiált,
 Ahhoz megy az anyjok zord éjjeli órán :
 Tegye széppé, nagygyá rút törpe fiát.
 — Ott főz a boszorkány, forr, gőzöl az üstje,
 Kábitja az asszonyt pokol tüze, füstje,
 Tánczolnak körötte rút, torz alakok.»
 — Óh! dada, jaj! dada, szörnyü dolog!

«Elfogja vad érzet, szédítve, az asszonyt,
 Szemére a vér sűrű fátyla borúl,
 A szörnyü boszorkány bűvös szavakat mond,
 És bösz ige hallik a padlat alúl :
 «A többi hat omló vérébe föröszd meg,
 Táplálva szivével a többi kölyöknek,
 Szép lesz, nagy, erős, — majd látni fogod!»
 — Óh dada, jaj! dada, szörnyü dolog!

«És fut haza. Otthon mind alszik a gyermek
 A hét kicsiny ágynak párnái között,
 A szépek, az épek álmukba' nevetnek,
 Csak a törpe gyerek nyög, nyöszörög.
 «Ne fejj! mosolyogsz még, édes kicsikém te !»
 — És fogja a nagy kést, megvillan az éle,
 A gonosz szivünek szeme vérbe' forog.»
 — Óh! dada, jaj! dada, szörnyü dolog!

Föltreten az egyik: «Mért bántasz, anyácska?!»
 Már kettő is ébred: «Anyácska, mi baj?!»
 «A kezedbe' mi van?! Mily szép ragyogása!»
 A negyedik ajkán egy néma sohaj.
 A legnagyobb fölsir, reszketve, zokogva,
 A legkisebb alszik tovább — mosolyogva.
 Elhallgat a sírás, csak a rút vigyorog.»
 — Óh! dada, jaj! dada, szörnyü dolog!

«Sfürösztí a rútat vérébe' a hatnak,
 S ad enni szivükből egy-egy darabot.

— Hiába! hiába! rút törpe marad csak,
Csak lelkibe' nőnek gonosz indulatok.
Mit tett e fiúért, már bányja az anyja,
De a többi hatot sír vissza nem adja,
Sok évekig értök hiába' zokog.»
Óh! dada, jaj! dada, szörnyü dolog!

«S a törpe szivébe' harag tüze támad,
Hogy búsul az anyja a többi hatért,
S lelkébe' föl ordít a szörnyü vadállat,
S mit izlele egyszer, szomjazza a vért.
S leszurja az anyját egy rémletes éjjel,
És szívja a vérét vad, ördögi kéjjel,
S az anyja szivébe meríti fogát...»
— Óh! dada, félek, oh! jaj, ne tovább!!

A hóra a teit hold kísérteti fényt vet,
Az ablakot rázza az éjszaki szél;
Ott benn a sarokból kijönnek a rémek.
— Jobb annak aludni most már, a ki fél.

IFJ. SZÁSZ BÉLA.

S Z E M L E.

Három magyar művész elköltözése.

Lechner Ödön, Fesztly Árpád, Spányi Béla.

Hárman egyszerre. Daliás szép három magyar szellemek visszatérése a végesből a végtelenbe. Délczeg bizodalommal indulának egykor, magasba néző lélekkel és ifjonti örömmel éltek az életet, — de aztán egyszerre nagyon szomorúak lettek s lecsüggő fővel tértek vissza közülünk a lét örök forrásaihoz.

Tehetségek országa Magyarország. De az élet sehol sem mostohább a tehetségekhez, mint ebben a dúsan termő szép kis országban. Húmusából a nemes magvak gyorsan fejlődnek szárba, de gazdag flórájában évszázadok óta szörnyű pusztítást visznek végbe rejtelmes betegségek. Megszokott szomorú látvány, hogy ős erőtől üde szálfaíncat fejlődésök leggyönyörűbb szakában miképen szállják meg szinte estéről reggelre az elszáradás tünetei, miképen asznak le gyorsan friss fényes leveleik, miképen hal el egyik ág a másik után, hogy végül is az ellentálló erejükben megfogyatkozott törzseket is egy kedvezőtlen szélroham derékon törje.

Tehetségek kidúlt szálfaíncok fekszenek keresztül kasúl a magyar cultura útjain.

Micsoda hatalmas szívós erő lakozhatik ebben a nemzetben, hogy halálos veszedelmeinek szakadatlan ostromai közt, föld alatt, föld felett és minden bokor mögött ott lappangó kártévőinek, sőt a saját pártos természetének állandó pusztításai ellenére sem veszítette még el létének egyensúlyát. Visszás helyzetét makacsúl állja, de nagy bajok között. Vérvesztése, energiapazarlása szakadatlan. Egyetlen törekvő lépése annyi erő kifejtését kívánja tőle, a mennyi erővel minden más faj mérföldeket haladhat előre. Minden bajainak, törekvése sok akadályainak,

önnön lelke meghasonlásainak és erőpusztulásainak talán ott találhatók meg legfőbb okai — az ő nagy elszigeteltségében. A világ összes culturnemzetei, bármily politikai ellentétek alakuljanak is ki időszakonként közöttük, valami sajátos nagy közösségben élnek egymással. A latin, a germán és a szláv népcsaládok területein akaratlanul is rokon culturák keletkeznek; a családtagok separatistikus berendezkedéseit hiába hangsúlyozza a közjogi politika, külön-külön területeiket hiába védi vámsorompó, hiúság és katonai övezet, — a rokon szellemet sem fináncz, sem gyors-tüzelő ágyúk meg nem állíthatják az országhatárokon. A rokon népcsaládok szellemének s általában a nagyra fejlődött népfajok életerejének egymásra való kölcsönös hatásai, a természetnek minden emberi osztályozást meghíúsító törvényeinél fogva állandóak és eltagadhatatlanok. A rokonsági kapcsolatok törvényszerű közvetítésével folyton növekvő egységes nyelvterületek világnyelveket hoztak létre, melyek a fajbéli culturákat az idegen területekre is elszállítják. Így keletkezik és így áll fenn a művelt nemzetek nagy közössége. E nagy közösségben a magyar faj mindeddig nem tudott elhelyezkedni, mert Európa önálló művelt nemzetei között egyedülvaló, melyet egyetlen fajcsoporthoz sem fűznek vérségi kötelékek és a mely mindenik világnyelvnek a közösségén kívül esik. A magyarság soha sem tudta magát saját culturájának a nyelvén megértetni. Bármily ősjogon éli itt a saját életét, bármily lángelmék váltak is ki évszázak során politikájából, irodalmából, művészetéből, bármilyen hű letéteményese és továbbfejlesztője is mindennek, mit az emberi műveltség szépnek, jónak ismer el, és mindenkor bármily legendás hősiséget és altruismust tanusított is Európának a kelet barbarismusa ellen való védelmében: ezt a rokontalan fajt idegennek tekinti mindenki, vívódásait őszinte részvét, törekvéseit komoly érdeklődés, eredményeit megértés nem jutalmazza.

A magyarság multja csupa vérzés, rövid ragyogásokra hosszú éjszakák, hősi sebektől való lassú, meddő lábbadozások. Legutóbbi élet-halál küzdelme azonban oly ellenállhatatlanul erős nemzeti energiákat szabadított fel, melyek 1867-ig megérlelték a nemzetet arra a döntő cselekedetre, mely végül is megnyitotta előtte a modern fejlődés korszakát. A mi ebben az országban 1867 óta a faj belső erejéből s a kívülről ható erőknek nem támogatásával, hanem nagyrészt azok ellenére történt, szinte csodálatos határos. Ha szemlét tartunk e néhány évtized alatt testet öltött

ideáljainkon, intézményeinken, felfokozódott termelésünkön és a jövődők számára még parlagban lévő erőtartalékainkon, természetesen még igen sok betöltendő úrt, a munka lázából következő sok hiányt, tévedést és bizonytalan értékű meghatározást fogunk tapasztalni, de mindamellettt bátor önérzettel küldhetjük el a meghívót Európának, hogy jöjjön, nézzen ide, legyen bírása munkatevésünknek és szebb reményeink jogosultságának. Európát hívjuk, de Európa nem jön. Még nem jön. Csak úgy udvarias-ságból tettet, mintha ide figyelne. Köztünk és Európa között nagyon mély az elválasztó határ: testvértelen nyelvünk, a mely mindenütt idegen; e révén aztán idegen egész értelmi és érzelmi életünk és műveltségünk, idegenek maradnak törekvéseink és azok valódi indokai. Hozzájárul még, hogy a külföld mindezt nem csupán hogy nem érti meg, hanem ebből folyólag a félremagyarzásokat sokszor készpénznek veszi, s azok alapján törekvéseinket s indokaikat félreérti, a mi rosszabb a nem-törődömségnél. E félreértést pedig nagyban elősegítik és szakadatlanul ébren tartják az ellenünk szórt rágalmak, a melyek különböző forrásokból fakadnak, s szívósak, mert hiszen érdeket szolgálnak. Mindez egész művelődésünknek kimondhatatlan hátrányára van, mert gátolja a megismerést, a megértés és méltánylás alapját.

Tény, hogy Magyarország ma is az elszigeteltség állapotát éli. Valamiképen kulturális heroismusáról általában, úgy művészetének küzdelmeiről és e küzdelmek látható eredményeiről sincs helyes fogalma Európának. Minélfogva a tehetség Magyarországon nem a szabad nagy ég azúrjának dalos madara, hanem egy szűk kalitkának foglya, — s minél hatalmasabbak a szárnyai, annál hamarabb zuzza össze börtönének rácsai között.

Ha temérdek művésztehetségeink elérhetnék mindazt, a mi nek jogát a saját belső erejükben hordják, ma már talán ott járnának Európa művészeti életének első soraiban. De bizony rövid az az út, melyet a kifejlődés céljai felé befutniok adatik. A magyar művész mellett, az ő kezdő korában ott áll anyai gondoskodással egy nehéz életű kis állam és egy picziny úri társadalom. A művészfióka tollasodik is szépen s hamar kinőnek szárnyai. De ha elhagyta a fészket, kedve szerint való nagy szabad iveket nem írhat le a levegőégen. Vagy belélapul tehát a szűkes keretekbe s megelégszik az ágról-ágra való rövid lebbenésekkel, vagy, ha vakmerő és meggondolatlan, akkor bizony szárnya-törötten bukik a porondra. Ritkább esetben áttöri a keretet s

repül világgá, de ekkor meg vissza az utat alig találja meg többé.

Nincs nemzet a világon, mely el tudná tartani a saját művészetét. Sem a francia, sem az angol, sem a német, sem a többi. Honnan-miképen várható tehát ettől a kizsartolt s még csak most éledező szegény magyar nemzettől, hogy mindazt a gazdagságot, életharmóniát, jókedvet és megértést egyszerre előteremtse, a mely a tehetségek életének a feltétele? A művész geniejének erejét a fajbéli ösztönök adják, de — világszabadság nélkül meg nem élhet.

A magyar művészet élete, mint látvány, igen érdekes, — mert a színes remény és a halvány lemondás végletei közt vergődik. Mennyi ígélet, mily hangos indulások, micsoda kemény, férfias ütemek . . .! csak épen a diadalmas beérkezések hiányzanak. Diadal helyett nagyrészt csakhamar bekövetkezik a megriadt tétovázás, majd az élet nyügeiben való küzködés, aztán a resignatio s a csöndes összeomlás.

Nem csodálatos ez, de szinte természetes. Természetessé teszi a magunkra hagyatottság. A magyar műveltségnek s ennek körében a magyar művészetnek alkotásait, legyenek bármily érdekesek, a világműveltség szempontjaiból is bármily becsesek, — közgazdasági nyelven szólva — az európai cultúrbörzék nem jegyzik. A magyar művészet termékeinek európai árfolyamot biztosítani eddig nem sikerült. És ezt érzi, öntudatlanul is, mind a művész, mind a gyűjtő, különösen a gyűjtő, kinek idegei a dolog természeténél fogva úgy alakultak, hogy a mű becsét és értékét csak a maguk elválaszthatatlan együttességében tudja mérlegelni. A művészeti gyűjtőnek helyi értékek iránt kevés az érdeklődése, mert kevés az illúziója. Az ő idegei szerint csak oly műtárgyban érdemes szeretetet és tőkét elhelyezni, a mely műtárgynak bece általán érvényes értékkel mérhető meg. Ha nem is a tovább-értékesítés hasznát hajtó szempontjai, de a szükség esetén mindenkor és mindenhol biztosan beváltható érték illúziói azok a tényezők, melyek a műbarát keletkezését szabályozzák. Bármily ideális elemek összetételéből áll is egy olyan culturtevékenység, mint a minő a művészet, nem az altruista fellobbanások, nem a hazafíui áldozatkészségek, nem az állami subventiók, nem a szeszélyes kedvtelések és nem a szervezett agitatók tartják benne az eleven életet, hanem bizony azok az egész emberi társadalmat mozgó materiális ösztönök, melyeket

több-kevesebb izlés igazgat. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ez így van.

Hogy egy elszigetelt nemzet culturájában mily nagy értékek maradhatnak rejtve emberöltőkön át, arra csak a XVII. század Spanyolországát idézem példakép, mely egyéb szép szellemei mellett életet adott Velasqueznek is, e minden idők művészóriásának. Tudjuk úgy-e bár, hogy a jelenkor művészetében mindennek, a mi új és egyszersmind maradandó, s mindennek a mire oly büszke a fejlődő világ, ez a spanyol Velasquez egyik kimeríthetetlen forrása. És 200 esztendőt kellett a homokórának lepörgetnie, mire Európa tudomást vett arról, hogy Velasquez volt a világon. Pedig művei — földrajzi értelemben — idejekorán átlépték Spanyolország határát, sőt Róma őrizte azt a művét, mely az egész világ művészetének legsodaszerűbb festménye. De hogy ez a X. Ince pápát ábrázoló mű egyáltalán érdemes a figyelemre, senki sem constatálta; még Gœthe is, ez a nagy germán értelem is észrevétel nélkül halad el mellette, pedig az ő híres itáliai utazása alatt ugyancsak módjában lett volna e művet, Velasquezt és Spanyolországot fölfedeznie. Hiába, Spanyolország akkor félre esett Európától, nem törődött vele a közműveltség.

Még egy kis türelem, tehetségek még egy-két nemzedékének a Golgota-útja. esetleg még egynéhány lángelmének pókhálók alá temetkezése, és talán elérkezik majd a magyar culturának és a magyar művészetnek európai szerepe is.

De elszorul az ember szíve arra a kérdésre, hogy miért kell ennyi áldozat?

Most is egyszerre három: Lechner, Feszty, Spányi . . .

Mind a három a legjavából. Nem nyájemberek. Kiváltságos, prófétalelkű egyéniségek, bátrak, erősek . . . és mégis mind a hárman megtépetten, szomorúan távoznak. Sasok voltak ők is a kalitkában. Mielőtt meghaltak, összetörték a szárnyaikat. Lechner Ödön a magyar lélek multjából akarta téglákkal megépíteni a magyar lélek jövődjét. A jelennel nem sokat törődhetett, mert a jelen sem sokat törődött övele. Olyan volt művészetének a formanyelve, hogy azok, a kik ezen a nyelven nem tudtak, azok őt meg nem érthették. Az ő kis köre, mely vagy megértette őt, vagy ha nem is, hát hitt neki, hiába hadakozott érette, hiába erőszakoskodott, csak még rosszabb volt, mert — a mint már nálunk ősi szokás — másoknak a leócsárlásával akarták Lech-

nernek a kiválóságát érvényesülésre segíteni. Mintha csak szegény Lechner Ödön találta volna ki azt a fohászt, hogy: «Ments meg Isten a jóbarátaimtól, ellenségeimmel elbánok magam is».

Lechner is, mint az építésben nálunk az ő elődeinek nagy része és kortársai, nem volt a magyar faj vérségéből származó. De egész lelkével, minden érzésével és gondolatával, lényé teljességével hozzá nőtt e fajnak a sajátos külön világához. Pedig még a nevelkedése is idegen hatások között történt. Az ő gyermek-korában Pest-város még német volt, őt a szép-utczai reáliskolában cseh és szász tanárok tanították és Albrecht császári herczeg személyesen és éber gonddal ügyelt arra, hogy ne csak a tudományos ismeretekben váljanak ez ország gyermekei «megbízhatókká», hanem érzelmi világuk is a Klopstock és Uhland poesisén nevelkedjék. Aztán mint architectus, a messze külföldön nyerte legelső impressióit. És mégis ebből a Lechnerből vált a leglelkesebb, a legtürelmetlenebb s a legszínesebben álmódó magyar építő. Ő volt az, a ki a hagyományos renaissance és classicisáló stílus-complicatióknak hadat üzent, megkezdve collegáival és közönségével az ő virágcsatáját. Az ő sassanida és székely virágaitól lett színessé a magyar architectura levegője. Nem következés, hogy mindaz, a mit alkotott, az ő utján fejlődhessék tovább, de beolvasztva, értékes vonásokkal gazdagíthatná építő-művészetünket. Lechner sem keleti őshazánk virágos mezőin nem járt, sem az ősi magyar föld emlékeinek maradványait őriző hazai népek között sokat nem élt, de a mint megismerkedett Huszka Józsefnek ázsiai és magyar összehasonlító ornamentica-gyűjtéseivel és fajrokonságbéli képzeletizgató hypothesisaival, ő volt az egyetlen építő, kit e gyűjtések kincsei s e hypothesisok mély perspectivái megihlettek. Ebből az ihlettségből keltek ki az ő színes, gazdag álmái, melyek elkísérték sírjáig. Ő volt az első magyar architectus, ki megérezte a magyar formák architecturái jelentőségét s a ki — ha megadatik neki a lehetőség — itt, Európa keletén, keleti fajtánk utczasorait az oriens színpompájával sugározta volna be. Ha nem volnánk elszigetelt ország, ha a művelt nemzetek világközössége utján itt is nyugati idegenek árja hőmpölyögne át meg át, bizonyosan idejekorán fölfedezték volna a Lechner törekvésének nagy szépségeit és érdeklődésük a mi magárahagyatottságában elközömbösült, mértéket vesztett közönségünk lelkében is elhelyezte volna az ily művészeti nagy jelenségek megérezését.

nek és megértésének intuitióját. De így Lechner kezdeménye csonkán maradt. A végén már ő maga is tévóvázni kezdett, szenvedett és bizony — valljuk be — csaknem leszerelt, mert vele-érző közérdeklődés híján és a nagy feladatokon való okulások lehetősége nélkül már önnönmaga sem igen tudta: jó úton jár e, avagy eltévedett. Mondják: alaprajzot és constructiót Lechner nem igen értett. Lett légyen akárhogyan, egy nagy tehetségű magyar collegája azt írta róla: Lechner volt a magyar formák első meglátója, ő vitte városunk sivár vakolat-tömegeibe a napkeleti magyar színek első mosolygását, az ő eszméi jelölik meg útját a jövő magyar építőnek.

A Magyar Iparművészeti Múzeum, a Postatakarékpénztár, a Földtani Múzeum palotája, a szegedi és kecskeméti városháza, a kőbányai templom, a városligetben lévő Balás-villa, stb. stb., mindenkor becses forrásművei lesznek a magyar építőművészetnek.

Feszty Árpád tehetségénél fogva a nagyszabású művészek-, lelkiületénél fogva a haza üdveért lángoló magyar úr fajtájából való. Még érintkezett, sőt együtt élt a szabadságharcz és a «ki-egyezés» korának nemzedékével. Jókainak a veje volt. Az 1867-tel beállott új korszak kezdeteinek hangulatában gyökerezett az ő művészete. E korszak, a nemzet felszabadulásának e hatalmas, világtörténelmi momentuma, közéletünk minden tevékenységében azt az öntudatot és lendületet váltotta ki, mely egy jobb jövő biztos reménységének sugallatából származott. A sokszerű és nagy conceptiók vágya lőn uralkodóvá, valami hirtelen megértése az élet szépségeinek és feladatainak. El-el árulja még magát az elnyomottság súlyos álmainak világában romantikussá nevelkedett egy-egy lágyabb kedély, de az áradat már az izmos, pirosarcú realismus világoosságai felé hömpölyög. Az artisticum nem igen bízik még az elvont finomságok ható erejében, azért épp úgy, mint előbb, a küzdelmek éveiben, még most is *értelmi* eszközökkel törekszik érvényességre juttatni a maga átérzett subtilis lényegét. A Feszty művészete is még nem az önnönmagáért való művészet, hanem a művészet eszközeivel dolgozó agitatio. Meghatni akar tartalmával és lelkesíteni. Fesztynek egész lénye csupa actió. Fest, ír, szónokol, politizál és társadalmat szervez; nyílt házat tart és erőforrásait felemésztő buzgósággal megoldani akarja a különböző társadalmi osztályok egymással való assimilálásának problémáját. Olyan ember volt, kinek minden gondolatát, minden sorát és minden ecsetvonását az önnön-

czélú artisticumon túl állandóan a magyarság eszméje hevítette, s valami túlon-túl való érzete annak, hogy ebben az országban kevesen vagyunk. minélfogva kinek-kinek meg kell magát sokszoroznia. Ő aztán, szegény, az ő történeti ideáloktól inspirált lelkét, vénáját, idegeit (abban a hitben, hogy megsokszorozza), eszméről-eszmére való csapongással végül is annyira kimerítette, hogy bele kellett pusztulnia. Nagy concepciójú műveiből mindenkor csak egy csekélyke hiányzik, hogy tökéletesek legyenek; ezt a csekélyke lépést megtenni soha sem tudta, mert a mű befejezése előtt már új tervek, új eszmék foglalkoztatták és vonták figyelmét sokszor ellentétesnél ellentétesebb feladatok felé. Sajátosan szereti a nagy feladatokat és a realis nagy scene-riákat, életben is, művészetben is. A kis méretek hatásaiban nincs bizodalma, de tehetsége sincs a kis méretekre. A nagy stylust kereső természetlátás művésze és a nagy stylusra törekvő élet embere ő. Már ifjúkori ismert képe (a Szépművészeti Muzeumban): a *Golgota*, hatalmas stylusérzést és kifejező erőt árul el. Fővetkeztek monumentális genreképei: a *Bányaszerecsétlenség*, a *Tűzkárosultak*, majd falfestményei az Operában, a Törvényszéki palotában, körképe, a *Magyarok bejövetele*, historiai képei: a *Bánhidai csata* és a *Zoltán eljegyzése Hamzával*, majd a *Sírató asszonyok Krisztus sírjánál*, stb. Szebbnél-szebb, nagy meglátású tájképei, melyekben tehetsége legmélyebben nyilatkozott. Mind, mind emlékezetes példái a nagy művészet-re való gyönyörű törekvéseknek.

Feszty művészetének nagy volt a registere, mint az ő egész érdekes, feledhetetlen egyéniségeé. Sokat akart, nagyot akart és mindent nagyon akart. A magyar kalitka rácsai között vergődve, összetörött, előbb a művészete, azután az ő egész, sokszerű, nemes lénye. *Res hungarica* . . .

Lechnerről és Fesztyről emlékezve, mintha törtető, türelmetlen nagy áramlások robnának át a képzeletünkön. De a szelíd bánatú poesis halk illetésére érez föl lelkünk, ha művészetünk harmadik halottjára gondolunk, Spányi Bélára.

Spányi Béla nevének a tiszta glóriáját fényleni a legújabb nemzedék már nem láthatta. Pedig ő is azok közé tartozott, kik zárt műtermekben sínylő művészetünket kivezték az Isten napsugaras, reszkető párazatos, színpompás szabad természetébe. Mészöly Géza és Spányi Béla . . . e két névnek a hallatára valamikor, — ha visszatér berkeinkbe a nagy elődök emlékének tisz-

telete — kegyelettel nyúl majd kalapja felé a fiatal művésztudó, hogy megemelje őszinte megilletődéssel. Előttük Európaszerte szabályok uralkodtak a művészetben, művészt és közönséget kötelezők. A tájfestés szabályai voltak: szép, pathetikus, érzelmes vedúta, ünnepi hangulatok, lehetőleg kékbe omló derűs távlat, sötétes előtérrel, illedelmes viselkedésű emberekkel s jól fésült állatokkal. Mészöly az első tájfestőnk s vele mindjárt Spányi Béla, ki félreteszi a receptet s szíve sugallatát követve, meghatottan áll az igazi Természet csodái elé s festi olyannak, mint a milyennek az ő saját szeme látja s az ő költői szíve érzi. Ők festik nálunk az első intim tájképet, a mely egyszersmind — tárgyánál is, meg érzésénél fogva is — az első magyar tájkép, magyar, mint a Petőfi dala.

Mint Mészöly, imádója volt Spányi is a magyar természetnek. Művésze csupa nemes rajz, finom tónus, illatos, párás éltető atmoszféra. A harsadó, izzó szín már nem az ő tulajdonsága. Ezt Szinnyei-Merse Pál hozza magával. Szinnyei-Merse felső Magyarország üdőbb, kemény színű levegőjének, Mészöly és Spányi pedig az alföld finom portól rezgő és tavas, mocsaras tájainak a festő poétái. Spányi Béla fénykorában egész sereg Spányi-epigon lepte el az országot, kik rávetve magukat az ő themáira, sikerült azokat egyelőre profanisalniok. Aztán szegény Spányit korán meglepte a betegség. Réges-rég megtörött az ereje, de hogy életét fenntarthassa, és pedig oly szépnek, választékosnak, oly nemesen úrinak, mint a hogy az ő nagy finomságú lelke szerette, betegen is dolgoznia kellett. Dolgozott hát, de művei évről-évre súlyosabb árnyát hordták magukon egy költői lélek fokozatos, szomorú kialvásának. Így aztán Spányinak már csak fáradt alkotásait láthatta kiállításokon a legújabb generatio. De ha ő soha semmi egyebet sem tett volna, mint hogy megfőstötötte azt a hatalmas őszi levél-hullajtó erdőt, mely a Szépművészeti Múzeum egyik nagytermének gyönyörű díszé: élete romjai közül az ő művészneve akkor is fényesen ragyogna bele a magyar művészet történetébe.

Koronghi Lippich Elek.

A középiskola reformjához.

A történettanítás.

A középiskola reformjára irányuló ministeri kezdeményezés a történettanítás problémáit is felszínre vetette. A kezdeményező rendelet főleg három követelést támasztott. 1. Keresztül kell vinni itt is, mint a legtöbb tárgy tanításában, a ketté tagolást, vagyis végig kell tanítani a magyar és az egyetemes történetet az alsó négy osztályban egyszerűbb, vázlatosabb módon, a felső osztályokban másodsor, részletesebben és behatóbban. 2. Fokozni kell az eredményt az egyetemes történeti ismeretek körül. 3. Meg kell ismertetni a gazdasági és társadalmi jelenségeket és hangsúlyozni a mai élettel való vonatkozásokat. Az utóbbi kívánság majdnem osztatlan helyeslésre talált a tanárság és a nagy közönség körében. A legtöbb vitát és aggodalmat az első követelés ébresztette. A ministeri rendelet két szempontból tartja szükségesnek a ketté tagolást. Egyik didaktikai, másik iskola-politikai természetű. A tanítás eredményességét akarja előmozdítani azzal, hogy kétszer vezeti végig a tanulót ugyanazon az ismeretkörön. Másrészt el akarja érni azt, hogy az a sok tanuló, a ki négy osztály elvégzése után más utat választ, a középiskola és közép-fokú iskolák bármelyik ágában bizonyos kerek, befejezett tanultságot vihessen magával. A főnehézség itt abban van, hogy az alsó osztályokban mindenképen kívánatos az óraszám csökkentése és azon belül is a test- és kézügyességfejlesztő órák számának szaporítása. Így a vetélkedő studiumok között a földrajznak és a történetnek felemelt követeléseit teljesíteni elég nehéz számtani kérdés. Azonkívül a közép- és új-kor bonyolódott jelenségeinek eltanítása az alsó fokon olyan nehéz pædagogiai feladat, a melyet se a polgári iskolának, sem egyes külföldi iskoláknak idevágó példái szerint megoldani nem szabad. Nem is képzelhetjük a ministeri rendelet intentiójának szerencsétlenebb megvalósítását, mint hogyha ezen példák szerint compendiosus történeti áttekintésekkel terhelnék meg a kis tanulót. Ez ellentmondana a magyar középiskola legnemesebb hagyományainak. Ha tehát az órabeosztás oekonomiája lehetővé teszi az alsó osztályokban a történeti órák számának növelését, akkor a feladatot csak jól megválasztott történeti olvasmányok megbeszélésével teljesíthetjük. Ez az álláspont érvényesült a középiskolai tanárság történeti bizottságában is, a melynek javaslata szerint az I. osz-

tályban a magyar tanítás keretében kezdik meg ezután is a magyar történeti képzetkör fejlesztését, a II. és III. osztályban aztán külön történeti órákon, de olvasmányok kapcsán adnak képet az egyetemes és magyar történet nagy jelenségeiről, s a IV.-ben összefüggően tekintik át a magyar nemzet történetét. A gazdasági és társadalmi jelenségek, a modern fejlemények életrevalóbb ismertetésére a VII. és VIII. osztály történeti óráinak szaporítása szükséges. Ha a reform e javaslat szerint történnék, akkor jelenlegi 18 óra helyett 21—22 óra jutna a történetnek, a mi a külföldi példákhoz viszonyítva is meglehetősen sok.

Ezek a tervek és kérdések azonban felkavarták a történet-tanítás más, nehezebben megoldható problémáit is.

Az iskola története tanúsítja és nagyon természetes is, hogy bármely iskolafaj csak akkor végez igazán eredményes, egészében az életre kiható munkát, ha a különböző tantárgyakat szervesen össze tudja kapcsolni. Ha van összetartó szellem, gondolat a tanításban, a mely nem engedi széthúzó ismeretekké alakulni a tanultakat, hanem összetereli azokat egységes lelki hatásra. Az újkor első századaiban a felekezeti középiskolában egyháziassal egybefűzött classikai szellem volt ez az összetartó egység. Később, az újabb humanistikus gymnasiumban az antik műveltség tisztultabb, æsthetikai felfogása alkotta azt. De a XIX. század közepe óta a természettudományok diadalmas előtörése az iskolát is átalakította és az irodalmi és természeti tanulmányok mint vételkedő, gyakran ellenséges hatalmak viaskodtak az iskoláért és a tanulók lelkéért,

A Herbart nyomán induló pædagogiai irány ebben a vetelkedésben a történeti tanulmánynak juttatta az összefoglaló és egyesítő szerepet. Az emberi és nemzeti fejlődés történeti fokozatain vezetve végig az ifjú fejlődő lelkét: ebbe a gerinczbe akarta belétagolni a nyelvi és a természeti ismereteket és érdeklődéseket egyaránt. Ennek a pædagogiai gondolatnak egyik legszebb és legönállóbb kisarjadzása volt a régi magyar középiskolai tanterv, a melylyel mai középiskolánk munkája megindult.

De az idők járása nem kedvezett a synthetikus tanítómunkának, nemcsak nálunk, a külföldön sem. A tanulmányok széthúzó, vételkedő hajlandósága csak fokozódott, a tanárok szakbuzgóságában és a tanulók érdeklődésében egyaránt. A nemzeti életbe illeszkedés történeti előkészítése érvényesült a középiskolában és adott valamelyes összefogó szellemet, de a történetnek

a különböző tanulmányok koncentrálására való hivatása annyira nem lett elevelné, hogy az újabb tanterv módosításai alkalmával arról úgyszólván megfeledeztek. -

Ujabbán egy másik tanulmány is jelentkezett és épen azt az igényét hangoztatta, hogy ő vállalja az összetartó szerepet a középiskola működésében: a földrajz. Természettrajzi, geológiai, csillagászati vonatkozásai által a természet, politikai földrajzi anyagával a társadalom körében haladva, magát véli erre a hivatásra alkalmasnak.

Másrésről a sociologia hívei támadták azt a módot, a melyet a történettanítás igyekezett bevezetni a közösség életébe és követelték inkább a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek ismer tetését.

Előttem alig kétséges, hogy történet és földrajz csak szorosan egymásba fonódva, lehetőleg gyakran egy kézben egyesítve teljesíthetik központi feladatukat. A nemzeti és emberi élet múltja és jelene, természeti és történeti feltételei e két tanulmány összeműködésében alakíthatók csak valami egészszé a tanulók lelkében. Csak a mai szakrendszer pedagógiátlan merevsége teszi érthetővé, hogy itt vetélkedésről egyáltalában szó lehet.

Az is világos, hogy a leíró eljárás nem teszi nélkülözhetővé az elbeszélőt, még kevésbé a sociológiai vagy anthropológiai tudomány ki nem forrott eredményeinek önkényes felhasználása. A népek életében küzdő és munkáló erőket csak genetikusan adhatjuk elő, ma inkább, mint bármikor. Hisz egész gondolkodásunkat mindinkább áthatja a fejlődés fogalma. Az események és küzdő személyiségek drámai hatását pedig a gyermek és serdülő ifjú nélkülözheti a legkevésbé, a kiben az érzés és képzelet utai sokkal járatosabbak, mint a tiszta következtetésé.

De ezért a történet tanításában nincs jogunk, se módunk elzárkózni a tudományos gondolkodás eredményei elől. Tömén telen felesleges adatot, nevet, részletet, konkrét tényt kell kiküszöbölni a jelenlegi anyagból és a mennyire lehet, összehasonlítás útján ki kell fejteni nem a törvényszerűségeket, a melyeket nem ismerünk, hanem a tipikus jelenségeket a történeti fejlődésben. Különösen a VIII. osztályban úgy kell berendezni tanításunkat, hogy ott ne a magyar nemzet «oknyomozó történet»-ét adjuk, hanem igenis a magyar történet és társadalom jelenségeit tekintsük át, az egyetemes történet feldolgozott anyagának összehasonlító felhasználásával. Ezért is nélkülözhetetlen itt a felemelt óraszám.

Ezeket a nehézségeket és feladatokat a küszöbön álló reform nem oldhatja meg, csak útját egyengetheti a pædagogiai gyakorlat és gondolkodás alakulásának.

A középiskolai történeti bizottság erre a messzebb vivő munkára vállalkozott. Fel akarja eleveníteni a történet koncentráló szerepének félig-meddig elejtett gondolatát és tagjai első sorban olyan munkálatokat vállaltak, a melyek a történet és az egyéb tanulmányok egymáshoz való vonatkozásait jelölik meg. A történeti anyag modern szempontok szerinti megválasztása, a tankönyvek és történeti olvasókönyvek ilyen szempontból való megbírálása és szerkesztése, a külföldi példák feldolgozása teszi a szétszott munkálatok egyéb csoportjait. A bizottság ezeket a dolgozatokat a *Tanáregyesület Közönyében* akarja közzétenni és különlevonataikat összegyűjtve kiadni, hogy így szolgálhassa a történettanítás haladását.

Görög Imre.

ÉRTESÍTŐ.

Költők mint regényhősök.

— Heine, Grillparzer, Lenau. —

A véletlen három regényt dobott egyszerre íróasztalomra, melyeknek hősei ismeretes és népszerű német költők. Mi lehet az ily regény célja, főleg újkori költőkkel szemben, kiknek külső és belső életét, ez utóbbit nemcsak munkáikból, hanem számos kortársuk nyilatkozatából is oly jól, részben talán túljól ismerjük? Nézetem szerint ez a cél kettős lehet: vagy egyszerűen csak lehető vonzó alakban népszerűsíteni a választott hősök alakját és életét, vagy a képzelet erejével és kiváltságával még mélyebben behatolni a tárgyalt költők lelkébe, mint ezt a tények hatalmától feszélyezett életrajzíró teheti. Az első cél rendkívül alárendelt és alig érdemel figyelmet, mert az ily művek szerzője, a költészet és tudomány kettős feladatának óhajtván eleget tenni, minden valószínűség szerint egyiköket sem elégíti ki; de a második cél figyelmet érdemel, mert esetleg csakugyan értékes eredménnyel jár, a mennyiben a költészet fényével a hős lelkének oly mélységeibe világít be, melyeket a lelkiismeretes kutató esetleg még érinteni is alig mer. Lássuk, hogy az előttem fekvő három regény miképp oldja meg kettős feladatát: mint életrajz, mert ez is akar lenni, és mint költői termék, mert elsősorban ilyennek kíván tekintetni.

A költészet követelményeinek legkevésbé felel meg a Heine-regény,* mert nem egyéb, mint életrajz, mely hősének életét 1806-tól, tehát kilencz éves korától 1856-ig, halála napjáig elmondja. természetesen nem az életrajz pontosságával, teljességével és megbízhatóságával. Válogat Heine élményei közül és sokat mellőz, a mit föl kellett volna vennie, ha teljes életrajz

* Edward Stilgebauer: *Harry*. Ein Roman aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Konstanz, 1913, 451 lap, ára 4 Márka.

akar lenni és az egész embert akarja megvilágítani. A komoly életrajztól főleg abban különbözik, hogy kissé regényesebben állítja be az eseményeket és rengeteg, igen bőbeszédű, de rendszeren lapos, sőt izetlen párbeszédekkel szövi át. Egységes cselekvénynek semmi nyoma, az elbeszélte eseményeket csak a hősnek egyénisége tartja valahogy össze, a ki pedig maga sem egységes alak. Minden valamire való Heine-életrajz jobban, életteljesebben, érthetőbben tünteti föl a nagy költő alakját és fejlődését, mint ez a bőbeszédű könyv, melyből sehogysem derülnek ki Heine egyéniségének jellemző vonásai és sehogy sem érthető meg a költőnek sem fejlődése, sem kiválósága.

Hogy el ne felejtjük, hogy költővel van dolgunk, tele van a kötet Heine verseivel és prózai műveiből vett idézetekkel. A költő mindig versel, a leg. lkalmatlanabb helyzetben is, folyton szavalja saját verseit, régieket és újakat, de helyenként mások is szavalnak tőle verseket. Költői fejlődésének okairól vagy fokairól persze nem értesülünk, és a ki Heinét és költészetét nem ismeri, e könyvből a sok idézet ellenére sem kap róla helyes képet, egyáltalában nem kap képet, mert a hősnek költészete az első lapokon ugyanaz, mint a kötet végén. Viszonya az egyházhoz, az államhoz és az irodalomhoz is alig van érintve, noha a szerző az irodalomtörténetnek korabeli viszonyait elég bőven, de nagyon külsőlegesen beleszövi elbeszélésébe. A költő életében szerepelt írók vagy egyéb egyéniségek (pl. családjának tagjai) föllépnek és beszélgetnek, de bármelyikök el is maradhatna, a cselekvénynek (?) is bármely fejezete elmaradhatna, a nélkül, hogy a könyv lényege vagy szerkezete ezzel legkevesebbet is módosulna. Még legjobban, legalább legérdekesebben Börne és Wagner Richárd föllépése, de Heine sorsára vagy egyéniségére egyikök sem szükséges.

Legsikerültebbek a munka eleje és vége: ott Heine saját remek elbeszélései gyermek- és ifjúkoráról, melyek költői és lélektani érték tekintetében óriási magasságban állanak Stilgebauer halvány vázai fölött, megbecsülhetetlen anyagot szolgáltatottak szerzőnknek, a ki azonban e páratlan följegyzéseket üres párbeszédeivel csak ellapította; itt meg a költőnek rettenetes sorsa felköltötte a szerzőnek egyébként gyöngye képzetét, úgy hogy mégis legalább részben megható képekben tudta feltüntetni a matráczsírban kimondhatatlan kínokat szenvedett boldogtalan Heine megrázó sok évi haláltusáját. De a mint nem kapunk

képet sem az ember, sem a költő fejlődéséről, úgy betegsége sincsen előkészítve: a szerző megelégszik azzal a teljesen külsőleges indokolással, hogy nagybátyjának rideg magatartása folytán a szél érte Heinét, a ki nyomban súlyos bénulást szenvedett.

Sehol a szükségszerű vagy meggyőző magyarázatnak semmi nyoma. Hogy miért lesz ez ember és a költő olyanná, milyennek ismerjük (de nem ebből a könyvből), erről űnem ad Stilgebauer legszerényebb fölvilágosítást sem, nem is szólva arról, hogy a költő életének tényleg homályosabb vagy mélyebb magyarázatot igénylő mozzanatait, melyek a regényíró első sorban csábíthatták, egyszerűen mellőzi, pl. keresztyén hitre térítését, viszonyát a zsidósághoz, világnézetét («Hellene» és «Nazarener»), Börne-könyvét, æsthetikai és philosophiai álláspontját stb. stb. Röviden: Stilgebauer könyve rossz életrajz és egyúttal nem jó regény. De a ki nem sokat tud Heinéről és nagyon szerény igényű, egyet-mást tanulhat e kötetből, mely a laikusnak talán nem is unalmas, — mert nekem természetesen az volt.

Jóval magasabban áll, noha szintén gyöngé regény és nem jó életrajz, a Grillparzer-regény,* mely voltaképp csak a nagy osztrák költőnek szerelmét tárgyalja, de egyúttal a bécsi életnek múlt századi huszas éveit, a Biedermeier-kort eleveníti meg, midőn az osztrák fővárosban számos kiváló tehetség, felülről elnyomva, a zsarnokság ellenére is eleven szellemi életet teremt, melynek központjában a zene és a színház áll. Ez csábította e regény szerzőjét pl. arra, hogy Beethovent (+ 1827) és Schubertet (+ 1828) bővebben szerepeltesse, mint egy Grillparzer-könyvben kellene. Kétségtelen, hogy e nagy mesterekről szóló epizódok a könyv legszebb részletei, csakhogy Grillparzer történetével semmi kapcsolatuk sincsen. Különben az egész könyv csupa kis epizód, széles korrajz, néha megható, mindig hű, de nem egységes, mert hiányzik belőle a megkapó cselekvény. A Fröhlich-ház és a négy Fröhlich-testvér a kötetnek kedves, rokonszenves központja, de ez a rajz még nem cselekvény; pedig a megoldást igénylő probléma rendkívül érdekes, épen mert probléma, melyet azonban a szerző megoldani nem tudott, mert kicsinyes eszközökkel nyúlt hozzá.

Grillparzer «szerelmi regényének» kiderített történeti elemei

* Josef August Lux: *Grillparzers Liebesroman. Die Schwestern Fröhlich*. Roman aus Wiens klassischer Zeit. Berlin, 1912, 313 lap.

a következők: A költőnek viszonya volt Paumgarten Saroltával, egyik rokonának nejevel, és Smolenitz Máriával, Daffinger festő feleségével. Őt szerette Piquot Mária kisasszony († 1822), kinek vonzalmát a költő nem viszonzta. A Fröhlich-házban négy leány volt: Kata, Anna, Jozefin és Betty; a legidősbik volt a költőnek örök szerelme és örök arája: tíz évvel volt fiatalabb mint Grillparzer (szül. 1801) és hét évvel élte őt túl (†1879).

A költő viszonya a szép és kedves, okos és művelt Katával nem mondható normálisnak. Grillparzer félt a házasságtól, féltette önállóságát, befolyástalanságát, költészetét. Félt, hogy neje behatol szellemi életébe, lelkének benső körébe és megzavarja képzeletének világát. Ezért nem vette nőül Katát, a kit mindig szenvedélyesen szeretett, de a kit szeretőjévé sem akart tenni, mert sajnálta a leány tisztaságát. Ebbe az örökös izgalomba belebetegedett mind a kettő, a mi csak szélesebbé és mélyebbé tette az örvényt, mely őket elválasztotta egymástól, noha minden nap találkoztak és mindig szerették egymást.

Ezeket a viszonyokat kellett volna regényünk szerzőjének érthetővé tenni, de ez nem sikerült neki, mert fölhasználja ugyan az összes történeti tényeket, de ezeket egységes gondolat körül tömörülő egységes cselekvénynyé alakítani képtelen volt. A főcselekvény, Grillparzer és Kata szerelme, melyben a leány sokkal rokonszenvesebb mint a költő, a ki lázas szerelme mellett kétszer is súlyosan megcsalja aráját, csupa kis czivódás, félreértés, pletyka. Hiányzik egy nagy összeütközés, egy döntő tett. Csodáljuk, hogy a regénynek vége van, mert így, a mint Lux megírta, tovább tarthatna még néhány száz lapon át.

A Heine-regényben legalább a sok versidézetből látjuk, hogy költővel van dolgunk, a Grillparzer-regényben sohasem látjuk a költőt, noha hőse már megírta az *Ösanyát* és *Sapphot* és írja *Ottokart* és *Herot*, a szereplők mind dicsérik és nagyra vannak vele és műveivel, de mi olvasók nem látjuk a költőt, a ki folyton rosszkezdű, mindig izgatott és elégedetlen, nem egyszer gyerekes a viselkedésében és voltaképp sohasem rokonszenves. Semmit sem tesz, a mi szép vagy jó volna, Ellenkezőleg: imádja Katát, de mindig kinozza a jó leányt és könnyelműen megcsalja két ízben is, a mit rövid lelki furdalással gondol jóvá tehetni. Kata (szerzőnk rajzában) emlékeztet makranczos névrokonára, de Grillparzer sem Petruccio, a ki brutálisan, sem Don Césár (*Közönyt közönynyel*), a ki szellemes ármánnyal hódítja meg

imádottját. Hisz Fröhlich Katát nem is kell meghódítani, meg van az hódítva alaposan. Csupán egy kis előzékenység és megértés kellene a férfi részéről és annyi önmegtágadás, a mennyit a szerelem minden esetben megkövetel, és minden perczen oltár elé léphetnének. De Grillparzer önző, önhitt és a mellett bizalmatlan. Csodáljuk Katát, hogy oly szenvedélyesen és híven tudja szeretni egy hosszú félszázadon át, az örök ara, a ki mindig hiába várja beszámíthatatlan imádójától a megváltó szót. Nem hiszem, hogy Lux rajza, melynek történeti értéke kétséges, lélektana ki nem elégtő, szolgálatot tett volna a költőnek, a kit pedig bizonyára lelkünkhöz közelebb akart hozni, de voltaképp ellenszenvesebbé tett, mint a milyen tényleg volt. Mert Grillparzer derék és ifjabb éveiben igen rokonszenves ember volt, de kétségtelenül születésétől terhelt, beteg ember, a ki fényes jelességei mellett legmélyebb szánalmunkra méltó. E felfogás alapján érdekes regényt írhatott volna Lux, míg mostani műve helytelenül nagyon leszállítja a múlt század egyik legnagyobb költőjének nagy alakját.

A Grillparzer-regény tehát kifogásolható regény, de érdekes korrajz, melynek háttérét Bécsnek és gyönyörű környékének szeretetteljes, meleg festése teszi. Nem egységes műalkotás, legfeljebb lélektani mozaik, mely kissé egyhangú, mert a szerelmi viszony, mely voltaképi tárgyát teszi, kezdetől ugyanaz marad és jóformán a közepén szakad meg. Végül a szereplők meghalnak, mert különben a mai napig tartana abnormális, legkevésbé sem rokonszenves viszonyuk.

Mint költői alkotás legsikerültebb és legrokonszenvesebb a Lenau-regény,* melynek azonban csak utolsó fejezetében szerepel boldogtalan hazánkfia, mert hőse a czimben megnevezett kedves, de szerencsétlen nő. A regény történeti alapja, mely Lenau életrajza szempontjából igen fontos, a következő.

Hartmann Ágost, a nagyműveltségű titkos tanácsos és nagyérdemű államférfiú, nyílt házat tartott Stuttgartban, melyet a közélet és főleg az irodalom kiválóságai sűrűn és szívesen kerestek föl. Őt leánya közül legismertebb lett a legidősb, Emilia, a ki 1794-ben született. Keresztapái Jung-Stilling és Matthisson, a kornak népszerű és nagyrabecsült írói voltak. Emilia nagy

* *Emilie Reinbeck*, Roman von Hertha König. Berlin 1913, 328 l. Ára 4 Márka.

műveltségre tett szert és nem közönséges tehetséggel gyakorolta a festészetet, mit Lenau utóbb versben és prózában ismételve lelkesen elismert. 1817-ben ment nőül Reinbeck János Györgyhez, a ki 1766-ban született és 1811 óta gymnasiumi tanár volt Stuttgartban; ő ekkor 51, Emilia 23 éves volt. A frigy a polgári élet mértéke szerint kifogástalan volt, de gyermektelen maradt, a mit főleg az ideális irányú és meleg szívű asszony nagyon fájlalt. A fiatal pár háza, melyben az öreg Hartmann is lakott, 1826 óta irodalmi és művészeti központ és 1832 óta Lenau otthona volt, ha a szerencsétlen költő sváb földön tartózkodott, a mi igen sokszor előfordult. Itt Emilia mellett főleg ennek huga, Julia (szül. 1795) gondozták és kényeztették a poetát.

E házba lépett Lenau 1832-ben és e házban érte őt tíz évvel később megsemmisítő végzete. Viszonya a nyolcz évvel idősebb Emiliához a legbensőbb barátság volt, melyért számos költeményben és levélben fejezte ki legmelegebb háláját. Emilia volt «anyai barátnője», a mint sokszor nevezi, — de az anyai barátnők mindig kissé gyanúsak, főleg ily esetben, midőn ez az «anyai barátnő» csak nyolcz évvel idősebb, mint szerető és szeretett barátja, azonfelül egy majdnem 30 évvel idősebb, derék, de kissé száraz férj felesége és egész egyéniségénél fogva imádja a költészetet és a többi művészeteket. Lenau tényleg az őszinte barát maradt, sohasem volt egyéb, hisz tudjuk, hogy szenvedélyes gyilkos szerelem dült lelkében ép azokban az években, melyekben Emiliával gyakran találkozott, — de hogy Emilia sóvárgó szívét valóban csak anyai érzések töltötték-e el fiatalabb, vonzó, regényes barátja iránt, ez oly titok, melyet a vallásos és erényes nő bizonyára maga sem mert magának bevallani, melyhez azért a tudomány is bajosan nyúlhat, mely azonban a megértő és a vesékbe látó költő számára érdekes, csábító probléma.

Ily megértő költő a Lenau-regény meleg szívű szerzője, a ki, maga is nő, talán legjobban van arra hivatva, hogy Emilia szívének rejtekeit kifürkéssze és föltárja. Regényének hőse nem is Lenau, hanem Emilia, kinek szerzőnk egész fejlődését és változatos sorsát gyermekkorától haláláig részletesen tárgyalja. Ez most nem érdekel bennünket, talán az olvasókat sem fogja nagyon érdekelni, mert Emilia élete nem épen regényes és alakja (szerzőnk rajzában) hijával van a lebilincselő vonásoknak. Minket csupán Lenau érdekel, a ki csak a regény negyedik, utolsó szakaszában (229—328. l.) szerepel és mély szerelmet ébreszt a

boldogság után sóvárgó Reinbeckné szívében, szerelmet, melyet maga is viszonz, a mennyire Löwenthal Zsófia dæmoni hatalma ezt megengedi. Lenau és Emilia szerelme eleve boldogtalan, mert a nőt a házasság szent kapcsa köti férjéhez, a kit sem elhagyni, sem megcsalni nem képes, Lenau pedig idegesen és fájdalmasan vergődik egy másik nő bilincseiben, melyeket lerázni nem tud, pedig az a másik nő sem lehet sem felesége, sem kedvese. Szerelmök azért megsemmisíti mindkettőjüket: Lenau az örület zsákmánya lesz, Emiliát pedig (+1846) teljesen megtöri imádott barátjának rettenetes sorsa. Ennek a viszonynak keletkezését, fejlődését és szomorú katastrópháját igen vonzóan beszéli el szerzőnk, a ki első sorban a boldogtalan asszony iránt viseltetik meleg rokonszenvvel, mely az olvasót is megkapja. És a szerző oly ügyesen használja föl a rendelkezésre álló történeti adatokat, főleg a szereplők levelezését, hogy előadása, a költői részletek ellenére is, majdnem életrajzi hitelességű. Kétségtelen, hogy a nem túlságos érdeket keltő Emilia-regénynek legsikerültebb része ép ez az utolsó szakasz, mely két nemes szívnek boldogtalan vergődését és kimulását vonzó és megható ecsettel eleveníti meg.

Heinrich Gusztáv.

Új néprajzi művek.

Roheim Géza: A varázserő fogalmának eredete. Budapest, 1914. 280 lap. — *Gönczi Ferencz*: A zalamegyei vendek, 18 ábrával. Kaposvár, 1914 (70 lap) Ára 2.40 K. — Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése, 276 ábrával. Kaposvár, 1914. (690 lap.) Ára 25 K.

A magyar néptudomány fokozatos fejlődésének ékesen szóló bizonyosságai az itt bemutatásra kerülő művek. Az alig hat-lét évtizeddel ezelőtt született tudományág immár hazánkban is becses eredményekre hivatkozhatik. Bár a nyugoti és északi művelt nemzetektől még nagyon távol állunk a néptudománynak kellő megbecsülésében, mégis akadnak buzgó munkások, kik tisztán a tudomány szeretetéből e, külső eredményekre nézve hálátlan térre lépnek s hangyaszorgalommal rakják le a jövő fejlődés alapjait.

A néptudomány elméleti és gyakorlati iránya egyaránt nagynevű művelőkre talált a legelső culturnemzeteknél. Nálunk

az elméleti téren csak Katona Lajost említjük, ki a néptudomány különböző ágainak fogalmi tisztázásában elévülhetetlen érdemeket szerzett. Az ő félbenmaradt munkásságának folytatására vállalkozott egy fiatal magyar tudós, Roheim Géza, ki a varázserőről írott ethnologiai művével kiváló szakképzettségről, széleskörű olvasottságról és erős bonczoló tehetségről tesz tanúságot. Első nagyobb szabású munkájának tárgyául oly tételt választott, melyről a külföldön már több alapvető mű jelent meg. nálunk azonban még senkisémmel szólt kimerítőbben. Bastian principiuma szerint a jövő philosophiája az ethnographián és ethnológián fog fölépülni. A bölcséletnek ez új, egyetemesb érvényű korszaka az egyes szellemóriások okoskodása helyébe az emberiség százmillióinak gondolatait, megsejtéseit vevén rendszerének anyagául, általánosabb hitelre talál az igazság után epedő tömegek előtt.

Csodálatosnak tetszik, hogy a primitív népeknél megtaláljuk a legelvontabb bölcséleti elvek csiráit. Az aprioristikus vélelmekkel szakító modern gondolkodó fölemelkedik a tiszta erő fogalmára, melyet az anyagi világot mozgató és kormányzó természetfölötti lények helyébe állít. E modern felfogás megvetéssel tekintett a primitív népek mythosaira, regéire, azt hívén, hogy a természet egyszerű gyermeke a maga együgyűségében a művelt ember előtt képtelennek látszó fogalmakkal dolgozik, szörnyeteg és naiv alakokkal töltve meg a természetnek legegyszerűbb jelenségeit és tárgyait is. S ime, a legújabb néprajzi adatok föltárják előttünk a meglepő igazságot, hogy a legkezdetlegesebb műveltségű néptörzsek legközelebb állanak a modern philosophia alap-gondolatához, mely a természetben előforduló változásokat eddigelé tovább nem elemezhető erő működése eredményeinek tekinti. Ez erő fogalmát bonczolja Roheim. Ezt az erőt a nemzetközi tudomány Codrington angol hittérítő óta a melanéziai «mana» szóval jelöli; de megvan e fogalom más népeknél is különböző elnevezések alatt, melyeket a szerző egyenként vizsgál és fejteget, kimutatván, hogy lényegében valamennyi azonos. Készakarva azon népek köréből veszi példáit, melyeknél az animismus még nem homályosította el a mana metaphysikai fogalmából eredő képzeteket. Ausztrália, Amerika és Afrika népei és törzsei közül hatvanat vesz vizsgálat alá s e roppant anyagra támaszkodva jut inductiv módszerrel tételeire.

Róheim elmélete szerint a varázserő fogalma két com-

ponensre bontható, az egyik a mana, a másik a «tondi». A tondi batak szó s Roheim szerint a «dolgok veleje» kifejezéssel adható vissza. A mana lényege és hatása a távolság leküzdése. Pl. ha egy varázsló ártani akar távollevő ellenségének, véghez viszi az ártó cselekedetet; teszem: feléje szúr lándzsájával. E szúrás következtében az megbetegszik s elsorvad. A lándzsa hegyéből átömlik valami láthatatlan, relative anyagtan dolog, mely egyszersmind anyag, mert az emberben a sebekbe került geny, szilánk vagy valami más alakban jelentkezik. Ez az elvont erő fogalmának ősfarmája (51 l.). Ez az okozónak appercipiált anyag itt a tondi, a dolog veleje, lényege. — Az ember veleje az az elvont kép, fogalom, mely az illető tulajdonságainak összességéből keletkezik. Innen van, hogy a fényképezéstől minden primitív nép fél, mert azt hiszi, hogy a fényképben elveszik az ember lelkét, lényegét.

Nem folytatjuk ennek az elvont okoskodásnak ismertetését. A könyv érdeme szerintünk nem ebben a hypothesis-lánczatban van, melyet az író későbbi fejlődése folyamán bizonyára még alaposan át fog formálni. Sokkal általánosabb érdekűek azok a részek, melyek az ethnologia mai állásáról és fejlődéséről tájékoztatnak. Így pl. a Bevezetésben szépen ismerteti az ethnologiában régebben és újabban alkalmazott módszereket, melyek között elsősorban a művelődéstörténeti (átvétel) és a pszichológiai (közös emberi) küzdelme köti le a szakemberek figyelmét. Napjainkban, a fokozott mértékű anyaggyűjtés korában diadalmasan kezd kibontakozni egy új, biztosabb módszer: a statisztikai, mely a lehetetlen elméleteket megszünteti s a valószínűek számát is a minimumra csökkenti. Ez, a teljes inductiót követelő eljárás azonban nem mindig alkalmazható az előmunkálatok tökéletlen volta miatt.

A figyelmes olvasó sok érdekes problémára találhat e könyvben feleletet. Így pl. megértheti: mi a samán-álom (réület) lényege és jelentősége (38 l.), az ujjal rámutatás tilalmának oka (53), az étel- és italáldozat rációja (122), a vérszerződés magyarázata (127) stb.

A mű belső szerkezete kissé kuszált és bonyolult; ez okozza, hogy nem domborodik ki benne elég világosan az eszmemenet. Ez nagy akadálya lesz a könyv népszerűvé válásának pedig irodalmunkban éppen oly munkákra volna szükség, melyek a néptudomány nemzetközi vívmányait minden művelt ember számára

hozzáférhetőkké tennék. Nyelve, előadása általában szabatos és tiszta; idegenszerűség nem igen fordul elő benne.

Gönczi Ferencz egészen más téren mozog, mint Roheim. Ő a gyakorlati néprajznak régi, nagyérdemű munkása. A gyakorlati élet embere, ki ott forgódva a nép között, a mindennapi élet folyásából lesi el a néprajzilag becses adatokat s ezeket mindenkinek könnyen élvezhető formában adja elő. Nem kombinál, alig vet egy-egy futó pillantást más népek hasonló termékeire. Nem is ez az ő célja és feladata. Tökéletesen betölti hivatását, ha megmenti népünknek gyorsan enyésző hagyományait a feledéstől. A megvilágítás, egybevetés munkáját majd elvégzik mások, tán nagyobb tudományos igényekkel, de semmiestre sem nagyobb érdemmel. Hisz az okoskodást előbb-utóbb megdöntik, az egybevetés újabb adatok fölmerültével értékét veszti, de az, a ki az élet reális tényeiből gyűjti anyagát, a tudomány örök alapjai számára dolgozik.

Gönczi működését régóta ismerjük a szakfolyóiratokból s egynehány önálló kiadványából. Legelső néprajzi műve a zalamegyei vendekről szól, melyet most, 27 év multán, külön könyvben ad ki. Ez a kis munka, e szerző bevallása szerint, nem készült teljességre törekvő adatgyűjtés alapján. De így is sikerülten rajzolja meg nagy vonásokban e 20,000 főnyi népecskének ethnographiai képét. Legelőször a földet ismerteti, melyen e nép lakik, azután vázolja mindennapi életének szokásait, babonás hiedelmeit. műveltségi állapotát. A benyomás, melyet erről az ősrégi szláv törzsről kapunk, meglehetősen sivár. Az anyagi haszonra való túlságos törekvés és hideg számítás megfosztja ennek a népnek életét attól a kedélyes melegségtől, mely a magyar népeletet majd mindenütt áthatja. A házastársaknak és a család tagjainak egymáshoz való viszonyát az érdek szabja meg s az odaadó, áldozatos szeretet hiányából áramló hidegség lehangolólag hat ránk. Lehet, hogy az író mint idegen nem férközhetett eléggé közel a nép lelkének belső titkaihoz s innen ered a hiánya annak a szívbeli melegségnek, mely most megjelent másik nagy művét oly vonzóvá és kedvessé teszi.

Gönczinek Göcsejről és Hetésről írott monumentális műve, mely saját szavai szerint majdnem két évtized fáradozásának gyümölcse, a legteljesebb néprajzi monographia irodalmunkban. Anyagának bőségére és a népelet beható megfigyelésére nézve Sirelius, híres finn ethnographus műveire emlékeztet, de hiányzik

belőle amannak egyetemes néprajzi tudománya. A göcseji és hetési népnek nemcsak néprajzi egyéniségét, hanem lakóhelyét és multját is megismerjük e könyvből. Göcsej és Hetés tudvalevőleg Zalamegyében terül el; az előbbinek — Zala-Egerszeg városa nélkül — kb. 50,000, az utóbbinak mintegy 8,000 főnyi színmagyar, túlnyomó részben r. kath. vallású lakossága van, mely 924 □ km területen 134 községben s 132 pusztán és egyéb lakott helyen él. Gönczi, alaposan megismerkedvén a leírt területtel és népével, szigorú bírálattal alá veszi azokat az írókat, kik előtte több-kevesebb lelkiismeretességgel és felületességgel szoltak e kérdéshez s gyakran elhamarkodott ítéletet mondtak e derék magyar néptörödékről. Kemény kritikát mond különösen Eötvös Károlyról, ki az *Osztrák-Magyar monarchia irásában és képméretében* vállalatban sok képzelet szülte valótlan-ságot ír e népről és földjéről. De az elismerésben sem fukar a szerző oly komoly és lelkiismeretes tudósokkal szemben, mint Bartucz Lajos, ki anthropologiai szempontból vizsgálta e népet, Bellosics Bálint, ki a vendekről és Szombatfa községről írt jeles néprajzi czikkeket és Csánki Dezső, ki *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című nagy művében e vidék multját is kutatás tárgyává tette s föltárta a hallatlan szenvedéseket, melyek a Törökidő idejében sanyargatták e népet. A törökök kegyetlensége elől Zala (helyesebben Szala) megye népének nagy része széjjelfutott az ország messze vidékeire (95 l.). Az ily módon megritkult lakosság helyébe azután új települők jöttek, szláv vidékekről is, s innen van, hogy a göcseji és hetési nép erősen keverék nép, mint ez Bartucz mérései is bizonyítják (105 l.). — Gönczi ítéletet koczkaztat azon elméletekről is, melyek e népben mindenáron hun, avar vagy török maradványt keresnek s kimondja, hogy semmi bizonyíték sincs arra nézve, hogy a többi magyarságtól faji és nyelvi tekintetben elválasszunk.

A nép testi és lelki tulajdonságait, életmódját, szokásait meleg érdeklődésre valló megfigyeléssel vizsgálja és eleven képekben mutatja be. Kiváltképp gazdagok és tudományos szempontból is értékesek az ethnologiai alapon megirandó magyar mythologia számára azok a fejezetek, melyek: a babonás hiedelmek alakjai, temetési hagyományok, az égitestek, a természeti elemek cultusa. különböző babonás szokások és hiedelmek, az év egyes napjaihoz kötött szokások, az emberi betegségek elhárítása és gyógyításai, szülés körüli szokások, lakodalmi szokások s halál, temetés

czímek alá foglalvák (150—373. l.). Sajnos, nem térhetünk ki mindannak ismertetésére, a mi figyelemreméltó van a testes kötetben s így meg kell elégednünk a vázlatos fölemlítéssel.

A tárgyi ethnographia szintén kitűnő fejezetekkel van itt képviselve. A népviselet, falu, ház és butorzat részletes ismertetését sikerült rajzok és fényképi fölvételek teszik teljesebbé. A gazdálkodás és háziipar egyetlen ágáról sem feledkezik meg a szorgalmas gyűjtő. E fejezetek közé van ékelve a nyelvjárásnak, népköltésnek és gyermekjátékoknak bemutatása. Ezek nem mondhatók oly teljeseznek, mint a többi részek, ennek magyarázata az, hogy a szerző folkloristikus anyagát külön kötetben szándékozik kibocsátani.

Hogy az összehasonlító néprajz mily érdekes és gazdag anyagot találhat e kötetben, arra nézve csak két példát említünk. Munkácsi Bernát *Vogul népgyűjtési költeményének* első kötetében (kosmogóniai mondák) olvassuk, hogy a Numi Taremtől teremtett első embernek egész testét köröm fedte s a gonosz lélek, Chul'äter, hogy megronthassa az embert, megfosztotta e védő szervétől s csupán az ujjai végén hagyta meg. Gönczinél pedig ezt olvassuk a 181. lapon: «Az emberről a bibliai történetben foglaltakon kívül csak azt tudják, hogy Adám és Éva bűnbeesésük előtt nem bőrrel, hanem körömmel voltak fedve. Bűnbeesésük után a köröm csak az ujjaik végén maradt meg. Az esü embérpárnok — mesélik még — köröm ruhájo vuót. Ném szerettek duógoznyi, csak énnyi; azit eszt a ruhát a zisten lévőtté, osztán a bogarat teremtette, hocs csiphessik a zesü ember párt. A mastanyi köröm csak emlik okáit maratt.» A körömhöz fűződő egyéb hiedelmek (225. l.) megtalálhatók egyebek közt a finneknél és észteknél is s Krohn Károly vette ezeket tüzetesebb vizsgálat alá.

A másik adat pedig ez: «Érdekes a nép azon hiedelme, hogy a fáklyát mind a két végéről nem szabad meggyújtani. Mindig ugyanazon végét kell égetni, mert különben ebből a boszorkányok a váltottgyerek csontját csinálják.» (320. l.). Az észtek nemzeti éposában, a *Kalevipoegban* (XX. ének) azt olvassuk, hogy az ördögök hada «fáklyát két vég gyűjtva siet» a Kalevfitől békóba vert ördögfejedelemnek, Starvik apónak bilincseit leolvasztani. A fáklyának két végről való meggyújtása tehát mindkét népnél gonosz, ördögi cselekedet.

A mi a mű szerkezetét és előadásmódját, nyelvét illeti,

kimondhatjuk, hogy nagyobb kifogás alá nem esnek. Szerkezete könnyen áttekinthető, csupán azt kifogásoljuk, hogy némely fejezetét nem oda illeszti be, a hová tárgyánál fogva való lenne. Ez onnan van, hogy mélyebb alapon nyugvó ethnographiai csoportosítás hiányzik a műből. Nyelve magyaros, sőt gyakran népies, de több helyütt kissé pongyola és gondatlan. Tárgyi tévedésektől nem ment. Így pl. azt mondja, hogy a kereskedelem istene a rómaiaknál Hercules volt, Mercurius helyett (89). Egy helyütt pedig Vörösmarthy-t ír! . . .

Gönczi műveit teljes megnyugvással ajánlhatjuk közkönyvtáraink és ifjúsági könyvtáraink számára. Nagyon alkalmasak, hogy a nemzeti szempontból oly fontos néprajzi studium iránt érdeklődést keltsenek és érzéket fejleszsenek az olvasóközönség és az ifjúság széles rétegeiben.

Bán Aladár.

Hardy Tamás.

F. A. Hedgecock: *Thomas Hardy* penseur et artiste. Paris, Hachette 498 l.

Eliot, Meredith és Hardy új korszakot jelentenek az angol regény történetében. Richardson, Fielding és Smollett előtt a föld volt a világegyetem központja és az ember a világnak szellemi sarkköve. Eliottal a világegyetem anthropocentrikus fel-fogása megváltozik: az ember csak egy része az egésznek s milieujének productuma.

E mű Hardy munkásságának szentel monumentális emléket. Czélja, hogy kijelölje Hardy méltó helyét az irodalomban, hogy kimutassa, mily hatalmas képzelő erő párosul nála a kifejezésnek azzal az őszinteségével, melyet tévesen azonosítottak Zola stílusának brutalitásával; Hardyban inkább, mint bármely más regényíróban, valóságos philosophiai rendszert találunk felépítve.

Hardy különös kedvvel foglalkozik a nemek kölcsönhatásával. Műveinek alapja a szerelem; nem az idealisált szerelem, hanem a nemi vonzódás. Hardyt áthatja a vágy, hogy kifürkéssze a természet titkait s megtalálja a természetben a vak erőfeszítésnek, a hatalmas küzdelemnek eredetét. Ha Hardy előtt találunk a regényben drámát és vígjátékot, Hardy tragédiával töltötte meg

a regény keretét. Meredith bízik a jobb jövőben ; Hardy, pessimismusában, az embert gyengének tartja ahhoz, hogy a belső erőnek ellentálljon, az értelem betegség, mely csak arra szolgál, hogy képessé tegyen létünk korlátainak és a földi boldogság lehetetlenségének jobb megértésére. A boldogtalan «Tess»-ben összegezte philosophiáját, abban a szegény, ártatlan, minden rossz gondolattól ment lányban, ki az emberek előítélete és szenvedéye ellen sodortatva, először érzei vágnak, majd szűk formalismusnak esik áldozatul s olyan bűnért bűnhődik, melyet a többiek készítettek elő. Hardy kegyetlennek mondja azt a végső okot, mely ennyi szenvedésnek okozója ; az emberek meg egoismusokban könyörtelenek és csak bonyolítják az élet szövevényes hálóját, melyben amúgy is oly nehéz eligazodni és megélni. A jellem szépségét nemcsak az elkövetett cselekvésekben látja, hanem már szándékában, ösztönében s az igazi történetet nem a megtett, hanem az akart dolgokban találja.

Szerző utal arra, hogy Hardy a modern szellem hajnalán született, az irodalom decadentiája idejében, mikor a keresztyén dogma és a modern tudomány közt kitört a harc. Hardy, pessimismusában és idealismusában, nem hisz a szabad akaratban : sorsunkon nem változtathatunk, cselekvésünk azonos a szenvedéssel, az emberek pusztá gépek, minden kezdeményezés tehetségétől meg vannak fosztva, de képesek érezni. Arra vannak ítélve, hogy oly hibákért szenvedjenek, melyeket nem kerülhetnek el. Az ember akarata determinálva van előtte ismeretlen benső okok által ; egyik regényét találóan nevezi az «emberi akarat tragédiájának», mert minden erőfeszítésünket lenyűgözve tartja egy ellenséges hatalom. Hardy később enged e szigorú felfogásából, a véletlennek kevésbé fontos szerepet juttat, a jellemmel irányíttatja a végzetet s nagyobb tere nyílik az egyéniségnek. Kortársaitól elüt abban a komor légkörben, mely oly hatalmas arányokban hatol alakjainak magányába és borul rá nagyságukra.

Regényeinek színhelye a falu, mert tárgykörük egyetemes és nem társadalmi ; nincs szüksége a városi élet zajos forgatagára. Természetérzékében is megérezzük a tudomány és képzelet egyesítését ; Wordsworthhoz hasonlítva Hardy nem oly mystikus és élesebb a megfigyelő tehetsége s Wordsworth óta egy század vonult el a tudomány gigantikus méretű hódításai közben. Hardy kép-

zelete túlszáll a valótól szabott határokon; hívőnek mondható, kinek hite hiányzik.

Hatalmas vonásokkal rajzolja meg befejezésében Hedgcock Hardy helyét kora irodalmában, egybeveti Vigny, Schopenhauer és Renan pessimismusával; szembeállítja Meredith-szel, kinek én-je a társadalmat tekinti, melyben ő a tömegbe vész, míg Hardy az individualista, minden valóság az ő számára csak kép, melyet ő szemlél s inkább pusztá néző, mint tényleges cselekvő.

Rózsa Dezső.

A MAGYAR VÁROS HIVATÁSA ÉS A VÁROSI REFORM.

I.

A közigazgatás újjászervezésével szoros kapcsolatban áll a városok reformja. Voltaképen kiegészítő része, helyesebben a betetőzése.

A közigazgatási reformról írt cikkemben röviden vázoltam ezen nagy fontosságú kérdés módozatait. Igyekeztem kimutatni, hogy mind a közigazgatás jósága és pártatlansága, mind az állam saját jól felfogott érdeke szempontjából, de legfőképen a magyar társadalom megmentése céljából csakis oly reform kívánatos, a mely képes a vármegye autonómiáját életképessé, tartalmassá és erőssé tenni.

A városi reformnál analog okoknál fogva analog célok felé kell törekednünk. A vármegyei reformnál jelzett általános természetű okokon kívül van még két különleges indok, mely a városok önkormányzatának megerősítését, sőt teljes kiépítését kétszeresen is parancsolja: egyik a városi önkormányzat régibb mivolta, a másik a városok nemzetfentartó hivatása.

A vármegye összekötő kapocs a kormány és a lakosok helyi csoportulatai, a községek és városok között.

Ezek természetes, önként létrejött primär képződmények, a vármegye ellenben céltudatosan létesített secundär szervezet. A vármegye létesítése feltételezi a községek és városok létét, sőt feltételezi azt is, hogy az állam belső élete már annyira complicálódott, hogy a végrehajtó hatalom feje és a lakosok helyi csoportulatai közé összekötő kapcsot kellett illeszteni.

A községek, városok eredetük régiségénél, az együttélő

embereknek egymásra való utaltságánál fogva már nagyon régen, mondhatjuk eredetüktől kezdve, gondoskodtak bizonyos közös helyi szükségletek kielégítéséről. Hidak, utak készítése, falak, tornyok építése stb.

S mindezek fentartása és megvédése, az első helyi szükségletekről való gondoskodásból ered a helyi közigazgatás.

A földműveléssel foglalkozó ember a határ nagyságához alkalmazkodva, kisebb csoportba tömörül. Igényei, szükségletei aránylag kevesek, egyszerűek és ezeknek a közigazgatása is egyszerű és kezdetleges.

Az iparral és kereskedelemmel élő ember már ezen foglalkozásánál fogva nagyobb piacot keres fel, nagyobb csoportulatokat alkot. Minél több ember lakik aránylag kis helyen, annál bonyolultabb a helyi szükségletekről való gondoskodás, annál bonyolultabb tehát a helyi közigazgatás is. Hozzájárul ehhez, hogy az iparosok- és kereskedőknek több és nagyobb igényeik vannak, mint a földművelőknek, a falusi lakosoknak; azok a tipikus városi lakosok.

A magyarországi városok túlnyomó többségének az önkormányzata különben királyi szabadságlevelekben és földesuri alapító levelekben gyökerezik. A királyaink és a földesuraink által ide telepített idegen «vendégek» alapították városainkat; s ezek már alapításuknál teljesnek mondható önkormányzattal ruháztattak fel.

Városaink önkormányzata tehát intézményileg biztosítva volt. Hosszú évszázadokon át élvezték ezen teljes szabadságukat, és hogy avval nem éltek vissza, azt bizonyítja a magyar történelem; a városok még a legborzasztóbb csapások közt is fentartották magukat, sőt fejlődtek. Ketségtelen, hogy ezen fejlődés a XIX. század derekáig nagyon lassú volt, de ennek az oka, történelmünk viharain és a városok merev elkülönítésén, féltékeny zárkózottságán kívül, abban is rejlett, hogy a magyar elem, főleg a «nemes», a városoktól tartózkodott. Nem akarok itt kitérni ez utóbbi körülmény részletes magyarozatára, de tény az, hogy a magyar ember későn és nehezen lett városi lakossá.

Midőn azonban a magyar nemzet új, demokratikus alapokra helyezkedett, a jobbágyság felszabadult és a túl-

nyomó részben idegenajkú városok középkori kapui kinyitak, látjuk egyszerre a városok örvendetes gyarapodását és felvirágozását. Ez főleg annak köszönhető, hogy a magyar faj a városokba bevonult.

Történelmünk olvasása és főleg a magyar állam ezer éves fennmaradása okainak a kutatása* a magyar faj rendkívüli politikai belátásának, sőt politikai genialitásának a felismerésére vezet.

A magyar faj felismerte, jobban mondva ösztönszerűleg megérezte, hogy a város lett az örököse a nemességnek, hivatásának teljesítésében és feladatának befejezésében. Ennek a felismerése után most már elárasztotta a várost, melyet 800 év óta került, sőt lekicsinyelt.

A magyar nemesség főfeladata, főhivatása volt az ország megvédelmezése és a nemzetnek mint «magyar nemzet»-nek fentartása. Ezen kettős feladatának a nemesség ezer éven át becsületesen megfelelt. Tette ezt fegyverrel és organisáló képességével, de tette azzal is, hogy idegen ajkú honfitársai felett megfelelően tudott uralkodni. Megfelelő volt ezen uralma a változó idők és viszonyok, a különböző vidékek és fajok közepett.

Nem lehet elképzelni, hogy a nemesség csakis erőszakkal oly sokáig fentarthatta volna uralmát az idegenajkúak fölött. Ezek mindig többségben voltak. Csakis sokkal megfelelőbb eszközökkel uralkodhatott tehát a nemesség oly hosszú időn keresztül, még pedig aránylag nagyon kevés ellenszegülés mellett. Tudjuk különben, hogy még ezen ritka ellenszegülések nagy része is külső bátorításra, mesterseges bujtogatásra ütött ki és így itten szamba nem vehető.

Mi volt tehát a magyar nemesség uralmának a titka?

Erre nézve legjobb, vizsgálni a viszonyt, mely a nemes és nem nemes között fennállott. A városi lakosokról itt természetesen nincs szó a városok egész külön testet alkottak a nemzet testében.

Ezen viszony pedig a földesúr és a jobbágya közötti kapocs,

* Gróf Andrássy Gyula: *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.*

mely kapocs nem csak anyagi, hanem szellemi és erkölcsi téren is összelánczolta a magyar nemest és nagy részben idegen fajbéli jobbágyát.

A földesúr lévén a földbirtokos, a jobbágy szántóját, legelőjét, rétvét tőle kapja használatra, faizási, galyszedési engedélyt is tőle kap. Urasági malmokon őrli meg gabonáját, urasági kovács, kerékgyártó s egyéb ily gazdasági műhelyekben látja el magát mindazzal, mit saját maga elkészíteni nem tud. Urasági korcsmák és állások, utak és hidak, vásárok és várak a jobbágy használatára is szolgáltak.

De a templom, a plébánia is urasági, ezeket is a földesúr alapította, ő a kegyura a plébánosnak, a jobbágy lelki pásztorának. Birósága végre szintén a földesúr előtti «úri szék» volt, mely úri szék gyakran élet és halál felett is ítélkezett.

Ha már most hozzávesszük még azt, hogy a jobbágy fölös munkáját leggyakrabban az urasági udvarban értékesíthette, hogy ura volt az, ki őt magasabb intelligentiája és szélesebb látköre folytán tanácsosal ellátta és vezette, akkor látjuk, mily általános, mondhatni egyetemes volt a régi nemesnek a befolyása az ő jobbágyai, tehát idegenajkú jobbágyai felett is.

1848-ban mindez megváltozott. A nemes földesúr helyébe lépett a magyar állam, a jobbágy helyébe pedig a szabad állampolgár. A kettő közötti viszony pedig, mely addig patriarchális gyámkodás volt, ezentúl az állam és polgára közötti közjogi viszonynak a szabályozásában áll.

A különbség szembeötlő: atyai gondoskodás 48 előtt és a szabad fejlődés biztosítása most; reális kapcsolatok hálózata 48 előtt és közjogi keretek most.

A hirtelen átmenet a nemzet magyarsága szempontjából veszélyesnek látszott. Hozzájárult ugyanis a jobbágyiség felszabadulásához a nemzetiségi érzés rendkívüli megerősödése és a középbirtok válságos helyzete, úgy hogy az feltartóztathatlanul a kisbirtokosok, tehát nagyrészt idegenajkúak, kezére került.

Indokolt tehát és nagyfontosságú a földnek magyar

kézen való megtartására irányuló mozgalom. De ezt univerzális gyógszernek el nem ösmerhetni. Mert mi a földbirtok szerepe ma összehasonlítva az 1848 előtti állapottal? Akkor reális és ethikai függést eredményezett a nemes és jobbágyai között, ma ellenben minden földbirtokos egyformán csakis az államnak van alárendelve; oly erős befolyást tehát, mint 48 előtt, a magyar kézen lévő földbirtok mellett sem lehet elképzelni a nem magyarajkú kisbirtokosokkal szemben.

De nem is abban volt a nemes ember vezető szerepének a lényege, hogy ő volt a tulajdonosa a földnek, hanem sokkal inkább abban, hogy a nép mindenben nála találhatta meg azon szükségleteinek kielégítést, melyek a pusztá lét-fentartáson felül jelentkeztek, a melyek a létnek positiv tartalmat adtak. A magyar földesúrnak ezt a szerepét a város vette át. A városba megy a kisbirtokos fölös termésének az eladása és szükséglete bevásárlása végett. A városban szerzi be szerszámjait, városi malmokba viszi az étetet. A városi piacok és vásárok, városi kocsmák és állások nagyrészből a falusi lakos hasznára is szolgálnak.

Ott a városban székel most a bírósága és mindenféle hatósága, onnan szerzi be a szellemi igényei kielégítésére szolgáló könyveket, füzeteket és ujságokat.

Egy szóval most már a város révén elégi ki a földműves azokat az igényeket, melyek életének pusztá fentartásán felül, részint mint kényelmi, részint mint fényüzési, részint mint magasabb intellectualis szükségletek jelentkeznek és a melyek kielégítése, mint láttuk, 48 előtt nagyrészt a földesura révén történt.

Látjuk tehát, hogy a város nagyon lényeges függési viszonyt teremtett a környékbeli földművelők és maga között.

De nézzük a városokat a magyarság szempontjából. Nagyon örvendetes ezen vizsgálat, mert megállapítható, hogy az összes városokban a magyarajkú lakosok 1880—1910-ig nemcsak (absolut) számbelileg gyarapodtak, hanem a többi nemzetiségekkel szemben emelkedő százalékban tudtak tért hódítani. (Kivételt csakis Szilágysomlyó és Torda város tesz, az előbbeniben a magyar ajkú lakosság 1880-ban 83.1 %-át, 1900-ban 77.0 %-át, az utóbbiban pedig 1880-

ban 76.1 %-át, 1900-ban 73.0 %-át teszi a város összlakosságának.*

Remélhető tehát, hogy városaink belátható idő múlva magyarok lesznek. Ekkor pedig magyar város fogja a nemzetiségi kisbirtokos terményeit venni, és magyar városban fogja a szükséges czikkeket beszerezni.

Nem hangsúlyozom itt a vásárok, piacok, iparosok és kereskedők közvetlen befolyását, csak azon momentumra akarok reá mutatni, hogy a városok most is a magasabb szellemi góczpontok, a melyek egyedül hivatottak, hogy vezetői és irányítói legyenek a környékbeli, esetleg idegenajkú lakosságnak.

A magasabb városi cultura folytonos kisugárzásában látom én a magyar városok fő hivatását.

De felmerülhetne azon ellenvetés, hogy a városi lakosság az ország összlakosságának csak aránylag szerény százaléka, és hogy nehezen képzelhető el, hogy ez befolyással lehetne a többségben levő falusi lakosságra.

Azonban a magyar nemesség is mindég kisebbségben volt, és pl. É.-Amerika-Egyesült Államaiban 1880-ban az összlakoságnak csupán 3% volt városi lakos, 1900-ban már 33%, 1910-ben 46.3%, az 1913-ik évben megjelent könyvek** szerint pedig a városi lakosság az összlakosoknak már 50%-át meghaladta.

Remélhető tehát nemcsak, hogy bizonyos idő múlva városaink túlnyomólag magyarok lesznek, hanem az is, hogy az egész ország lakosságának jóval nagyobb hányadát fogják kitenni.

Ekkor azután igazán képesek is lesznek ezen magyar városok arra, hogy a nemesség örökébe lépve, a magyar nemzeti államot megvédjék és fentartsák.

«Egy» nemes ember súlya volt a városoknak a rendi alkotmány szerint 1848 előtt, de titáni erejű Atlaának látásának a városok a jövőben.

* Dr. Thirring Gusztáv: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. I. évf. II. kötet.

** Ch. A. Beard: *American City government*. 1913.

Mindent el kell követnünk, hogy a városok fejlődését, még pedig természetes és egészséges fejlődését előmozdítsuk, de legfőképen ne akadályozzuk. Természetes, egészséges fejlődést csak a szabadságban, a teljes önkormányzati szabadságban láthatni.

Ezek az okok, melyekre való tekintettel a városok reformja kétszeresen szükséges.

A városi önkormányzat megvalósítását megkönnyíti azon körülmény, hogy a városok önkormányzattal, rendes költségvetési joggal és igen tekintélyes vagyonnal rendelkeznek és főleg, hogy gyakorlati úton szerzett hagyományaik is vannak.

A vagyon már magában erőt ad es lehetővé teszi a szabad mozgást, valamint az ellentállást a centralisáló iránynyal szemben. Fokozta a város itt említett ellenálló erejét az is, hogy hatáskörebe annyi, mondhatni városi magántermészetű ügynek a gondozása tartozik, hogy még a legérelyesebb központosítás korszakában is tekintélyes önkormányzatot gyakorolt. A város autonómiájának tehát mindég volt reális, azaz az életben gyökerező tartalma.

A helyi csoportulatok (városok) ezen ügyeiket ősidők óta önmaguk igazgatták, módjukban állott tehát tapasztalatokat szerezni, hogyan kell ezen helyi közigazgatást gyakorolni, hogyan lehet hatáskörüket a régi szűkítősekkel szemben megóvni, és végre hogyan lehet azt kibővíteni.

Ez a felsőbb hatósági felügyeletnek a kijátszása és így visszaélés volt, de ez volt a legbiztosabb jele annak, hogy a városok már megérték a teljesebb önkormányzati szabadságra.

Annál is inkább, mert városaink ezen békés küzdelemben, a melyet önkormányzatuk kibővítése érdekében folytattak, nagyon szépen fejlődtek. Városainknak ezen gyarapodása azután megint visszahatott a nagyobb szabadságért vívott küzdelmükre és azt előmozdította.

A városok legutolsó általános szabályozása a vármegyei és a községi törvényben, az 1886. évi XXI. és XXII. t.-cz.-ben, történt meg.

A városi élet azonban az utolsó évtizedek alatt oly ro-

hamosan és annyira más irányban fejlődött, mint akár a vármegye, akár a község, hogy e két törvény sem a törvényhatósági, sem a rendezett tanácsú városokra sehogy sem illik. A sors maga is elősegítette tehát a városoknak a szabadságért folytatott törekvését, mert midőn oly törvények alá szorította őket, a melyek nem reájuk lettek szabva, kényszerítve voltak e meg nem felelő törvény szakaszait megkerülni és boldogulásukat saját útjaikon keresni. Az élet ugyanis nem áll meg, ha a törvényben nincs § új esetre.

Tapasztalatból tudjuk különben, hogy a felsőbb hatósági ellenőrzés, melyet az idézett két törvény szabályoz, a multban jóval a törvény rendelkezésein túlmenő szigorral alkalmaztatott; például a szabályrendeletnek a törvényben előírt megerősítése mennyi célszerűségi szempontból követett helyreigazítás, törlés és toldás keresztülvitele után válik csak «jóváhagyás» alakjában valóva, holott a szabályrendelet, a menyinyiben törvénnyel vagy törvényes rendelettel nem ellenkezik, megerősítendő lett volna.

Nem vonható kétségbe, hogy a városok ne követtek volna el számos hibát, hogy a felsőbbbségi hatóság adott esetekben ne corrigálta volna ezeket, sőt feltehető, hogy ez minden egyes konkrét esetben így történt, de hangsúlyozni kell, hogy ezek mind csak konkrét esetek voltak és így a városi élet egész körének csak nagyon kis részét tették, hogy ezen konkrét kiigazítások tisztán közigazgatási functiók voltak, nem pedig kormányzás, es ennek megfelelőleg az a jó, a mi az ilyen felülbírálatokból származott, általánosabb hatást nem gyakorolhatott. Igen nagy azonban a város belső életének azon része, a melynek mozzanatai sohasem kerülnek felsőbb elbírálás, azaz corrigálás alá.

A most előadottakból következik, hogy a hatóság érdemi felülbírlása által elérhető jó eredmény nem áll arányban sem az okozott késedelemmel és költséggel, sem a reá fordított munkával és főleg az általa az önkormányzati szellemem elkövetett sérelemmel.

A város képviselőtestülete és szervei, valamint a tisztviselők megszokják azt, hogy a kormány gondolkodik helyetők, rászoknak a gyámködásra és elfelejtik azt, hogy a vá-

ros érdekébn csakis ők vannak hivatva eljárni, még pedig kötelesek azt, minden képességök és erejük teljes megfeszítése mellett és felelősségök teljes tudatában tenni.

A felsőbb hatóságok felügyeletéből tényleg származó concrét jóra nézve meg kell állapítani, hogy még az sem érvényesülhet csorbíttatlanul. Legyen az intézkedés bármennyire hasznos és szükséges, a város azt mindég bizalmatlanul, mindég mint illetéktelenül gyakorolt beavatkozást, sőt gyakran mint jogtalanságot fogja fogadni. A jövőre nézve pedig csak a legritkább esetekben fog a benne rejlő útmutatás követésre találni.

II.

A városi önkormányzat ma is oly tartalmas, hogy teljes kiépítése nem akkora feladat, mint a vármegyei autonomia megteremtése.

Viszont tekintetbe véve a városi élet bonyolultságát, sokkal finomabb, tehát sokkal nehezebb lesz ez a munka.

Az első teendő a városok szervezetének a reformja és lehetőleg teljes szervezési szabadságnak a megállapítása volna. Igazán városias jellegű városok a vármegye vagyonsfelügyeletéből kiveendők; csakis főleg mezőgazdasággal foglalkozó, helyesen mezővárosok hagyhatók továbbra is a vármegye felügyelete alatt, ha ezt maguk is kívánják és a meddig ezen falusias jellegüket megtartják.

Ezen mezővárosok tehát úgy, mint a községek, a vármegyék vagyonsfelügyeleti fenhatósága, bátran mondhatjuk gyámkodása alatt maradhatnak, mert szervezetük egyszerű és kezdetleges s így a vármegye közönsége, mely túlnyomó részben szintén mezőgazdaságból élőkbl áll, értheti és értekelheti kívánságaikat és igényeiket.

Egészen máskép áll a dolog a nagy részben iparból és kereskedelemből élő ipari városokkal. Életük, összetételük és fejlődésük annyira elütő a vármegye életétől, hogy sem a kellő hozzáértést, sem a kellő rokonszenvet a város rohamos, sokszor ugrásokban haladó fejlődése iránt a vármegyénél nem tételezhetjük fel.

De különben is minden igazi város annyira érett és nagykorú, hogy semmiféle gyámkodásra szüksége nincsen.

A legkisebb es a legnagyobb város jobban tudja azt, hogy mi áll neki érdekében, mint akár a vármegye közönsége, akár a kormány.

Ugyanezen szempontból szükséges, hogy mindazon községek stb., melyeknek a lakossága egy szomszédos városba nap-nap után rendszeresen munkába bejár, közigazgatásilag azon városhoz csatoltassék. Hangsúlyozom, hogy csakis közigazgatásilag szükséges ezen csatolás.

A városok közönségének a képviselőtestület a legfontosabb szerve; másodlagos fontosságú kérdés: hány tagja legyen a képviselőtestületnek, tény az, hogy a városok az egész világon a kis tagszámú testületekre tértek át (8—120). Sokkal fontosabb a képviselőtestület összeállításának kérdése. A város van arra hivatva, hogy a demokratia elvét képviselje és így feltétlenül a város lesz az első, mely képviselét egészen választott tagokra fogja bízni. Miután azonban a szervezés kezdetében a lehető legnagyobb szabadságot kellene engedni a városnak, a város közönségére kellene bízni azt is, hogy alkosson magának oly képviselőtestületet, a melyet akar. Döntse el maga a város képviselőtestülete, vajon fenn akarja-e tartani a virilismust mostani, vagy bármely más alakjában, vagy pedig át akar-e térni egészen a demokratikus alapon választott képviselőre?

Az ilyen szervezési változást célzó határozat meghozatalát bizonyos szavazati arányszám kikötése által és más módon oly irányban kell megkötni, hogy biztosítva legyen a város többségének akarata.

Az önkormányzat érdekében szükséges, hogy minden város képviselőtestülete választott elnökséggel rendelkezék. Sem a főispán, a kormány képviselője, sem a polgármester, a város fizetett alkalmazottja, nem való a város közönségének élére.

Ez a vármegyénél nem így van. A főispán történelmi multja s a vármegyének a kormány és a helyi közületek közötti közvetítő helyzete a főispán elnöklését indokoltá teszik.

A város hatásköre ellenben sokkal inkább helyi érdekű. Nagy részében vagyoni vonatkozású, úgy hogy a város közönségének ez iránti tárgyalásait legméltyóbban bizalmi ember fogja vezetni.

Azon ellenvetést, hogy nem lesz mindenütt erre alkalmas egyén, nem vehetni komolyan. Ez nem lehet akadálya annak, hogy ott se elnököljön választott elnök, a hol akad arra képes egyén. Az pedig, hogy egyes helyeken talán lesz az illető elnököknek szintén 1—2 évig nehézsége, szintén nem indokolhatja az önkormányzat ezen tökéletlenségének további fentartását.

A városi tanács megalkotásánál lényeges kellék a választott tagok döntő túlsúlya és az, hogy a tanács laikus része képviselőtestületi tagságot már előzőleg viselt tagokból alakíttassék.

A legnagyobb szabadságot kell a városnak engedni az alkalmazottak létszámának a megállapítása körül. Csakis a város maga tudhatja, hogy hány emberre van szüksége; meghatározandónak csakis azt tartanám, hogy még a legkisebb városnak is kell, hogy legyen polgármestere, pénztárnoka és ellenőre. A tisztviselők fizetésének a minimuma megállapítva maradna, mert ez a kérdés már régóta socialis kérdéssé fejlődött, és így kinőtt a városi autonomia köréből. De hogy egy kisebb város mért ne alkalmazhatna kevesebb, de jobban díjazott tisztviselőt, mint most, nehéz volna indokolni, ha e mellett jobb munkát olcsóbban tudna elérni.

A képviselőtestület választja az összes főtisztviselőket, a választás módozatait, az időtartamot, melyre a választás szól és az összes részletkérdéseket a város szervezési szabályrendeletében állapítja meg.

A város önkormányzatának most is van szép hatásköre, azt nem kell bővíteni. Ellenben itt is, mint a vármegyénél, óhajtandó, hogy a hatáskört a városi törvény taxative sorolná fel. Valódi teljes önkormányzatnak csakis ez felel meg. A közigazgatás reformjáról írt dolgozatomban kifejtetem az okokat. Itt csak azt akarom még felhozni, hogy miután a rendezett tanácsú városokat a vármegye közön-

ségének a vagyonfelügyeleti köréből jónak látnám kivenni, csakis a városi és a vármegyei autonomia hatáskörének új és törvényes megállapítása mellett tartom megvalósíthatónak azt, hogy a vármegye területén fekvő városok bizottsági tagokat küldhessenek a vármegye közgyűlésébe, és biztosíthassák ott a magyar faj vezérszerepét.

Van számos oly tágabb értelemben vett helyi ügy, mint pl. az összes közutak, az állategészség és közegészség ügye stb., melyek helyi vonatkozásaikban a vármegye területén fekvő városokat ép úgy érdeklik, mint a községeket. Jogosultnak látszik tehát előttem, hogy a vármegyében fekvő városok megbizottjaik által résztvegyenek azon vármegyének a közigazgatásában, a melynek esetleges rossz úthálózata, rossz közegészségügye és állategészségügye stb., nekik kiszámíthatatlan károkat okozhat.

A városok hatáskörének lényeges része a szabályrendelet alkotási joga. A város ezzel magánosok egyéni jogait és szabadságát is korlátozhatja, sőt szabályainak megtartását büntető sanctióval is biztosíthatja. Az állam legfelsőbb felügyeleti jogából következik, hogy a város ezen statutumait törvényességi szempontból felülvizsgálja és megerősítse. Ez a város legtejjesebb autonómiaja mellett sem nélkülözhető, ezt követeli az állam egysége és a városok saját érdeke.

Ez utóbbit röviden meg kell magyarázni. Az önkormányzat kifejlődésének az a végcélja, hogy mind az egyes, mind a hatóságok, rendes bírói úton keressék igazukat, ha az önkormányzat bármely szerve által magukat jogosnak vélt érdekeikben sértve gondolják. Világos, hogy a bíró az esetleg alapul szolgált szabályrendelet törvényes mivoltát szabadon fogja mérlegelni. Kétszeresen szükséges tehát, hogy a városok gondosan készítsék ezen szabályrendeleteiket és hogy a kormány ezeket a legalaposabban átvizsgálja.

A fokozott felelősség által parancsolt ezen szigorúbb ellenőrzésnek a szüksége és az a tapasztalat, hogy egy-egy azonos célból alko ott, de különböző módon felfogott és szövegezett szabályrendelet hányszor tárgyalatik a kormány által ugyanazon társmínisteriumokkal hosszú hónapokon, néha éveken, az angol «adoptiv act» rendszert teszi ajánlatossá.

Ez abból áll, hogy pl. a csatornázás, a vízellátás, a közvilágítás ügye egy-egy «adoptiv act»-ban van szabályozva. Az összes itt felsorolt ügyek közigazgatása a városi jellegű járások (urban district council) bizottságának törvényesen megállapított hatáskörét teszik.

A falusi jellegű járások bizottságának (rural district council) a hatáskörébe utalva ezek nincsenek, de a bizottság kívánságára és a végrehajtó hatalom központi szervének, a local government boardnak, hozzájárulásával azok bármelyikét elvállalhatja, hatáskörének egyébként sokkal kezdetlegesebb teendői közé. Ezen elvállalás pedig akként történik, hogy az a falusi járás egészében és változatlanul elfogadja az arra az illető ügyre vonatkozó «adoptiv actot».

Viszonyainkhoz alkalmazkodva a szabályrendeletek kifogástalanságát az által vélném előmozdithatni, hogy a kormány a szabályrendeletek fontosabb válfajaiból egyet-egyét a lehető legalaposabban tárgyalva, mint «elvállalandó szabályrendeletet» tartaná nyilván.

Ha már most egy más város ugyanazon ügyet kívánna szabályozni, és ha új momentumok nem merültek fel, köteles az előlemlített és nyilvántartott szabályrendeletet elvállalni. (Lényegileg hasonlóan járt el a kormány eddig is pl. az ingatlan átíratási városi illetékekről szóló szabályrendeleteknél, midőn az utóbbi esztendőben egy minta-szabályrendeletet ajánlott a városoknak elfogadásra.)

A különbség az, hogy az új eljárás törvényileg szabályozott, egyszerűbb és kötelező.

A városok ezen újítás mellett kétségtelenül a forma, a keret tekintetében megszorítatnak. De miután országos érdek, hogy minden város, a mely bizonyos ügyet szabályozni akar, ezt a lehető legjobban tegye meg, ezt a megszorítást nem lehet kifogásolni. Az önkormányzati szabadságnak a magva sértetlen marad, mert hiszen a lényeges kérdés az, akarja-e a város közönsége a kérdéses ügyet szabályozni vagy sem.

A városok önkormányzatának rendkívül fontos tárgyát teszi a háztartási ügyek egész nagy köre. A városi törvény megalkotásánál nagyobb szabadságot kell biztosítani a lé-

nyegben és nagyobb rendet, egyformaságot teremteni a költségvetések és számadások külső formájában.

Szükséges a városok jövedelmi forrásainak szaporítása, hogy elég jövedelemmel rendelkezzenek mind feladataik teljesítésére és vagyoni állapotuk fentartására, mind céltudatos városi programm keresztülvitelére.

Ez utóbbi a város fejlődésének alapfeltétele; elsőrendű feladat tehát a városok hiteligényei kielégítésének biztosítása. Az államnak a feladata azon kérdés megoldása, mi módon juthatnak a városok, melyek együttvéve óriási vagyoni és erkölcsi biztosítékot nyújtanak, olcsóbban és gyorsabban szükségei kölcsöneikhez. A múltban s a jelen helyzetben ugyanis ezen különleges és a városok javára beszámítandó szempontok méltánylásban nem részesültek és így a városok ép úgy ki voltak téve a penzpiacz helyzetének bizonytalansága által okozott károknak és nehézségeknek, mint az egyes ember. Ez pénzsűk időben kiadásait restringálhatja, a mennyire azt jövedelmeinek apadása parancsolja. A város ellenben kénytelen bizonyos, le nem szállítható kiadások fedezéséről, bármily nagy ár mellett is, gondoskodni. Ez nemcsak városi közügy, hanem fontos nemzetgazdasági sőt országos közügy is.

A vármegyei reformról írt cikkemben már említettem, hogy az önkormányzatban nincs helye a politikának. A politikai hatáskör nem illik a «modern közigazgatási» vármegyéhez. Ha ezt sikerül megteremteni, akkor ezzel a törvények és a jog uralmának oly erős védőástyája épül, mely lehetetlenné tesz minden alkotmányellenes, azaz törvényellenes uralmat.

A városok önkormányzatának hatáskörében sem szabad az országos politikának benmaradnia.

A város életének nagyon tekintélyes része, közvetlenül vagy közvetve, vagyoni vonatkozású. Ezeket a városi politika szempontjából többfeleképen lehet felfogni, de minden szempont csakis a város közérdekének előmozdítására irányulhat.

Parlamentáris alkotmánynyal rendelkezünk, nem szabad tehát kizártnak tekintenünk, hogy az ország kormányában ellentétes pártok fogják egymást felváltani.

Ha már most a város hatáskörében maradnak az úgynevezett politikai jogok, természetes, hogy a kormányra került volt kisebbség az ellentétes politikai felfogású városnak a meghódítására, a vezető és döntő állások és tisztségek elfoglalására fog törekedni.

Ezen döntő és vezető positiók elnyerése után a város összes állásai előbb-utóbb az új kormányt támogató elemek kezébe kerülnek. Minél nagyobb és élesebb volt a harc, annál inkább fog a város maga a győztes fél hadizsákmányává válni.

A megnyiló állások betöltésénél tehát nem az lesz a döntő, hogy az illető megfelel-e állásának és hogy hajlandó-e a város igazi érdekeit előmozdítani, hanem az, hogy mily érdemeket szerzett a politikai küzdelemben, és hogy mily nagy hadizsákmányra tarthat igényt érdemeinek megjutalmazásaképen. Miután ez az eljárás minden rendszer változásnál megismétlődik, világos, hogy a városok életének, fejlődésének megbénítását, anyagi érdekeinek elhanyagolását sőt kizsákmányolását és az erkölcsök, a közszellem teljes elzüllesztését fogja előidézni.

Nem más ez, mint az Észak-Amerikai Egyesült-Államokban «spoil system» elnevezés alatt ösmert rendszer. A tizenkilencedik század hatvanas éveitől kezdve három évtizeden keresztül pusztította és nyomorította az ország belső életét, de főleg az amerikai városokat.

Ezen rendszernek különösen a közszellemre gyakorolt káros következményeitől az amerikaiak még mindig nem tudnak teljesen szabadulni. Kénytelenek voltak egy radicalis «teli vér» amerikai orvossághoz, a «comission government»-hez nyúlni, mely lehet az ő szempontjukból szükséges és üdvös, de a mely az igazi önkormányzatnak csak nagyon gyenge kivonata. E rendszer lényegében abból áll, hogy a város választó közönsége bizonyos időre, 2 vagy 4 évre, három, öt, hét vagy kilencz teljhatalmú, nagy fizetéssel dotalt comissioner-t, megbízottat választ, a kik a város egész közigazgatását intézik és mind a képviselőtestület, mind a tanács és az előljárárság összes teendőit gyakorolják.

Az 1912-ik évig 15 állam törvényhozása tette lehetővé

városainak ezen rendszer elfogadását, 7 más állam pedig már régebben teljes szabadságot engedett városainak a szervezkedés tekintetében, úgy hogy az említett évig összesen 267 városban van a *comission government* rendszere érvényben.*

Felemlítettem már, hogy ez a rendszer az igazi és egészséges önkormányzatot csak pótolja, még pedig elég rosszul pótolja, mert az ahhoz szükséges közszellem nincs meg, de a mely rendszer abban a pillanatban, mikor ez megint megerősödik, fölöslegessé, sőt lehetetlenné válik. Tudják is ezt Amerika kiváló városi szakemberei és nagyon helyesen rámutatnak az angol városok igazán demokratikus és valóban önkormányzati szervezetére és arra, hogy ott a városok mint olyanok mindég csak városi politikát folytattak és így, az országos pártoknak Angliában oly sűrű váltakozásai ellenére, az országos politikától mindég távol tartották magukat. Rámutatnak ezzel kapcsolatban arra is, hogy az amerikai városok épen ezen *spoil system* folytán mennyire elmaradtak nemcsak az angol, hanem a többi európai államok városai mögött is.**

A városi önkormányzat hatáskörének egész tartalmát itt természetesen nem meríthetem ki. Csak a rendészettel kapcsolatos városi rendőrség ügyéről akarok még megemlékezni.

A rendészet feltétlenül kiválóan helyi érdekű ügy, a mely a városi autonómiába tartozik, felfogásom szerint azonban a városi rendőrség is meghagyandó volna az önkormányzatnak. Először, mert a rendőrségnek túlnyomó részben a rendészet a feladata és másodsor, mert a rendőrségnek még az országos jellegű feladataiban is tekintélyes része van a helyi érdekeknek. Mert igaz ugyan, hogy pl. a vagyon és életbiztonság országos eredetű ügy, de igaz viszont az is, hogy az illető város vagyon- és életbiztonsága még sokkal közvetlenebbül annak a városnak az érdeke. Országos érdek, hogy a városi rendőrség megfelelően szer-

* Clinton Rogers Woodruff: *City government by Comission*. 1912.

** William Bennet Munto: *The government of american cities*. 1913.

vezett és képzett legyen és hogy a rendőrség arra képesített egyének vezetése alatt álljon. De viszont kiválóan városi érdek az, hogy a rendőrséggel a város rendelkezhessék, hogy a városnak legyen oly szerve, mely akaratát szükség esetén végrehajtani képes legyen.

Itt is könnyű eleget tenni az országos szempontoknak, ha a városi rendőrség szervezetét, kereteit, elméleti és gyakorlati kiképeztetését stb.-it országosan, a lehető legjobban, szabályoznók.

A költségek fedezéséhez, tekintettel a fenforgó kettős szempontra, állam és város 50—50%-kal járulna hozzá.

A mi most már az önkormányzat határainak megállapítását illeti, ezt általánosságban a város hatáskörét megállapító törvény és saját szervezési szabályrendelete jelzi.

Az egyes konkrét és vitássá vált esetekben pedig a törvények, törvényes kormány- és szabály-rendeletek, valamint főleg saját illetékességi hatáskörének a megtartását, legjobban és a jogi államhoz legméltóbban, a független kir. bíróságok ellenőrzésére lehetne bízni.

A legvégére hagytam az állam kormányának feladatait. A központi kormánynak legfelsőbb felügyeleti és ellenőrzési jogát feltétlenül biztosítani kell. Legelső kötelesség az állami egység fentartását mindenütt és a leghathatósabbban biztosítani. A kormánynak feladata a jelentékeny pénzügyi vonatkozású ügyeknek (mint közintézmények, közüzemek létesítése, kölcsönök felvétele és nagyobb szabású ingatlan-vételek és eladások stb.) az ellenőrzése; közpénzekkel üzött visszaélések, szabálytalanságok és pazarlások eseteiben a közönség joggal és méltán várhatja a kormánytól a szigorú ellenőrzést.

A kormánynak feladata mindazon ügyeknek helyes mederbe való irányítása, melyek tekintetében a kormánynak módjában állott a városnál alaposabb és megbízhatóbb tapasztalatokat szerezni, sőt ez esetben feladata az ilyenü ügyekre az egész országban egyöntetű formákat és kereteket előírni. Pl. a költségvetések külső alakja, mintaszabályrendeletek (adoptiv act) elkészítése, a rendőrség kereteinek stb.-nek a szabályozása.

A kormánynak feladata végre az is, hogy legfelsőbb felügyeleti jogánál fogva meggyőződjék arról, vajjon a város teljesítette-e mindazon feladatait, a melyekre a költségvetésben magát kötelezte? vagy a melyek teljesítésére hatáskörénél fogva kötelezve van?

Ezekben vázoltam a szempontokat, a melyeket a városi törvény meghozatalánál megvalósítandóknak tartok.

Minden lépés, a mely a mai várost ezen eszményhez közelebb hozza, jó és üdvös, mindaz pedig, a mi ettől eltávolítja, meglassítja a városok természetes növekedését és gyarapodását.

BÁRÓ MÁRIÁSSY TIBOR.

KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE.

Második és utolsó közlemény.*

V.

Most ezzel kapcsolatban az a kérdés áll elő, hogy az emberi természetnek melyik az, a talán legáltalánosabb morális tulajdona, melyre Kemény leggyakrabban tér rá? Tudjuk, hogy különböző írók másban és másban találták az emberi lélek legáltalánosabb morális alaptulajdonát. Schopenhauer ezt az önzésben találta meg, a biblia a rosszra való hajlamban, mely az eredendő bűn alapoka; Plutarchos szerint a legtermészetesebb emberi vonás az irigység, nagyon sok más író szerint, melyen az egész Darwin-féle tan is alapul, a lét- és fajfentartás. Vegre Balzac az ő egész rendkívüli, változatosságban és gazdagságban páratlan művének, a «Comédie Humaine»-nek alapjául az emberi önérdeket tette, melynek vezetői a szenvedélyek, «hibáikkal és bűnhődéseikkel, meg erényeikkel, melyeket nekik a megbánás sugall». Szerinte: «A szenvedély az egész emberiség. E nélkül a vallás, a történelem, a regény, a művészet hiábavalók volnának». Ez az alap gondolat az egészet egy egységes tan részeivé teszi s egy hatalmas egységbe foglalja. Ezt az egységet éppen így ki lehet mutatni Balzac vallási és politikai felfogásában.

A világnézet ha minden nagy írónál első fontosságú, természetesen az Keménynél is, a ki a világnak és embernek bölcselmi felfogására oly nagy súlyt helyez, hogy szerinte «a regényíró csak a költői ihlettség adományával kevésre megy». Philosophiai mélységgel, fogékony észlelő tehetséggel kell rendelkeznie s oly helyzettel bírnia, melyben

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 451. számában.

neki az élet elég adatokkal ajánlkozik. Hozzátehetette volna, hogy a világnézet magasabb egysége és mély meggyőződésből fakadó alkalmazása nélkül a legkiválóbb szellem is csak másodrangú lehet. Természetes tehát, hogy az emberi természetre nézve is kellett, hogy Keménynek is legyen egy pár ilyen egyetemes alap gondolata és volt is.

Ugyanis Keménynek az emberről való felfogásában egyike a legfőbbeknek az, hogy jellemünknek, alaptermészetünknek alig van morális szempontból nézve lényegesebb tulajdona, mint a túlságos önszeretetből folyó hiúság s az ezzel kapcsolatos becsvágy.

Ebben a felfogásban ő nem áll egyedül. Sőt általános az a felfogás, hogy minden embernek megvan a maga hiúsága, mint Bulwer s általában a közmondás tanítja. Ismeretes pl., hogy Anthistenes, Sokrates tanítványa, éppen azon erények túlzásaival akart föltűnni, melyeket Sokratesben csodált, köztök minden vagyon megvetésében s ezért tehát ő szószerint rongyokba öltözött. Ekkor Diogenes Laertius szerint Sokrates így apostrophálta: «Anthisthenes, a a te dicsvágyadat köpenyeden által látom».

Charron az embert *De la sagesse* cz. művében öt főszempontból tárgyalja s az elsőben, melyben önmagában tekinti, első helyre teszi a hiúságot. Nyomorúság és gög, hiúság és önhittség szerinte az emberi lélek lényege. «A hiúság, mondja alább, a leglényegesebb és különös tulajdona az emberi természetnek. Nincs semmi az emberben, legyen az gonoszság, szerencsétlenség, állhatatlanság, határozatlanság (s mindebből mindig van benne bőven) semmi annyi, mint hitvány üresség, balgaság és nevetséges hiúság». Nem közölhetvén itt egész fejtegetését, csupán egy pár mondatát idézem: «Mi belenyugszunk talán életünk elvesztésébe, de nem mondunk le hiúságunkról». «Oly természetes és hatalmas a hiúság, hogy minket eltávolít és kiszakít az igazság, az állandóság s a dolgok lényegének kezéből, hogy odadobjon a szellőnek és a semminek». A hiúság nem csak kis dolgokban jelentkezik, «hanem egyszersmind izgatja, felrázza és gyötri a testet és lelket egyaránt» s rajzolja több egyéb mellett, mint véres háborúk okozóját.

Malebranche azt mondja róla: «A hiúság az emberben annyira természetes, hogy nem is érzi». La Rochefoucauld szerint: «Gyakran hiú az ember még a legbűnösebb szenvedélyekre is», a mit egyébként Charron is megjegyez. Ugyancsak Rochefoucauld még a következő maximákat mondja: «Az erény nem menne oly sokra, ha nem volna kísérelje a hiúság.» «Ha a hiúság nem forgatja is fel teljesen az erényeket, de legalább is mind megingatja őket». «A hiúság több dolgot tetet velünk izlésünk ellen, mint a józan ész».

Pascal szerint: «A kíváncsiság nem egyéb, mint hiúság; a legtöbbször az ember csak azért akar tudni valamit, hogy beszéljen róla». La Bruyèrenél ezt olvassuk: «Semmi- ben sem tűnik ki inkább a hiúság nevetséges volta, s az, hogy mily szégyenletes vétek, mint abban, hogy nem mer mutatkozni s hogy elrejtőzik gyakran ellentétének látszata alá». Montesquieu szerint: «Egy spanyolt gőgje rábír, hogy ne dolgozzék; egy francziát hiúsága rábír, hogy jobban tudjon dolgozni, mint mások». Rousseau szerint: «A hiúság mindent követelvén és semmit nem adván, mindig igazságtalan; ellenben a szerelem annyit adván, a mennyit ő követel, már magában véve méltányossággal telt érzelem». Francia közmondás: «Egy uncia hiúság megront egy mázsa érdemet». Az angol irodalom különösen sokat foglalkozott a hiúsággal s ennek az emberi egész életre való befolyásával. Említsünk, hogy tárgyunktól ez alkalommal igen messze el ne távozzunk, csupán kettőt, Bunyant, ki a *Pilgrim progress* cz. híres művében «Vanity» várost s ennek évi vásárait, a «Vanity fair» t írja le, melyet Kemény bizonyára nem ismert és Thackeray világhírű regényét, mely címét és alapeszméjét innen vette, a *Vanity Fair*-t (*Hiúság vására*), mely 1848-ban jelenvén meg, Kemény bizonyára olvasta, habár erre vonatkozó felfogására, mely jóval korábbi, befolyással nem lehetett.

Mellőzzük a többi.

A hiúság az önszeretetet vagy önimádás egyik érzése, melylyel első sorban moralisták és nevelők s nem lélektan- írók foglalkoztak. Az önszeretet Naville szerint «érzékeny-

ségünk mások véleményét illetőleg saját személyünk értékére nézve». Más szóval Paulhan szerint az az érzés, hogy láttassunk vagy legyünk (azaz láttassunk önmagunk előtt) másoknál különbek vagy velük egyenlők vagy alig kisebbek. «Ugyanis itt fokozatok különböztethetők meg, s valakit, a ki elfogadja, hogy más magát többnek tartsa, mégis bántva érzi magát, ha az illető e felsőségét túlozza. Egészen véve azonban az önszeretet mások felsőségének tagadása. Elfajzása lehet akkora, hogy a kedvező véleményre való vágy erősebb, mint az élelvágy.

Ennek az önszeretnek fajai a becsvágy, mely lehet ép úgy nemes, mint nemtelen; a dicsvágy, kapcsolatban az ambícióval, mely egy nagy kör, legalább egy ország elismerésére szomjazik jóban, gyakran rosszban is, mint egy Herostratosé. Az önszeretnek és dicsvágnak vagy dicsőség-szomjnak származékai az önhittség, a hiúság, a gőg, a szerénykedés és álszenteskedés, melyek közül a három első a leggyakrabbi és ezek édes testvérek.

A moralisták egyértelműen hangsúlyozzák, hogy az önszeretet lényegesen csakis emberi tulajdon, mert az öntudaton alapszik s mivel az állatban az öntudat hiányzik, természetesen hiányzani kell az önszeretnek is. Az állatok önfentartási ösztöne más; ez nem öntudatos érzés. Ezért az önszeretet a korlátolt emberben is alig van meg; ehhez magasabb értelmi erő és az ismeretek nemes hajtásai kellene, úgy hogy számos moralista az önszeretetet az emberi nagy érzelmek egyik legfőbb forrásának tartja, mely föntartja az erélyt s mind magasabbra sarkalhatja.

Másrészről azonban elfajulása s azonosulása az önzéssel oly gyakori, hogy Rochefoucauld szerint mindig arra vezet, hogy mások érdekeit a mieink alá rendeljük, hogy ne legyünk őszinték, csak ügyességből, nagylelkűek csak ambícióból, hálásak csak előrelátásból, jók csak restségből vagy abbeli tehetetlenségből, hogy rosszat tenni nem birunk. Vauvenargues szerint «ez az érzés mindent alárendel saját kényelmének és saját jóllétének.»

Ennek az önszeretnek egyik hajtása tehát a hiúság is, mely közelebről tekintve az a nyugtalan vágy, hogy ér-

vényesüljünk, még pedig első sorban kicsinyes dolgokban, akár a legfrivolabb előnyökben. Ebből ered a férfiakban a magamutogatás, a nőkben a kaczerkodás, melyek mindig rákényszerítenek valódi vagy képzelt külső vagy belső tulajdonaink fitogtatására s ezek minden áron való érvényesítésére.

Ha már most ez a csillogási vágy, e törekvés győzni ott, hol mások kudarcot vallottak, vagy győzni másokon, kiket erősebbeknek hiszünk vagy kik valóban azok, véletlen körülmények, kivált társadalmi előítéletek hatása alatt a szenvedély vagy rögeszme egy nemévé válik, vagy ha például mélyen megsértetik: akkor képes kiforgatni önmagunkból, elrabolni álmainkat. Ekkor az önzés teljes erejével ragad színlelésre, csalásra, hazugságra, hűtlenségre, árulásra; elköveteti a legnagyobb balgaságokat nyugalmunk, jóllétünk ellen s elhallgattatja a józan megfontolás összes érveit; fontosakká teszi a jelentéktelen dolgokat, fölébreszti s cselekvésre hajtja a legkorlátlanabb gögöt és önhittséget, melyek igazságtalanokká, sőt kegyetlenekké tehetnek. Mindez annál veszélyesebb, minél kiválóbb az ilyen lélek s minél nagyobb körülmények közé kerül; mert ha a hiúság a kisebb lelkek gögje, akkor az önhittség a kiválóbb lelkek hiúsága, a kik magasabb lényeknek képzelve magokat, felsőbbbségüket meg akarják állapítani. Mindez társulva az ambícióval, a mértéktelenségig megy, rávisz a körülmények hatása alatt a bűnre is, sőt ebben való büszkélkedésre ragadhat.

Kemény mélyen elmerülve foglalkozott a hiúságnak mint betegségnek e lelki alapjaival és elágazásaival. Ezért alig van oly regénye, vagy jelleme, melyben a hiúság lényeges szerepet nem játszanék. Természetesen, ezt az érzést más, gyakran erős szenvedélylyel vagy rögeszmével társítja s ilyenkor a jellem színezete és lényege megváltozik; mert hiszen érzelmeink a lélek más érzelmeivel való vegyülésben éppen úgy másokká lesznek, mint a hogy a természet atomjai különböző atomokkal való egyesülésben lényegökben átalakulnak, új vegyületeket alkotnak, melyekben eredeti lényegök teljesen megváltozik s csak a kutató veszi észre őket.

Keményt, úgy látszik, erre a nagy morális érzék vezette rá. De mindenesetre hozzájárult ehhez politikai életünk és akkori politikusaink tetteinek közeli szemlélete, a melyben és kikben a feltűnési vágyat gyakran kellett nagyobbak látnia, mint a mély belátást s bonyolult viszonyainkban a helyes kigázolásra való törekvést; mert ha van valami, a mi még az egészséges látást s a helyes önuralmat is megvesztegeti s a csillogásért feláldoztatja az emberrel, még ha különben erős jellem is, a mélyebb megfontolást s gyakran a meggyőződést is: ez éppen első sorban a politikai szószék, honnan a legkönnyebb magunkra vonni a közfigyelmet s melyen állva a legkönnyebb a beszéd csillogásával, az eszmék rakétajátékaival tapsokat, népszerűséget szerezni.

Forgassuk csak figyelemmel Kemény politikai, publicistikai műveit, pár politikai jellemrajzát. Néhány, akkoriban legelső szerepet vivő férfiunknál emeli ki, hogy mennyire immanens tulajdonuk volt a hiúság. Kiemeli ezt a két Wesselényi Miklósnan. Az idősebbikről ugyanis azt mondja, hogy «hiúsága vagy önérzete megmutatá . . . az Achilles-sarkot, melyen halálosan vala sebezhető». Az utóbbiról meg így szól: «Az apa hiúsága s fitogtatási vágya szintén átment a fiuba; de ennél a hiúság majdnem a becsszomj számításával, kitartásával és nélkülözni tudásával párosult, a fitogtatási vágy pedig oly nemes formákban tűnt föl, hogy szövegetességeinek nagy részét, a neveltségességet pedig egészen elvesztette». Széchenyi is, Kemény szerint, azt mondta róla, hogy Wesselényiben saját hiányainak kiegészítőjét kereste. de csalódott, pedig mit nem tehettek volna egymást megértve! «De Wesselényi hiúsága után indult. Tapsok által részegítettette le magát. A faltörő politikába szerelmes. Mindig a víz ellenében úszik. Mindig csak szítja a gőzkatlant a nélkül, hogy a ventilt alkalmazni akarná a gépre. Ő inkább vágyik ragyogni, mint használni». E nagy férfiuban lako más apró hiúságokat is, melyek nála az emberi kor minden szakában «nagy számmal mutatkoztak», utóbb is hangsúlyozza Kemény.

Olvassuk továbbá a *Forradalom után* című nevezetes publicistikai művét, mely éppen úgy, mint Széchenyiről írt

nagyszerű jellemrajza, részben a forradalomról irt emlékiratán alapszik. Ebben nem egyszer emeli ki a forradalom szereplőiben, valamint forradalmunk lángeszű vezetőjében s jórészen felidézőjében a hiúságot, mint jellemző tulajdonát, mint a kiről azt mondja, hogy «inkább volt a népszerűség, mint a népeszmék embere». Legyen elég csak két helyet idézni. «Az utczai vélemény, mint a Memnon szobrának hideg ajka, csak az ő lángeszének sugárai és melege által nyert hangokat; s ő eléggé hiú volt a népkegy ezen jeleit naponként mind többre becsülni és nem sokat törődni a régibb tekintélyek elégtelenségével». Majd Deáknak szereplésre nem vágyó természetét kiemelve, hozzáteszi: «Ily öntagadást a lángeszű, de hiú és becsszomjas pártvezérnél sohasem valánk szerencsések találhatni».

Meg inkább kiviláglik Kemény egész felfogása az előtt, a ki a sorok közt s az egész emlékirat szövedékeiben tud olvasni, éppen úgy e művében, mint Széchenyiről irt jellemrajzának több helyén.

E kérdésnek taglalatába sem ellene, sem mellette nem bocsátkozunk. Itt csak arról van szó, mi volt Kemény felfogása az emberi természet e lényeges tulajdonáról s mit gondolt róla Kemény a jellemekre alkalmazva.

Ne feledjük továbbá, hogy a lelki élet e jelenségét ő tovább kutatva megtalálta egész nemzetünkben, a csillogni szeretésben, a népszerűség hajhászásában, a ragyogni kívánságban, még pedig lehetőleg több téréen, az alapos tanulmányok, elmélyedés és hasznosság követelményei elhanyagolásával, az ezek iránt való feltűnő részvétlenséggel együtt.

VI.

Ki mondaná és mondhatná, hogy ebben Kemény csak a mi irodalmunkban is egyedül áll?

Nézzük csak, hogy mit mond minderről az ő politikai mestere, Széchenyi, a kihez annál nagyobb meggyőződéssel tért vissza a forradalom után, minél nagyobbak voltak az ő és egész nemzetének a fényes álmokban, a korszerű, de csillogó eszmékben való csalódásai s a ki egyéb-

iránt az öt annyira jellemző lyrai őszinteséggel önmagáról is elismeri a hiúságot.

Azért nem megyünk az eszmék e levezetésében távolabbi területekre, mert Goethe bölcs tanácsára hallgatunk, a ki a jót közelfekvőnek tartja.

Csak egy pár töredéket idézünk a nagy férfiú irataiból.

Midőn Széchenyi pl. arról szól, hogy öt mért hagyta el az ellenzék, így folytatja: «És e szerint bizony nem voltunk együtt, mert oly szerepet soha nem birtam játszani, mint a milyenben most köztünk nem egy jár, ki népszerűségét s neki áldozott tömjént a haza java elébe tevén, nem annyira törekedik: olyast mondani és tenni, mi a honnak hasznos lenne, ha ilyes talán visszatetszhetnék a közönség szájasainak, de inkább csak úgy nyilatkozik s úgy cselekszik, mint ezt a nyers tömegek szeretik, habár legfájdalmasban lakolna is ilyesért a hon, csakhogy ők, — mert hiszen ők saját maguknál magasabb czélt Magyarországnak, de még az egész világon sem láthatnak — a köz gratiából ki ne essenek».

Majd felszólítja a nemzet józanabb részét, hogy «keltsen föl magában elég bátorságot, kötelesség-érzetet és meg nem szünő eberséget és akaratot is, miszerint kellő sphaeráikba szállittassanak a hazának azon zsarnokai — s pedig nincs sok, valósággal nincs sok, én — mond — ujjaimon elő tudnám számlálni — kik bálványozzák ugyan a szabadságot, de csak szájjal, mert azt egyedül saját tulajdonuknak hiszik; kik présmitálják a felsőbbtség iránti tiszteletet és engedelmisséget ugyan, de torzképileg, mert ilyest csak követelni tudnak, gyakorolni nem; kik fennhangon pengetik ugyan a függetlenséget, de legnyomorultabban függnek, mert elég egy gyenge nőnek nemtetszése vagy egy karzathősnek pisszegése, mikép hazafiságuk bármily irányt vegyen; kik egyedül a hazát s csak a hazát hordják ajkaikon, de álpénzileg, mert a haza alatt magukat vagy legfeljebb pártjukat értik, s mi nekik jó, úgy hiszik, hogy az a honnak is jó; — kik az előmenetelnek legbuzgóbb hősei ugyan, de zsarnokilag, mert szemekben egyedül

az jó, mi részükről jó, midőn minden egyéb, kivált kormányi, haszonvehetlen, sőt kárthozó; — szóval, kik csak másokat tudnak piszkolni, de saját maguk semmiben és semmikép nincsenek tisztában és mindent sarkaibul kiforgatva, mindent tökéletes zürzavarba hozva, ők volnának a legkiállhatlanabb zsarnokok, esnék csak véletlenül az ő kezükbe a magyarnak sorsát eldöntő kormány».

Alább így szól: «T... úr végcélja nem egyéb, mint hazánk boldogítása. En ezt valamint soha nem vettem kétségbe, úgy most sem veszem. Legújabb fellépése az adó körül, melylyel úgy jár, mint a kancsal kovács, ki másfelé néz s másfelé üt, azonban tökéletesen feljogosít mindenkit, nemcsak az ő ebbeli tiszta szándékán kételkedni, de őt egyenesen azon agitatorok egyik legmérgeesebbjének tartani, kik — legyen ez aztán ellenállhatlan dicsvágybul, el nem sült remények és megsértett hiúság megbosszulásából, vagy ítélőtehetség által eléggé nem korlátolt kóros phantasiából, vagy végre sem czélt, sem határt nem ismerő s akadályok által csak nagyobb dühösségre ingerelt fanatismusból — annyira ki vannak sodorva az emberi mozgalmak közönséges vágásából s e fölött annyira saturáltak revolutionarius lobbal, mikép nincs a világon semmi, a legszentebb sem, min legóriásibb lépésekkel keresztülgázolni ne volnának készek, ha ezt tenni bírják, csakhogy forradalmi szomjukat enyhíthessék s képzeleti bálványuknak rakbassanak oltárt».

Ugyancsak a nemzetünk hiúságának hizelgőkről ezt mondja: «A magyar haza soha nem volt derek, sőt kitünő férfiak hijával. Egy nemében a hazafiaknak azonban mindig szűkölködött; olyakéban t. i., kik tartózkodás nélkül a nemzet szemére lobbantják az igaz szót. Mert hiszen a legjelesbek is, vagy hallgatva türték, sőt türik fajtánk nem egy árnyékoldalát, nagy ilyeseket leplezve, mindig oly hizelgő szavakba burkolák s burkolják gáncsoló észrevételeiket, — míg a dicsérők és tömjénezők sora mindig felette hosszú volt — hogy a sok hizelgés közepett, melynek a magyar minden időben oly édesörömet adá magát áldozatul, bizony ekkorig sem jutott még s pedig a nemzet

nagyobb része, a ‚nosce te ipsum‘ tökéletes birtokába; s ilyesbe mindaddig bizonyára soha nem is jut, míg, tán ezen théma szerint, mert nem dicsér minket más, tehát dicsérjük magunkat minmagunk, nem egy magyar gondolja szoros tisztében járónak és ilyesért köztapsot is arat, ha mindenütt palástolni, kiszépiteni ügyködik a haza bűneit s minden legkisebb gáncsra is ex officio achillesi (?) haragra lobban. Mintha bizony egy kissé fényesb ‚kül-máz‘ nagyobb kincs volna nemzetekre nézve, mint belső jobblét! Mely utolsó azonban soha nem szokott lenni édes ámitások, de inkább csak igaz, habár fanyar szavak eredménye».

És *A Kelet Népeben*, melynek a *Politikai program-töredékek* lényegében csak kivonata, arról szólván, hogy önmagáról sokat beszél, hozzáteszi: «ilyen rendszerint nagy hiúságra mutat, melyben mi magyarok igen nagyon szenvedünk és ekkép bizonyosan szenvedek én is».

De mi még méltóbb a figyelemre, ő is a hiúságot az ember egyik legjellemzőbb tulajdonának tartja. Szólván arról, hogy a két párt jobbjai mért nem egyesülnek a haza javára, mert hiszen a sikerre ez volna a leglényegesebb, így folytatja: «S még sem történik! Ámde természetes, hogy nem történik; mert az ember; noha korántsem magasztosb lény, sem nem patkány, azért mégis oly felette gyarló valami, mely néha annyira tüzeltetik hiúság, szenvedély, önérdék és másokon zsarnokoskodni akaró ármányok és ármányocskák tarka serege által fel, mihez képest. ha ily alkalommal esze és okossága elhagyja őt, bizony még állatoknál is otrombábbul cselekszik, melyeket legalább az ösztön, és az, hogy ambítiótul mentek és az ittasság annyiféle nemének nincsenek kitéve, soha nem enged bizonyos vágásokbul kitörni; midőn a lázas, szenvedelmének parancsolni nem tudó emberi s kivált asszonyi-állat (!) sem czélt, sem törvényt nem ismer».

Ugyanerről mondja *A Kelet Népeben*, hogy «a hiúság kísértete, mint mondják, a legármányosb» s a tervtelen indítványok halmozát a hiúság rögtönzéseinek nevezi.

De nem folytatjuk tovább ezeket az idézeteket, hiszen

Széchenyinek *A Kelet Népe* és *Politikai programmtöredékek* művei egészben a hiúság és ezzel kapcsolt dicsvágy vagy becsvágy, meg hiú önbecsülés ellen vannak írva.

Ezt a következőkben foglalja össze: «Lehető legnagyobb bűn is ennélfogva — mert emberköny, embervér menyekbe kiált, legyen az készakarát vagy vezetői hitiságnak okozatja — lehető legnagyobb bűn, mondom, másokat vezetni, kormányozni akarni ahhoz való tulajdon nélkül vagy inkább azon körbelépés nélkül, — mert ezt tenni többetkevesebbet mindenkinek hatalmában áll — mely kört a világi egyetem, a nagy természet úgy szab előnkbe példaként, mint az el nem romlott férfúi kebel is leplez fel, a keresztény vallás is jelel ki és mely nem egyéb, mint az észnek, értelemnek köre és azon egyedüli, melyből kormányozni szabad, sőt lehetséges».

Ime röviden Széchenyi felfogása, a mint ez *A Kelet Népe*-ből s a *Politikai programmtöredékekből* egyaránt kiviláglik: hiúság, bármely más képességek mellett, önbecsérzés mások túlszárnyalására, de vezetésre való incompetencia, ábrándok, illusiók hajhászása, ideologikus optimismus gyakorlati belátás nélkül, népszerűség hajhászása a legújabb s legszélsebb eszmék felkarolásával, hogy senki meg ne előzhessen, korlátlan phantasia és önhittség vagy öntúlbecsülés a legkristálytisztább szándék mellett: ezek államférfiúban a legvégzetesebb hibák.

És most visszatérve Keményre, kérdjük, nem teljesen egybevágók-e nézetei a nagy magyar nézeteivel?

Sőt Kemény egy egész regényt irt e felfogás magyarázatára s abban egy fényes jellemrajzot épített fel a történelem alapján, a Werbőczy Istvánét.

A korteskedés és ellenszereiben néhány felötlő vonással rajzolja a nagy izgató szerepét, mely a népszerűség és szónoklás erejének a tömegre gyakorolt bűvös befolyásával a mohácsi naphoz vezetett. *A zord időben* újra találkozunk a nagy ábrándozóval, a ki állandóan egy, a saját maga bűvölte spanyolvárban, egy mesebeli tündérvilágban él hiúságának, becsvágyának és hamis illúzióinak, melyeket Kemény a Werbőczy jelleméből folyó megdönthetetlen logikai

eredménynek mutat be. De hát, mint Podmaniczkyval mondatja Kemény, «az élet kineveti a logikát és a történetírók vastag könyvei a következetlenségek adataitól puffadoznak».

De mily belső tragicumot rajzol e maga iránt elvakult, hiú ember jellemében! Werbőczy elég naiv volt azt hinni, hogy e nehéz napokban az egész török-magyar politika vezetője, holott csak naiv vezetett maradt s midőn Szolimanban csalódott, elfogadta György barát tanácsára Budán az országbiróságot, mert amaz tőle, mint ideologtól szabadulni akart, ő pedig ezt vezeklésként fogadta, mint becsületes és a rajongás határáig vallásos ember. De főhibáját most sem és sohasem látta be, hogy mint izgató, a mohácsi vész előtt «az elbizottság maszlagával tartotta jól nemzetét» s hogy «mint egyik legkitünőbb történetírónk helyesen jegyzi meg, botor volt elhinni, hogy a nehézkedési súlyt kénye kedve szerint a nemzet egyik osztályáról a másikra helyezheti s hogy a kormányt az urak elkerülésével, az urak ellenére elsősorban vagy épen kizárólag a nemességgel vitetheti, azon nemességgel, mely politikai erkölcsiség dolgában kevéssel volt tisztesebb az uraknál s politikai belátás dolgában még valamivel rövidebb volt, mint maga Werbőczy».

E helyen, valamint Werbőczy további sorsának rajzában, Kemény Szalaynak *Werbőczy István és Verancsis Antal* című értekezését használta fel (*Budapesti Szemle*, 1857. I.), mely Verancsis Antal ismert, Joviushoz intézett előadásán alapul. De világos, hogy magát Verancsicsot is olvasta, mert hiszen *A zord idő* a *Szemlében* az említett értekezéssel egyidejűleg jelent meg ugyan 1857/58-ban, de pl. Verancsicsban megtaláljuk azt a részt is, melyből Elemér alakja bontakozott ki.

Werbőczy hiúságát és optimismusát az idők összes borzalmai sem birták kigyógyítani, nem összes csalódásai sem, melyek a maga, családja és környezete egész romlását is idézik elő. Akkor megy tönkre, midőn hiszi, hogy győzött s halálos ágyán belátva, hogy álomhüvelyező volt, maga kéri Turgovicsot, hogy emlékiratát dobja tűzbe.

És végre jellemző, hogy Martinuzzi a törökre alapított politikájában való csalódása után így elmélkedik: «A bal-lépésekből támad a megtorlás. A bünt az Isten megbocsát-hatja a gyónónak es a bánkódónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek s természetökben fekszik a kérlelhetlen bosszuállás». Kérdjük, tartalomban nem azonos-e ez a hely a *Politikai programmtöredékeknek* a politikai kiábrándulásról szóló helyével s nem erősít-e meg abban, hogy Kemény *A zord időben* Széchenyi politikai elveit domborította ki egy hatalmas képben, a művészet megelevenítő, alakító eszközeivel?

VII.

Ha az elmondottakban rejlő tanulságot figyelembe vesszük, nem fogunk csodálkozni, ha Keménynek már az *Élet és ábránul* cz. regényében, melyet szintén Papp Ferencz írotársunk szerencsés kutatásából csak imént kapott kezébe az irodalomtörténelem, már megtaláljuk a hiúság jellemrajzát Catharina Atayde-ban. Az író maga mondja, hogy benne «egy érdekes, de nem rendkívüli jellemet» akart fösteni, a ki «a többi divathölgyekként hiúságának néha kedélye árán is tömjénezett» s ki bár Camoënst szerette, mégis Pedro Giron neje lett, majd férjétől mellőzötve könnyelmű kalandokban keres kielégítést és megtorlást, röviden, «sok küzdelem között a divat ünnepelet nőjévé törpült alá.» Sőt midőn Camoënst halálos ágyán fölkeresi, oda is első sorban hiúsága viszi.

Így mondja Kemény róla, hogy féltékeny volt férjére szerelem nélkül és e fontos megjegyzést teszi: «Többnyire a féltékenység kútfejenek a szerelem tartatik, pedig ha e szívkor elemeit vegytani szigorral külön választhatnók, ritkán lelnők meg a lombik fenekén a szerelmet, mint fötényezőt, ellenben igen gyakran a föllázadt önérzetet, a megsértett hiúságot és gögös eszességet.»

Hasonló megfigyeléssel végig mehetünk Kemény összes regényein s mindenütt megtaláljuk a hiúságnak e nagy szerepét, melyről *Gyulai Pálban* Czeczillel ezt mondatja: «ezt sűgá kába szívemnek, szellemajkakkal, a hiúság, egy

hízelgő daëmon, kinél lehet az alvilágban sok rosszabb kedélyű, de kártékonyabb nincs», a melynek ikertestvére a góg s kísérője a becsvágy.

A hiúság teszi már az *Izabella királyné és a remete* cz. csonkán ránk maradt regényében Izabella jellemének egyik fő alkatrészét, melynek rajzára visszatér a *A zord időben* is. *Gyulai Pál*ban, mely mind az alapeszmenek különös eredetisége, mind az egész műalkotás, valamint jellemrajzok tekintetében Keménynek, ha a mese szövésének egységére nézve nem is legjobban és legyegységesebben megalkotott, azonban másfelől a legmesteribb és legmélyebb gonddal, a legtöbb oldalú tanulmánynyal írt műve, melyben tehát nagy erényei, nagy író tulajdonai hibáival együtt legjobban tükröződnek, szintén nagy részt juttat a hiúságnak. Ez Báthori Boldizsár jellemének alap- és fővonása, kinek épen ezért mintaképe Raleigh, a híres angol kalandor s e hiúságára alapítja Cariglia Alfonz is egész politikáját, melylyel őt behálózni tervezi, a mi sikerül is. Egy másik főalakban, Sennoban pedig a hiúságnak egy mondhatni páratlan betegét rajzolja, ki «huszonnégy óráig gályát vont volna, hogy két perczig megtapsolják» s ki elsősorban épen hiúságának áldozata. Eleonorát, a forrón szerető nőt is, csak úgy rajzolja maga elé bánatában, kétségbeesésében, mint az ő lázas, beteges, a hiúságtól felizgatott képzelete dictálja, mialatt a börtönben vigasztaló, becsvágyának hízelgő vagy őt kétségbeejtő gondolatokat súg fülébe a megbomlott lélek. Ekképen majdnem az örültség határán álló féltékenysége is csak megsértettnek hitt hiúságának kitérése.

Természetes tehát, hogy Kemény pár művében a hiúságot, mint főmotivumot szerepelteti és hogy egy kisebb regényt s egy hosszabb elbeszélést írt, melyekben a hiúság viszi a végzet szerepét. A regény czime *Szerelem és hiúság*,* az elbeszélése *Erény és illem*.

* Mellékesen megjegyezzük, hogy Veress József, egy nem tehetéstelen korabeli író *Hiúság és szerelem* cz. a. egy elbeszélést adott a *Nemzeti Társalkodó* 1841. II. felében, melynek alapgondolata, hogy hősnőjében a hiúság indulata erősebb volt a szerelemnél.

A regény rövid tárgya az, hogy Coraninit neje őszintén szereti, de midőn a csodaszép és ünnepelet nőnek Romvay, a társaság híres nőhódítója kerül útjába, hiúságát oly mélyen sérti a Romvay közönye, ki a női természet ismeretével ezt a jól kigondolt szerepet játssza, hogy a körülmények különös találkozása mellett Romvay kedvesévé lesz, csakhogy hiúsága e győzelemben kielégülést nyerjen. Ez végzete és büntetése. Ezóta megveti Romvayt, de ez meg Romvay hiúságát sérti s tolakodóvá lesz. A nő kétségbeesve ismeri föl helyzetét. Hiúságtól vonatva lelkileg elébb bukott el, mint testileg s beteges álmainak paradicsoma a pokol volt. A ballépésből nem menekülhet új tévedések vagy félreértés nélkül. A bűn nemcsak a lélek csendjétől foszt meg, de elveszi a nőtől azt a varázst is, mely az illem korlátait fönn tudja tartani és minden vakmerőséget visszatart.

Megtörve és kétségbeesve kéri Romvayt távozásra es midőn ez nem enged, így kiált fel:

«— Az Istenért! . . . én önt nem szerettem!

Romvay sóbálvánnyá lett.

— Én férjemet szerettem, mindig őt szerettem, rebege a vétkes nő.

— Megőrülök! hát hűtlensége Sarolta?

— Nem szívemé volt.

— És a légyott?

— Csak közönye ingerelt. Elvesztém eszemet, és . . . sodortattam, vonattam. Átok hiúságomra.»

Ez Sarolta sorsa. «Ráomlott a kin egész súlya, mint leszakadt felhő.»

És mi az *Érény és illem* alapgondolata? A következő: «könnyen történhetik, hogy a mi az európai fogalmak szerint ferde őrzöngésnek látszik, a hinduk kedélyére oly szent, oly magasztos varázsszal hat, hogy a közbámulatnak egy divathölgy hiúsága nem tudna ellentállani.»

Így formulázza a tételt Eduárd barátja, midőn Eduárd, ez az Indiában szolgáló angol tiszt, egy előkelő hindunak, Borgnak nejét elcsábítja, a ki egyébaránt őt viszont szereti. A beteges, öreg férj e miatt jó számítással úgy áll bosszút a hűtlen asszonyon, hogy öngyilkos lesz, csakhogy a hiú,

szentnek tartott, az illemért élő-haló nőt «színlelt gyászszal, képmutató feláldozással» lánghalálba rohanni kényszerítse, vagy pedig kitegye annak, hogy őt, kit eddig a világ bálványozott, házasságtörés és méregkeverés gyanúja érje.

Természetes, hogy Nandana hiúsága a máglyahalált választja. Eduárd későn érkezik, hogy őt erőszakkal is kimentse. A temetés körül keletkezett botrány azonban véres polgárháborút szült s a szent életű Nandana sírja az indusok búcsujáró helye lett.

Míg itt említett két művében a női hiúság rajzát mutatja be, a *Férj és nő*ben is több alakban rajzolja a hiúság kóros befolyását tetteikre, de Kolostory Albert végzetét egyenesen férfihiúságából vonja le, «mert — mint mondja — hiúságán kívül jellemében nincs állandó». Hiúságból lesz szerelmes Adélba s «rendkívüli hiúsága, melynek kitérései is kalandoriak, akadályozza meg, hogy nem vallja be szerelmét. De Adél is hiú s egy ideig kész hiú daczból az utált Kolostory Tamás neje lenni. «Sajnálnom kell Adélt; — mondatja ekkor Kemény egyik alakjával — mert igen hiú leend arra, hogy az oltáreskü után is tetszeni ne vágyjék, s igen büszke, hogy kötelességét könnyen áldozza hajlamainak fel. E küzdés a nő-életben az igazi drámai elem, mely tetszik a nézőknek, de fáj a cselekvőnek, s többször idézi elé a megtorlást, mint a könnyelmű bűn, mely kedvteléseit szabályul és az élvét czélul tüzi ki.»

De térjünk vissza Kolostory Alberthez. Őt hiúság és Adél iránt e miatt keletkezett bosszúvágya hevíti, midőn Norbert Lipót bankár leányát, Elizt, szerelem nélkül nőül veszi Rómában. Később Szentágotán Iduna grófnő hiúságból vonja el Albertet nejétől, ő meg szintén hiúságból kívánja a tetszelgő nőt megnyerni s midőn hiúságát kigúnyolva véli, ez annyira megsérti ezt a legfőbb jellemvonását, hogy orvoslást már csak a győzelem adhat. Igazságtalan, kiméretlen, kegyetlen lesz neje iránt. «Semmi sem igazságtalanabb a férfi hiúságánál», mondja Kemény. S midőn a nő külsőleg nyugalommal fogadja a férj brutális vallomását, hogy sohasem szerette, e nevetséges és sajnálatra egyaránt méltó embernek hiúsága még ekkor is azt igényelte volna,

hogy neje e miatt könnyekbe olvadjon fel. E végzetes betegsége dulatja fel vele a maga és családja életét, sodorja alvilági tervek felé, majdnem a gyilkosságig. Megnyeri a hiú Iduna kegyeit, de boldogsága, nyugalma, önérzete s becsülete árán. Egyetlen kigázolása marad: az öngyilkosság.

Kemény minden művében kimutatni ennek, a természetünk alapját tevő lelkibetegségnek nyilatkozatait, meghaladná ez értekezés körét. Csak röviden utalunk tehát *A rajongók*-ra, hol Latzkó István jellemben rajzolja a hiúságot, továbbá ugyanezt kiemeli Péchy Simonban, Péchy Deborahban, az ifjú Rákóczi Györgyben és Gyulai Ferenczben. Lényeges helyet foglal el ez a *Ködképek a kedély láthatárán* regényében is és egyenesen a hiúság az alapja Kun Kocsárd egész cselekvésének a *Két boldog*-ban, valamint ez ugyanott egyik alapvonása a Széchy Mária jellemének.

Mindezek részletezése helyett figyeljük meg itt csupán azt, hogy mily finoman rajzolja Péchy Deborahban a hiúság szenvedelmét, melylyel Gyulait meg akarja hódítani, a ki meg szintén a hiúság ösztönével játszik oly szerepet, mintha Deborah nem is akarná észrevenni. A hiú leány összes bájai iránt hideg tud lenni vagy legalább ezt ügyesen tudja színlelni, mert ez a hódítás Gyulai diásvágyában csak egyik eszköz, de egyelőre nem cél. Deborah tehát elhatározza, hogy neki győznie kell. «A mit a hiúság megkezdett, folytatá a hiúság. Érzéketlen volt Gyulai, érzékenynyé kellett tenni, nem bókolt a szépség bálványképeinek, hódolatra kellett szoktatni: ez a női hiúság észjárása s ez volt Deborahé.» E belső küzdelemben sokszor fellázadt a lány dacza, önérzete, de, teszi hozzá Kemény, «a hányszor föllázadt növekedő szerelme ellen, annál nagyobb erőt adott e parancsoló szenvedélynek, mely semmi jogos alappal nem bírt, semmi közösségből az érzéseknek, semmi összbangzásából a gondolkodásnak nem támadt s mégis zsarnokává vált». Egyszer az, a mint Kemény Deborahnak a hiúságból eredt lelki harczát elemzi, egyike *A rajongók* legérdekesebb részének s méltó párja annak, a mit a *Szeretem és hiúság*-ban kiemeltünk.

VIII.

Mindezeket megfigyelve, méltán mondhatjuk tehát, hogy Kemény a hiúságot, más-más jellemsajátságokkal vegyítve, az emberi jellem lényeges, mondhatni majdnem mindig és mindenütt előkerülő alaptulajdonának tartja; de ennek a jellemvonásnak, mint kiemeltük, némileg szélesebb és mélyebb tartalmát adja, mint általában a közhasználat teszi s e mellett más jellemvonásokkal vegyülve emeli ki s teszi a cselekvés alapjául.

Emberszemléletének e részében csodálatosan megegyezik Bulwer-Lyttonnal, kinél a jellemet rajzoló szavak közül talán egy sem fordul elő gyakrabban, mint a «vanity», úgy hogy majdnem némi egyhangúsággal hat. Vannak regényeiben főalakok, melyeknek legszembeötlőbb jellemvonásuk a hiúság, minők elsősorban Pelham és Devereux, hasonló című regényeinek hősei, de aztán a mellékalakok egész sorát rajzolja e feltűnő jellemvonással. Ezenkívül egy külön jellem- és életrajzot ad *The Disowned (A kitagadott)* cz. regényében e felirattal: «Egy hiú ember története», ki hiúságával szerencsétlenné teszi és halálba üldözi a szeretett nőt. Számos más helyen is kitér e jellemvonás közelebbi fejtegetésére.

Így pl. *Pelham*ben egy helyt így szól: «Mellékesen szólva, honnan van az, hogy a saját magunkban való gyönyörködés a legbiztosabb eszköz arra, hogy valakit megsértsünk?» Ezt hiúságunk okozza, mely elveszi élvezetünket, sőt nyugalunkat s ha az illetőt megsemmisíthetnők, ebben semmi keresztyéni türelem meg nem gátolhatná a legvégsőig hajtott elkeseredésünket. «Egy divatbáb iránt nincs könyörület, egy kaczér nő iránt nincs kegyelem!» «Ők mintegy a társadalom eretnekei, — nincs bűn oly nagy, mit nekik ne tulajdonítának, ők nem követik a többiek vallásos hitét, — ők saját hiúságuk istenségét ültetik a trónra — minden mások igazhitű hiúságait megsértik. Innen a vakhit, a szégyenoszlop, a scandalum auto-da-fé-je. Ah — mi oly kiengesztelhetetlen, mint a hiúság dübe? Mi oly kitartó, mint ennek üldözései? Vegyétek el valaki-

nek vagyonát, házát, jó hírnevét — de hizelegjetekek mindenben hiúságának, akkor megbocsát! Halmozzatok el valakit jótéteményekkel, áraszzátok el a szeretet jeleivel, de ingereljétek önszeretetét, ezzel a legjobb emberből hálátlant csináltatok» stb. S ugyane regényében rajzol egy nagy szerepet játszó alakot Jonson Job-ban. kiről ezt mondja: «Valóban, sohasem volt még ember oly hiú rá, hogy gazember.»

«Ne szóljon nekem senki a kinről, melyet egy alaptalan rágalom okoz, — mondja más helyt; — a hiúság finom bőrének semmi sem oly halálosan érzékeny, mint egy kíméletlen igazságnak reá való alkalmazása.» Devereux azt mondja magáról egy rendkívüli győzelmi ittasság alkalmából: «Elhagytam a termet, alig hallgatva a tetszésnyilatkozatokra, melyektől visszhangzott. Szobámba rohantam s az ágyra dobtam magam az ittas érzélem örületes mámorában, mely mindennel nagyobb elragadtatást okoz, kivéve az első szerelem viszonzását, vagy első hiúságunk kielégítését.» Ugyane műben más helyt azt mondja Aubrey, ki éppen hiúságának való hízélgéssel csábítatik egy borzalmas bűnre, hogy a hiúság a féltékenységgel áll belső kapcsolatban, «a mely talán tőle származik, mint egy gyöngé anyának óriás magzata». Tehát egészben ugyanoly betegség ez, a mint Sennoban rajzolja Kemény.

A *hitagadottban* a hiúságot, mit a moralisták nem tesznek ugyancsak, a szenvedélyekhez sorolja vagyis azt mondja róla, hogy válhatik beteges szenvedélylyé is. Ugyanott Werner festő bukását és halálát mint a megsértett hiúság és becsvágy eredményét rajzolja. «Önhittség, hiúság, túlhajtott önbecsérzet, — mond — mint általában gondolják, bűnhődésük által nevetséges, nem részvétet keltő hatást tesznek; de van az érzésnek egy oly túlsága, mely minket, eredjen bármi okból, akaratumk ellenére részvetre bír.»

Ugyanott más helyt ezt mondja: «A hiúság növekedő és kielégithetetlen betegség; a mi sóvárgásának ma még gazdagságnak látszó, holnap eldobja, mint szegénységet.»

«A hiú ember fő jellemvonása, mondatja alább Talbot-

tal, ellentétben a becsvágyóval és az ő örök gátja, hogy magas, tisztos hirre jusson, az, hogy a hiú a fáradozásnak minden neméért igen gyors jutalmat követel; nem bir évek során át várni, — fokról-fokra fölséges célpontra kapaszkodni; bármit szemügyre vesz, egyetlen fogással kell megragadnia. Ezenkívül egy célra irányzott kizárólagos törekvésre keptelen; vágyainak egyetemessége nem elégszik meg, ha mindent nem nyel el; s így mindig el lesz átkozva arra, hogy erőit elforgácsolja, hogy jelentéktelen játékszereket birtokába ragadjon s hogy azokat az értéktelen gyümölcsöket gyűjtse, melyeket egyetlen nap megérlelhet.»

Nem folytatjuk az idézeteket, melyek könnyen volnának szaporíthatók; mert az világos ennyiből is, hogy itt párhuzamos jellem- és életfelfogásról lehet beszélni annál is inkább, mert Bulwer azon regényírók közé tartozik. kiket Kemény olvasott és jól ismert. Talán Bulwer hatását mutatják azok a költemények is, melyeket Kemény szintén szeretett történeti regényeibe beszöni s ennek nyomát már első, töredékes regényében is megleljük. Ezenkívül is találunk még pár más feljegyezni valót.

Bulwer nem tartozik a nagy írók közé s ezt Kemény bizonyára éppen úgy látta, mint mi. De a mint a regény irodalmi fontosságát, philosophiai alapjait, a-korhoz való hűséget, a kellő beállítást, a jellemrajzot s kivált az utóbbit hangsúlyozza, mindebben megleljük ugyanazokat az elveket, melyeket Kemény is hirdetett irodalmi dolgozataiban.

Általában Bulwer nagyon szerette nemcsak társadalmi, erkölcsi s hasonló tanait, hanem irodalmi elméleteit is regényeibe beleszöni, rendesen oly formán, hogy tanait egymásik személye szájába adja a párbeszéd vagy vitatkozás folyamán. Olykor egész irodalomtörténeti értekezéseket szö müveibe a jellemzés és cselekvény nagy kárára. Máskor regényelméleteit az előszókbán mondja el bírálóival vitatkozva vagy a maga nevében beigtatja őket a regény menetébe. Pl. *A kitagadott* cz. regényében egy helyütt így szól: «A kor erkölcei, a jellemek, melyek a társadalom sajátos tulajdonságai által sajátos megkülönböztető vonásokat kapnak, természetes, bárha megengedjük, nem a legnemesebb

spharái a regényköltőnek. Művészetének legnemesebb feladata a külső viszonyokhoz, melyek minden korszakban változók, azt a belső világot festeni, mely minden korban ugyanaz marad; és a korhoz alkalmazott szabás és ruházat mellett arcképeire rányomni valamit a lélek jelleméből.»

*Pelham*ben egyik személye, Vincent lord, egész értekezést tart a regényről. Elbeszéli vele Bulwer, hogy *Perpignan* hercegnő miként lett hiúságának áldozata s egy estélyen való csillogni akarás miként hajtotta öngyilkosságra. Majd egy estélyre visz, a hol *Scott* regényeire s általában a regényre tereli a társalgást. Itt mondatja *Pelham*-mel, hogy a regényhez a lelki képességek rendkívüli összeműködése, erkölcsi szépség, philosophiai belátás szükséges és nagy célja, hogy ismereteinket az emberi szívről gyarapítsa. «Bárki is nekünk az emberi természetet és fajt szerencsés kézzel pontosabban leleplezi, a tudománynak s éppen ezzel az erénynek a legfontosabb szolgálatot tette, mert minden igazság egyszermind egy erkölcs.» «Én részemről, mondja fejtegetésében, ha regényt akarnék írni, ráadnám magam mindenekelőt az emberek és erkölcsök éles, cselekvő s éber megfigyelésére. Akkor, ha már a világban való működés által a hatásokat megfigyeltem, törekedném otthon az okok nyomára járni könyvek és elmélkedés útján. Csak ekkor s nem előbb, adnám magam a stílus bájára s a külső díszre; sem nem bocsátnám szabadon a kitalálás gyepelőjét, míg nem volnék meggyőződve, hogy sem emberi szörnyeket, sem ferde igazságokat nem alkotok. Az oktatás vagy mulattatás eszközeiül úgy rajzolnám az embereket, a milyenek, sem rosszabbaknak, sem jobbaknak s a morált, mely belőlök következik, inkább tréfa és ironia adja, mint méltóság és komolyság» stb.

Utaljunk még csupán *A kitalálatlannak* bevezetésére, mely egy párbeszédet ad a szerző és *Pelham* közt, továbbá *Clifford* ajánlására, hol azt mondja, hogy regényeket nem azért ír, mert semmi mást írni nem tudna, «hanem mert a regények a legjobbak, a mit csak az ember egyáltalán írhat».

Ez a hely kivált arra vonatkozik, hogy a regényírás,

mint valami igazán kiváló férfihoz nem illő foglalkozás ellen, Angliában is megvolt akkor az az előítélet, mi más-helyt nálunk annál inkább. Emlékezzünk csak báró Wesselényi sajnálkozására, hogy oly ember mint Kemény, kénytelen regényírásra fecsérelni idejét. Akkor írta t. i. Zsibón a *Gyulai Pál* egy részét.

Mindezekben sok rokonságot találunk azokkal a nézetekkel, minőket a regényről Kemény is nyilvánított, de főképen gyakorolt. S éppen itt a jelentékeny különbség. Bulwer ugyanis mindig a jellemrajzot, a lélekelemzést hangsúlyozza, tényleg pedig csak leírt jellemeket, de cselekvényeikben rajzolni nem bírta őket s így mégis elsősorban a regényes kalandok költője maradt.

Ugyanis a regény, mely magába akarja olvasztani a XIX. század óta az összes költői műfajokat, tehát drámát, lyrát, epost, a kötött és kötetlen alakot, a jellemrajzot, compositiót, a művészi előadás minden fokozatát, a mely meg akarja hódítani az összes tudományokat, a történetet, földrajzot, utleírást, az elvont és gyakorlati ismereteket, a philosophiát, sociológiát, a társadalmi összes ismereteket, a természettudományokat, a multat, a jelent és jövőt, a valóságot, tapasztalatot és a képzelet világát, a realitást és symbolismust, a legszélsőbb objectivitást és legszélsőbb subjectivismust, az egész kül- és belvilágot (az ént és nem-ént), mely azt mondja magáról, hogy «nil humani a me alienum puto»: a regény, mondjuk, minden tartalmi és alaki változatosság mellett is alapjában csak kétféle: analytikus, mely a belső élet rajzára helyezi a súlyt és kalandos, mely az események és cselekvények érdekességével kíván hatni.

Nos, Bulwer minden elmélete mellett is elsősorban a kalandos regényt, Kemény az analytikus regényt művelte. Mert Bulwer Le Sage-t vette mintául, Kemény mintái a nagy lélekfestő költők voltak, Shakespeare és Balzac. Bulwer maga nem volt valami mély erkölcsbíró, Keménynél pedig az erkölcs éppen oly súlyos lényeg a mérlegben, mint Kantnál.

A megfigyelésre különösen érdemes azonban, hogy

habár Balzac is nem egyszer rajzolja a hiúságot és becsű-
 vágyat, mégis nála ez csak egyike a számtalan kóroknak s
 nem általános, hanem csak különös jelenség, mint Crevel-
 ben, Rastignacban, Rubempréban s kivált női alakjaiban
 (Chabert neje stb.), de az uralkodó jellemvonás többnyire
 más. Balzac annyi oldalát fogta fel az emberi jellemnek,
 a lélek és érzelem annyi változatait, hogy a hiúság nála
 csak egy rész lehetett a jellemrajzok nagy gazdagságában.
 Ime egyébként pár jellemző mondása a hiúságról is:
 «A misanthropia majdnem mindig egy nagy hiúság egy
 sündisznó bőre alá rejtve.» «A nők előtt az első érdem a
 szerelem. Ha nem bírod szívöket megnyerni, igyekezz meg-
 nyerni szellemöket, nyerd pártodra hiúságukat.» «A becsű-
 letézés alkalmas eszköz, hogy a hiúsággal erényes tetteket
 vitessen véghez.» «Tanácsot adni a hiúság egy ténye.» «Nem
 szeretjük soha azokat, a kik oktatóinkká tolják fel magu-
 kat, mert nagyon sértik apró hiúságainkat.» «Mig ifjak va-
 gyunk, nagyon is balga hiúságaink vannak.» Chabert ezre-
 desről mondja: «A én (ego) gondolkozásában csak másod-
 rendű lesz, valamint a győzelem hiúsága vagy a nyeres
 gyönyöre drágább lesz a nyerőnek, mint a fogadás tárgya.»
 «A mi az erkölcsöket illeti, az ember mindenütt ugyanaz
 mindenütt fönnáll a küzdelem a szegény és gazdag közt, ez
 mindenütt kikerülhetetlen; tehát jobb kihasználónak, mint
 kihasználnak lenni; mindenütt vannak izmos emberek, kik
 dolgoznak és lymphatikusak, kik gyötrik önmagukat; az el-
 vek mindenütt ugyanazok, mert mindenütt az emberek el-
 használják magukat s csak egyetlen érzésük marad meg, a
 hiúság!» «Valószínű, szólék magamban, ez az angyalarczu
 szörny minden lehető eszközzel uralkodik ezen a nőn, u. m.
 a hiúsággal, a féltéssel, a kéjjel, a világ forgatagával.»
 «Ime, . . . az ifjú nők miként indulnak a mélységek felé . . .
 Rohannak oda a hiúság, a gőg vakmerő hangja után, egy
 mosolyban való hit miatt vagy balgaságból, meggondolat-
 lanságból.» «A csalódott szenvedélyek, a megsértett hiúsá-
 gok fecsegők.»

Ily maxima, minőkben Balzac annyira gazdag, hogy
 Barbey d' Aurevilly őket külön gyűjteményben írta össze,

még számos található műveiben elszórva; de ismételjük, hogy Balzacnak emberileg véve bámulatatosan kiterjedt látókörében ez csak egyike az emberi lelki kóroknak s korántsem a legfőbb.

IX.

De a rögeszme és néhány esetben a mindent magával ragadó szenvedély rajzában maga Kemény vet föl egy másik kérdést, azt, hogy a szükségszerű tények és viszonyok hatalma közt milyen a szabad akarat szerepe? Ez a kérdés a Kemény világnézetének egy másik nevezetes oldalát világítja meg.

Gyulai Pál lelki harczeitől szólva, hogy vajon tegye-e azt az elhatározó lépést, mely Báthori Boldizsárt a körülmények összeműködése következtében, Senno feláldozásával, bűnre, illetve lázadásra bírja s ekkor vesztébe juttatja, Kemény a következőkben rajzolja lelki vívódásait: «Ixion kerekéként forgott elméje; mert örökké azon hithez érkezett vissza, hogy egy vad fatalismus uralkodik tetteink fölött.» Gyulai, folytatja Kemény, Svetoniust olvasván: «úgy rémlék, mintha csak épen most látná át, hogy az erényt az aljasságtól csupán körülmények választják el.» Gyulai naplójában pedig alább mindegyre előfordul ez a végzetes szó: a sors. «Talán nincs a Vaticánnak oly könyve, melyből én most mást olvashatnék, mint e szót: sors!» «A színműnek, mely több mint ötezer év óta ismételtetik, neve — a sors.» «S tehát a bölcsesség és történelem, az elmélet és tapasztalás alapja: nem sorozni bűn és erény neve alá a tetteket, száműzni a tulajdonítást és az események szülőházára fölírni az igazi címet: sors.» «Átkozott légy sors!» — kiált fel Gyulai.

És Kemény valóban Gyulainak alapjában nemes érzéséből fakadt, végzetes és bűnös elhatározását a viszonyok által rákényszerítettnek rajzolja. Más helyt is fölveti e kérdést: «Az életpálya homályos légkörében a szabad akarat győz-e vagy a sors?» Ő maga feleli: «A végzet soha egy martalékot sem bocsátott el.»

Kemény műveiben nem egy helyt találunk hasonló el-

vekre. Elemérrel azt mondatja *A rajongókban*: «Helyzetünk által gyakran elítéltetünk: helyzetünkben van sorsunk és bűnünk.» Jenő Eduárd, mondja Kemény a *Ködképek a kedély láthatárán* regényében, oly «történeteket beszélt, melyekben az ember kajánul rontotta el sorsát, vagy az embert sorsa, oly történeteket: melyek által a szerencsétlenség nevetségesnek, a szerencse szánalomra méltónak és az élet egy örültházban készült drámának tűnt fel.»

Izabella egy helyt így szól: «Mindenesetre csodálatos játékot üzött velem a sors. S megvallom, ha jámbor szüleim a járással együtt nem tanítottak volna az igaz hitre, még most is arra az ötletre jöhetnék, hogy a sátán nagyobb részt nyert a világ ügyeinek vezetésében, mint a szent könyv állítja.» «Sorsunknak engedelmessé vágyunk teremtve», mondja ugyanő.

Ezt a világnézetet egy pár más egészíti ki, melyekre nézve szintén néhány idézetre vagyunk ráutalva; mert mint természetes, Kemény szavait fontosabbnak tartjuk ez esetben, mint bármely magyarázatot. «Ha szívünkbe oly eltökélés szállott, mondja Gyulai naplójáról elmélkedve, mely kedélyünkkel és cselekedeteink addigi formáival ellenkezik ugyan, de a viszonyok által ránk kényszerítették s valami uralkodó hatalomtól nyervén istápot, némileg csakugyan jellemünk alapszerkezetéből foly; — ha bünt kell merítenünk, épen azon kütföből, honnan mostanig erény serkedett és vágyaink, melyek eddig örökké szelid szellemekkel társalogtak, rögtön egy démonnal találkoznak s ennek is szintén értik csábját, mint amazoknak fölfogták volt ígéreteit: természetes, hogy az életnek ily napfordító pontján, mi mások számára alig létezőnk, dolgainkat gépíleg teljesítjük, lelkünk nincs jelen sem kötelességeinknél, sem szórakozásaink alatt s ha a zajló világ körülünk zsidong s magányunkba visszalépni tilt, szenvedélyünket eltompult keblünkbe zárjuk s mindig az utolsó hangulatnak, melylyel küzdünk, neszével tartjuk ébren, hogy az elhagyatás óráiban, virrasztásaink közt, a megszakított fonalszálakon szőjje tovább gyötréseit.»

«Ah, a bűn és erény két világhajós! — kiált fel

Gyulai. — Egyik mindig keletre röpíti vitorláját, másik örökké nyugotra. S ki hinné, hogy a két vándor még valaha összetalálkozik; mert híven követi pályáját?»

Végre midőn Gyulai már elrendelte Senno megöletését, Kemény így folytatja lelki állapotának rajzát: «Midőn már tervének végrehajtását hitte, midőn többé nem kételkedett a Márkházyhoz küldött gyűrű eredményében, rögtön hideggé, komorrá, makacssá, átalkodottá lőn, nem örvendett s nem érzett fájdalmat semmin, magát gépnek tartotta. mely halálos golyókat szór, a nélkül, hogy ha egyszer megindította, föltartóztathassék s a nélkül, hogy a tulajdonostól széttörve vagy híven óvatva, érezhessen valamit az apró gond vagy rongáló szeszély miatt. Ily tulajdonosnak képzelte személye fölött a sorsot.»

Gyulai sorsán — mond Kemény — «átokként függött a keresztre tett eskü s az abból folyt ballépés». Az ő «szörnyű tette a halának ábrándjából folyt. a félreértett kötelességnek volt ballépése».

Latzkó István *A rajongókban* azt mondja nejenek: «Mit tudja a te tapasztalatlan szíved, Klára, hogyan támad a bűn s hogyan szívta a táplálékot gyakran épen azon nedvből, melyből a büszke erény virít? Engem még senki sem vádolhat, bízzuk a bölcsekre a szabadakarat felőli hiú okoskodást.»

Martinuzzi, mint már fentebb idéztük, más okból, de itt újra szükségünk van e pár sorra, így elmélkedik politikai csalódása felett: «A ballépésekből támad a megtorlás. A bűnt az Isten megbocsáthatja a gyónónak és bánkódónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek s természetükben fekszik a kérlelhetlen boszúállás.» «Uram! szabadíts meg a kétkedéstől, mely az eretnokség kezdete! Ne hagyj sötétebb ösvényre tévedni, mint a hol szemem a köd és homály mellett is észreveheti a ballépésekre tátongó mélysegeket, melyeknél balál és kárhozat vár ránk!»

«Mindnyájan a sors kezében gépek vagyunk», mond Terényi Kolostorynak a *Férj és nőben*, midőn Kolostory magát gépnek nevezi.

— «De — feleli Kolostory — a gép egy szétpattanás

által gyakran zúzta szét a gépész kezét.» «Ah, Albert, mondá mosolyogva Terényi, a miről te most gondolkodol, az tisztán hittani kérdés, mert a végzet és a szabadakarat közti viszonyokra vonatkozik.»

— Én mathematicainak tartom, — felelt Kolostory. — Hiszen épen arról gondolkozom: hogy hol van azon archimedesi pont, melyről egy lábrúgással az egész erkölcsi világot helyéből kimozdítani lehet?

— Ezt könnyen megmondbatom.

— Hol van tehát?

— Szenvedélyeinkben, Albert! — válaszolt Terényi.

«Oh! az ember gyarló teremtés, mikor imádkozik vagy vétkezik egyaránt. Minden csak máz rajtunk, mely gyöngeségeket von be. Bűneink nagy része túlhajtott erény; erényeink nagy része magát ki nem nőtt bűn.» Így elmélkedik Florestán a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben. S ugyancsak ott mondja Kemény: «Mily közel valek oly gyöngédtelenség elkövetéséhez, mely Czeczilt hallatlan zavarba hozza! pedig ő ártatlan; de a nők sorsa, hogy gyakran egy balesetet inkább szégyeljenek, mint egy bűnt. S mily nyomorult jelleművé vált a különben derék Florestán egy véletlen miatt, mely az ő hűtlensége által idéztetek elő s mily szerencsétlenné lőn Czeczil, a hűtlen nő, az ártatlan tévedő.» Mindez miért? Mert «mint a napfogyatkozás, mely a végítélet félelmét veti a lélekre, előállott egy sötét félóra, hol két könnyelmű ötletből az önvád, a bűn, a földült élet furiai — a sötétség és alvilág gyermekei rajzottak szét...»

Mikes Jánost (*Az özvegy és leánya*) «egy gondatlanul kimondott vélemény a nőrablásról», melyet végrehajtott testvére érdekében, önmaga ellen, tette szerencsétlenné Tarnóczi Sárával s egész környezetével együtt. «Az élettörténet végzetes iránya e tartalmatlan nagylelkűséget szigorúban szokta büntetni e hűtlenségnél. Általában lengeségünk azokon, kiket szeretünk, kisebb sebet tud ejteni, mint rosszul alkalmazott erényünk. A szerencsétlenség magva nem mindig a bűn s a bűnnek társképe a rossz tapintatú jóság.» «Kicsiny dolgokból születnek többnyire a nagy események»,

jegyzi meg Kemény egy más helyen, melyre nem egyszer visszatér. Szintén már *Izabella királyné és a remete* regényében mondatja Gyulával: «Minden erény legfeljebb kísértés által még ki nem fejlett bűn». És Gyulában is épen azt rajzolta volna, hogy a körülmények sajátos, végzetes összejátszása, «a viszonyok hatalma» miatt hogyan fejlődik ki a félreértés által a bűn, mely Martinuzzi halálát s a maga elkárhozását idézi fel.

Mindebből Kemény regényei alapján a következő tanok vonhatók el:

A sors épen oly döntő, sőt igen gyakran döntőbb szerepű életünkben, mint szabadakaratumk. A szabadakaratumk tehát legalább oly arányban, mint a hit tanítja, nincs döntő befolyása tetteinkre s tehát lényegesen korlátolt.

A bűn és erény legtöbbször egy forrásból támad. A bűn gyakran nem egyéb, mint az erény túlzása s az erény gyakran nem más, mint a kísértés által ki nem fejlett bűn.

Szerencsétlenségünk legtöbbször ballepéseinkből következik, könnyelműségünk következménye.

Kicsiny dolgoknak, félreértésnek, rosszul alkalmazott jóakaratumk eredményei épen oly végzetesek lehetnek, mint a szándékos bűnök s hibáink, gyarlóságaink épen oly veszedelembé sodorhatnak, mint rögeszméink vagy szenvedélyeink, a végzetes körülmények közbejátszása által.

Itt újra párhuzamos tanokra akadunk Bulwernél, a ki Arammal ezt mondatja: «A tudósítás (tudniillik, hogy örökölt) mint mennyköcsapás ért. Ha csak három rövid napot vártam volna! Nagy Isten! midőn ezt hírül adták, úgy rémlett, az ördögöket hallom, hogy kinevetik a bolondot, a ki bölcsességével dicsekedett! Ne beszéljeteK nekem többé a mi szabad akaratumkról — mi csak egy megingathatatlan örök kényszer eszközei vagyunk — előre kijelölve sorsunk számára — egy kerékhez kötve, mely minket tovaöördít, míg arra a pontra ér, a melyen szétroncsoltatunk! Vártam volna csak három napot, három rövid napot! Bár csak egy álom küldetett volna rám, bár csak szívem kiáltott volna fel bennem: — «Te hosszan szenvedtél, tarts ki mégis!»

És alább ezt írja Aram: «Mint a madár vergődik a hálóban, mint a nyúl ide-oda ugrik üldözői elől, csak hiában küzdöttem, csak erőtlenül harcoltam egy ellenállhatatlan végzettel. Jegyezze meg ön, hogy mily csodások a sorsnak összetalálkozásai, a sorsnak, mely intéseket ad s elveszi az erőt, hogy engedelmeskedjünk nekik — ennek a haszontalan prófétának — csejt vető ellenségnek.»

Igaz, hogy az előbbi helyhez Bulwer csillagot teszen és a jegyzetben azt fejtegeti, hogy ez téves nézet; mert hiszen épen a körülményeknek őt az erényben kellett volna megerősíteni. Ez igaz. De kérdehetjük tőle, mért rajzolja regényeiben, noha felületesebb indokolással, mint Kemény, mégis mindegyre a körülményeknek e végzetes befolyását a jellemre és cselekedeteire?

Ugyanezt például oly arányban rajzolja *Pelhamban* a Glanville sorsában, tudniillik a «körülmények borzalmas összetalálkozását», hogy ebből magyarázza Glanville szövetkezését egy gazemberrel s későbbi gyilkossal, a ki őt csaknem végzetes romlásba taszítja s majdnem vérpadra juttatja.

Devereuxben az egyik főszereplőt mutatja be mint olyat, a ki az akarat szabadságában nemcsak physikailag, hanem erkölcsileg sem hisz. Devereux egy alkalommal Desmaraist olvasmányba merülve találja. Leibnitz *Essai de Théodicée* című műve ez, mely a kényszerűséget tanítja, tudniillik az akarat szabadság hiányát, melyből következik, hogy «mi a fatum tárgyai és játékszerei vagyunk s hogy ennek örökké tartó láncza lekötve tartja még azt a hatalmat is, mely teremt, ép úgy, mint a teremtett dolgokat.»

Végre Clifford egy bűnös és megjavított élet végzetes tapasztalatai alapján, mikor kifejlődött már benne legszembetűnőbb jellemvonása, az elnézés, fő meggyőződését e szavakba foglalja: «A körülmények szülik a bűnt! kísértünk meg, hogy a körülményeket megváltoztassuk és megjavítsuk, mielőtt kikelünk a bűn ellen.»

Nem folytatjuk tovább Bulwer alkalmi fejtegetéseit, melyeket legjellemzőbb formában kivált Desmaraist szájába ad, mert hiszen a szabadakarat állítóinak és tagadóinak

vitája oly régi, mint maga a philosophia. Bulwer e tanokban Leibnitzra és Spinozára, Kemény Gyulai Pál jellemének rajzában Pomponatiusra hivatkozik, kinek tanait, mint-hogy nevét «Pomponace» nak írja, világos, hogy francia forrásból ismerte, még pedig hihetően Bayle művéből s a *Dictionnaire des sciences philosophiques*ből. A Pomponatiusra hivatkozás itt természetes, mert Gyulai csak ennek műveit ismerhette a három közül s az ő tanaiban ez feltűnő helyet foglal el.

Kell-e mondanunk, hogy Balzacnál is nagy helyet foglal el e tannak nem annyira fejtegetése, mint a jellemekre és az élet mechanismusára való alkalmazása? «Az élet nem egy gép-e, mondja *Gobseck*ben, a melynek a pénz adja a mozgást? Tudjátok meg, az eszközök mindig össze-zavarodnak az eredményekkel: sohasem fogjátok elkülöníteni tudni a lelket az érzékektől, a szellemet az anyagtól. Az arany a ti mostani társadalmaitok spiritualismusa.» «A körülmény tesz mindent», mond egyik aphorismájában, melyet így formuláz a *Père Goriot*ban: «Nincsenek elvek, csak események vannak; nincs törvény, csak körülmények vannak.» Máshelyt viszont így szól: «Nincs abszolút erény, hanem körülmények.» S végre *Pierrette*ben olvassuk: «Ennek a morálja az, hogy az ördög minket mindig egy jó tettért büntet meg.»

Balzacnak e nézetei, melyek, mint látjuk, a Kemény nézeteivel szintén megegyeznek, kevésbé fontosak itt, mint az a művészi eljárása, melylyel a nagyobb hatást tette Keményre, t. i. a mint a szabadakaratnak korlátozását rajzolja a körülmények, a szenvedélyek, rögeszmék, önérdek s más rugók által, a mit már föntebb részletesen előadtunk.

Az eszmék leszármazását nyomozni és szabatosan megállapítani az irodalomban nagyon nehéz; mert nemcsak a természet végtelen, hanem az eszmék látható birodalma, az irodalom is. Azonban, ismételjük, Kemény Bulwert és Balzacot kétségtelenül ismerte s gondosan olvasta, mindkettőt pár helyt idézi is műveiben. Bulwer olvasását nemcsak az ebben a tanulmányban felhozottak igazolják, hanem több más rokon-gondolat is, némely közös vonás a regény szerkesztésében.

minők a szétágazó, párhuzamos cselekvények, a szövegbe önalkotta költemények beiktatása, a több kisebb könyvre beosztás kedvelése, a változatos színhely, a mi utazásaikkal áll kapcsolatban, mindkettőnek kiterjedt olvasottsága s ennek az irodalmi és tudományos vonatkozásokban felhasználása, s stylus rendkívüli tömöritsége és sajátossága s más hasonlók. Balzacról pedig Gyulainak nem egyszer mondta, hogy a kor legnagyobb festője s a legnagyobb regényíró. Ha valaki meg akarja ismerni a francia társadalmat, erre Balzac olvasása a legalkalmasabb. Ő Balzacot tehát, a mint természetes is, többre tartotta, a kire egyébként a jellemalkotáson, kivált a női jellemek éles megfigyelésén, bizonyos érzéki hajlamon, az oktató, magyarázó elemen kívül, mely kivált első regényeiben felötlő, még az a külső körülmény is emlékezteti, hogy mindketten éjjel szerettek dolgozni, a mivel együtt járt a feketekávé mértéktelen fogyasztása.

De visszatérve a főkérdésre, Pomponatusnak valóban egyik főtárgya volt annak a viszonynak taglalása, mely az isteni előrelátás, erkölcsi szabadakarat s a fatum közt van. (*De Fato* cz. műve.) És fölveti a kérdést: ha az ember nem szabad, hanem egy hajthatatlan fatum rabszolgája, felelős-e? erényei és bűnei beszámíthatók-e? Erre pro és contra felsorolja az addigi nézeteket. Ő maga nem nyilatkozik tagadólag a morális szabadságról, hanem skeptikus marad. Határozott megoldást, kivezetőt e labyrinthusból nem talál, hanem megnyugszik a katolikus egyház tanában, mely mindkettőt elfogadja, t. i. az isteni gondviselést s az akaratszabadságot egyaránt. Ezt az utóbbit Calvin a praedestinatió tana szerint, mely nem azonos ugyan a determinizmussal, de eredményeiben mindenesetre rokon vele, jó részben elveti. Egyébaránt az akaratszabadság kérdése mindmaig a philosophiai és theologiai kutatás és elmélkedés egyik legnehezebb problémája.

Az újabb philosophusok közül kivált Leibnitz és Spinoza tana ismert. Spinoza elismerve azt, hogy az öntudat az embert bizonyossá teszi erkölcsi szabadságáról, e mellett a tudatos és öntudatlan elhatározó tényezőknek oly erőt tulajdonít, hogy a végzetszerűség legszélsőbb következtetéseit

vonja le belőlök. Leibnitz meg az akaratot az egyetemes okkapcsolat törvénye alá vonván, azt mondja, hogy az akaratot mindig bizonyára az utolsó legerősebb ok határozza meg. Innen tőle kapta nevét a determinismus. Mint-hogy azonban minden monad jelen állapotát megelőző állapota határozza meg, tehát minden tett is az összes megelőző állapotok eredménye. Más szóval: akarat nincs indítékok nélkül s az akarat mindig a legerősebb indítékot követi.

A philosophia mai állása szerint az akarat morális szabadsága kétségtelen. Ez örvendetes. Mert töröljük el az akarat morális szabadságát s eltöröltük a költészetet.

A morális szabadság lényege az, hogy az ember két lehetőség közül szabad választása szerint határozza el magát egyikre vagy másikra. Ez az az alternatíva, mely örök tárgya marad az ember küzdelmeivel foglalkozó költészetnek. Az akarat, mely elmélkedik, elhatároz és szabad, a mely felelős: ez teszi a személyiséget, a jellemet. És ilyen akarata csak az embernek van.

Ez igaz. De hát a költészet a maga nagy feladataiban rendesen éppen azokat a korlátokat rajzolja, melyek az akaratí elhatározást bizonyos irányba szükségkép terelik. Az bizonyos lélektanilag, hogy indokok nélkül soha sem cselekszünk, legyen ez indok önmagában tekintve külső vagy belső, fontos vagy lényegtelen. Az is bizonyos, hogy a legfontosabb indokok szerint cselekszünk; de hogy nekünk és nem abszolút értelemben, melyek a legfontosabb indokok, azt szabadon határozzuk meg. Bármennyire folyjanak be rájuk a véletlen körülmények, a végzetes összetalálkozások: az elhatározás a lélekben s nem a lelken kívül történik. Ez indokoknak a jelentőséget tehát mi adjuk. De minthogy lélektanilag az indokok e merlegelése jellemünkből foly, melynek szabad uralmat adhatunk is, nem is: kérdés, mikor van jellemünk oly helyzetben, hogy elhatározása csak egy irányú lehet? Felelet: ha korlátolva van. És mi korlátolja ezt a szabad mérlegelést? Felelet: főleg indulataink, rögeszméink, szenvedélyeink. Elismerve tehát az akarat morális szabadságát, mégis e korlátjai nélkül szintén

nem volna költészet, mert hiszen a bölcs, a semmi által nem korlátolt ész megszabhatná nem a legfontosabbaknak látszó. hanem mindig csupán a morális indokok követését.

Ezt tartja Kemény is. Ebben van kifejezve az ő művészi felfogása is vagy ha úgy tetszik, tana a szabadakaratról, a mi bizonyára teljesen helyes, főképen helyes azon tér szempontjából, melyen ő mozgott művészi jellemrajzaival.

Mert hiszen nem kell deterministának lenni, hogy belássuk, mely szerint az emberi akarat nem absolute szabad. Teljesen, philosophiailag szabad csak az Isten. Az ember tehát csak úgy lehet szabad, mint ember s nem mint Isten. Az emberi morális akarat physikai, értelmi, erkölcsi és érzelmi feltételektől függ. Ezért ugyanazon alternatíva elé állítva, minden ember másként határoz, de mindenesetre jellemének megfelelő más-más indokokból s ugyanaz az ember is másként határoz más élet- és történeti korban, más környezetben, más körülmények közt. E mellett nincs mindenki-ben egyenlő mértékben kifejlődve az erkölcsi szabadság öntudata. A nagyobb értelmi erő, a kifejlettebb öntudat, a magasabb rendű állami és társadalmi intézmények, megtisztult bölcsesség emelik az erkölcsi szabadság lehetőségét s minden ezekkel ellenkező apaszthatja. De ismételjük, Kemény kiválóan a rögeszme, szenvedély vagy viszonyok hatalma által korlátolt akarat elhatározások végzetességét rajzolja. Más szóval a morális szabadakarat e korlátait mint természeteseket tünteti fel s ez felfogásának bölcselmi és művészi alaplényege, melyben a morális szabadság s a viszonyok hatalma oly mérlegen fekszenek, mely az utóbbi felé hajlik le amannak rovására.

Felfogásának egyéb részei, tanai az erényről és bűnről, továbbá nézete azon aránytalanságról, mely szerint gyakran a ballépések, tévedések, rosszul alkalmazott jószág végzetesebben sodornak a romlásba, rettentőbb eredményűek, mint magok a bűnök, vagy a mint ő mondja: «azon szerencsétlenség, melyet tetteink okoznak, nem mindig mérfoka aljasságunknak és egy veráztatott kéz sokat különbözik a másiktól,» — mindez az ő történelmi tanulmányain és élet-

tapasztalatain alapszik és azt mutatja, hogy ő nem pessimista volt, hanem skeptikus, a mivé élettapasztalataink többnyire tenni szoktak.

És ez őt élesen elválasztja Balzactól, a ki az embert valóban egy pessimista szemével látta és ezért nagy mértékben undorítónak rajzolja. Balzac azt hiszi, hogy az ember alapjában gonosz, a ki általában nem igen képes érdek nélkül cselekedni, a kit ösztönei, sóvárgásai, bűnei, rögeszméi, szenvedélyei, kapzsisága, pénzsóvársága, az auri sacra fames és általában önzése vezetnek s talán innen az a keserű gyönyöre, hogy gazembereit annyiszor sikerhez juttatja.

Kemény rajzol rossz, önző, gonosz embereket, de nem hiszi, hogy az ember alapjában rossz s éppen ezért hisz a megtisztulásban. Ő az embert nem veti s nem utáltatja meg, Kemény a sors, a viszonyok és saját gyengeségei alatt nyögő, szenvedő embert sajnálja s mély emberi és költői részvéttel kíséri. Nem csak a pokol felé visz az ő alakjainak útja, hanem a mennyország felé is. Ő egész életén át viselte néhány, már fiatal korában elvesztett illúziója gyászát; de soha sem hitte, hogy joga van az egész emberiséget és az egész életet elítélni, vagy sötét szemmel nézni. Ezért is hangsúlyozza oly feltűnően a tévedések nagy jelentőségét s a viszonyok hatalmának végzetes befolyását.

Ezért van műveiben sok vigasztaló és fölemelő mozzanat is és a komor világnézletet nem egy derű enyhíti meg. Az igazság nem mindig győzetik le, a jóság nem mindig kénytelen kétségbeesve sírjába temetkezni. A lélek néha boldogan érintkezik a földinél magasabb lényekkel az ismeretlen utáni vágyakozásban és sóvárgásban. És habár az emberi tragikum iránti szeretete s ennek rajzolásában bámulatatos ereje megszabta műveinek irányát, nem zárkózik el annak rajzától sem, a mi az életben a szerencsés kifejlést lehetővé teszi s bemutatja azt, hogy a megnyugvás, egy jól teljesített kötelesség tudata megvigasztal az életharcban való legyőzetés után, egy nagy kiábrándulás kibékít a lehetőségekkel, a könnyekkel megfizetett öröm mégis csak öröm volt. Így ha nem is vidám a vég, de egy

méla accordban, az idők hatalma által legyőzött ember fáj-
dalmas melancholiájában megnyugvást csepegtet az olvasó
lelkébe.

* * *

Ezeket kívántuk ez alkalommal erről a rendkívüli szel-
lemről elmondani. Mi érezzük legjobban, hogy e kép nem
teljes s műalkotási módszerének több részéről nem szólot-
tunk; de először nem akartunk kimerítőek lenni, másodsor
nem is tartottuk szükségesnek, mert emezekről már sokszor
s nagyon helyes szempontból volt szó irodalmunkban.
E lapokon kivált azt kívántuk kimutatni, hogy Keménynek,
mint minden kiváló szellemnek, logikus világnézlete volt
úgy az élet és társadalom felfogásában, mint művészete
gyakorlatában. Ez utóbbi húsz éves regényírói pályáján úgy
stylban, mint eljárásában változáson ment át, de lényegé-
ben ugyanaz maradt. De ha mindezeket részletesen kifej-
tettük volna, még akkor is kérdés, hogy birtunk volna-e
mindenben teljesek lenni.

Mert mit is mond a költészetről Kemény?

«A költészet — mondja ő — az opál tulajdonával bir.»

«Az opálban minden ékkövek színe rejlik: a gyémánt
kristályfénye, a rubin vérlángja, a smaragd reményzöldje,
a topáz zóldsárga borúja, az amethyst viola csilláma, a
gránát bibora, a berill haragos tengerszíne és a turmalin
villanyos szürkülete. Vedd kezedbe s el fog ámitni változa-
tosságával. Forgasd és rajta átköltöznek a színek: még
szögletén virit a remény zöldje s már lapján a félelem vagy
halál sáppadtsága ül; itt a gyémánt szűz könnye reszket s
mellette bosszús szenvedélyként a rubin vércseppje ég; ott
enyhe égkárpitot vont a zafir, de fölötte átsuhan egy vakító
fény villáma; most uralkodnak a külön színek, majd össze-
vegyültek és felolvadnak. — Ez az opál.»

«És a költészet? Ah! belőle szintén visszatükrözik a
világszenvedély, világöröm és fájdalom színösszvege! Min-
den fény és árnyalat, melyet a jellem erélye vagy visz-
onyok hatalma az emberkebel aknáiból az élet láthatárára
von, megtalálja a költőnél társképét, utánnymatát, ismét-

léseit. S miként kedélyét a képzelődés Isten-keze forgatja, azon átsugárzik Leviathán égő koronájának és a kerubin szárnyának, az égnek és pokolnak fénye. Az indulatok, vágyak, aggályok, remények, törekvések, közvetítve s átalakítva az egyéniség és jellem által, nem vonulhattak úgy el a múlt századok és jelenkor színpadán, hogy hasonmásukat ne varázsolhatná elő a szépirodalmi mű. céljai szerint élet-hűn vagy eszményítve.»

És ha ez így van s ebben nem lehet kétség, csoda-e, ha nem is birtunk volna kimerítők lenni? De az akarat megvolt, hogy a legjobbat adjuk s a legtalálóbbat abban a körben, melyet fölvtünk. Ha nem birtunk is méltók lenni ehhez a költészethez, legalább méltók akartunk lenni jószándékunkhoz. Végül azzal az óhajtással zárjuk be, hogy ha igaz az, hogy az érdemnek nincs halála, vajha gondolna rá ez a mi feledni siető nemzetünk, hogy Keménynek valahol a hazában, de első sorban Budapesten szobrot emeljen.

FERENCZI ZOLTÁN.

SÁGUNA ANDRÁS.

Első közlemény.

Az 1848 9-ki mozgalmaknak ezt a nevezetes alakját a maga valóságában még senki sem mutatta be a magyar közönségnek. Pedig majdnem döntőleg hatott az akkori eseményekre, nem csak azért, mert a románságot a bécsi zsoldba szegődtette, hanem azért is, mert az orosz segítségért ő folyamodott a bukaresti orosz katonai parancsnokságnál, a minek eredménye volt az orosz csapatoknak Erdélybe való bevonulása.

Ezt a férfit a karlóczi szerb egyház küldötte be Erdélybe g. kel. püspökhelyettesnek. A román egyházi körök idegenül fogadták, mert alig tudott valamit románul és szerb agensnek tekintették, a kinek hivatása volna az erdélyi román egyházat végképpen a karlóczi szerb egyházba beolvasztani. Már első miséje alkalmával Nagyszebenben, néhány egyházi éneket (*Mărire . . .*) szerb nyelven énekeltetett, a mi annyira visszatetszett, hogy sokan a román hívők közül eltávoztak a templomból.

Görög volt a szó valódi értelmében, ravasz és alkalmazkodó; gyűlölködő és zsarnok, önző és kapzsi, a ki kezdetben a magyarok szolgálatában képes volt bármily szolgálatra is, hogy a magyarok bizalmát a maga számára megnyerje és biztosítsa. Aztán a magyarokat rútul megcsalva árulóként a bécsi kormány bűvös körében élt, felhasználván minden alkalmat arra, hogy a magyar államot darabokra törje, hogy a magyar nemzet soha többé fel ne támadhasson.

És a mikor az önkényuralom megdőlt s a magyar alkotmányt 1867-ben visszaállították, a helyett, hogy bukkott emberként félreállott volna, ismét előtérbe tolakodott;

résztvett a koronázáson és csinálta volna tovább a jó magyar politikát, csakhogy a magyarok nem állottak vele szóba, a román politikusok pedig egyszerűen, mint alkalmatlan idegent, félre lökték s kimondták a passivitást. Így tehát, akarva nem akarva, Ságuna 1868-ban a politikáról lemond, megrakodva egy csomó osztrák érdemrenddel félre vonul s csalódottan meghal 1873-ban, anélkül, hogy a románság számára a bécsi köröktől valami lényegest kivívott volna.

Ezt a férfiút akarom én a magyar közönségnek a maga valódiságában bemutatni.

Munkám megírásánál leginkább a következő műveket használtam föl: Tulbure Gh.: *Activitatea literară a metropolitului b. de Șaguna*; Popea Miklós: *Memorialul metropolitului A. baron de Șaguna*; és *Vechia metropolia orthodoxă română a Transilvaniei*, Nagyszeben 1870; *Lupaș Jon monographiáját Ságunáról*, az 1909. évi százados emlékünnepegy iratait és közleményeit; Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések, Szabadságharcunk és a dákoromán törekvések* című nagybecsű munkáit.

I. Ságuna András a magyarok szolgálatában.

Ságuná-nak írjuk magyarosan, mert a neve így fordul elő minden iskolai bizonyítványában. Mint nagyszebeni püspöki helynök így írja alá a nevét minden felterjesztésében, csak azután, a politikai viszonyok megváltozása után tartotta illőnek nevét németesen Schaguna-nak írni, a mi a román világ beálltával ismét etimologikus írásban Säguna-ra, majd phonetikus módon Șaguna-ra változott.

Voltak és vannak még ma is olyan románok, a kik nem tudtak és nem tudnak megállapodni nevük leírásában. Egy jeles férfi a szabadságharc utáni időknek negyvennyolczban Mészáros, majd Fleischmann, végre Macelariu volt, a szerint, a mint a körülmények hozták magukkal. Erősen jellemzi ez a körülmény a nevek tulajdonosait, mert jellemük is éppen ilyen hullámvázson ment keresztül. Voltak tehát először magyarok, azután németek és végre

románok, még pedig nemzeti nagy férfiak, a kik ebben a minőségükben élő példát statuáltak, miként és hányszor lehet a szint változtatni. Mennyi torturán ment keresztül régebben a román, míg annak tudatára jutott, hogy ő valóban román.

Ságuna András Miskolczon született maczedon-román családból, 1809. évi január hó 1-én. Atyja kereskedő volt, a ki gyermekeivel együtt áttért a róm. kath. vallásra. Az anyja szerb származású (a Grabovszki családból való) szívesen ragaszkodott a gör. keleti ritushoz s egyetlen vágya volt, hogy a nevéről elnevezett Anastasius fia a kalugyeri pályára lépjen. Rá is vette őt, hogy a róm. kath. vallásról a gör. keletire térjen vissza. Anastasius Miskolczon, majd Budapesten tanul, a budapesti egyetemen philosophiát és jogot hallgat, 1826 január 29-en anyja unszolására vallást változtat, 1829-ben Verseczre megy a theológiára. A szerb metropolita, Stratimirovics István, Karlóczára hívja meg theologiai tanárnak, ebben a minőségében a metropolitának egyuttal titkára lesz.

A fiatal pap 1833-ban lép a kalugyerek közé, a mitől kezdve, mert tanulmányaiban kortársait felülmulta, gyorsan haladt előbbre és előbbre. Mint kalugyer leteszi az Anastasius nevet s felveszi az Andrást, 1838-ban püspöki helynök, 1842-ben Hopova-kolostor archimandritája, 1845-ben a kobili-kolostor főnöke, az újvidéki egyházmegyében. Ebben az évben meghal a nagyszzebeni gkeleti püspök, Moga László, és helyébe 1846 január 27-én a kobili archimandritát küldik ki püspöki helynöknek. illetőleg generális vicáriusnak.

Már csak az eddig előadottakból is láthatjuk, hogy Ságuna Andrásnak egészen magyar műveltsége volt. Katholikus szellemben nevelkedett s csak a verseczi papnöveldeben kezdett megismerkedni a gör. keleti egyház szellemével, a melynek később oly kitartó bajnoka volt.

Az is kétségtelen, hogy Ságuna a verseczi papnöveldeben a szerb egyházi érdekek lelkes hívének mondotta magát és a szerb-barát érzelmeivel annyira kitűnt, hogy a szláv egyházi főméltóságok minden állásra hivatottnak találták. Ságuna kitünően beszélt szerbül és ezen a nyelven

sokszor prédikált. Tehát Ságuna a körülmények szerint nagy alkalmazkodó volt s erős kitartással mindig az előjárók bizalmát kereste, hogy azzal megélhessen, vagy hogy azzal visszaélhessen. A szerb nemzeti egyháznak és előjáróinak Ságunával nem az volt a céljuk, hogy megteremtsék vele az erdélyi román önálló és független görög keleti metropoliát, hanem az, hogy Ságuna furfangjával és ügyességével az erdélyi gör. keleti egyházat a szerbekébe egészen beleolvasszák. Ezt a célt könnyen gondolták elérhetni, mert Ságuna szerb érzelmeiben feltétlenül megbiztak, más oldalról Ságuna állítólagos román nemzeti-sége maszlagul szolgálhatott az erdélyi egyház intéző köreinél.

Az erdélyi románság, a mely 1697-ig a gyulafehérvári gkeleti metropolita egyházi hatósága alatt állott, a Rómával való egyesülés után két részre szakadt. Illetőleg az egész erdélyi románság 1697-ben Teofil gyulafehérvári gkeleti metropolita, illetőleg Atánáziusz alatt az 1700-ban szeptember 5-én kelt áttérési okmány szerint a római egyházzal egyesült, kiköt magának bizonyos dolgokat. Megszűnt tehát a gyulafehérvári gör. keleti metropolia, mert a hívek áttérésével az gör. katolikus metropoliává változott.

Voltak ugyan elégületlenek, a kik mindenképpen tiltakoztak a Rómával való egyesülés ellen, sőt támadtak egyes izgatók is, Sofronius, Visarion, Czirka és mások, a kik mindenképpen s minden fegyverrel bujtogatták a kételkedő népet az unio ellen. Ezeket a bujtogatókat is mind a szomszéd szerbek, s Romániából az ottani gkeleti egyházak küldötték az erdélyiek nyakára. A kik együttvéve az erdélyi románságot egyházilag megigázva óhajtották volna tartani továbbra is. A gkeletiek egyházi fő nélkül ezeknek az izgatóknak kerültek a hatalmába, a kiknek a működése a közcsendre nézve annyira veszedelmes volt, hogy csak Bukow tudott a vasas németekkel rendet csinálni a felforgatott erdélyi románság között.

A Rómával való uniótól e szerint időnként sokan elállottak. Ezek nagyon gyakran sürgették, hogy a kormány számukra püspököt adjon, illetőleg annak megválasztását engedélyezze.

1761 augusztus végén Novákovics Dénes budai szerb püspököt bízták meg ideiglenesen az erdélyi gör. keletiek egyházi ügyeinek vezetésével s ezen minőségében őt Brassóban az ottani görögök nagy örömeire be is iktatták.

A görög keleti románok Erdélyben így voltaképpen azért küzdöttek, hogy a szerb, illetőleg a szláv járomban továbbra is megtartassanak, a mi nekik sikerült is. Mert Novákovics után Chirilovics administrator jött. 1783-ban Nikitics Gedeon szerb archimandrita valóságos püspöknek neveztetett ki az erdélyi gkeletiek felett Nagyszeben székhelylyel, 4000 forint évi fizetéssel, egyúttal a karloviczi szerb metropolita és szinodus alá helyeztetett. Nikitics után jött Ádámovics szerb archimandrita, a ki 1796-ban meghalván, a püspöki széket üresen hagyták 1810-ig, a mikor a tordai zsinaton összegyűlt tagoknak sikerült egy román nemzetiségű férfit, Moga Lászlót ültetni a püspöki székbe.

Hogy a püspöki szék ennyi ideig maradt üresedésben, annak egyik főoka abban rejlett, hogy az erdélyi gör. keletiek már megúnták sok ics-vics nevezetű szerb püspökeiket. Megúnták a sok önkényeskedést Karlócza részéről és követelték, hogy püspökeiket ők választhassák. A mikor a szerbek erről a mozgalomról értesültek, tizennégy eszten-deig nem intézkedtek a püspöki szék betöltéséről, gondolván, hogy a szerbellenes mozgalmakat megsemmisíthetik.

Moga László 1845 október 27-én halálozott el.

Az egész karlóczai érseki egyházban alkalmasabb férfit az erdélyi gkeleti püspöki székre nem lehetett volna találni Ságuna Andrásnál. Valóban alkalmas volt erre a méltóságra. Ő is csak administratornak volt kiküldve, mint a többi szerb, de azzal a gondolattal, hogy a karlóczai befolyást Erdélyben immár erőssé és tartóssá teszi. Mert a román nemzetiségű férfiak a püspöki székben sokat árthatnak a szerb iskoláknak, mint ártott Moga is azzal, hogy román papnöveldeit állított fel és abba a magyar nyelvet bevitte volt, mi által a román papnevelést a szerbek kezéből kivette; Bécsben évenként négy román ifjút taníttatott, a kибől szeminariuma számára művelt tanárokat képeztetett ki. Az önálló berendezkedésre irányuló törekvés még

nyakát is szeghette volna a szerb befolyásnak, a mitől Karlócza igen irtózott.

Ságuna 1846 szeptember 2-án érkezett Nagyszébenbe s akkor vette át a gkeleti püspöki megye kormányzatát is. Ott senki sem várta és senki sem fogadta. Mindenki idegent látott benne, szerbnek tartották és ellenségnek. És különösen nagy visszatetszést szült a régi módon való beavatkozás, hogy idegen egyházmegyéből küldenek az egyház nyakára, az egyházi illetékesek minden kérdezése nélkül, administratort, holott az egyházban voltak már elegendő számban olyan férfiak is, a kiket a helyettesítéssel bátran meg lehetett volna bízni. Ságunában az erdélyiek a karlóczai befolyás megtestesítését látták, vele szemben tehát hidegek és bizalmatlanok voltak.

Ezt az erdélyi románság teljes joggal tehette meg. A hübéri elnyomatás mellett az egyházi elnyomatás és gonosz indulat volt a legnagyobb ok a románság gör. keleti részének erkölcsi és anyagi elsüllyedésében.

A gör. keletieknél sem elemi, sem felsőbb, sem papi oktatásáról szó sem lehetett. A görög keleti papság semmiféle ismerettel nem bírt, annak tudományosabb oktatásáról nem gondoskodott senki. Az 1844-ki országgyűlésen a karloviczai érsek ezt leguttan be is ismerte.

A papok legnagyobb része az eke mellől került a templomba Isten szolgájának. Az említett érsek be-zédéből megértjük azt is, hogy a szerémi érseki és a bécsi püspöki megyében egy pap sem szenteltetett fel, ha legalább is a humaniorákból kellő előmenetelt nem mutatott fel; az aradi, a pakráczai papi megyékben azonban és a havasi kerületekben is a szülők szegénységüknél fogva gyermekeiket egyáltalában nem tanították, tehát a papok még elemi oktatásban sem részesültek.

A karloviczai érsek, ámbár közművelődési szempontból ezeket a szomorú állapotokat kimutatta, a mikor arról volt szó, hogy az országgyűlés ebben a tekintetben valamit segítsen a dolgon. tiltakozni mert a beavatkozás ellen, állítván, hogy az 1790 l. évi XV. törvényczikk nyomán megalkotandó országos választmány elé ez a kér-

dés nem tartozhatik, azt az egyház autonomikus jogának vitatta, az 1791-ki XXIX-ik t.-czikk értelmében éppen felségjognak minősítette, a melyet az országgyűlés meg nem bolygathat. Igért ugyan a románság számára papnövelédét, de ezt még 1848-ban sem állította fel.

Az egyházi alapítványokat, az elidegeníthetetlen «nemzeti fundus»-t a népnevelésre nem fordították. A sok millióra menő közvagyonból a gör. keleti románok egyetlen fillért sem élveztek, a nép és a papok nevelésére abból semmit sem fordítottak, sőt a rengeteg vagyon kamatainak hováfordításáról a román papok mit sem tudtak. Abban az időben arról a fundusról sokat beszélt a világ, hogy t. i. egy érsek több mint egy milliót eltulajdonított; hogy a rácz földesurak abból meggazdagodnak; hogy tiltott czelokra használják fel, de arra nem volt eset, hogy román ember abból valamikor kölcsönöket kapott volna.

A legbotrányosabb visszaélést a paróchiák kiosztásánál követték el. A papszentelés és a parochiabeli változás a püspökök nevezetes jövedelmi forrásává fajult.

«Egyetlen pap sem szenteltetik fel, sem jobb parochiába által nem tétetik — mondja egy egykori röpirat* — ha pénzét, tehenét, borját, elébb püspökének nem adja; s nem ritka eset, hogy egy ilyen alkalommal 4—10,000 forintot is zsarol a lelketlen püspök. Természetes aztán, hogy az ilyen módon kifosztott papok meg különféle utakon hiveiket zsarolják ki s azért van az, hogy a szegény oláhnak sokszor egy temetése egy egész vagyonába kerül.»

Nagy visszaélés, hogy «oláhok becsületes parochiát soha sem nyernek, közülök három-négy zsufoltatik össze egy-egy szegény faluban . . . ; így a jövedelem, miből egy pap tisztességesen megélhetne családotól együtt, a sok között feloszlik és egy sem élhet meg hivatalából. Nem így a rácz papok — folytatja a röpirat — kik pedig ugyanazon

* Hatvani Imre: *Szózat az oláh faj ügyében*, 19—20. l. 1848. Abból az alkalomból, a mikor ezeket a kérdéseket tárgyalták az országgyűlésen.

vallásfelekezetnek a szolgálai. Ővék a legjobb parochia, mindenütt, az esperességek, archimandrita, püspöki és érseki méltóságokig s gúnyosan nézik le oláh paptársaikat, midőn ők selyembélésű finom posztó reverendában, ezek tiszta rongyban jártak, midőn ők hintón, ezek pedig csak az apostolok lábán mennek.»

Így ír egy egészen részrehajlatlan bánági magyar író az akkori gör. keleti egyházi állapotokról. Ez az ember az akkori viszonyokat nagyon jól ismerte. Bár a gör. keleti román elem a rácز elemet több százezer lélekkel multa felül, az egyházi congressusra csak 25 román követ választott be, rácз pedig 75; e mellett a temesvári, verseczi, az aradi, az újvidéki, a pakráczí, a károlyvárosi, az óbudai püspöki méltóságokba mindig rácз nemzetiségű püspökök jutottak. A szerzetesek, a kik közül a püspököket választották és az esperesek is mind rácзok voltak es csak rácзok is lehettek, mert a román elemet, ha arra való volt is, mindenünnen kiszorították.

Az iskolákban, ha ilyenekről lehetett szó, rácз nyelven tanítottak; maga a templomi szertartás többnyire rácзul folyt. Ha a románok közül papokat és tanítókat alkalmaztak, román neveiket előbb le kellett tenniök: Papból lett Popovics, Murguból Murgulovics, Balázsból Balázsovics, Ádamból Adamovics, Novákból Novákovics és így tovább. És ez a rácзosodás, a melyet az egyházkormány nagy figyelemmel kísért, annyira elterjedt és általános volt már a románok között, hogy azok, a kik már némileg műveltségüknél fogva kiemelkedtek, vagy meggazdagodtak, született rácзoknak vallották magukat s pirultak a mikor román apáikra emlékeztették őket.

És a mi hazafias szempontból a legjelentősebb, a magyar elleni gyűlöletet először ebben az egyházban kezdték belecsepegtetni a román szívekbe, a hol pedig a gyűlölet már meg volt, azt állandóan ápolták. A népet orosz eszmékkel táplálták, idegen vágyakat ébresztettek és különleges törekvéseknek vetették meg az alapjait. Ebbe a körbe különösen a papokat vonták be, a kikre adott alkalommal biztosan is számítottak volna.

Abban az időben, különösen a Bánságban, nagy áhítattal emlegették az orosz czár nevét; az ő oltalmát és védelmét kilátásba is helyezték minden irányban.

1848-ban a magyarok részéről a legkomolyabban foglalkoztak a karloviczi egyházakormány kettéválasztásával. Az 1848-ki országgyűlésen a magyarok vetették fel a kérdést és röpiratokban magyarok tárgyalták, még pedig kellő alaposággal. Foglalkozott vele báró Wesselényi Miklós, Murgu és Pap Zsigmond; ebben az ügyben formális indítványokat is tettek.

A már említett magyar röpiratnak ide iktatom a kettéválasztásra vonatkozó pontozatait:

1. A nemzeti ministerium a jelenlegi oláh népre különös gondoskodással legyen mindazért, mert hazánk népei között e faj degradált állapota miatt legfőbb gondot igényel; mind pedig azért, mert e nép az ország déli részein áradozó veszedelemnek territorialis viszonyainknál fogva is, fenntartó védpartul szolgál.

2. Az oláhság a rácز hierarchia alól késedelem nélkül felszabadíttassék, illetőleg tőle tökeletesen elválasztassék s e nép részere oláh férfiak közül nyomban külön érsek és püspökök rendeltessenek.

3. A következő karloviczi egyházi congressusra az oláhok ne menjenek, hanem a ministerium az oláhokat Pestre hívja össze a reform iránt szükséges tanácskozás végett.

4. A cultus és közoktatási minister tárczájához az oláhok részere külön osztály rendeztessek be.

5. Az óhitűek közalapítványait a ministerium rögtön vizsgálja meg; a pénztárak álladalmáról, statusquo-járól, kezeléséről és hováfordításáról szigoru számadást vegyen s a vagyon a gör. nem egyesült óhitű nép számához képest osztassék fel aránylag a rácз és oláh faj között.

6. A szerzetesek rende szüntettessék meg s a javak szint azon módon osztassanak el.

7. A vagyon mindjárt fordíttassék az oláh nép kifejlesztésére, papnöveldek, tanítóképezdek és más egyéb nevelési intézetek alapítására.

8. A papnevelésért épen semmi, vagy illő díj határozassék.

9. Minden község magának papot választhasson s a püspök e részbeni kinevezési joga szüntetessék meg.

10. Az oláh eklezsiákból a rác papok, mihelyt rác parochia ürül meg, ide tétessenek által s méltó helyét az oláh foglalja el.

11. A papok ne zsufoltassanak össze egy faluba többen, hanem a legnagyobb helyen is egy pap legyen.

12. Az oláh iskolákból és templomokból a rác nyelv korbácsoltassék ki.

Ime, mily talpraesetten gondolkoznak a rác hierarchiáról már 1848-ban az emberek, mily szeretettel tárgyaltak a románság valódi érdekeiről. A *Pesi Hirlaptól*, Kossuth Lajostól és báró Wesselényi Miklóstól áthatva, el volt telve mindenki attól a gondolattól, hogy a román nép culturalis és egyházi kérdéseit őszinte szeretettel kell kezelni és megoldani. Segíteni kell a népen, a mely önhibáján kívül a jobbagység igája alatt erkölcsileg és anyagilag bizony nagyon sokat sülyedett. Szóval a románság szellemi színvonalának emelése és anyagi jólétének az előmozdítása akkor az ország legnagyobb elméit is foglalkoztatták.

Ságuna András, mint látjuk, olyan körből került Erdélybe, a mely sem a románságot, sem a magyarságot nem szerette, sőt mondhatjuk, mindkettő iránt ellenséges indulattal viseltetett. Ilyen körben nyerte neveltetését s magatartásával, tényeivel és gondolkozásával ezeknek a gyűlölködő, kapzsi, önző érdeket hajhászó köröknek a teljes bizalmát bírta is. Avagy feltehető-e, hogy Ságuna András ebben a körben, feltétlen bizalom nélkül olyan gyors és fényes pályát fusson, hogy különösen adminisztrátornak jusson egy olyan egyházmegyébe, a melyet a karloviczi rác egyházi kormányzat a körmei között akart tartani és kihasználni tetszése szerint? Az adózó provinciákba a kormányok soha sem küldöttek olyan férfiakat, a kikben meg nem bíztak s örülség lett volna tőlük, ha olyan férfiakat küldöttek volna adminisztrálni, a kikiről tudták, hogy szándékuk a provinciát az anyaországtól elválasztani, függetleníteni.

Az erdélyi görög keletieknek volt joguk és okuk bizalmatlanul fogadni tehát a férfiút, a kit a ráczok, minden puhatolódzás és az erdélyiek megkérdezése nélkül, az egyház nyakára küldöttek volt.

De hát Ságuna nem volt az a férfiú, a ki ne tudott volna a viszonyokkal megalkudni. Önző céljai érdekében akként alkalmazkodott, hogy egyelőre lehetőleg semmi érdeket ne sértsen.

Mint administratornak három irányban voltak Ságúnának kötelességei. A karloviczi összeköttetést akként tartani fenn, nehogy az egyházkormányzat beléje vetett bizodalma valahogyan megrendüljön, mert akkor püspökké választásáról alig lehetne szó; hogy a gör. keletiek bizalmát Erdélyben némileg megnyerje, hogy a püspöki széket annak idejében annál könnyebben elnyerhesse. De hát erre a bizalomra még nem fektetett olyan nagy súlyt s talán ebben az irányban törekedett legkevésbbé. Fő dolog volt nála a magyar kormánykörök feltétlen bizalma, mert ha ezt bírja, jól tudta ő, hogy akkor neki senki sem árthat. Ha netalán ellenségei ellene támadnának, ezeket a támadásokat a magyar hatalom erejével könnyen visszaverheti.

Tehát a magyarok és a magyar kormánykörök bizodalma volt az első, a mire törekedett.

Ebben az irányban Ságuna tovább ment, mint a hogy a magyar kormányzat megkivánta volna tőle. Mindjárt kitűnő alkalom kínálkozott. Bucsum és részei, Cserb, Izbita vagy Bucsum-Szászá, Poján, Muntár, Kerpenyes és Abrudfalva községek megtagadták a fiscusnak tartozó robotot azzal a kijelentéssel, hogy ők a régi erdélyi fejedelmektől nyert szabadságlevelök szerint azzal egyáltalában többé nem tartozhatnak. A két fél között pör keletkezett, a fiscus nyertes lett, s a szolgálmányok teljesítésére a kincstár karhatalmat vett igénybe. Az ellenszegülő lakókat 1837 júl. 6-án összefogdosták és Bucumba vitték. A főbujtogató Kozmára 100, a többire 25—75 botot vertek.

A pervesztesek azonban mindezekbe nem nyugodtak bele. Községenként bizalmi férfiakat választottak, hogy Nagyenyeden ügyvédet fogadva, az urbéri pert megújítsák. Eze-

ket a bizalmi férfiakat is összefogdosták és tömlöczbe vetették.

A bucsumiak azonban más bizalmiferfiakat küldöttek Enyedre, a kik összetalálkoztak egy Varga Katalin nevezetű asszonynyal. Ez az asszony vállalkozott arra, hogy a bucsumiak perét a kir. fiscus ellen folytatni fogja.

Ki volt ez az asszony? Honnan jött és mi célja volt a havasok népével? Oly kérdések, a melyekre biztos feleletet adni nem lehet.

1842-ben telepedett le Bucsumban és öt esztendei működésének az eredménye az volt, hogy a havasi román népnél egészen forradalmi hangulatot teremtett. Öt esztendő alatt Varga Katalint a havasi románság urnőjének kiáltotta ki (Doamna noastră), számára valóságos testőrséget szervezett, adózott neki, ha bajt sejtettek, elrejtették a távolabbi havasok szakadécai között. Csodálatos varázserőt gyakorolt a bihari havasi népre. Mindig fehér lovon járt, lovagló ostorral. Személyleírása szerint 40 éves, középtermetű, barnapiros arczu, öltözetét gyakran változtatta, a lakását is, nehogy könnyen ráakadhassanak.

Varga Katalin a bucsumiak perében sokat fáradozott. Bécsbe járt, a bíróságokat felkereste beadványaival. Nyilvános gyűléseket tartott. A templomokban tanácskozások folytak, a melyeken a nép ezrei vettek részt. Varga Katalin oktatta és bátorította a népet. Személyes érintkezése, finom modora, nagy műveltsége és egészen okos észjárása a népet meghódította. A távolabbi vidékek lakói is felkeresték s minden ügyes-bajos dolgaikban az emberek a tanácsait kérték.

A mozgalom nagyobb és nagyobb mérveket öltött. Varga Katalin az egész Havast felbujtogatta, már a messzebb fekvő vidékek lakosságát is belevonta a játékba, úgy hogy a kincstárnak a szolgálatot majdnem az összes községek megtagadták. Varga Katalin daczolt a főkormánysszékkal, a bécsi kormányynyal, a vármegyével és a bányahivatalokkal. A kincstár sok helyütt már a kocsmaregálékkal sem rendelkezett, mert Varga Katalin azt állította, hogy a föld a lakosoké minden joggal, a mi csak ahhoz tartozik.

Már félni lehetett attól, hogy a dolog nyílt lázadással fajul, a kir. főkörmányszék egyre adogatta ki a vármegyének a parancsolatokat, hogy Varga Katalint fogassák el. Könnyű volt a Gubernium dolga, de nehéz volt a vármegyéé, mert a havasi nép Varga Katalint úgy őrizte, mint a szemevilágát. A ki ismeri a havasi vidékeket, tudhatja, hogy az ember még tiz lépésre sem számíthatja ki előre az útnak az eshetőségeit, hát aztán egy ellenséges indulattól athatott havasi lakosság közé hogy lehetett volna néhány pandurral betolakodni és boldogulni? Varga Katalin lóháton eljárt az abrudbányai városokba, de azért senki sem merte rátenni a kezét, annyira tiszteletben tartották. A hatóságok le is mondtak arról, hogy Varga Katalin elfogatását karhatalommal vigyék keresztül. Cselhez folyamodtak tehát.

Gróf Teleki József gubernátor 1846 november 14-ikén 1605. eln. sz. alatt Ságunát arra szólítja fel, járna el személyesen és hatna oda, birná reá híveit, hogy Varga Katalint, ha az közöttük még megjelenék, tartóztassák le és adnák át a hatóságoknak.

Ságuna erre kész örömmel vállalkozott is. Ighian, offenbányai görög keleti esperes, Ságunát arról értesítette, hogy Varga Katalin tényleg nincs a havasban. A dolog így elhúzódott 1847 január haváig. Ságuna már 1846 december hóban értesült arról, hogy Varga Katalin Bucsum nagyközségnek Izbita nevű praediumában van. December 31-iki levelében Ighian esperest sürgősen értesíti, hogy a Vízkereszt ünnepét Izbita községben akarja eltölteni; kitanítja Ighiant a teendőkre nézve, azzal a hozzáadással, hogy a találkozásnál mindenről részletesen értesülni fog. Most pedig Ighian hasson oda, hogy a bucsumiak öt deputatióval hívják meg Izbitára. Titokban az ottani papsággal értekezék és a határozatokról értesítse.

1847 január 17-én magas állású vendégei voltak Abrudbányának. Ságuna András püspökhelyettes és Pogany György alsófehérvármegyei alispán minden kíséret nélkül váratlanul érkeztek a bányavárosba. Ságunának első teendője volt az izbitai gör. keleti papot, Szöcs Györgyöt, magához hivatni. A vicárius akként rendelkezett, hogy a pap másnapra

Izbitán jó ebédet készíttessen, arra hívja meg a tekintélyesebb izbitai gazdákat is, mert isteni szolgálat után némely királyi parancsot akar számukra kihirdetni.

Másnap a Vízkereszt ünnepét ülte meg a havasi román nép. Az izbitai román templom megtelt hívőkkel, ott volt Varga Katalin is.

Senkisémet sejtette, mi van készülöben. A nép a saját püspöke iránt bizalommal viseltetett; meg sem álmodta senki, hogy a vicárius, az Isten szolgálója, saját hívei ellen ilyen cselszövényt szőjön, pláne éppen a templomban, egy olyan nagy ünnep alkalmából, a minőnek a románság a Vízkeresztet tartja.

Ságuna maga celebrált. Mások szerint mise közben ment a templomba. Pogány György, az alispán, Sulucz János, a volt érsek testvére, abrudbányai bányaispán a kísérői voltak. A templomozás véget ért, távolabb a templomtól négylovas szánkó várta a vendégeket, a kik Ságuna kivételével arra fel is ültek már. A püspök, mint ilyenkor szokás, igen sok emberrel állott szóba, sok jóindulattal beszélt a perükről is, majd Varga Katalinnak ajánlotta fel a karját és így sétalépéssel haladtak a szánkó felé. A nép hátrább maradt, hogy úrnőjük annál bizalmasabban értekezhessek Ságunával. A népnek más tekintetben hízelgett az, hogy Ságuna az asszonyt olyan nagy becsületben részesíti; azt a nőt, a ki ellen már annyi elfogatási parancs volt kiadva.

Mikor Ságuna a szánkóhoz ért, felajánlotta azt Varga Katalinnak is, mert arról volt szó, hogy az izbitai pap ebédjére menjenek, a hová különben maga Varga Katalin is hivatalos volt.

Az asszony mitsem sejtethetett, felült a szánkóra s elindultak, először csendes lépésben, majd sebesebben, de a mikor eltértek az igazi útról, már a hajtás vágatásba ment át Abrudbánya felé. A helyzet Varga Katalin előtt csakhamar világossá lett. Ki akart ugrani a szánkából, de az urak, maga a püspök is, abban a szegény asszonyt megakadályozták. Három férfi egy nő ellen. Az ekként megcsalt nő kiáltásra fogta a dolgot:

— Árulás! Fiaim, ne hagyjatok!

Minden hiábavaló volt. A lovak Abrudbányáig meg nem álltak. Az emberek egy ideig mitsem sejtve, összedugott kézzel nézték a dolgot; majd iszonyú zavar támadt, mert a nép megtudván a valót, az első segélykiáltásra többen lóra pattantak, üldözni kezdték a szánt, de az örült sebességgel vágatókat immár utól nem érhették.

Az eset sikerült, Varga Katalin börtönbe került, ítéletet csak 1850 szept. 14-én hozott ügyében a gyulafehérvári törvényszék, mely három havi fogságra ítélte. Ezt az ítéletet a nagyszebeni cs. kir. főtörvényszéki bizottság 1851 február 10-én megerősítette. Varga Katalin a tömlöczből kikerülván, eltűnt a láthatárról.

Ságuna András 1847 január 20 án, tehát két nappal az izbitai események után, a mint Varga Katalint Nagy-Enyeden átadta a vármegye kezére, már asztalhoz ült, hogy megírja «legalázatosabb» jelentését Teleki József, erdélyi gubernátorhoz a gyalázatos tényről, a mely a románság között iszonyú felháborodást idézett elő, különösen a bihari havasok között. Iteni híveit azután következő 26 esztendei főpásztorkodása alatt meglátogatni nem is merte.

Ebben az ő jelentésében Ságuna szörnyen szolgálalkú, és nem is restelli mindjárt a markát tartani a jutalomért. Az elfogatást is egészen másképpen adja elő, mint a hogy az valóban megtörtént és a mint azt szemtanu írók leírva hátrahagyták. De mindez nem tartozik jelen tárgyamra. A fődolog az, hogy Ságuna jelentésében tényleg beismeri, hogy Varga Katalint, «a ki magát ki akarta húzni a nép között a templomból, én hozzája közelítvén, megfogám és közelebb hozzám állítám.»*

A jelentést Ságuna így fejezi be: «Azon hűségtől, mely mejjemben szüntelen ég, mind fenséges kormányunk, mind

* Ez a jelentés s a Varga Katalinra vonatkozó némely adat olvasható Popea Miklós: *Memorialul Metropolitului A. baron de Șaguna*, 7—36. l.

hazánk csendessége fenntartásáért, lelkesítve, bátorkodok nyílt szívűen abban való polgári gyónásomat Exellenciádnak eleibi terjeszteni (Itt a tisztviselők buzgóságát emeli ki, a kik vele együtt Varga Katalint elfogták és kiket kiűntetésre ajánl) és folytatja: «ennél fogva bátorkodok ezen hivatali eljárásukba magukat kiűntetett tiszturaknak remek működéseikről legalázatosabban tudósítani és őket, magammal együtt Exellenciádnak hathatós pártfogásába és atyai kegyébe ez utánra is ajánlani.»

A legfelsőbb elismerés nem is késett sokáig. Gróf Teleki József 1847 február 13-án 207. eln. sz. a. kelt Ságuna Andrásához intézett leiratában így szól: «Főtisztelendőségednek azon dicséretes eljárása, mely szerint csábitó Varga Katalinnak elfogatása sikerült, felsőbb helyre általam f. é. január 23-án 116. sz. a. feljelentetvén, onnan f. hó 4-ről 515. sz. a. hozzám intézett elnöki levél folytában öröömre szolgál főtisztelendőségedet arról értesíteni, miként e részben is újból tanusított buzgalmaért méltónak ítéltetett arra, hogy a legfelsőbb tetszés főtisztelendőségednek kijelentessék.»

Ságuna András ezzel a ténynyel bebizonyította, hogy használható ember és hogy mindenre képes, a mi tőle kitelik, habár az püspöki méltóságával ellenkeznék is.

Igen, a püspökhelyettesi méltóságot Ságuna bemocskolta. Mert olyanra vállalkozott, a mire fel se kérték s a mire egy püspök a keresztyénség fennállása óta még nem vállalkozott, hogy egy felszentelt helyen maga a püspök az ő felszentelt kezeivel fogjon el egy hívőt, akár bűnös lett legyen az, akár nem, a mikor a templomba, a szentelt helyekre menekülők jogai még a pogányoknál is tiszteletben tartattak.

De a görög erkölcsű Ságuna mindenem felül tudott emelkedni. És különösen Ságunanak akkor nagy szüksége volt az előjárók és a legfelsőbbek tetszésére, mert már a püspöki szék betöltéséről kellett gondoskodni.

Az erdélyi görög keletiek többé hallani sem akartak Ságunáról. Ezzel a tényével is bebizonyította, hogy nem érez a néppel és a népet adott alkalommal önérdékeiért a

legfelsőbb tetszéseért szívesen áruba bocsájta. Hát igaz is, a Ságuna kezében minden csak eszköz volt, maga a kettős kereszt is, mert a mint látni fogjuk, hite sem volt, nem érzett felebarátja iránt sem, nem volt keresztyén, hanem abból a fajtából való görög, a mely fanariota néven a két román fejedelemségben a leggyalázatosabb emlékeket hagyta maga után.

Ő mindenekelőtt ismerte a korszellemet, azokat az eszméket különösen, a melyek a magyarságot foglalkoztatták. Ezeknek a nemzeties áramlatoknak kedvezett és minden irányban ezt prédikálta. Sarkantyús magyarnak csapott fel. Bár jól ismerte a balázsfalvi püspöki udvar eseményeit, hogy Leményi püspök ellen 1843-ban egy Nagyesütörtökön a lábmosás alkalmával magyar érzelmei miatt kispapjai megtagadták az engedelmességet, minek következtében többeket a papnöveldeből ki is rekesztettek. Ságunának nem voltak ilyen papnöveldékei, nem volt arra való papneveldeje sem, sőt elég furfangos volt a balázsfalvi lázongó elemeket pártfogásába venni, azokat a maga részére megnyerni és különösen Barnucz Simont, a elcsapott tanárt, az 1848-iki nagy népszónokot annyira lekenyerezni, hogy társaival együtt csak Ságunát szolgálták és Ságunán kívül Leményivel szemben csupa daczból más nemzeti vezetőt el sem ismertek.

És mégis Ságuna hódolván a magyar nemzeti eszmének és helyeselvén azokat az irányokat, a melyek a magyarság érdekében az elméket akkor elfoglalták, különösen a magyar nyelv használatát illetőleg, 1848 januárjában senki által sem erőltetve, saját szabad akaratából, minden incidens nélkül, consistoriumának tanácskozási és jegyzőkönyvi nyelvvévé a magyar nyelvet teszi, ámbár Ságunán kívül a consistoriumnak még csak egy tagja tudott beszélni magyarul.

A nagyszabeni görög-keleti consistorium ülésének azon actája, a melyben a magyar nyelv behozatalának Ságuna javaslatára való kimondása elhatároztatott, Balázsfalván, 1890-ben, egy álló hónapig volt közszemlére kitéve, a mikor is az érdeklődő világ igen sokat gyönyörködött a Ságuna sajátkezű írásában.

És vajjon miért cselekedte ezt Ságuna András? Azért, hogy a magyar köröket a maga számára egészen megnyerje s azoknak jóindulatát a maga számára feltétlenül biztosítsa.

Ságuna, mihelyest lába alatt a talajt némileg biztosnak érezte, már sürgette a püspöki szék végleges betöltését, a mely Moga Lászlónak 1845-ben történt elhalálózása óta betöltetlen maradt. Hivatkozott a kánonokra, a melyek szerint a püspöki szék három évnél tovább betöltetlen nem maradhat. De a míg Ságuna a kánonokat itt nagy tiszteletben tartotta, másrésről már nem hederít a Mogával életbelépett egyházi rendelkezésre, hogy t. i. erdélyi görögkeleti püspököt csak az egyházmegyei papok közül lehet választani. Ezt megelőzőleg az egyházban azért sürgették, hogy az addigi szerb püspökküldésnek véget vessenek.

1847 július 24-én a királyi leiratban az erdélyieknek megengedik a püspökválasztást, még pedig a Ságuna óhaj-tása értelmében, hogy t. i. püspökjelölt lehet bárki bár-honnan is, mert másképen Ságuna jelöltsége végképen el-maradott volna. Ezt az eltérést az utolsó püspöki választás szabályaitól tisztán a Ságuna kedvéért engedték meg.

Az egyházmegyei consistorium a püspökválasztási na-pot Tordára, 1847 december 1-re állapította meg, arra kormánybiztosokul Teleki László és Istvánffi Pál küldet-tek ki.

Az erdélyiek nem csináltak Ságuna iránti gyűlöletük-ből titkot, sőt őt egyenesen felszólították, hogy a jelöltség-ről mondjon le. De hát, miután Ságuna a magyar kormány jóindulatáról teljesen meg volt győződve s tudta azt is, mert Kossuthék is csak Ságuna mellett voltak, hogy egye-dül ő szerepel a kormány jelöltje gyanánt, a visszalépésre nem volt kapható.

A kitűzött napon Teleki László kormánybiztos meg-nyitó beszédében nyíltan kijelentette, hogy a jelöltek kö-zött egy oly férfiú van, a ki a királynak a tetszését bírja, mert fel van ruházva mindazokkal a tulajdonokkal, a melyekkel egy püspöknek rendelkeznie kell. A kormány-biztos tehát egyenesen kijelentette, hogy a kormányköröknek

Ságuna Andrásra van szükségük és őt szeretnék látni a püspöki székben. A nagyszabású megnyitó beszéd, a felség óhajására való többszöri hivatkozás megingatott sokakat a választók közül s a korteskedés és a mindenféle magánérdekekkel való előhozakodás, az ellenfél táborát, a mely Moga Jánost akarta püspöknek megválasztani, nagyon meggyérítette volt.

Ságuna két beszédet mondott magyar nyelven és csak egyet románul. Mindenképen igyekezett a lelkeket a maga számára meghódítani. A többséget azonban mégsem sikerült neki megnyerni. Moga Jánosra 33, Fulea Mózesre 31 és Ságuna Andrásra 27 szavazat esett. Így tehát Ságuna kisebbségben maradt, csak harmadik helyen volt candidálva a nagyszabasi görög-keleti püspöki méltóságra.

Természetes, hogy ez az eredmény erősen megzavarta Ságuna számításait s bár támogatóiról, a magyar irányadó körök jóindulatáról meg volt győződve, mégis tartott tőle, ha ellenfelei a magyar nemzeti érdekeket illetőleg talán kéz alatt többet ígérnének, könnyen megeshetnék, hogy a nyeregéből kiűtik s akkor ő visszamehet Karlóczára a szerbek szekerét tolni, minden álmaitól elesvén.

Ekkor vágta ki Ságuna magyar nemzeti szempontból legértékesebb kártyáját. A választás döntés alatt állott, mikor Ságuna András a görög keleti consistorium tanácskozási és jegyzőkönyvi nyelvének a magyar nyelvet javasolta és ebbeli indítványát a consistoriummal egyhangulag el is fogadtatta.

Ez kétségtelenül olyan tény volt, a mi, ha talán még valami bizalmatlanság, vagy magyar hazafiságát illetőleg valamely kétség vagy gyanu állott volna fenn, alkalmas volt mindazt tisztába hozni és Ságunát, mint az igaz magyar hazafiság mintaképét bemutatni minden másajkú honpolgár előtt. Ságunának ez a ténye annál értékesebb és jelentősebb volt, mert önként jött proprio motu, minden befolyás vagy nyomás kizárásával.

És csodálatosképpen ezért Ságuna környezetéből egyetlen zokszóval sem alkalmatlankodtak neki. Sem ezért, sem a Varga Katalin elfogatásáért ellene fel nem zúdult senki.

Papiu Ilarián mondogatta, hogy ez az ember (Ságuna) a magyarokért annyit tett, a mennyit maguk a magyarok sem mertek volna tőle kérni, vagy követelni, de hát mindez neki semmi ártalmára nem szolgált.

Ságuna András, társai mellőzésével, 1848 február 5-én a király által püspöki méltóságában megerősítettett, illetőleg püspöknek kineveztetett, a minek maguk a magyarok örvendettek legjobban. Mert a disunitus hívők bizony némi nyugtalansággal fogadták ezt a királyi tényt. A hívők és az illetékes egyházi körök úgy vélekedtek, hogy ott állanak, a hol régebben a Novákövicsokkal és Adamövicsokkal, a szerb nyomással, a kapzsisággal és minden román egyházi érdeknek az elnyomásával. És úgy hitték, hogy Ságunában egy magyar szolgát kaptak, a ki a magyar kormányzat kezében valóságos eszköz lesz a román egyházi érdekek rovására. Mindez körülbelül így is lett volna, hogyha a bécsi körök politikája Magyarországgal szemben meg nem változik; de így olyan bérencze tudott lenni a bécsi köröknek, a melyeknek egész multját, becsületét és annyiszor hangoztatott magyar hazafiságát áruba bocsátotta volt.

Ságuna tehát sok furfanggal, a magyar kormányzattal szemben sok áldozatkészséggel elérte első célját: püspök lett és így életének egyik igen fontos állomására ért. Az erdélyiek úgy látták, hogy Ságuna kihúzta a lepedőt alóluk. Nagy szomorúsággal és keserőséggel vették a szerb kiküldött kineveztetését, de csakhamar belenyugodtak, mert az elmék más irányban voltak már igénybevéve. A szabadság, testvériség és egyenlőség eszméi rohamosan terjedtek és a lelkek nyugalalmát erősen felzavarták. A hűbéri rendszer eltörlése, a polgári jogok kiterjesztése, az alkotmány demokratikus alapokra való fektetése, a felszabadult néprétegek és népfajok miként való kielégítése, foglalkoztatása az új alkotmány keretében, a felekezetek szabadabb és egyenlővé tétele, szóval a multtal való majdnem teljes szakítás, az anyaországnak Erdélylyel való egyesülése lázban tartotta a kedélyeket. Az egy érdekkörben mozgók tömörültek és igyekeztek fajuk és felekezetük érdekében az

eletbevágóbb jogokat biztosítani. A separatistikus törekvéseknek tág terük nyílt, ezek gyakran egymással összeütközésbe jöven, ellentétek támadtak, a melyek aztán erős harczot vívtak egymással, annyira, hogy immár ellenségeket lattak a néprétegek, osztályok, fajok és felekezetek egymásban. Mindez a nemzet erejét megbénította, szétforgácsolta, hogy a saját jogaiért nem harcolhatott azzal az együttes erővel, a mely szükséges volt ahhoz, hogy oly korszakalkotó időben a nemzet és állam jogait megvédhesse.

Az államtól és nemzettől minden osztály, minden faj, minden felekezet a szabadság és az egyenlőség nevében többet és többet kívánt, sőt követelt, mint a mennyit az állam és a nemzet nekik a maga megromlása nélkül megadhatott. Sok irányban az egyenlőség eszméje sem tetszett; a testvériség pedig csak afféle hangzatos phrasisnak, üres jelszónak tűnt fel, mi a magyaroknak abban az időben hasznára nem vált.

Ilyen időben ki foglalkozott volna sok ideig Ságuna püspökké történt kinevezésével?

Ságuna, a mint nyeregbe jutott, körülnézett és megfontolva mindeneket, mégis úgy határozott, hogy kitart a magyar kormány mellett és annak a szekere rúdját minden irányban hűségesen húzni fogja.

A románság Erdélyben mozogni kezdett. Olyan gondolatok kóvályogtak az elmékben, a melyek egyenesen a magyar nemzeti állam alapjait támadták meg. Külön földterületen önálló nemzetté való tömörülhetését követelte, saját nyelvével, közigazgatásával, mint volt régebben a három nemzet. Legszebb álma volt a románságnak, hogy negyedik nemzetként szerepeljen ő is Erdélyben, a hol addig annyi megaláztatáson és szenvedésen ment keresztül. Erdély autonómiájának a fenntartása volt a románságra nézve a legkedvezőbb ideál. Sinkai György eszméi mindenütt hódítottak és Maior Péter históriája közkézen forgott. Erdélynek Magyarországgal való egyesítésének eszméje volt a románságnak a legelső és a legkiegyenlíthetlenebb ütközője a magyarsággal, azután a román és a ma-

gyar nyelvnek használati kérdése, minden más egyéb mellékes, kicsinyes dolog volt.

Erdély uniója az anyaországgal különösen Barnucz Simont, Balázsfalva egykori elcsapott tanárát hozta önkívületbe és a gondolat ellen minden tőle kitelhető esz-közzel izgatott. A balázsfalvi elmozdított tanárok és elbocsátott papnövédek, a hol csak az országban megfordultak, mindenütt bujtogattak az unió ellen.

Nagy szerencséjére szolgált Ságúnának az a körülmény, hogy Leményi János, balázsfalvi görög kath. püspök elcsapott papnövédekével, elmozdított tanáraival és egy pár kanonokjával hadilábon állott. Mindezek összesen és együttvéve Leményi püspök népszerűségét és tekintélyét igyekeztek Balázsfalván és az országban tönkretenni. Ennek a hadjáratnak Barnucz Simon volt a lelke, a ki Balázsfalváról való elköltözése után Nagyszebenbe ment jogot tanulni, a hol — mint már említém — Ságuna hívének csapott fel.

Miután Leményi püspök így a hevesebb vérű ifjúság előtt politikai tekintetben hitelvesztett lett, tisztán személyes gyűlölettel indítatva, vezető után néztek s ezt a vezetőt Barnucz megtalálta Ságuna személyében, a kinek asztalánál jogász korában nagyon sokszor megtörölte a száját. Leményi ellen nem tudtak más okot felhozni, mint hogy egy magyar beszédet tartott a megelőző püspök ravatalánál. Ezt iszonyú bűnné fűjták fel és szőtték a további meséket Leményi magyarosító törekvéseiről.

Szegény Leményi! Ságuna valódi magyar pandurrá vedlett — és nála mindaz nem volt bűn!

Ságúnának nagyon tetszettek a balázsfalvi állapotok, mert így minden szem feléje fordult, minden ember a jövő férfiát látta benne.

De azért Ságuna okosan és óvatosan viselkedett. A magyar kormány nyal szemben feltétlen hűséget mutatott, úgy, hogy Kossuth Lajosnak a románság közül Erdélyben Ságuna volt a bizalmas embere. A román összejövetelekben kezdetben nem vett részt, tartózkodott mindentől, a mi őt a kormány előtt gyanussá tehetné volna.

Pedig abban az időben a románok sűrűn gyűléseztek. 1848 márczius 25-én Balázsfalván bizalmas konferenciát tartottak, a melyen Pumnul Áron egy proclamatiót fogadtatott el. Ugyanakkor gyűlésezik a marosvásárhelyi táblánál alkalmazott román ifjúság is. Innen pedig Barnucz adott ki egy proclamatiót. Brassóban «román ügyben» ugyanazon napon tanácskoznak a teendőkről. Még mindig nem voltak tisztában a teendők felől. Nem alakult ki még sem a program, sem a vezérferfiú nem volt még egészen kiszemelve, a ki program szerint a cél felé vezetné a románságot.

Egy óhaj bontakozott ki ezen tanácskozásokból: egy román nemzeti konferenciának a megtartása. Ezt 1848 április 18-ra Balázsfalvára össze is hívták.

Pumnul Áron és társai összejárták a vármegyéket és arra buzdították a népet, hogy az április 18-iki balázsfalvi gyűlésre minél tömegesebben jelenjék meg.

Ságuna azonban mindezen dolgokra nem reagált. Nem reagált azért, mert ez az egész mozgalom a kormány háta mögött indult meg, úgyszólván kormány elleni tendenciákkal, mire Ságuna akkor még megnyerhető nem volt. Hogy bebizonyítsa, miszerint a kormány háta mögött összehívott gyűlés előmunkálataiban semmi része sincs s hogy ő annak a gyűlésnek a megtartását helyteleníti, Karlóczára éppen április 18-ára tűzette ki püspöki felszenteltetését és arra el is ment.

Balázsfalván április 18-án pár ezer ember jelenlétében megtartották a gyűlést, a melyen egy pár beszéd hangzott el s ezzel a nagy titokzatossággal összehívott nemzeti conventiculum azzal ért véget, hogy majd egy újabb congressusra hívják össze a «nemzetet».

Ságuna április 18-án csakugyan felszenteltette magát Karlóczán Rajasics patriarcha által, Joanovics károlyvárosi és Popovics István verseczi szerb püspökök segédletével. Az ő románsága az egész felszentelési actuson semmiben sem domborodott ki. még az aradi görög keleti román püspök sem volt jelen, azt is mellőzték. Bár az ünnepélyen nagyon sok román ember vett részt, sem a templomban,

sem az ebéden román beszédet sem Ságuna, sem más nem mondott. Itt Ságuna valódi rácznak mutatta magát. A templomban szerbül prédikált, szerb felköszöntőt mondott, mintha ránézve a román nyelv nem is létezett volna. Szóval semmi jelét sem adta annak, hogy ő karlóczai hitelvein változtatott volna. Rajasics teljes lelki nyugalommal bocsátotta tehát Ságunát útra, mint a rácz egyházi és nemzeti érdekek immár felkent apostolát.

A hazatérő Ságunát senkisémet vontam kérdőre, miért bujkált, miért nem jelent meg a balázsfalvi április 18-iki gyűlésen. Senkisémet vontam kérdőre karlóczai magaviselete miatt s nem is kérdezte tőle senki, hogy miként védte ott meg a román egyház nyelvi érdekeit. Ellenkezőleg, megérkezésekor Nagyszebenben fáklászenével fogadták és Barnucz Simon nagy beszédben dicsőítette azt a férfit, a ki voltaképpen addig a románság érdekében még semmit sem cselekedett.

De hát némely ember mindenben szerencsés, még bűneit is erényszámba tudják. Valóban Ságuna mintakép abban a tekintetben, miként dicsőülhet valaki, telve minden fogyatkozásokkal, nyilvánvaló bűneinek sokasága ellenére is.

A román nemzeti gyűlést 1848 május 15-re hívták össze újólág. A kormány megadta reá az engedélyt, hogy azon a napon Balázsfalván és Nagyszebenben Ságuna András és Leményi János püspök elnöklete és felelőssége alatt, tehát két helyen a románok összegyűljenek és tanácskozzanak állapotaik felől, kívanságaikat pedig pontokban összefoglalva előterjeszthessék.

Ságuna azonban sem embereiben, a kiket még jól ki nem ismert, sem magában nem bizott; nehogy akár a románokra nézve, a szebeni gyűlésen az összegyűltek akár többet, akár kevesebbet kérjenek, mint a balázsfalviak s így első esetben a románság, második esetben a kormány előtt jöjjön furcsa helyzetbe, consistoriuma által a Nagyszebenbe tervezett gyűlést is Balázsfalvára hívta össze. Ez igen ügyes fogás volt Ságunától, a mely őt igen kényelmetlen helyzetből rántotta ki, miután ő az egész nemzeti gyűlésnek nem volt barátja. Még nem volt kiforrott pro-

grammja s politikailag az erdelyi dolgokkal nem volt tisztában. Ő nem lelkesedett Erdely autonómiájáért sem, mert ez nem ölelte fel az egész románság dolgát. . . mi történjék a magyarországi románsággal és annak egyházi dolgaival? Szóval Ságuna nem szívesen vetette magát a politikai hullámok közé, mert attól tartott, hogy elmerül.

Május 15-én körülbelül 40,000 ember gyült össze Balázsfalván. Ságuna már az előtt való nap érkezett oda s Leményi János püspök vendége gyanánt a püspöki residentiába szállott meg. Istentisztelet után a két püspök karonfogva távozott el a templomból. A két püspököt lelkesen fogadta a nép, a melyhez Ságuna András rövid beszédet tartott. Már a nép között is megelőzőleg híre futott, hogy Ságuna nem nagy barátja Leményinek, sem a görög katolikus egyháznak, úgy, hogy Ságuna egy rövidke beszédben szükségesnek tartotta hangsúlyozni a következőket:

«Igen, mi testvérek vagyunk, nem színből, hanem valódi testvérek Krisztusban, román testvérek, a mi arra indít minden románt, hogy elfelejtse a mult kellemetlenségeit és tekintse magát mindenik igaz testvérnek, mint a milyen testvérek püspökeik is!»

Itt azokra a surlódásokra czélt Ságuna, a melyek a vallási unió nyomában léptek az unitusok és a disunitusok közé!

A gyűlésen a két püspök elnökölt, Ságuna megnyitójában erősen hangsúlyozta a király iránti hűséget és a haza alkotmányához való tántoríthatatlan ragaszkodást.

A nap hősei azonban nem a püspökök voltak. A határozatok hozatalában nem nagy befolyásuk volt. A lelkeket Barnucz Simon uralta, a kinek kétségtelen hatalmas, remek beszéde román szempontból bevilágította az egész helyzetet. A szélső román tendenciák, vágyak és remények feltárása egy egész új világot mutatott fel a románság előtt. Új eszmék, nagyszabású tervek, a melyek az elnyomott népet egészen elragadták. Barnucz egyszerre a románság legnagyobb férfiának volt kikiáltva. Sokat beszélt a románság szenvedéseiről, a magyarok zsarnokságáról s már

ő alapozta meg a mai felfogást, hogy a magyar a maga államát a többi fajok és népek húsából és véréből tartja fenn, azoknak nyelvére és nemzetiségére támad.

Barnucz beszédében megmagyarázza, mi az unió?

«Az unió magyarokra nézve élet, a románokra nézve pedig halál! A magyarokra szabadság, a románokra pedig rabszolgaság! A magyarok az unióval meghódítanak egy egész országot minden fáradság nélkül. Erdély a drága kövek hazája, a melyeknek értéke mind a magyarok zsebébe vándorol, a só és minden más kincse Erdélynek megnöveli a magyarok vagyonát és fokozni fogja a mi szegénységünket. A mi fiaink pedig legiókba alakulva harcolni fognak a magyar dicsőségért, a mely a mi dicsőségünket megsemmisítette. A mi országunk körül van véve a természettől emelt védfalakkal, a melyek nélkül a magyar sík föld ki van téve minden ellenséges betörésnek. Erdély nélkül Magyarország olyan, mint az az ember, a kinek kezét, lábát vágják le. Erdély védi a magyarok ellen Moldovát és Havasalföldet, — Magyarország Erdély birtokában veszélyezteti a román fejedelemségeket. A magyarok «szabadság, egyenlőség és testvériség» jelszavai alatt egy vadállat lakozik, a mely népfajokat fal fel, — a testvériség álarcza alatt a románok szolgasága rejlik.»

Barnucz vad gyűlölettel beszél mindenről, a mi magyar s minden irányban román szempontból annyira népszerűen fejtegette eszméit, hogy a népet valósággal önkívületbe hozta.

Ságunát is meglepte a hatás és nem mert szóval, mint elnök, Barnucz rendkívül erős támadó beszédére megjegyzéseket tenni, bár teljesen tisztában volt vele, hogy Barnucz beszéde egyenesen és nyíltan forradalmat proklamál.

A román «nemzetgyűlés» meghozta ismert határozatait tizenhat pontban.

Követeli Erdélyben a nemzeti függetlenséget, román tisztviselőkkel minden közigazgatási ügyben. Katonái román tisztek alatt szolgáljanak, s a nemzet esztendőnként egyszer nemzeti gyűlést tarthasson. Követeli a román egyházak függetlenségét, két román-metropolia felállítását; követeli a

jobbágságnak és minden dézsmának az eltörlését; a czéhek és kiváltságok, a legeltetési adók megszüntetését; követeli a szólás- és a sajtószabadságot, a szabad gyülekezési jogot, a személyes szabadság biztosítását, az esküdtszéket, a román nemzetörtség felállítását; a román felekezetek papjainak az állami pénztárból való fizetést; román nyelvű elemi, főiskolák és egyetemek felállítását; adóegyenlőséget. Követel Erdély számára külön alkotmányt, a négy nemzet képviselőiből külön képvisellel. A román nemzet tiltakozik Erdély uniója ellen Magyarországgal, valameddig a románság az erdélyi országgyűlésen száma arányában nem lesz képviselve.

Aztán a gyűlés összes tagjai már megállapított formula szerint felemelt kézzel hűségi esküt tettek. Hogy t. i. hűséggel fognak viseltetni Ausztria császára, Erdély nagy fejedelme iránt, «hogy soha sem fogok semmit tenni a román nemzet érdekei és jogai ellen, hanem ragaszkodni fogok román nyelvünkhöz és vallásunkhoz és azokat védelmezem is» stb.

A gyűlés két küldöttséget választott. Egyik Ságuna András vezetése alatt Bécsbe volt viendő a románság követeléseit, hogy azokat a császár elé terjessze. A másik Leményi János püspök vezetése alatt Kolozsvárra ment a május 29-én megnyitandó országgyűlést tájékoztatni a román határozatok és óhajtasok felől. Ugyanekkor a román ügyek vezetésére egy «román nemzeti comité»-t alakítottak, a melynek elnökévé Ságuna püspököt választották. Ezzel a comité lett a román nép képvisellete; ez vezette immár a román politikát és a kiküldött két deputációnak a jelentéseit ide kellett benyújtani annak idejében.

Az erdélyi román politika igazgatása így Ságuna András kezébe került, ha hozzá vesszük azt, hogy ebben a nemzeti comitéban a legszélsőbb elemek foglaltak helyett, mint a milyen volt Barnucz Simon (alelnök), Papiu Ilarian, Pumnul Aron, Mikás Florian, Butean János, Janku Ábrahám, Román Konstantin, Batásescu Miklós stb. stb., meg lehetett jósolni, hogy Ságuna az ő magyar hazafiságával nem sokáig tarthatja fenn magát s hogy vagy a szélsők ölébe

menekül, vagy ezek hamarosan kiröpítik maguk közül és vad dühök minden tajtékját ellene öntik.

Ságuna Andrásnak az egész küldöttségkérdés nem volt inyére. A dolgot húzta-halasztotta. Dolgai akadtak egyre, a melyeket fontosabbnak tartott a küldöttségnek Bécsbe való vezetésénél. Sőt egy időben úgy állott a dolog, hogy Ságuna a bécsi küldöttség vezetésétől visszalép.

Baricz György «legelső» román hírlapíró levelezéséből erre vonatkozó adatokat közöl a «Neamul românesc literar» 1909. évi máj. 1-ső száma. Ime, hogy emlékezik meg erről a jeles román férfiú:

«Szégyenérzet fog el, hogy a mikor egy hatalmas küldöttség felmenéséről volt szó, ma már megyünk ketten-hárman. Isten bocsássa meg Ságuna bűneit, mert ő az oka mindennek! Miután ő nem akar felmenni, ő tudja miért, azt szeretné, hogy mások se menjenek. Sokakat vissza is tartott azok közül, a kik fel akartak volna menni. Minden jel arra mutat, hogy ez az ember elpártolt a nemzeti ügytől s csak száraz beszéddel és apró dolgokkal akar port hinteni a románok szemébe. Miféle bizonyítékokat kívánsz még az ő kétes és gyanus magaviseletének igazolására? Vagy nem tudod, hogy az ő csatlósai mily kicsinylőleg, gyalázólag nyilatkoznak a küldöttség tagjairól, és azokról, a kik a deputatióval fel akarnak menni? Édes beszéde, a melylyel előttünk parádézik s a melyben arról szól, hogy mennyire szívén fekszik a mi nemzeti ügyünk, hideg, számító és ravasz szívből fakad. Ez Ságuna mielőttünk. Vigyázz, légy éber, nehogy csalódjál. Ságuna tehette volna, hogy a bécsi küldöttség költségeinek fedezésére nemzeti gyűjtést rendezzen, ezt sem cselekedte, mert ő csak magára gondol, a nemzettel pedig nem bajlódik.»

Ez a levél sok keserőséggel emlékezik meg Ságunáról. A Húsvét előttre összehívott szinodust Húsvét utánra tétette át, csakhogy bécsi útja még jobban kitolódjék. Az volt a számítása, hogy olyan időben érkezék Bécsbe, a mikor már a deputatió eljárt a dolgában, s az erdélyi országgyűlés döntött az unió kérdésben. Ugyancsak Baricz írja utóiratként a következőket:

«P. S. Estvére, mindnyájan, a kik Bécsbe megyünk, vacsorára vagyunk Ságunához meghiva. Ebédekkel és vacsorákkal nem teszi magát kedvesebbé azok előtt, a kik nem a külsőségek, hanem a szív és a vesék után itélik meg az embert.»

Ezeket a közleményeket a híres Jorga, a nagy nacionalista, a híres gör. keleti vallásu bukar-sti egyetemi tanár adja közre, még pedig Ságunanak száz éves jubileuma alkalmából.

És Baricznak fentebbi közleményében, mindenben igaza van. Ságuna később indult Nagyszzebenből, mint a deputatio többi tagjai és Bécsbe akkor érkezett, a mikor a deputatio már küldetésének eleget tett. Ő egyedül utazott fel, mert Kolozsvárt állítólag pár találkozója volt, de valóban a gubernátor szándékairól akart értesülni, ennek véleményéről akart meggyőződni a balázsfalvi gyűlést, határozatokat és politikai mozgalmat illetőleg személyesen is. Teleki gubernátor már megelőzőleg tanácsolta Ságunanak, hogy a bécsi deputatiót lehetőleg oszlassa fel. Ságuna ebben a kérdésben Bariczczal értekezett is és ezt fel is kérte arra, hogy a tagokat a bécsi útról beszélje le. Teleki Ságunanak aztán személyesen is tudára adta, hogy a bécsi kalandozás nem felel meg a hazafias tekinteteknek, — de már, miután a deputatio Bécsbe ért, a dolgot megsemmisíteni nem lehetett. Ságuna a későre való felérkezéssel a maga személyét akarta fedezni. Ságuna ebben az útjában Pesten is megállapodott és itt Kossuthal is tárgyalt. Kossuth szintén megmondta neki a maga véleményét a bécsi küldöttséget illetőleg, úgy hogy Ságuna immár egészen tisztában volt a helyzettel s a bécsi úttól minden kedve elment.

Ságuna távollete miatt a küldöttséget Popaz brassói g. keleti esperes vezette Ferdinánd elé. A balázsfalvi határozatokat előterjesztő küldöttség hideg, elutasító választ kapott, a mely 1848 junius 11-ről írásba is foglaltatott. Ferdinánd junius 10-én az unió törvényt már megerősítette Ságuna egészen post festa, harmadnapra ezek után, érkezett Bécsbe, a mikor már a dolgokon semmi irányban nem lehetett változtatni. Erre a helyzetre és állapotra lesett ő.

Ságuna meglepetéssel fogadta a bécsi eseményeket; tudta, hogy a helyzeten nem változtathat, de hogy a románság előtt némileg igazolja magát s hogy a balázsfalvi nagygyűlés megbizásának eleget tenni lássék, összeszedte a bécsi küldöttség még ott lézengő tagjait és Innsbruckban a király elé vezette ismét, ismételvén az erdélyi románság formulázott követeléseit. A király válasza immár kedvezőbb volt az elsónél, a mi junius 23-iki kelettel írásban is kiadatott. Ebben a válaszban a román «nemzetiség» elismeréséről, a román iskolák gondozásáról tétetik említés, egyúttal utasítatnak a románok, hogy a magyar kormányval ez irányban Pesten érintkezésbe lépjenek.

A román deputatio tagjai Ságunával az élén a királyi utasítás értelmében Pestre utaztak. Itt azonban csak Ságuna telepedett le, résztveendő az unió foganatosítása tárgyában kiküldött regnicoláris bizottság tárgyalásaiban, a melynek még Leményi püspök és Boheczel Sándor voltak a tagjai. Ságuna még több román embernek a közreműködését óhajtottta ebben a bizottságban. Ennek következtében a kormány meghívására még a következők vehettek részt a bizottságban: Leményi P. Ferencz, Czipar Timót, Chirila János, Ighian József, Badila Péter, Dunka Pál, Fulea Mózes, Moldován Demeter, Brán János, a kik közül azonban csak öten mentek fel Pestre.

A regnicolaris bizottság munkálatai nehezen haladtak előre, mert a románok szertelen követelései sértették a magyar nemzeti állam legfontosabb érdekeit, azokat teljesíteni tehát nem lehetett. Br. Wesselényi Miklós előterjesztett egy törvényjavaslatot a hon román ajkú polgárainak nyilvánult aggodalmai és óhajtasai tekintetéből, a melynek tartalma ez volt:

1. A két román egyház teljes egyenjogúsága a többi egyházakkal.

2. Egyházi jegyzőkönyveket az egyházak román és magyar nyelven szerkeszszék és vezessék.

3. A román elemi iskolákban a tanítás nyelve román lehet, de a magyar nyelv is taníttassék.

4. A román községekben a jegyzőkönyvek magyar és román nyelven szerkesztessenek.

5. A román nyelven írt szerződések s magánoklevelek mindenütt elfogadandók, hogy ha latin betűkkel vannak írva.

Hosszú viták után a regnicoláris bizottság megállapította a törvénytárban XXI. cikknek szánt javaslatot, a mely azonban soha tárgyalás alá nem került.

Ez a törvényjavaslat szól a román nemzetiségről és nyelvről (I. fej.), a kormányzást és igazságszolgáltatást (II. fej.), a nevelést (III. fej.), és a vallást illetőleg (IV. fej.).

Ságuna András 1849 augusztus 31 én az unió-bizottsághoz ezen javaslattal szemben különvéleményt adott be. A törvényjavaslatban foglaltak a románság balázsfalvi követeléseit nem elégitették ki. Ezt a különvéleményt Ságuna nem nyújtotta volna be s egyáltalában igyekezett volna az ellentéteket kiegyenlíteni és sok dologba belenyugodni, hogyha a román tagok nem befolyásolják s különösen a nagyszebeni comité reá nyomást nem gyakorol. És kénytelen volt a különvéleménnyel fellépni, mert a románok kezdettek vele szemben bizalmatlankodni, nemcsak a bécsi útert, hanem azért a körlevélért is, a melyet Pestről intézett híveibez mindjárt a hogy bécsi útjáról Pestre érkezett 1848 június 30-án.

Ebben a körlevelében közli a bécsi audientia eredményeit, a melyekkel Ságuna nagyon meg van elégedve.

Különösen örvend, hogy a Felső a «román nemzetiség» elismertetését kilátásba helyezte. Ságuna az egész körlevelben nem tesz «román nemzet»-ről említést; a nemzetiség, a nép, a faj érdekeiről beszél, semmiféle nemzeti jogokról nincs szó, hanem csak faji érdekekről, a melyeknek kielégítését bátran várhatják. Különösen hangsúlyozza, hogy a jobbság, minden dézsma és úrbér már el is töröltetett. És azt mondja Ságuna a körlevelben :

«Adjatok forró köszönetet mindazoknak, kik az igazság szeretetéből indulva titeket rabokat szabaddá, szabad polgárokká tettek, s oly örömet okoztak, melynél nagyobb, meg vagyok győződve, az ég alatt nyerni alig lehetett. Köszönettel legyetek az egész országgyűlés s következőleg a volt földesuraitok iránt, kik az igazságtól lelkesítve maguk-

hoz basonlókká tettek. Köszönjétek ezt, mondom, ezeknek és a mikor kézi segedelemre szükségük leend, akkor ti, mint háladatos keresztyén felebarátok, nyujtsatok testvéri segédkezeket, mert meg vagyok győződve, hogy a ti fáradságtok jutalmatlanul nem marad.»

Ságuna különösen a békét, a békés együttélést a többi állampolgárokkal ajánlja hiveinek, a magyar koronához, a magyar királyhoz való hűséget teszi elsősorban kötelességükké és egyáltalában a magyar alkotmány tiszteletben tartását, a magyar hatóságok iránti engedelmességet köti lelkükre, távolfartván magukat mindentől, a mi a békés együttélést veszélyeztetné.

Ezt a körlevelet Ságuna román nyelven Pestről intézte hiveihez. Kétségtelenül Kossuth Lajosnak előleges tudomása volt erről a körlevelről, a melynek tartalmát helyeslőleg vette tudomásul, mert különben magyar nyelvre fordítva nem terjesztették volna hivatalos úton is minden irányban.

Ságuna tehát magyar érzelmeiből mit sem adott fel s még 1848 aug. végén is értekezik Kossuthal, annak bizalmát teljesen bírván.

A különvélemény mit sem változtatott Ságuna érzelmein, sőt ennek a betérjesztése Ságunára nézve magyar szempontból is kívánatos volt, mert ez nyitva tartotta számára Erdély felé az utat, és az összeköttetést az erdélyi túlzókkal, a mi nélkül az erdélyi felizgatott románság előtt meg nem állhatott volna és így a magyarok Ságuna fontos szolgálataitól végképen elestek volna.

Tetézte Ságunával szemben a románok gyanúját még az a körülmény is, hogy a míg ő Leményi püspökkel Pesten tartozkodott, a nagyszebeni nemzeti comité több intézkedését helytelenítette, pesti tartozkodása alatt pedig, mint a kormánykörökkel állandó érintkezésben volt Ságunával szemben, maguk a románok is hidegen viselkedtek. Erre vonatkozólag Laurian azzal vádolja őt, hogy a miniszterekkel a maga előnyére és a románság kárára alkudozott.

Ságuna inkább szeretett volna Pesten maradni, a kormánykörök közelében, hogy a román dolgokat onnan intéz-

hesse, s a magyar kormánynak közvetlen szolgálatára álljon. Popea Miklós, Ságuna életrajzának a megírója is sejtette ezt, a ki Ságuna pesti hosszás tartozkodását (junius 14-től augusztus végéig) azzal indokolja, hogy Pesten Ságuna «az üldözött románokat» akarta megvédelmezni, meg a helyzetet akarta alaposan tanulmányozni, erre azonban Ságúnának senmi szüksége sem volt, a nem létező üldözött románok az ő segítségére pedig nem is szorultak.

Szóval Ságuna, a kinek a személyes bátorság egyáltalában nem volt erénye, Pesten akarta bevárni a dolgok hová fejlődését, hogy aztán úgy cselekedjék, a mint a körülmények majd tanácsolni fogják. Igyekezett a kormánykörök feltétlen bizalmát megtartani, valamint a románokét sem veszíteni el. Csakhogy ez a szerep mindig nehéz volt; az ilyen szerepbe igen sok embernek törött bele a kése, még pedig úgy, hogy két szék közt a pad alatt maradt. Ságuna is így járt csakhamar.

Már br. Wesselényi Miklós, a mikor a Leméryi püspök vezetése alatt álló balázsfalvi küldöttség vála tisztelgett, tesz említést az erdélyi románság hazafiságának teljes hiányáról s különös módon tört ki Ságuna ellen, a kiról az a gyanú kapott lábra, hogy Karlóczáról muszka zászlót hozott volna a románok számára és őket a balázsfalvi mezőn arra eskette volna fel. Ez a feltevése Wesselényinek nem volt igazolva; ez ellen a jelenlevő Baricz György tiltakozott is, de az a körülmény még is bizonyít egyet, azt t. i., hogy Ságúnában nem biztak meg teljesen már a magyarok sem.

Ez a zászlókérdés Pesten is felütötte a fejét. Történt ugyanis, hogy Ságuna egy főpapi diszöltönyhöz fekete bársony szövetet vásárolt volt és belésül hozzá sárga selymet, diszítésül pedig arany paszomántot vett. Ezeket Ságuna aztán összeállítás végett egy szabónak adta át. Az eset után csakhamar híre terjedt, hogy Ságuna orosz zászlókat csináltat s egy sárga-fekete diszruhát is, hogy a Pestre diadalmasan bevonuló Jellasichot majd ünnepélyesen fogadhassa. Titkárát, Bologa Jakabot az utcán a tömeg meg is

kergette s nála házkutatást is tartottak. Másnap Ságuna Szemere belügyministerhez sietett, hogy a történetekért elégtételt s a jövőre nézve hasonló esetek ellen biztosítást kérjen. Baricz György szerint Szemere azt felelte: «Hogy állhassak jót a püspök úr életeért, a mikor a jelenlegi helyzetben a magamét sem tarthatom biztonságban?» Azután elment Kossuthhoz s rögtöni elutazással fenyegetőzött, ha elégtételt nem kap, de ő sem biztatta többel s nem is tartotta vissza az elutazástól, csak azt kötötte a lelkére, hogy maradjon meg szilárdul ezentúl is az áprilisi törvények mellett; saját proclamatióiból pedig adatott neki több példányt, hogy hazaérkezvén, azokat püspöki megyéjének papjai között ossza ki.

Ságuna a legnagyobb zavarban volt. Pesti tartózkodása tarthatatlanná lett. A zavarok tényleg fokozódtak; már megelőzőleg Lamberget 1848 szeptember 28-án Pesten megölik, — a vihar kitört s a román képviselők Vlád kivételével a szélrózsa minden irányában menekültek.

Ságuna sem tehetett mást. Álruhát öltött s a zernesti szekeres Brát Tiegei fogatán Bologa Pál titkárával Pestről megszökött. Öt napi utazás után Aradra került, a hol a román püspök vendége volt; onnan Dévára sietett, a hol a magyar tisztek elől volt kénytelen menekülni, megérkezett Nagyszebenbe titokba, a hol senkisémet várta, a fáklyászene és egyéb meleg fogadtatás a nemzeti comité részéről egészen elmaradt és Ságuna úgyszólván titokban lappangott a szászok székhelyén, a míg Puchner kir. biztos fel nem fedezte.

II. Ságuna az osztrákok szolgálatában.

Puchner 1848 október 18-án kiadott egy manifestumot, a melyben kijelentette, hogy miután a nádor Magyarországból eltávozott, a ministerium lemondott és a pesti országgyűléstől kinevezett kormányt (honvédelmi bizottmányt) nem lehet törvényesnek elismerni, átvette Erdély kormányzatát és felszólít mindenkit, hogy térjen vissza a császár iránti hűségre és engedelmeskedjék a főparancsnokságnak, a mely Erdélynek egyetlen törvényes kormánya már.

Ságuna Andrást Puchner felszólította: nyilatkozzék, kategorice: magáévá teszi-e kiadott manifestumát vagy nem? Abban az esetben, ha azt el nem fogadná s a császári hűségre nem térne, minden kikérdezés nélkül elfogatja és Gyulafehérvárra a börtönbe kísérteti.

Ez a kategorikus felszólítás minden kibúvót elzárta Ságuna elől, — a mi reánézve valóságos megváltás is volt, két kézzel azonnal megragadta az alkalmat. A felszólításra igennel felelt. A magyar állam, a nemzet, az alkotmány és a király iránti hűséget magáról azonnal lerázta. Így Ságunának a pesti kormánykörökkel és az erdélyi vezető magyarokkal való minden összeköttetése megszűnt. Ugyanaz nap Ságuna egy körlevelet intézett híveihez, a melyben meghagyja nekik, hogy engedelmeskedjenek a katonai parancsnokság rendeleteinek, mert az most Erdélynek a törvényes kormánya. Egyuttal arra is felhívta őket, hogy jól felfegyverkezzenek és legyenek készen megvédelmezni a törvényes kormányt az ellenség (magyarok) ellen.

Ságuna ilyen formán lelépett az alkotmányosság útjáról s a bécsi körök szolgálatába állott. Volt annyi eszély benne, hogy ennél a lépésnél megállott és egyideig hallgatott, csendesen viselkedett mindaddig, a míg a magyarok sorsa jobbra, vagy balra nem fordul. Különösen a magyarok leveretését várta, hogy részükről így semmiféle veszedelem ne fenyegethesse.

A békéltető és lefegyverző bizottságok Erdélyszerte működni kezdtek. Ezek a békéltetések sok helyütt vérengzésekbe fejlődtek. Nem érintem azokat a szerencsétlen izgatókat, a melyek szegény Erdély jobb sorsra érdemes népeit egymás ellen hajszolták. Tűzben és vérben gázoltak egymás ellen, sikerülvén így a reactionnak a magyar ellen támasztani mindazokat az elemeket, a melyeket a magyar csak az imént szabadított fel és ruházott fel minden polgári jogokkal.

Ságuna tehát október második felében és egész novemberben nagyon csendesen viselkedett, ezalatt igyekezett a Puchner-féle kormányzatnak mindenben engedelmeskedni és egyáltalában ellenkezésbe azzal nem jönni.

Hanem megérkezett ránézve a cselekvés ideje is. A trónváltóság december 2-án bekövetkezik, Ferdinánd király lemond és helyébe I. Ferencz József lép az osztrák császári trónra. Így lesz Magyarország koronázatlan uralkodója. A trónváltóság híre Nagyszebenbe december 13-án jut. December 16-án Ságuna András ezt a nagyon «ösmeretes» tényt híveivel egy körlevélben közli. Már a magyar királyról, a magyar törvényekről, a magyar alkotmányról mit sem tud. I. Ferencz József császár iránt a feltétlen hűséget parancsolja. Az új császárnak pedig győzelmet kíván az ő «ellenségein».

Puchner a román két felekezetet december 28-ra Nagyszebenbe és Balázsfalvára hívja össze. A balázsfalvi gyűlés a magyar csapatok hadállása miatt elmaradt. A nagyszebeni gyűlésen, a melynek felekezeti jellege volt, Ságuna elnöklete alatt 250 intelligens román jelent meg. Puchner nem az erdélyi «román nemzetet» hívta össze, ezt kerülni akarta abból a szempontból, nehogy a bécsi köröket a «nemzet» elismerésével úgyszólván megkösse. Bálcescu a román nemzeti comitéban nyíltan követeli, hogy a románság Erdélyben, mint nemzet alakuljon meg, közigazgatását és a törvénykezését is ezen az alapon rendezze be. Puchnertől is követeli, hogy magát a román nemzetet hívja össze, nem pedig a felekezeteket, hogy sorsa fele ttmaga a nemzet határozzon.

Ságuna terjedelmes beszéddel nyitotta meg a gyűlést, Ebben a megnyitóban a valódi és a hamis hazafiságról beszél. A román nemzeti politikának ebben a tekintetben morális alapokon kell nyugodnia. És ezeket a morális alapokat Ságuna egyenkint megjelöli.

Ebben a gyűlésben Ságuna elemében volt. Minden alkotmányos hagyománynyal szakítva, úgy vette észre, hogy ő ezek között a körülmények között egész nagyhatalommá nőtte ki magát. Immár valódi népvezérré lett, háta mögött tömörülve látta az egész románságot, a mely már tényezővé lett a magyarokkal való harcz miatt. Ennek a tömegnek követelései, óhajtásai vannak, a mikért küzdeni kell. Ő küzdeni fog — papíron — a népért, polgári kis hasznát azonban semmi áron elengedni nem fogja.

Ságuna szeme előtt sok minden lebegett — különösen az érseki székek, s a különféle kitüntetések mellett a disunitusok felülkerekedése az unitusok felett, a kiket ő gyűlölt. És mindezekre különösen alkalmas volt a pillanat azért, mert Puchner Leményi balázsfalvi püspököt állásától megfosztotta. A gör. kath. egyház így árván maradván, ügyeit egy korlátolt, önző, Krajnik nevezetű, szolgálékú kanonok vette át, Leményinek esküdt ellensége, a ki csak a saját érdekeire gondolt, de nem arra is, hogy egyházát Ságuna túlkapásai ellen megvédelmezze.

A disunitusok a nagyszebeni gyűlésen átvették a vezetést. Alig volt azon egy pár gör. kath. Ságuna, hogy a gyűlés általános «nemzeti» színezetét megtartsa, Bariczot és Dunkát (gör. kath.) a karzatról hívta le, hogy vegyenek részt a tanácskozásokban.

A nagyszebeni gyűlésen a disunitusok a «nemzet» nevében sok mindent követeltek volt.

Kivánták a balázsfalvi határozatok foganatosítását; tiltakoztak az unió ellen; a királyi fő kormányzék eltörlését, Puchner alatt egy kormányzóbizottság kirendelését; a román nemzeti komité, mint a román nép ügyei vezető közegének megerősítését; nemzeti főnök megválasztását; nyissanak román iskolákat, gymnasiumokat, egyetemeket stb. A községeknek adjanak tüzfát a kincstár erdeiből; a topánfalviak pörének törlését stb. A végek végén Ságuna elnöklete alatt menjen fel Olmützbe egy küldöttség, vigye fel a románság ezen követeléseiről szerkesztett memorandumot, de egyúttal rakja le a császári trón zsámolyánál a «román nemzet» legmélyebben érzett hódolatát. Természetesen a küldöttség vezetésével Ságunát bízták meg.

És ezzel megkezdődik hűtlen és áruló munkája Ságunanak. Ebben a valódi hűtlen görög mintaképe alakul ki; szemérmetlenül kitartóan törekedik az állam feldarabolására és önző céljainak elérésére, két könyökével lökvén félre mindenkit az útból, a ki csak némi önálló gondolkozást árul el. Így került az egész románság Ságuna körmei közé, így lett ez a nép egy áruló görög kezében játékszer, pusztaszerszám, ütőkártya, a melyet mindig kijátszott volt, vala-

hányszor magán- és egyháza érdekeiről szó volt, ha azok az össznép érdekeivel ellenkeztek is.

Hanem csakhamar bajba került. A nagyszebeni comité tagjai még nem oszoltak szét, december 29-én még együtt tanácskoztak, a mikor a főhadparancsnokság irodaszolgája az urakat Puchnerhez hívta meg. A lépcsőn velük szembe jött Puchner titkára, Glanz Flórián, a ki e szavakkal köszöntette őket: «Meine Herren, viele und schlechte Nachrichten!» Puchnernél pedig megtudták, hogy Bem Kolozsvár városát visszafoglalta, Wardener tábornokot visszavonulása közben megütötte a guta, Urbán dandáráról pedig nem lehetett tudni semmit sem. Glanz a főparancsnok nevében meghagyta a comiténak, hogy még éjjel értesitse az alája tartozó prefecteket és tribunokat, hogy csapataikat azonnal gyűjtsék össze és legyenek elkészülve a harez megkezdésére.

Ságuna két nap mulva magához hívatta Barnuczot és Laurian Treboniánt s tudtul adta nekik, hogy a főhadparancsnokság azt akarja, hogy a románok és a szászok hívják be segítségül a Romániában levő oroszokat. Barnucz és Laurian megdöbbenéssel vettek erről tudomást, a comité többi tagjaira is lesújtólag hatott a hír. Cipariu és Áron a comité tagságától vissza is léptek.

A gyülekezetben, a melyben ezt az ügyet tárgyalták, izgatott jelenetek zajlottak le. Az oroszok behívása ellen a román nemzeti comité tagjai hevesen tiltakoztak, mellette csak Ságuna és Orghidán Rudolf brassói kereskedő foglaltak állást. A nemzeti román comité nemcsak a behívás és a megszállás költségeitől tartott, de attól is, hogy az oroszok viszonzásul Oláhországot és Moldovát foglalhatják el, a mire nézve, mint beszélték is, Ausztria meg is adta már beleegyezését.

De mit bánta Ságuna, ha az oroszok keresztül-kasul dulnak Magyarországon s ha ennek a behívásnak Havasalföld és Moldova is áldozatul esik, neki mindebből kára nem lehetett, sem a románság, sem az ország valódi érdekeit nem vette figyelembe. Ő új urának, a császárnak és az oroszoknak az érdekeit nézte csupán, a kiktől együttvéve

várt már minden jót. Elsősorban azonban a bőrét féltette, a mi erősen volt veszélyeztetve, ha a magyarok szabadságharcza diadalmaskodnék.

A comité tagjai semmiképen nem mentek bele abba, hogy az oroszok a román nemzet nevében hivassanak be, így gondolkoztak a szászok is, miért ezek is, azok is apránként a gyülesteremből el is párologtak.

A tanácskozás végén mindnyájan úgy értelmezték a dolgot, hogy az orosz segítséget ne az ország, ne a nemzetek és ne is a főhadparancsnokság hívja be, hanem csupán Brassó és Szeben városok. A Lüders tábornokhoz Bukarestbe küldendő követség tagjai voltak Nagy-Szeben részéről Ságuna püspök és Müller Gottfried tanár, Brassó részéről egy román kereskedő és egy városi tanácsos. Ságuna Puchnert az oroszok behívásának határozatáról értesítette, a mit az helyeslőleg tudomásul vett s kilátásba helyezte, hogy ezt a határozatot a császár tudomására hozza.

Ságuna és Müller a nyert meghatalmazással Bukarestbe siettek, a hol Lüders orosz főparancsnoknak átadták a behívási folyamodványt.

A folyamodvány tartalma röviden a következő:

«A szász és a román nagyon sokat szenvedett a tulzó magyar töredékekkel folytatott harcban, a melyben idáig is 200 román falu hamuvá lett, egy szász város és több virágzó szász község teljesen elpusztult és több mint 20.000 ember kínzások között meggyilkoltatott. Mivel az utóbbi időben Magyarországból benyomult nagyszámú ellenséges csapatok ezen cs. kir. csapatokkal szemben túlnyomó erőt alkotnak, az országban parancsnokló br. Puchner tábornokot kényszeríték, hogy a rendelkezésére álló császári érzelmű csapattesteket a káros következmények elhárítása végett egy pontra vonja össze, . . . így a két nemzet ellen szabadon fog az irtóháború folytattatni. Miután Ő Felsége, a mi legkegyelmesebb császárunk nagyon távol van tőlünk . . . A mi legmagasabb udvarunkkal barátságos viszonyban levő orosz császári csapatokhoz fordulunk a szenvedő emberiség nevében, rendkívüli segítségadásért könyörgünk Nagyméltóságod előtt, hogy a két nemzetnek a megmenté-

sére és teljes pusztulástól való megvédelmezésére az orosz császári csapatoknak mentől hamarabb való kirendelését kieszközölni kegyeskedjék.»

Lüders azonnal gyorsfutárt küldött a czárhoz, s a végleges választ tizennyolcz napon belül helyezte kilátásba.

Már ebben a folyamodványban is hamisit Ságuna, mert Nagy-Szeben és Brassó helyett a két «nemzetet» írja be kérvényezőnek. Az egész orosz-behívásban a legfőbb szerepet Ságuna játszta. Bedeus helyesen jegyzi meg, tette ezt tisztán életéért való aggodása miatt, mert mint már tudva van, Ságuna ebben a nagy küzdelemben mindenek felett az életét féltette; a személyes bátorság egyáltalában nem tartozott erényei közé.

Bukarestből Ságuna a román comiténak eljárásáról egy jelentésfelét küld, a melyben azt egyuttal arról is értesíti, hogy nem tér vissza Erdélybe, hanem Bécsbe siet, a hol inkább dolgozhatik a románság érdekében s a hol a december 28-iki gyűlés küldöttségét is megvárja. Ez jó ürügy is volt a menekülésre, a mit egy körlevélben hiveinek is tudomására hozott.

Olmützben Ságuna február 6-án nyert a császárnál kihallgatást. Már biztonságban volt, életét semmi irányból veszedelem nem fenyegette, hát elemében is volt. Itt már biztosan uszott az ő vizeiben. A hazudozás és a talpnyalás csömörletes özönét ontja maga körül. Az öndicsekvés és a román nép tisztességével való visszaélés egész scáláját játsza el; az övé minden érdem; ő és a románság egy; a román nép nevében csak ő maga beszél, csak ő határoz; minden erő, a mely a román nép izmaiban van, belőle áramlik ki és oda tér vissza. A görög felülkerakedett.

A császári kihallgatáson elmondott beszéde Ságunának a hazudozás, a csalárdság és a görög fortély valódi remekműve.

Alázatosan jelentette a császárnak, hogy a «román nemzet» nagy örömmel és lelkesedéssel értesült trónralépéséről és a nép nevében annak jobbágyi hódolatát teszi le most Ő Felsege lábaihoz és kéri a császárt, hogy kegyes-

kedjek a nép iránt bizalommal viseltetni, mert hiszen e három millió (!) felül levő nép még a zavarok kezdete előtt Balázsfalván tartott május 15-iki gyűlésében ünnepélyes esküt tett a Habsburg-ház iránt való hűséget illetőleg. E hűséget a nép ép azzal bizonyította, hogy e miatt van kitéve a magyar lázadók legbarbárabb üldözéseinek, a kik már több száz román falut égettek fel és több ezer egyházi és világi állású románt öltek meg. A román nemzet 1847-ben a Leiningen és Turski ezredek kiegészítésére ötezer, a múlt évben négyezer ujonczot adott. E nemzet fiaiból áll a két román határőrezred, a mely nem vetette magát alá a magyar zsarnokság parancsainak, hogy menjen harcolni a hűséges szerbek és horvátok ellen s e miatt fogságba hurczoltattak s most kénytelenek a Tisza partjain sánczokat ásni. Ennek a nemzetnek a fiait a derék Urbán ezredes még juliusban (?) a lázadók ellen vezette. Ez a nemzet az, a mely ellenszegült a lázadó magyar kormány rendeleteinek, a kibocsátott bankjegyeket és a követelt ujonczokat illetően, mondván, hogy csak Ő Felségének parancsára fog ujonczokat adni a trón támogatására és ha szükség lesz reá, aprajánagya kész fegyvert fogni a császárárt. Ez a nemzet az, a mely Puchner október 18-iki proklamatiója után sietett a császári csapatok köré gyülekezni és kitartással viselni a polgári háború összes nehézségeit.

A császárnak jól estek Ságuna szavai s felhatalmazta arra, hogy legfelsőbb megelégedését hozza a nép tudomására. Járt Olmützben az osztrák minisztereknél is, a kik előtt szintén a románok lelkesedéséről és áldozatkészségéről a trón iránt beszélt, természetesen a lázadó magyarok iránt érzett gyűlöletükről sem felejtkezvén meg.

A fiatal császár hogy' ne fogadta volna szívesen Ságunát, a mikor a császáriak immár idegen csapatok segítségéhez folyamodtak és a mikor a császáriak a legnagyobb aggodalommal lesték, mikor roppan össze az egész vállalat, a melyet a magyar alkotmány ellen indítottak volt. A fiatal császár megtette azt is, hogy Ságunát asztalához ültette és ellátta minden jóval, csak hogy beszéljen neki egy nép hűségéről és támogatásáról, abban az

időben, a mikor mindenkitől, de leginkább a hadiszerecsénstől el volt hagyatva.

Ságuna Bécsben telepedett le azzal a szándékkal, hogy Erdélybe nem tér vissza addig, a míg a dolgok ránézve jobbra nem fordulnak. Mint a románság bécsi ügynöke működött és úgyszólván, mint a bécsi kormány mellett accredítált követ állandóan a német ministerek nyakán ült, türelmetlenül várván az erdélyi küldötteket is, Lauriánt és Popázt, hogy a december 28-án tartott szebeni gyűlés határozatait memorandum alakjában a fiatal császárnak kézbesítsék. Ezek a kiküldöttek Szerbián, Horvátországon át február végén Bécsbe meg is érkeztek.

Ságuna az időt nem is töltötte hiába. A Bécsben tartózkodó tekintélyesebb románokat, Harmuzachi Eudoxiust és Botnár Mihály reichsrathi képviselőket Bukovinából, Dobrán János udvari ügynököt, Mocsonyi Jánost és Lucziánt maga köré gyűjtötte, a kikkel a császárnak átnyújtandó memorandumot kidolgozták. Ezekkel egészítette ki a szebeni küldöttséget, mindnyájan disunitusok.

A görög itt sem tagadta meg magát. Rendkívüli bátorságra tett szert. A császár szivélyes fogadását, vállveregetését a görög nemcsak túlbecsülte, de vissza is élt vele. Elragadták a lovak, gondolván, most vagy soha, a fiatal császár annyira jól van hangolva a románság iránt, hogy minden kívánságát teljesíteni fogja. Ha kérni kell, hát kéri a legnagyobbat. Itt az idő, hogy a magyarokat végképpen megtörjék, hogy Magyarország multját, traditióit, alkotmányát, minden intézményeit, por és hamuként a szélnek ereszsék, hogy ez a nemzet soha többé fel ne támadjon. Mert a csalárd püspök mindig irtózott a gondolattól, ha a magyarok még egyszer uralomra kerülhetnek, s mi történnék akkor a hazaáruló, hűtlen püspökkel?

Actákát, tényeket hamisítani előtte semmi sem volt. Szemhunyorítás nélkül hazudott és hamisított. A február 25-ről keltezett, a császárhoz benyújtott kérvényben a nemzet meghatalmazottjainak állítja Harmuzachi és Botnár bukovinaiakat is, de hát mi közük volna ezeknek Erdély ügyeihez és ki választotta be őket a küldöttségbe? Az út

széléről szedi fel Ságuna Dobránt és a két Mocsonyit, mindhárom magyarországi, — hát ezeknek a disunitusoknak mi közük Erdély politikai ügyeihez és ki bizta meg őket azzal, hogy ők is az erdélyi románság nevében szerepeljenek egy oly fontos ügyben, mint a milyen volt az uralkodóhoz benyújtott folyamodvány? Ságuna az ilyen kisszerű hamisításokon túltette magát, a mi erősen jellemzi egész belső lényét, politikai gondolkozását és magán characterét is.

De nem is az volt a főbaj ennél a petitiónál. A hamisítás és országra szóló csalás abban rejlett, hogy Ságuna sem a balázsfalvi 16 pontot nem említi már fel, mint a románság kívánságait, sem a december 28-iki szebeni gyűlés határozatait nem terjeszti a császár elé, holott Ságuna, Laurián és Popáz ezeknek a nagyszzebeni határozatoknak a császár elé való terjesztése végett küldettek fel, — hanem benyújtott nyolcz új pontot, a melyeket Ságuna önkényüleg állított össze olyan idegen országbeli egyénnel, a kik azoknak a megállapítására senkitől megbizást nem kaptak.

Ez a nevezetes kérvény tabula rasa-t csinál Magyarországból; törvények, intézmények, hagyományok, mind eltöröltetnek; sőt a gör. kath. egyház is végképpen megsemmisítették s a románság hitélete tisztán a disunitusok hitelvei szerint rendeztetik be. Ságuna az összes románok egyházi feje akart lenni.

Ide iktatom azt a híres nyolcz pontot, a melyek a románság egész politikai gondolkozását megmértélyezték s a melyek a politikai szédelgések és ábrándok zsilipjeit szabaddá tették.

1. Az osztrák államok összes románjai Ausztria kormánypálczája alatt egyesíttessenek egy önálló nemzetté.

2. Politikai és egyházi tekintetben a nemzet nyerjen önálló, nemzeti közigazgatást.

3. Rövid idő alatt hivassék össze az egész nemzet számára egy általános congressus, hogy azon a nemzet magát constituálhassa és pedig:

a) választhasson egy Ő Felsége által megerősítendő nemzeti főnököt, kinek czimét a császár lesz kegyes megállapítani;

b) választhasson egy Ő Felségétől megerősítendő nemzeti egyházfőt, kinek a többi nemzeti püspökök alá lesznek rendelve;

c) szervezhesse a románok községi és kerületi közigazgatását;

d) szervezhesse iskolaügyét és megtehesse a szükséges képzőintézetek felállítására a kellő lépéseket.

4. A román nyelv legyen hivatalos nyelv a románokat illető összes dolgokban.

5. Évenként gyűljön össze az egész román nemzet saját érdekeinek időnként szükségessé válható megbeszélésére.

6. Az osztrák birodalmi gyűlésben a románság számának megfelelő arányban legyen képviselve.

7. Az osztrák birodalmi ministeriumban egy külön ügyosztály legyen (román minister) a román nemzeti érdekek képviselésére.

8. Ő Felsége mostantól kedve kegyeskedjék «a románok nagyfejedelme» címet felvenni.

Ebből látható, hogy Ságuna a románság eddig pontokba szedett összes kívánságait sutba veti, önálló követeléseket szab, még pedig olyanokat, a melyekről a románság eddigi gyülekezeteiben szó sem volt. Már többé nincs szó Erdély önállóságáról, a románságnak negyedik nemzetté való elismeréséről, mert így a magyarság Erdélyben ismét önállóságra vergődnek. Önálló, független nemzetről van szó, külön területtel, fejedelemmel és közigazgatással.

Miért cselekedte ezt vajjon Ságuna? Bécsi tartózkodása alatt az osztrák ministerekkel való érintkezésből értesült, hogy az összbirodalom számára alkotmány készül vagy van készen, a melynek czélja volna az összes nemzetiségek kívánságainak kielégítése. Az összbirodalom keretébe sehogy sem illet bele az erdélyi autonómia, hisz azonkívül még egyszer annyi románság maradt volna gazdátlanul. Még ha idevesszük a bukovinai románságot is, az osztrák birodalom románjai több tartományban minden képviselő nélkül maradtak volna. A román kérdést tehát az összbirodalom szempontjából kellett elbírálni, a román

követeléseket felállítani, úgy, hogy az osztrák birodalom románsága együttvéve, mint nemzet, tekintélyes egységes, számottevő elemmé alakuljon át.

Arra már Ságunának nem volt ideje, hogy a nagy-szebeni nemzeti comitéval ezt a fontos gondolatot közölje. Annak a tárgyalása is sok időbe került volna és még mindig kérdéssé vált volna, vajjon az összehívandó gyűlésen keresztül mennek-e azok a pontok, a melyek nemcsak a görög katolikusokat, hanem egyuttal az erdélyi autonomistákat is erősen sértették.

Azért látjuk a küldöttségben a két bukovinai és Magyarországáról a három román képviselőt, hogy az a lát-szata legyen a dolognak, hogy a kérvényben foglalt nyolcz pontot Ausztria összes románjai fogadták el és tették magukévá.

A császár az összeverődött nagy nemzeti politikusoknak következőleg válaszolt:

«Örömmel fogadom a bátor román nemzet hűségének és ragaszkodásának most nyilvánított kifejezését és hálával ismerem el a súlyos áldozatokat, melyeket trónoméért és az összmonarchiáért hozott, szemben azon elvetemült párttal, a mely a polgárháborút felszította és makacságával még fenntartja. A hű román nemzet kérését beható megfontolás tárgyává tétetem és a legrövidebb idő alatt megelégedésükre elintéztetem.» Ezen a válaszon lovagolnak ma is a tulzó román elemek.

Az örvendetes válasz azonban örökre elmaradt. Mert már márczius 4-én megjelenik a császári manifesztum, a mely az összbirodalomban egy alkotmányfélélt léptet életbe, abban az alkotmányban azonban a Ságuna-féle nyolcz pontú kivánságból egyetlen egyet sem vettek figyelembe, sőt abból a sokat fitogtatott s a császár szájába is annyiszor adott «nemzet» szó is egészen elmaradt. Sőt mi több, a legfelsőbb királyi kézirat a Szászföldnek koronatarományi jellegét s így önálló politikai individualitását fenntartja, ez által a kétszázézernyi szász népnek suprematiáját a szász földön élő 300.000 román lakosság felett elismeri, mi által a románság egységétől végképpen el lön ütve.

Itt aztán kezdetét veszi a felterjesztések, a panaszok és a reclamatiók özöne, az úgynevezett nemzeti harez a nemzeti jogokért, a mi azonban a románságra nézve semmiféle eredménnyel nem járt. A bécsi kormánykörök kitérő válasza, a melyek mind oda concludáltak: nyugodjanak bele a románok abba, a mit nekik a márcziusi alkotmány nyújtott s viszonzásul ragaszkodjanak a kormányhoz, mert ez az őszinte ragaszkodás egyetlen és legnagyobb biztosítéka nemzetiségük érvényesülésének.

Hogy a magyar kormánykörök milyen véleménynyel voltak Ságúnának ezen politikai szerepléséről és egyáltalában egyéniségének jelleméről, hiven tükrözi ezt vissza Kossuth Lajosnak 1849 április 26-ról keltezett proclamatiója, a melyben amnestiát biztosít minden megtérő román ember számára, kivéven Ságuna András görög keleti püspököt. Ime miként szólt a proclamatió rávonatkozó része:

«A multak politikai vétségeire a béke és szeretet nevében fátyolt vessünk, azon embernek mindazonáltal kivételével, ki magas egyházi állásával és a nép bizalmával istentelenül visszaélt és Isten és haza iránt tartozó kötelességeit gyalázatosan megszegve, nemcsak a román ajkú népeket lázadásra elcsábította s ez által annyi tömérdek pusztításnak és vérontásnak buzdítója lett, hanem még azon soha meg nem bocsátható honárulásra is vetemedett, hogy saját hazája népének legyilkolására idegen fegyveres erőnek az országba betörését felhívni, ösztönözni és eszközölni nem iszonyodott és ezt mind tevé úgy, hogy egyszersmind honáruló vétkeinek közepette előttem s az ország kormányában, társaim előtt figyelmünk és vigyázatunknak mézes szavakkali elaltatására hazug képmutató szerepet játszani elég alávaló volt, ezen embernek neve Saguna András, kinek fejére a temérdek kiöntött vér igazságos bosszút kiált és ki a mint honárulónak van nyilatkoztatva, úgy bocsánatba e földön nem részesülhet.»

Ez a proclamatio semmiféle magyarázatot nem tűr. Hiven jellemzi a görögöt, a ki a saját érdekein kívül nem ismert semmit és az azokért való küzdelemben nem riadt vissza semmitől.

A magyar szabadságharcz véget ért. Görgei augusztus 13-án Világosnál letette a fegyvert, Erdély katonai kormányzója Wohlgemuth Lajos lett, polgári biztos Bach Eduard, ennek tanácsadója Glanz Flórián. Az új kormányzó Erdélyt hat katonai kerületre osztotta, a románok semmiféle területfelosztási kívánataira tekintettel nem volt. Minden vivmányuk abból állott, hogy némely hivatalt románokkal töltötték be; a közigazgatás és törvénykezési nyelv német volt.

A politikai meddő vergődések s a fegyverzőrej lezajlása után Ságúnának eszébe jutott, hogy neki püspöki megyéje is volna, a melynek kormányzatáról gondoskodnia kellene, mert tiz hónap alatt híveivel nem is törődött. A magyar kormány Hania Jánost bizta meg a megszökött Ságuna helyett az egyház kormányzatával.

A bécsi kormány ellen Ságuna hazautazása előtt még egy kirohanást rendezett. Szeptember elején ugyanis még egy kérvényt adott át a bécsi közoktatási ministernek, a melyben egy román tannyelvű jogakadémiának a felállítását szorgalmazta. Ezt azzal indokolta, hogy a románok a belényesi és a balázsfalvi gymnasiumok kivételével magasabb fokú tanintézettel nem rendelkeznek, az pedig, hogy a román ifjak magyar tanintézetekben tanuljanak, ki van zárva a nagyfokú gyüleletnél fogva, a mely abból fejlődött, hogy a románok a lázadó magyarok ellen hadakoztak a trón védelmében. Ezt a jogakadémiát Balázsfalván óhajtották volna felállítani.

Ságuna nem akart egészen üres kézzel visszatérni székhelyére. De ennek a folyamodásnak sem volt eredménye. Tehát hazafelé indult ugyanazon az úton, a melyen jött, Galiczián, Moldován, Havasalföldön át, október második felében Brassóba, majd Nagy-Szebenbe érkezett. Bár az ország már csendes volt, nem mert Magyarországon át hazafelé utazni, mert erősen feltette életét. Haza érkezvén, a katonai kormányzóval csakhamar conflictusba keveredett. Ebben a conflictusban Ságuna gyáván viselkedett. Már több irányból figyelmeztették, hogy az a sok kérelmezés, a román nép áldozatainak a felhánytorgatása,

a trón iránti hűségnek szokatlan módon való fitogtatása, nemcsak kellemetlen a kormánykörökre nézve, hanem a románságban hiú reménykedést és ábrándokat is ápol. Az osztrák kormány egyáltalában nem hajlandó területek kikerekítésével a románságot megjutalmazni. Ilyeténformán a román túlzók minden nemzeti aspiratiója füstbe ment. Dobrán udvari román agens október végén hiába hívta fel ismét Bécsbe a nemzeti ügyek megbolygatása végett Sagunát, nem ment, mert félt Wohlgemuthtól, hogy ez a sok kalandozás szemet szúr neki és gyanuba esik. Tartott Wohlgemuthtól, mert már vele szemben egyszer rövidebbet húzott. Ságuna sinodusa a görög keleti tanítók számára egy egyéves tanfolyamot nyitott. Wohlgemuth egy ilyen hat hónapos tanfolyamot Orláton szintén létesített volt, a melynél mind német nyelvű katolikus tanárokat alkalmazott. Ságuna ez ellen tiltakozott, egyháza autonómiáját látta általa megsértve, mire a katonai kormányzó a tanfolyamot hat hónap után egyszerűen megszüntette s a román tanügy iránt többé nem érdeklődött.

Ságuna és a katonai kormányzó között e miatt is nem a legjobb viszony állott fenn, afféle kutya-macska barátság volt köztük. Wohlgemuth nem csinált belőle titkot és nem egyszer hangoztatta, hogy: «Ich liebe die Walachen, aber die Rumänen nicht!» (Az oláhokat szeretem, hanem a románokat nem!) A román népet szerette, de az urait nem; a népet jónak, a vezetőket azonban önzőknek és kapzsi-
nak tapasztalta; a néppel szívesen érintkezett, hanem a vezetőkkel való érintkezést mindig kellemetlennek találta; a néppel tudott volna boldogulni, azt irányítani is tudta volna, ha a veszedelmesen önző és kapzsi közvetítő vezetők nem lettek volna. Ma is ez az általános felfogás.

Mint említém, a sok kérvényezés, a különféle jogok és nemzeti kiváltságok követelése, egyáltalában az a nemzeti politika, a melyet Ságuna önfejlőleg a maga fejétől alapított volt azokban a bizonyos 8 pontokban a román «nemzet nevében», nemcsak bosszantó volt már a bécsi kormánykörökre, hanem egyenesen veszedelmes is. Ez a nemzeti mozgalom immár a márczius 4-iki összbíróalmi alkotmány

ellen irányult, a mi egyáltalában nem fért össze a trón iránt annyiszor hangoztatott hűséggel és engedelmességgel. A mikor Ságunának Bécsben semmit sem sikerült kivívni, titokban biztatta a románságot a tömeges kérvényezésre. Ennek az aknamunkának kettős célja volt. A tömeges kérvényezéssel Ságuna mindenekelőtt azt akarta felfelé bizonyítani, hogy a mit ő a sokszori kérvényben kert, azok a népnek is óhajtsai, tehát, hogy ő valóban a nép óhajtsait terjesztette a trón elé. Más oldalról a bécsi kormánykörökre nyomást akart gyakorolni, hogy a nép nyugtalanodik, elégületlen, talán éppen zavarog is és szükség lesz komolyan foglalkozni már a románság követeléseivel.

A Bánságból hatszáz aláírású kérelemben tiltakoztak a a szerb vajdaságba való beosztás ellen. Erdelyből szintén monstre kérvényezést terveztek. A szász sajtó forradalmi tendenciákkal vádolta a románságot, a mely papjai vezetése alatt titkon gyülesezik. A fegyvertársak, a szászok, lapjaikban nyíltan követelték, hogy egy-két tribunt és prefectet a bécsi kormány akasztasson fel, mert addig nyugalom nem lesz az országban.

Wohlgemuth már aug. 11-ről keltezett rendeletében akként rendelkezett, hogy Erdélyben minden polgár fegyvereit a hatóságoknak szolgáltatassa be. A román prefectek a többszöri parancsok ellenére nem siettek seregeik feloszlásával. Axente a harci viaskodást annyira megkedvelte, hogy a hozzá intézett egyenes parancs ellenére sem küldötte haza embereit, sőt mozgalmat indított az irányban, hogy minden román harcos Balázsfalván gyűljön össze, ott nemzeti tábort alakítván, gyülekezzenek a román nép képviselői is, állapítsák meg a nemzet követeléseit, a miként egy harczoló nemzethez illik. Axente annyira úrnak képzelte magát, hogy a szomszédos szász közsegekből nemcsak élelmi szereket requirált, hanem még fegyverfogható embereket is besorozott, nem volt csoda tehát, ha a szászok a magok módja szerint védekeztek s azokra a bizonyos akasztófákra első-sorban Ságunát és Axentet követelték felhuzatni.

Minden jel arra mutatott, hogy a míg a román vezérpolitikusok, Ságuna különösen, a németektől valami kézzel

foghatót ki nem csikarnak, addig a román fegyveresek nem oszolnak szét, hanem együttlétükkel tüntetnek és nyomást gyakorolnak az irányadó körökre.

A német kormányzó azonban ébren volt. Axentének ez a hatalmaskodása kapóra jött. Axentét minden szóbeszéd nélkül elfogatta és hadi törvényszék elé állíttatta. A hadi törvényszék elég kegyelmesen ítelt felette, csak két hónapot rótt reá, tekintettel a szabadságharcz alatt szerzett érdemeire.

Az erdélyi román mozgalmakat s az azokhoz fűzött reménységeket Wohlgemuth úgy gondolta legczélszerűbben megfojtani, ha «a fejtől bűdösödik a hal» álláspontjára helyezkedve, egyenesen Ságuna püspököt keresi fel. Erélyes iratban értesíti Ságunát, hogy papsága titkosan gyülesezik és politikai agitáció érdekében aláírásokat gyűjt. Több pap aláírások végett bejárja az országot. Wohlgemuth nem árul macskát zsákban, egyenesen elő áll vele, hogy ballomása szerint maga Ságuna is részt vesz a gyűléseken s a mozgalom szítására bátorít. Wohlgemuth erős figyelmeztetést intéz Ságunához és felhívja, hogy a dolgok ezen állásában a papság kötelessége volna minden irányban békítőleg hatni, a népet a kormány jóindulatáról felvilágosítani stb.

Ságuna igyekezett magát igazolni. Hivatkozott a trónnal szemben szerzett érdemeire, a román nép nagy áldozataira, a hűségre stb., szóval mindenre, csakhogy tisztázhassa magát a váddal szemben, a mely könnyen kegyvesztette tehetne volna a császár előtt, a kitől még semmit sem kapott, pedig annyit várt. Ámbátor a görög keleti papság s maga Ságuna is ezután politikai dolgokba, kérvényezésekbe, aláírások gyűjtésébe többé magát bele nem ártotta, a fenyegetésre szerényen meghuzta magát, a szászok nem szüntek meg a Ságuna és papsága elleni támadással, annyira, hogy a főpap helyzete napról-napra kellemetlenebbé vált. Már borsózott a háta, a mikor «román nemzetről», «román nemzeti követelésekről» hallott. Szóval a hatalom előtt gyáván meghunyászkodott s renitens magatartásával kockára tenni egyéni céljait nem akarta.

MOLDOVÁN GERGELY.

TERENTIUS A VILÁGIRODALOMBAN.

I.

A különböző elemekből összeszövődött attikai tragédiát története első korszakában a cselekvény, a belső lelki történés tettekben jelentkező nyilvánulása tette bizonyos fokig a szó modern értelmében drámává. Ez az eredetileg járulékos elem kezdetben csak fejlődésre képes csíra, mely nehezen tud szabadulni az epikus és lyrai elemektől, de megvan és mint vékony erecske kigyózik az őt lenyűgöző drámaiatlan alkatrészek között. A fejlődés későbbi menetében az attikai tragédiában mindinkább erősebb lesz a dráma: a cselekvény élénkül, nagyobb teret foglal el, visszaszorítja a lyrai és epikus részeket. Mindezzel lépést tart a zárt drámai technika kialakulása. Midőn a mythosból táplálkozó tragédia a fölvilágosodás korával járó vallásos rázkódtatások után elveszti talaját, a sok változáson keresztülment komédia átveszi a tragikus cselekvény külső formáját, a drámai technikát. Ez a forma a peripatetikus műelmélet hatása alatt megerősödve Menanderrel éri el a görög irodalomban a tökéletesség legmagasabb fokát. Nála jut végleg egyensúlyba a költői alkotó képzelet kettős irányú tevékenysége, a megjelenítés és a compositió. A megjelenítő erő az egyes részek elethűségét domborítja ki, az elrendezés pedig a különben széteső részeket egységbe, belső összefüggésbe, önmagában zárt egészbe tömöríti. Az első erő különösen a jellemző vonások megtalálásában és a dialogus vezetésében nyilvánul, míg a második a darab felépítésének és szerkezeti biztonságának alapja.

Az új komédia világnézeti háttere, összetartó gerince a hellenistikus korszak tiszta emberire törekvő, kosmopolita szelleme, formája a görög formaérzéktől évszázadokon át

fejlesztett, logikailag szigorúan megalapozott drámai technika. Ez a világnézet általánosan emberi, ez a technika tisztán művészi: mindkettő tehát legmagasabb mértékben alkalmas arra, hogy későbbi korok dramaturgiai tevékenységét megtermékenyítse. Az attikai tragédiában még legszebb virágzása idejében is erős volt az attikai földhöz kötöttség. Minden részlete elárulta, hogy a még általános emberivé nem vált speciális görög vallásos szellem alkotása. Ugyanez a röghöz kötöttség még nagyobb mértékben jellemzi az attikai ókomédiát. Aristophanes műfaja csak az V. századi Athén politikai levegőjében vehetett lélegzetet, Aristophanes embere az athéni *ζῶον πολιτικόν*. Hozzá még az ókomédia hagyományos formája nem ismeri az arányosan fölépített logikus szerkezetet és phantastikus világában, mely azonban az athéni étellel izig-vérig összeforrt, bohóság, látványosság, tündérajáték, politikai satyra, irodalmi kritika kergetik egymást. Sem az attikai tragédia, sem az aristophanesi komédia, noha különösen az előbbiben mind formailag, mind tartalmilag sok az örök, önmagukban véve nem mindig expansiv erejűek, mert az örök emberi mellett van bennük valami esetleges, a mi kifelé ható erejüket gyengíti. A közvetlen hatásuk alatt készült drámákban marad mindig valami mesterkelt, idegenszerű, a görög földből ki nem szakítható.

Ezekkel szemben az új komédiának, a kosmopolita Athén legérettebb drámai termésének már alig vannak sajátosságos athéni vonásai. Ezt az általános emberivé lett, az esetlegeségektől nagy mértékben szentesített finom athéni társadalmi szellem hozta létre, mely lényegében hasonlít az európai művelődés összes finom társadalmának szelleméhez. Ez a körülmény határozza meg az egész műfaj tartalmi és formái jellegét és ez a hasonlóság teszi alapjában véve az új komédiát az összes európai irodalomban a magasabb vígjáték ősévé.

Athén bukása után a politikai szellem letört, a régi vallásos fölfogás elpusztult, így első sorban az emberek magánviszonylatai foglalták le az érdeklődést. Mig Aischylos valamikor azt tartotta dicsőségének, hogy szerelmes asszonyt

nem hozott a színpadra, addig Menander dicsősége a szerelem dramatizálása. Természetesen ez a helyi színezetet nélkülöző, ζῶον κοινωτικόν-hoz illő általános emberi érzés sokkal alkalmasabb kosmopolita jellegű, világirodalmat termékenyítő hivatású darabok eseményeinek mozgatására, mint a dionysosi szellem akár tragikusan komoly, akár Aristophanes módján kicsapongó megnyilvánulása.

Az új komédia, az athéni szellem egyik utolsó finom hajtása, melyben a görög műveltség sok fontos eleme még egyszer synthetikus egészszé egyesült, a költői merészséget finom realizmussal pótolta, a mindennapi élet sokszor sekélyes eseményeit pszichologiailag elmélyítette, a forma szimmetrikus, nem ritkán chablonos kereteit egy nagy múltú társadalom pragmatikus rajzával töltötte meg, a jellemek tipikus vázát rokonszenves és érdeklődést ébresztő egyéni vonásokkal tette változatosabbá. Az írók, élükön Menanderrel, finom lelkű, éles elméjű, képzett emberek voltak, méltó képviselői koruk műveltségének és társadalmi szellemének. A hellenismus világtörténeti feladatának megfelelően olyan drámát teremtettek, mely a fényes irodalmi múlt gazdag örökségének fölhasználható részét megállapodottabb, könnyebben fölfogható formába öntötte és új vonásokkal gazdagította. Az új műfaj egyrészt egyszerűségénél fogva minden korok és népek vámján könnyebben átjuthatott, másrészt viszonylagos, főleg emberi gazdagságánál fogva minden körülmények között viszhangot ébreszthetett.

Τοζή, az új komédia istenasszonya nem engedte meg, hogy ez a műfaj közvetlenül hathasson és termékenyíthessen az európai irodalmakban, de gondoskodott róla, hogy a latin fabula palliata helyettesítse. Azon átdolgozások, melyekkel többek között Plautus és Terentius a görög szellem érintése következtében fölbredt latin irodalmi szükségletek mohóságát enyhítették, nemcsak hogy a végleges pusztulástól megmentették e műfajt, hanem még egy hatalmas fegyvertársat is adtak melléje: a latin nyelvet. A latin helyzeti energiát jelentett évszázadokon keresztül minden irodalmi terméknel. Ebben a köntösben a görög szellem alkotásai olyan korlátokon is átjuthattak, melyeknél különben föltét-

lenül megakadtak volna. Róma hű maradt művelődéstörténeti hivatásához: a drámában is legyőzte az egyetemesség gondolata a nemzeti principiumot.

Plautus és Terentius munkássága szélesen és mélyen szántott nyomokat húzott a későbbi dráma történetében. Ha valaki a végleges mérleget megvonná köztük, nehezen tudná eldönteni, melyikük volt a fontosabbik. Azt azonban egyszerű áttekintés alapján is megállapíthatjuk, hogy Terentius hatása folytonosabb, szélesebb rétegeket átjáró, többoldalu. Plautus darabjainak nagyobb száma miatt erősebben hatott az irodalmi tárgyválasztásra, elevenségénél fogva élvezetesebb olvasmány és kedvelt színpadi szerző volt, míg Terentius mélyebben befolyásolta a drámai formát, a cselekvény fölépítésének módját, hangjának komolyságánál, jellemeinek igazságánál fogva ethikai tekintély, nyelvének tisztaságánál fogva pædagogiai tényező. Plautus színesebb, mozgékonyabb, erőteljesebb, egyénibb, tehát kevésbé utánozható. Terentius színtelenebb, átlátszóbb, tehát könnyebben vegyülhet bármilyen új színkeverékbe, tipikusabb, ennél fogva alkalmasabb arra, hogy más emberöltők jellemző vonásait fölvegye. Plautus a görög archetypusok tisztaságát tőlük idegen elemekkel szőtte át, a gondóval kidolgozott formát hanyagul meglazította, evvel a műelméletig képzett utánzót gondolkodóba ejtette, a műkritikust maga ellen ingerelte, míg Terentius az átdolgozott görög darabok egységes hangját több változtatás ellenére megtartotta, a formai tökéletességet műgondjával csak fokozta, az eredeti darabot sok tekintetben egyenletesebbé tette.

A dráma lelke Aristotelesnél az egységes cselekvény. «Cselekvény nélkül nincs tragédia, jellemekek nélkül lehetne» — írja poéticájában. Ez a követelmény nála nem annyira történeti vizsgálódás eredménye, mert az attikai tragédiában a cselekvény eredetileg csak járulékos elem, mint inkább a dráma lényegéből levezetett bölcseleti jellegű megállapítás, melyet csak a későbbi drámai termelés váltott igazán valóra. Az attikai tragédia elsősorban utánzó jellegű dionysosi ünnepély, még az új komédia, az euripidesi tragédia módosult leszármazottja, szinte kizárólagosan cselekvény utánzása:

μίμησις παράξεως. Még jobban érvényesült a cselekvény a fabula palliatában ugyan nem mű-elméleti, hanem practikus okokból. A latin átdolgozások a darab érdekességét a cselekvény gazdagításával fokozták: Ennius, Nævius és Plautus contamináltak. Az athéni közönség műértő és műélvező volt, megértette az arányos szépséget, megvolt benne a logikus cselekvényű dráma élvezéséhez szükséges aránylag összetett lélek: ész, kedély, eleven képzelet. A római költőnek, ha a sikert kívánta, más körülményekkel kellett számot vetnie. A régibb költők a cselekvényt zsufolták a Faust színi directorának előírása szerint: «S kivált történjék a darabba sok...» Tudták, hogy műveletlen közönségüket nem az arányosan, logikusan fölépített cselekvény és a gondolatok csatája, hanem az izgató, érdekesítő jelenetek rohamos egymásutánja köti le. Az utánuk következő irodalmi áramlat Cæciliussal élén ugyan contaminatio-ellenes, de magát az elvet, az érdeklődés fokozására szolgáló eszközök alkalmazását nem ejti el, hanem — úgy látszik — mimikus elemekkel pótolta azt az izgató fűszert, a mely a görög minta tisztább vizéből hiányzott.

Terentius egyénisége a korabeli irodalmi áramlatba nem illik bele. Az erősebb komikum iránt semmi érzéke, a mimikus elemeket szándékosan távortartotta. De a sikerre szüksége volt, másutt kellett tehát eszközeit keresni. Tudatosan szembehelyezkedik a Cæcilius-féle elvvel, visszatér újra a contaminatióhoz. A prologusokban visszhangzó irodalmi vita bizonyítja, hogy eljárását védelmezni kellett. Contaminálta, sűrítette, egyuttal gyorsabb menetűvé tette a cselekvényt, minden olyan részt törölt, mely ennek kifejlődését lassította, műelveinek határain belül fölhasznált minden olyan elemet, melyből az érdeklődés fokozását varta. Szívós, következetes, minden részletében jól átgondolt eljárásával, egy új fajtájú contaminatio elveit állapította meg, mely csak magában a pusztá tényben azonos előzői eljárásával, árnyalataiban sokkal finomabb. Ennek igazságán nem változtat, hogy Terentius a harc hevében mentségképen hivatkozik elődeire.

A *Hecyra* kivételével minden darabja fabula duplex és a hat darab közül három bizonyosan contaminált. Az akár

saját leleményéből származó, akár más darabokból átvett új részeket olyan szorosán kapcsolja be az átdolgozás alapjául szolgáló darab cselekvényébe, hogy külső bizonyítékok hiányában a forrasztás helyét nem lehetne megállapítani. Magának a kettős cselekvénynek vezetését -- akár a görög darabból való, akár a *contaminatio* következménye -- az aristotelesi követelményt föltétlenül kielégítő módon oldja meg: darabjai a számbeli kettősség mellett is szigorú logikai egységet, hol a mellékeselekvény egészen beleolvad a főcselekvénybe, ennek csak kísérője, nem zavarója. Új személyeit gonddal előkészíti, hogy ne jöjjenek meglepetésszerűen. Csak olyan részeket vesz át, melyek valóban megfelelőek és ezeket olyan helyre illeszti be, a hol Menandernél is volt valami hasonló motivum. A *contaminatio* következtében meggazdagodott cselekvényű darabok ökonomiáját a legaprólékosabb gonddal igyekeznek megőrizni: mindent töröl, a mi fölöslegesnek látszik és az egésznek kára nélkül elmaradhat. Menander gnóma-kincsét alaposan megrostálta, mert több Menander-töredéknek nyomát sem találjuk nála. Egyes részeket rövidebbre fogott, így az *Eunuchus* elejét. A Plautusnál oly nagy szerepet játszó canticumokat öszezugsugorította, sőt az ökonomia érdekében még attól sem riadt vissza, hogy egy eredetileg dialogikus részt rövid elbeszéléssel helyettesítsen. A *contaminatiót*, ezt az alapjában véve művészietlen eljárást valósággal művészien alkalmazta: a cselekvény gazdagítása ellenére is szigorúan egységes maradt. Evvel mintája lett későbbi hasonló törekvéseknek, melyek különösen az olasz *commedia* erudita íróinál virágzottak.

Öntudatos munkásságát az a mód igazolja legvilágosabban, a hogyan az eredeti darab drámaiatlan elemeit cselekvénynyé, vagy legalább dialogussá formálta át. Már Aristotelesnél a dráma lényegéhez tartozik a cselekvény közvetlen ábrázolása. Ennek megfelelően Terentius, ha csak ökonomiai belátása az ellenkezőre nem kényszerítette, az egész cselekvényt lehetőleg közvetlenné alakította át. A hagyományos monologikus expositiót nála rendszerint párbeszéd helyettesíti. Így az *Andriában* az eredeti expositió

helyébe a *Perinthia* párbeszédés kezdetét szövi be és ezáltal az egész jelenetet sokkal drámaiabbá teszi. A párbeszédés expositióról és szükség esetén a prosopon protatikon alkalmazásáról csak utolsó darabjában, az *Adelphoeben* mond le, ebben viszont a raptiót teszi az eredeti elbeszélés helyett valóban jelenetté. Ugyanezt az eljárást látjuk a *Heautontimorumenosban* és az *Eunuclus* Antipho-jelenetében. Cselekvény szempontjából Terentius az antik irodalmakban valóban egy hosszú fejlődés legmagasabb fokát képviseli.

Dramaturgiai érzéke főképen abban a gondosságban nyilvánul, mellyel a színpadi illúziót megőrizni iparkodik. Műgondját csak akkor tudjuk igazán méltányolni, ha egyes jeleneteinek és egész darabjainak felépítési módját Plautus eljárásával összehasonlítjuk. Plautusnál sok a szétfolyó, temperamentumtól duzzadó, de a drámai cselekvény meneteiben fölösleges, pusztán önmagáért való, sőt a drámából kikivánczó, egyszóval illúziót törő elem. Terentius, az «artificiosissimus poeta», folyton a darab végét tartja szem előtt, a csak önmagukért való részeket — nugas Plautinas — lehetőleg kiirtja, személyeit ügyesen, a darab levegőjének megfelelően beszélteti. Ez a mérséklet kissé hideg, de mintaszerűvé tette. Az európai irodalmak életében egész nemzedékek természetesen inkább tőle tanulták, mint Plautustól, hogyan kell az egységes anyagot műgonddal formálni, hogyan kell a színpadon történő eseményeket úgy elszigetelni a maguk zárt világában, hogy semmi rajtuk kívül állóval kapcsolatba ne kerülhessenek.

II.

Jellemzés tekintetében Terentius legtöbbet az eredeti görög daraboknak köszönt, de az átvett alakokat a sajátjából is tudta gazdagítani. Az a jellemző mód, melyet Terentius Menandernél és Apollodoros Karystiosnál talált, szoros kapcsolatban van a hellenismus szellemi áramlataival. Az ión természetbölcselek világgyetemre vonatkozó merész synthetikus megállapításait már a sophistáknál és Sokratesnél anthropocentrikus analysáló törekvések váltották föl,

melyekhez a görög bölcelet későbbi történetében is hű maradt. A hellenismus philosophiája első sorban élet-philosophia, mert ontologiai és logikai kérdések legtöbbször csak annyiban foglalkoztatják, a mennyiben az ilyen jellegű megállapítások az etikai igazságokat alátámasztják. A tudományt, különösen a meggyőzés tudományát, a retorikát az emberi jellem, a *χαρκτηρισμός* kérdései tartósan és részletesen foglalkoztatták. Ilyen légkörben az irodalomnak is változnia kellett: a perzsa háborúkat követő nagy nemzeti föllendülés tragédiájából komédia lett, a hétbikabőrharagú hősök heroikus páthosát fölvaltotta az athéni polgárhoz jobban illő biotikus ethosz, a *μῦθος* helyét elfoglalta a *βίος*. Menander finom realismusának gyökere ebből a szellemi áramlatból táplálkozik, mint ahogyan valamikor a dionysusi szellem ihlette a tragédiát és a komédiát.

Az elméleti kiindulópont ebből a szempontból is Aristoteles, ki a költői alkotás, nevezetesen a tragédia örökérvényűségét a történelem esetlegességével szemben hangsúlyozta. Ugyancsak ő etikájában és politikai irataiban az egyéni, vagy a nép-élet legkülönbözőbb megnyilvánulásait, mint egységet fogta föl. Az általa kijelölt módszerrel a retorika, a moralizáló philosophia, sőt még a történelem is az éles szemmel megfigyelt egyes jellegzetes tulajdonságokat valamely jellem egységes fogalma alá rendelte. Ezzel a módszerrel dolgozott a peripatetikus biographia, ugyanezt találjuk az empirikus aristotelesi ethika örökösénél, Theophrastos jellemrajzaiban.

Aristoteles örökségét művészien magas fokra az új komédia fejlesztette, különösen Menander, ki a hagyomány szerint Theophrastos iskolájában tanult. A kapcsolat magától kínálkozott. A dráma, különösen a magasabb vígjáték az egyénit a tipikusban ábrázolja, mert a valóság illúzióját csak az a jellem keltheti, melyben az egyéni mellett a tipikus is érvényesül. Mindnyájan foglalkozásunknál, környezetünknel, korunknál fogva többé-kevésbé típusok vagyunk, mert ezek a körülmények természetszerűleg bizonyos tipikus vonásokat fejlesztenek ki bennünk. A típus egyáltalán nem akadályozza meg az egyéniség érvényesülését.

A tapasztalat szerint a különféle típusokat nem az írók önkénye, hanem maga az élet alkotta. A tipikus vonások nem természetellenesek: valóságérzetünket inkább ezek hiánya vagy halmozása sérti meg. A színpad valósággal követeli a typust, mert a különböző összetételű közönség csak ebben ismerheti föl önmagát és tapasztalatait. Ha csak egyéni vonásokat halmoz az író, a színpadon mozgó alak nem kelti minden rétegnél a valóság látszatát. Ezt a czélt — mint Schiller mondja — csak akkor éri el az író, ha az emberi természet általános faji törvényeinek megfelel a személyek jelleme. Az örök ember lelke kettős: tipikus és egyéni. Goethe szava szerint az író csak akkor emeli az embert önmaga fölé, csak akkor halhatatlanítja a multat és a jövőt magában foglaló jelen számára, ha ezt a kettős lelket leheli beléje.

Az új komédiát világirodalmi szereplésre ez a Menandernél talán legkövetkezetesebben, legtisztábban keresztülvitt jellemzőmód tette hivatottá. Minden komikus személy alapjában véve a tipikus vonások valószínűtlen halmozásánál fogva hat ilyennek. Menander azonban a fele úton megáll: nála rendszerint csak a finomabb komikumig juthat el a jellem, mert mielőtt még egyik-másik alakja erősebb komikus hatást tehetne, egyéni vonásokkal elmélyíti. Ez Menander legfőbb ereje, valószínűleg ebben rejlik általában elismert elsőségének titka.

Van tehát egy ilyen menanderi karakterben valami általános, minden egyénit nélkülöző uralkodó vonás és vannak külön egyéni pszichologiai sajátosságok, melyek a közös elemet szét nem bontják, egységes hatását nem gyengítik, csak változatossá teszik. Az így megalkotott jellem Immisch kifejezése szerint egy ethikai fogalom individuális symptomáinak összessége és mint ilyen van annyira tipikus, hogy átvétele más hasonló kulturális légkörbe bármilyen helyen különös nehézségekbe nem ütközik, másrészt van annyira változatos, egyéni, hogy az élet visszfényének látszik es ember voltánál fogva érdeklődést ébreszthet. Realismusa nem szétszóró, hanem összegyűjtő, emlékeztet Platon eljárására: a sokféle szétszórtaat egy eszmében együtt látja.

Látszik rajta, hogy mintája nem csak a közvetlen valóság, hanem egy gazdag irodalmi mult fölhalmozódott stilizáló elemei és egy rendkívül élénk bölcséleti élet áll mögötte.

Terentius a jellemzésben általában elég szorosan ragaszkodott az eredetihez, mert az egyes alakok lényegét több kisebb változtatás ellenére érintetlenül hagyta. Darabjaiban a jellemalkotás kétféle módszerét találjuk: a menanderi eredeti darabok megőrzik az æsthetika egyik főtörvényét, az egységet a változatosságban, míg az Apollodoros Karystiosztól származó jellemek két tyrust nem mindig harmonikusan egyesítenek. Mindkét eljárás megegyezik abban, hogy a tyru- egyénítése sikerül

A menanderi jellemzésnek szép példáit látjuk már első darabjában, az *Andriá*ban. Simo a szigorú «senex», keménylelkű, makacs, terveit végrehajtásában kiméretlen, hirtelen haragú, kissé kapzsi. Ezek a tipikus jellemvonások a cselekvény menetében egyéniéekkel gazdagodnak: lelke mélyén ellágyuló, éles elméjű öreg ember, ki fiát végtelenül szereti és ennek szeretete után vágyódik. Pamphilus a «iuvenis amarus»: mohó a szenvedélytől fölcsigázott vágyak kielégítésében, lobbanékony, önállótlannal kapkodó, kellemes, kedves megjelenésű. A tyrustól azonban megkülönbözteti erkölcsi komolysága, kötelességérzete az elcsábított leánnyal szemben, atyja iránti szeretete, baráti vonzalma. Daos sem közönséges vígjátéki rabszolga: megvan ugyan ennek minden kelléke benne, de egyéníti fiatal urával szemben tanusított rendíthetetlen hűsége.

Apollodoros Karystiosztól két darab származik, a *Hecyra* és a *Phormio*. A *Hecyrá*ban, melynek tárgya kerülő úton valószínűleg még Menanderre megy vissza, Phidippus személyében két typus egyesül, a szigorú és a jó «senex». Parmeno tipikus volta mellett sem puszta typus, a menynyiben a cselekvény mozgatójához szükséges intrikus jellemvonások belőle hiányzanak. Legnagyobb visszhangot keltett Bacchis, a jószívű meretrix: önfeláldozó készsége ellentétben áll foglalkozásával, így jelleme inkább romantikus, mint következetes. A *Phormio* főszereplője ismét két

typust egyesít. a parasitáét és a sykophantáét. A futólagos áttekintés is világossá teszi, hogy a menanderi darabokban az egyénítés eszköze az egy typus keretein belül harmonikusan érvényesülő személyes jellemvonások összekapcsolása, az Apollodorostól származó jellemek pedig két különböző typus vonásait foglalják, nem mindig következetes, de általában érdeklődést ébresztő egységbe.

Mindkét jellemzőmódot Terentius még tökéletesítette. A hol az eredeti darab jellemeinek vonalvezetése esetleg egy kissé kisiklott, azt visszaigazította, a hol a *contaminatio* következtében valami változtatásra volt szükség, azt a legnagyobb körültekintéssel végrehajtotta: az egységes fogalmi alapot szigorubbán körvonalazta, élesebben kidomborította, az egyéni elemeket színezte, változatosabbá tette. Már első darabjának, az *Andriának* elején Sosia személyében egy olyan új alakot teremtett, hogy Cicero dicséretét megérdemelte. Az *Eunuchus*ban még arra is gondol, hogy egy különben nem rossz görög jelzőt jellemzés szempontjából még talalóbbal helyettesítsen. Fordítói és jellemzői mágondja annyira kiterjed, hogy ugyanebben a darabban Chremes «*rusticus iuvenis*» szájába valóban «*rusticus*» kifejezéseket ad. Még a lényegtelennek látszó részletekben is töröl mindent, a mi az illető jellemhez nem illik. Az *Adelphoe* Ctesiphója Menandernél halálra gondol, Terentiusnál csak szökésre akarja magát elszánni, mert ez határozatlan jellemének jobban megfelel. Mihelyt Demea a szinpadra lép, rögtön előre sejtethjük jellemét abból, hogy testvére köszönését nem fogadja. Ez a kitünő apróság Terentius leleménye. Sostratának Menandernél Hegio testvére, Terentiusnál «*cognatus*», hogy mint ilyen sokkal fesztelenebbül vázolhassa a házasságra nehezen hajlandó Micio előtt Sostrata elhagyatott helyzetét. Menandernél hiányzott Micio házassága, Hegio lehetett tehát Sostrata testvére. Mikor azonban Terentius ezt az új motívumot darabjába beleszötte, egyúttal ennek megfelelően egyik személyének állapotát is megváltoztatta.

A *contaminatio*, habár a menanderi egyszerű bonyodalom megbontása következtében az egyes jellemek követke-

zetes voltának megőrzését nehezebbé tette, sohasem befolyásolja hátrányosan Terentius jellemeit, sőt alkalmat nyújtott az írónak, hogy egyes alakokat élesebben körvonalazzon. Aischinus a Diphilos-jelenet betoldása következtében határozottan élesebb vonásokat kapott. Az *Andria* Pamphylusa Charinus beleszövése folytán új jellemvonással gazdagodik, mely egyéniségét elmélyíti: a barátja iránti büszséggel.

Ezeket a megfigyeléseket csak szaporíthatnók annak bizonyítására, mennyire öntudatosan és finom pszichológiai érzékkel — εὐπειρώως — járt el Terentius a jellemzésben. Ragaszkodik az eredetihez, míg ezt a pszichológiai igazság sérelme nélkül megteheti és míg az eredeti a cselekvény következetes menetének megfelel. A mi ezekkel a követelményekkel összhangban nincs, azt megváltoztatja. A sajátosságos attikait a jellemzésben vagy általános emberivel, vagy római elemmel helyettesíti. De az utóbbi is mindig általános emberi színezetű. Az így kapott jellemek természetesen csak bizonyos fokú történelmi érzékkel dicsérhetők olyan elismerő szavakkal, a milyennel a kritika évszázadokon át elhalmozta őket. Ezekből a mikrokosmosokból sok emberi vonás hiányzik, a mélyebb lélek bonyolult problémái a terentiusi alakokat nem gyötrik. De kitűnően összevágó, a maguk egyszerű viszonylataiban minden szempontból élethű alakok, amolyan ethikai közhelyek, melyek a legkülönbözőbb árnyalatok fölvevésére elég rugékonynak bizonyultak. Azokban a korszakokban, midőn a kezdet chaoticus forrongását élő európai irodalmak formatlan dráma-embriói az ember-alkotás lehetőségét még csak nem is sejtették, midőn a szereplő alakoknak valami ethikai tartalmat — ama középkori szentképekhez hasonlóan, melyek szája elé van írva mondanivalójuk — csak hosszas, ökonómiaatlan erkölcsi tirádák adtak, midőn az őserő féktelen «vis comica»-ja a különben is ormótlan embertömböket a felismerhetetlenségig torzította, méltán bámulták az antik világ ismerői Terentius élethűségét, méltán tartották darabjait Cicero sokszor emlegetett kifejezésével az élet tükrének — speculum vitae — és utólérhetetlen tökéletes-

ségű mintának, melyet utánozni es tanulmányozni akkor is érdemes, ha meg nem is közelíthető.

III.

A jellemzés szigorúan mérsékelt és a legapróbb részletekig következetesen kidolgozott volta szorosán kapcsolatos Terentius szerkesztőművészetével, mert nála a jellem tulajdonképpen cselekvény, a mennyiben a cselekvényt az alakok jelleme mozgatja. Minden személye természetszerűleg bizonyos viszonyban van a cselekménnyel és jelleme az események egymásutánjában bontakozik ki.

A jellemekre építettséggel Terentiusnál a későbbi hatás szempontjából igen fontos kellék párosul: a darab szerkezetének és a szerkezet jellemeken alapuló voltának átlátszósága, sőt szembeszökő világossága. Minden dráma lényege a küzdelem és ellenküzdelem. Egy ember vagy egy csoport küzd egy másik ember vagy csoport ellen, szembekerül a környező életfeltételekkel, képzelt ellenséggel, sőt akár önmagával. Ez föltétlen kelléke minden drámának, mert bármely cselekvény célja végeredményében egy tűrhetetlen, vagy tűrhetetlennek gondolt állapot végleges állapotba hozása, mozgó ereje az erre a célra irányuló küzdelem, mely föltételezi az ellenfelet. Az egyes jelenetek és az egész dráma fölépítésének módja mindig a küzdelem jellegétől függ. Nagyon sok drámában azonban, bár a küzdelemben föltétlenül megvan, a szereplő személyek ezt nem képviselik látható módon: a dráma dualismusa rejtett, a cselekvényt mozgó erő a be nem avatottak előtt csak elemzéssel mutatható ki.

Terentius drámái e tekintetben valóságos iskoladarabok, hasonlítanak ama vázlatos rajzokhoz, melyeken a működő erők iránya a legpontosabban föl van tüntetve. A küzdelem és ellenküzdelem, különösen a menanderi eredetű darabokban annyira szemmel látható, hogy szinte dráma-pedagógiai mintáknak mondhatók: egyrészt *ad oculus* mutatják a dráma dualismusát, másrészt a legkisebb figyelem mellett is éreztetik, hogy a cselekvénybeli dualismus alapja a sze-

replő jellemek dualismusa, illetőleg ellentétes volta. Ezáltal a cselekvény jellemekre építtségének szinte kézzelfogható példáját nyújtják. Az antithesis mesteri alkalmazása a jellemekben annak a népnek alkotása, mely a gondolati és formai parallelismusban mindig nagy kedvét lelte.

Szembeszökően érvényesül ez a dramaturgiai követelmény az *Adelphoeben*, hol a két öreg homlokegyenest ellenkező nevelési nézetei és jelleme párhuzamban a két szerelmes ifjú testvér ellentétes jellemével a cselekvény lelke. Az *Eunuchusban*, ha nem is ilyen élesen, ugyanez az eljárás ismétlődik: Chaerea és Phaedria, Pythias és Parmeno cselekvényt mozgó ellentétek. Az *Andriában* a két senexnek jut ez a föladat. Legművészebb és egyuttal legbonyolultabb e szempontból a *Heautontimoroumenos*: a két öreg ellentétét sokat emlegettek; ennek megfelel a két ifjú szembeállítás a öregekkel is ellentétben: egyik oldalról Menedemus és Clinia, másik oldalról Chremes és Clitipho. A két ifjú ellentétes voltával párhuzamos a két szerető szembeállítás. Az egész ellentétcsomó azután egy kitünően vezetett cselekvény során végzi hivatását.

A két apollodorosi darab közül a Phormio ügyesebben alkalmazza ezt a fogást: a két öreg ellentéte elég szembezőkő. A két ifjúé azonban csak elmosódó vonásokkal van rajzolva. A *Hecyrában* Terentius valószínűleg az eredetihez való ragaszkodás folytán csak a két öreg gyöngén ellentétes jellemét állítja szembe, míg a két matróna jelleme annyira hasonlít egymáshoz, hogy az ellentétnek épen csekély voltánál fogva mozgó ereje nincs.

Terentius hat komédiája közül tehát négyben a lehető legföltünőbb vonásokkal, kettőben elmosódottabban, de mégis fölismerhetően van a dráma fölépítésében nélkülözhetetlen dualismus a szereplő személyek jellemének ellentétes voltával föltüntetve. Ez a technikai fogás nem tartozik a legfinomabb, legdiscretebb dramaturgiai eljárások közé, de fontos, mert félreismerhetetlenül hangsúlyoz egy lényeges keléket, egy szinte mellözhetetlen fölépítési módot. Így lett a terentiusi komédia a legmagasabb mértékben alkalmas arra, hogy új drámai formát kereső, hagyományt nélkülözö korok

dramaturgiai iskolája legyen. Ezt a fogást azután — többek között Molière kedvelt technikája — különösen a komédia évszázadok alatt annyira elkoptatta, hogy Diderot a polgári dráma elméleti megalapozásánál már mellőzni óhajta. A modern drámai technika jelszava már Diderotnál a rugók elrejtésének szükségessége. «A dráma művészetében a legfontosabb és legnehezebb föladatok egyike nemde a művészet elrejtése? Már pedig mi tünteti ezt fel jobban az ellentétnél? Nem kézzelfogható-e ez? Nem elkoptatott eszköz-e? Melyik komédia nem alkalmazta? És ha az ember a színpadon egy türelmetlen és goromba személyt lát, van-e olyan collegiumból kiszabadult fiatal-ember a földszint egyik sarkában elrejtőzve, a ki ne gondolná: a nyugodt és kedves ember nincs messze?» A visszahatás is bizonyítja, mennyire elterjedt ez a Terentiusnál mesteri módon alkalmazott technika.

Ugyancsak a jellemzés módjával tartozik össze Terentiusnál a komikus elem háttérbe szorulása. Az ó-komédiában uralkodó személyeskedő hang — ἰδέα ἰαμβική — ellen nemcsak Aristotelesnek volt kifogása, hanem az egykorú szónokoknak is. A folytonosan fokozódó ellenszenv kapcsolatban a politikai élet hanyatlásával elérte, hogy a személyes gúny a közép-komédiában erősen halkult, az új-komédiában pedig már csak helylyel-közzel ütötte föl fejét. Menander jelszava már körül-belül az, a mi Molière-é: «faire rire les honnêtes gens». Egyes darabjaiban ugyan még elég hangos volt a jókedv, de általában az ó-komédia burlesqu bohózatos, travestáló, parodizáló komikumát nála jellemkomikum, a féktelen dionysusi kacaját a társadalmi ember ironikus mosolya, a Meredith-féle «thinkful laugh» helyettesítette.

Terentius már az átdolgozandó darab kiválasztásánál ügyelt arra, hogy hangja lehetőleg nyugodtabb, vidámsága mérsékeltebb legyen. Átdolgozás közben még az esetleg álláspontjának nem megfelelő részleteket mellőzte. Megjegyzésre méltó, hogy bármennyire szem előtt tartotta a cselekvény érdekességének fokozását, a komikus elemeket nem szívesen gyarapította. Az *Eunuchus* miles e és parasitája erre a területre nem tévednek, noha kitünően elbirtak volna néhány

bohózatos ötletet. Különösen a *Hecyra* mutatja, mennyire túlsúlyba juthattak Terentiusnál a komoly elemek. Ez a darab jellemeit és cselekvényét tekintve méltó öse a comédie larmoyante-nak és az ebből kitisztult polgári drámának. A különben is minden tekintetben az «arany középszer» elvét szem előtt tartó darabok komoly jellegükkel nyertek ugyan összhangban, de viszont veszítettek élénkségben.

A terentiusi jellemelek bámulatos világirodalmi hatását csak fokozta a darabjaiban található tekintélyes mennyiségű sententia. Ez a gondolati elem tette kedvelté a középkoron át, mikor a belső formának hatása nem lehetett, de később sem veszítette el vonzó erejét, mert a terentiusi virágok — flores Terentii — egészen a XVIII. század végéig igen elterjedtek voltak és még ma is sokszor előfordulnak.

Az epigrammaszerűen összesűrített gnómáknak a görög költészetben, különösen a drámában mindig nagy szerepük volt. Uralomra jutottak — sokszor a drámai illusio rovására — Euripidesnél, a ki a tragédiát nem ritkán a saját egyéni nézeteinek szócsövévé tette. A gondolati elem a retorika fokozatos térfoglalásával csak nagyobb súlyt kapott a hanyatló tragédiában, mert a gondolatcsaták, melyekben a közönség gyönyörködött és a költő dialektikus tehetsége ragyogott, a közhelyeket kitűnő fegyverként alkalmazták. A tragédia örökségéből átjutottak az új-komédiába, hol az írók nagyon jó hasznukat vették: egyrészt fokozták velük az új-komédia ethico-biotikus jellegét, másrészt az egyes személyekhez esetleg nem illő sententiák alkalmazásával Aristoteles előírása szerint előmozdították a komikus hatást. A Menander-darabjaiból összegyűjtött gnómák nagy száma elképzelteti, mekkora szerepet játszottak az új komédia legkiválóbb képviselőjénél.

Terentius az eredeti sententiák egy részét az oekonomia, a drámai illusio javára és a komikum elkerülése okából mellőzte, de még így is találunk nála elég nagy mennyiségben vagy közvetlen görögből fordítottakat, vagy római veretűeket. Különösen nagy gonddal kerülte Terentius a hosszadalmas morális diatribéket, melyeket Plautus valószínűleg az eredeti darabok mintájára annyira kedvelt. Ha

van is nála valami olyan etikai természetű mag, melyből egy kis kedvteléssel hamarosan terebélyes élősdit lehetne fejleszteni a dráma törzsére, ez megmarad magnak és prægnans módon igyekszik a szerkezeti és jellemzési ökonomiában a hozzá méltó helyet megtalálni. Valami mélységes eszme nem található bennük, mert ez csak útjában állna elterjedésüknek. Viszont a bárkitől fölfogható mindennapi bölcsesség, a tömör kifejezés, a gondolat és forma emlékezetbe nyomuló összevágása, a figyelmet fölkeltő, váratlanul kiélezett fordulatosság annyira suggestiv, hogy könnyen fölkeltheti több, mindenkivel megtörténhető élmény ez eset alá tartozásának associációját. «Hinc illæ lacrimæ», «Amantium iræ amoris integratiort, Homo sum ; humani nil a me alienum puto, Quot homines, tot sententiæ, Ne quid nimis» etc. mind olyan sikerült közhelyek, melyek az antik világtól örökölt gnómakincsben kiváló helyet foglalnak el s a legkülönbélebb változatok és árnyalatok fölvetelére alkalmasoknak bizonyultak.

IV.

Ebbe a dramaturgiai együttesbe harmonikusan illeszkedik bele Terentius nyelve. Általában megfigyeltük, hogy Terentius a dramaturgiai hatás, a kifejezés és megjelenítés minden eszközét egy bizonyos alapelv szerint mérlegeli: mennyire alkalmazhatók ezek úgy, hogy egy önmagában zárt, önálló cselekvény illúziója a néző, vagy az előadást elképzelő olvasó számára néhány nélkülözhetetlen és mindenkitől elfogadott conventión belül sértetlen maradjon. A dráma nyelvének is alkalmazkodnia kell az egészhez, hogy a cselekvény lehetőleg világos kifejezésén kívül a drámai illúziót megőrizze és hogy a színpadi valósághoz hű maradjon.

A dráma stilizált képe a valóságnak, mert az életet csak perspectivikus megrövidülésben képes megjeleníteni. A photographikus ábrázolás, még ha nem ellenkeznék is általában minden művészet alaptörvényével, már csak technikai okokból is lehetetlen. A mint nem képzelhető olyan dráma,

mely a valóság chaosát minden concentrálás nélkül a mindennapi életből egyszerűen kiemeli és a színpadra dobja, úgy lehetetlen az olyan darab, melynek személyei állandóan és következetesen a valóság nyelvén beszélnek. A naturalista dráma dialógusának csődje ezt az igazságot kézzelfoghatóan bebizonyította. Viszont a dráma a valóságnak perspectivikus, vagy legalább symbolikus képmása, tehát nyelvének föltétlenül figyelembe kell vennie, hogyan beszélnek az emberek. Ha ezt az író elhanyagolja, hiányzik a zavartalan összekötő kapocs a dráma és közönsége között. A dráma nyelvének tehát egyrészt világosnak, közérthetőnek, másrészt a mindennapiságon fölülemelkedőnek kell lennie. «A szóbeli kifejezés szépsége abban nyilvánul, ha világos és nem póriás» — mondta Aristoteles.

Terentius ezt a követelményt, melynek az attikai komédiában Menander volt legkiválóbb mestere, a legszigorúbb módon megtartani igyekezett. A jellemzés menanderi finomságát csak úgy tudta épségben tartani, ha az attikai előkelő, stilizált társalgási nyelvet is utánozni iparkodott. Segítségére volt ebben a törekvésben az a világtörténelmi fontosságú változás, mely ez idő tájt a latin művelődés történetében végbement.

A Laelius-Scipio kör, melyben Terentius élt és tetszeni óhajtott, egy nagy jelentőségű programm előharczosa volt: a közép-stoában kialakult eszmét, a művelődés kiterjesztésének gondolatát össze akarta kapcsolni a római hatalommal egységes ható-erővé. Ennek a törekvésnek eredménye a «humanitas», az európai művelődés egyik legjelentékenyebb eleme. Terentius korában ez az eszme a maga kifejezési eszközét kereste, a tiszta latin nyelvet, melynek egyes alkat-elemeit a művelődés fontosságától áthatott előkelő rómaiak finom tónusú társalgása már megalkotta, de a melynek az irodalomban megfelelő képviselője még nem volt. Terentius ezt a finom, tiszta társalgási nyelvet, a «sermo urbanus»-t, a későbbi «urbanitas» alapját vitte a színpadra.

Plautus nyelve a régi római közönségnek szólt. Látszik rajta az őserő mellett a művészi szempontoktól nem

nagyon korlátozott volt atellana színész. Terentius nyelve, ha nem is halvány, mint ellenségei állították, nélkülözi a komikus teltséget, elejti a régi sicíliai-római retorika szófiguráinak, hangfiguráinak, szójátékainak, tréfás szóképzéseinek nagy részét. Viszont egységessége, finomsága ellenére is hajlékony és a különböző árnyalatok kifejezésére képes. Menander gazdag hagyományokból táplálkozó nyelvénél alkalmazkodó erejét ugyan nem éri el, csak «dimidiatus Menander» marad, de még így is a finomizlésű kortársak és utódok joggal őt tekintették a menanderi művészet legkiválóbb értelmezőjének a latin irodalomban. Míg előzői csak a közönségre gondoltak, neki irodalmi törekvései voltak. Ez a törekvés tette stylusát a magasabb szempontokat is kielégítő színpadi nyelv egyetlen latin mintájává. Különösen a francia irodalom és a XVIII. század értékelte benne a színpadi nyelv művészetét.

Másik művelődéstörténeti fontossága e nyelvnek, hogy középhelyet foglal el a spontán, minden bonyolultabb stylizálástól ment, rendszerint mellérendelő köznapi beszéd és a művészien fölépített, magas értelmi fejlettséget kívánó, rendszerint alárendelt mondatokat kedvelő, körmondatokban gördülő, ünnepélyes beszéd között. Ez az átmeneti helyzet tette elsősorban pædagogiai szempontból fontossá: egész nemzedékek az ő darabjain tanulták a finom latin társalgási nyelvet. Azokban a korszakokban, midőn a latin ékes-szólás nemcsak ünnepélyes formáiban virágzott, hanem a tanult emberek közti társalgásnak egyik leggyakoribb eszköze, mikor a pædagogiai cél ugyan «copia verborum et rerum» volt, de rendszerint megelégedtek az elsővel, Terentius az egyik legfontosabb iskolai auctor, a kinek fontosságát a ciceronianismus barátai — mint például Melanchton — is elismerték és a kit a ciceronianismus ellenségei magának Cicerónak szavaival ajánlhattak az utánzás példája gyanánt.

Ilyen előkészülettel indul Terentius világirodalmi hivatásának teljesítésére, hogy a késői görög irodalom egyik utolsó finom alkotását, az új komédiát a modern irodalomban képviselje. Megvannak benne mindazok a tulajdonságok, melyek a kritika jóindulatát számára biztosíthaták:

a logikus következetességgel fölépített cselekvény, a cselekvényben kifejezésre jutó tipikus, de azért az egyéni változottságot sem nélkülöző jellemek, a tiszta, mérsékeltentiosus, kisse analogistikus, de azért nagy mértékben hajlékony nyelv. Viszont hiányzik belőle Plautus merész eredetisége, mely kíméletlenül áttöri a görög minták kereteit, a jól átgondolt oekonomiát, a cselekvény szálainak finom összefűzését a gondatlan contaminatióval meglazítja, pillanatnyi hatás kedvéért a jellemek körvonalait burlesqu elemekkel megrontja, az attikai nyelv discret elegantiája helyébe a régi római-siciliai rhetorika barbár, hatásvadászó szó- és hangfiguráit rakja.

Az új komedia egész alkotottsága pontosan megfelel a peripatetikus műelméletnek, melynek kiinduló pontja és legkiválóbb képviselője Aristoteles. Aristoteles poetikája olyan dramaturgiai törvényeket állapít meg, melyeken túltenni magát egészen a jelenkorig igen kevés kritikus vagy műelméletileg iskolázott drámaíró merte. Hogy ez mit jelent egy a normáktól már természeténél fogva rendkívüli mértékben függő műfajnál, azt a dráma története megmutatja. A humanismus újraéledése óta Aristoteles, vagy a mit Aristotelesnek hittek, volt a magasabb igényű dráma érték-mérője. Az olasz cinquecento és a francia classicismus drámája csak úgy Aristotelesnél találja meg létjogosultságának legfőbb érveit, mint a francziákat támadó Lessing reformja. Még a látszólag teljesen független alkotások, mint Shakespeare darabjai, vagy a spanyol drámairodalom java is a lényegben raga-zkodnak az aristotelesi alap gondolatokhoz. «A görögöket tekintették, még pedig mindig Aristoteles közvetítésével a (drámai) törvények fölfedezőinek, az ő alapelveikre esküdött a drámai elmélet és az egész termelés egvaránt; a szellemi élet birodalmában egyetlen szent, még Aquinói szent Tamás sem volt oly hosszan és megdönthetetlenül tekintély, mint a poetika romlott hagyományú szövegének szerzője», panaszkodik az Aristotelest támadó Dinger.

A menander-terentiusi műfaj ennek az elméletnek levegőjében, sőt valószínűleg közvetlen hatása alatt fejlődött ki és világirodalmi súlyának egyik főoka, hogy mindig e műelmélet alapján ítélték meg. Terentius az antik komediában ennek az elméletnek egyetlen fenmaradt tiszta képviselője, kivel a theoriát magyarázták, kinek munkái alapján az

Aristotelesnél töredékes elmélet egyes pontjain tágítottak, vagy szűkítettek. Az elméletileg képzett finom izlésű írók a komédia törvényeinek megállapításánál mindig Terentium tekintették megingathatatlan elsőbbségénél fogva az egyetlen antik comediáirónak, kinek tökéletességéhez komolyan szó nem férhet, ki, Boileau szerint, maga a «természet».

Kevés olyan tehetség volt Terentiusban, a mi az igazi komikust jellemzi. Hiányzott belőle Aristophanes csapongó képzelete, fékezhetetlen vidámsága, Plautus komikus teltsége, Menander mélységes humora, az élet élvezésének vágyától mérsékelt enyhe pessimismusa. Terentius irodalmi epigon, alig több a fordítónál, kinek nem az a föladata, hogy az emberiség culturájában forrongó változatokat idézzen elő, hanem hogy a már megszerzett állandósítsa, könnyebben hozzáférhető és fölfogható formába öntse. Ehhez szükséges, hogy a kitaposott úton biztosan haladjon, következetes, meggondolt legyen. Terentius ennek a követelménynek eleget tett. A prologusokból és az átdolgozott darabokon tett javításokból előtűnk áll egyénisége. Nem szereti a meglepő helyzeteket, melyek fonáksága nevetésre ingerli a nézőt, nem keresi az emberi gyengeséget a szív elrejtett zugaiban, viszont nyoma sincs nála annak a borongásnak, mely Menander finom atticismusán átesillog és Molière vígjátékaiban sokszor a tragikumig fokozódik. Terentius közepes tehetségű, öntudatos író, a ki célokat tűz maga elé és ezek elérése érdekében szigorúan fegyelmezi magát: formailag organikusan művészi, tartalmilag megmarad az állandó emberi viszonylatok mindennapi problémáin belül.

Czéljai eléréséhez nem is kellett elsőrangú tehetség. Nem olyan feladattal állt szemben, mint Aischylos, ki a hitregéből drámát formált. Terentium minden készen várta; a fejlődésében már megállapodott műfajt csak lényeges vonásaiban megrögzíteni és egyes részleteiben enyhén módosítani kellett. Ezt a feladatot derekasan elvégezte és a menanderi vígjátékot a saját józan, szélsőségektől tartózkodó szellemén átszűrve adhatta oda az utódoknak. Munkája, a kialakuló «humanitas» egyik congenialis alkotása, épen úgy, mint az őt létrehozó szellem, könnyen simult a későbbi korok igényeihez.

AZ UTOLSÓ TAVASZ.

— Első közlemény. —

Május 4.

Éppen most jöttem a kertből. Minden él és virul. A kerítés mellett hosszú, keskeny ágyban rengeteg gyöngyvirág rázogatója hófehér csengetyűit. És milyen illata van, egészen elbódultam tőle! Szedtem is egy marékra valót és pohárba tettem. Előbb azonban négy szálát beletűztem a gomblyukamba.

A tükör előtt álltam és néztem magamat a fényes lapban. Szó sincs róla, még nem vagyok öreg. Negyven esztendőös leszek a jövő hónapban. De halántékom körül már itt-ott csillog az ezüst, sőt ime — hogy az ördög el nem viszi — elől is, a homlokom fölött, megvillant barna, dús hajamban néhány fehér szál. Ezt még eddig nem vettem észre. Föl is izgatott egy parányit, nem tagadom és — szegyen, nem szegyen — kiteptem őket. A kezem remegett, így történt aztán, hogy a három-négy bűnössel együtt, valami húsz ártatlant is kirántottam; legalább ezek soha sem fognak megöszülni.

Ruhámat gondosan megkeféltem, bajuszomat kipederitem, sétatálczámat kezembe fogtam és el akartam menni. De a feleségem elem állt.

— Hová mégy, Antal?

— Megyek a könyvtárba.

— És oda csipted ki magad ennyire?

Elpirultam, a szememet lesütöttem.

— Óh lelkem, hát egy kicsit sétálok is ebben a gyönyörű időben.

Az asszony, előttem érthetetlen okból, elmosolyodott és így szólt:

— Jó, jó, de írd előbb egy pár sort a szabónak. Gyűlá-
nak ruha kell.

Bejöttem ide a szobába és a szabónak szóló meghívá-
son kívül leírtam ezt a pár sort is.

Május 5.

A tegnapi sétát soká nem feledem el.

Bizony eszem ágában se volt, hogy a könyvtárba föl-
menjek. Rendben van ott minden, mert engem pontos em-
bernek ismernek. (Én vagyok ugyanis a tanári könyvtár
gondozója.)

Lassan lépegettem a kisváros széles utcáján.

Hatalmas utca ez, két oldalan kettős fasor, alatta
pázsitos gyalogút. És milyen így májusban! Az akácok
ezrei virágban állanak tetőtől talpig. A fehér fürtök egy-
másra borulnak és húzzák, húzzák az ágat. Virágban, illat-
ban fuldoklik minden fa. Az emberek kábultan járnak, a
madarak kábultan repülnek, a méhek bódultan döngenek,
zúgnak a virágok illattengerében. A virágszirom hull, mint a
hó; virág fönn az ágon, virág a földön. A merre a szem
ellát, mindenütt fehér minden.

Nyugtalaná lettem. Ez a bolond májusi szag fölzga-
tott. A fény, a meleg szivembe lopódzott, belebújt a lel-
kembe. Nagy szégyenkezve vettem észre, hogy jó hangosan
dudolok és két karomat kitérom egy zsákokkal megrakott
kocsi felé, a mely az út közepén csikorgott. Az egyik ke-
zemben a pálcát szorongattam, a másikban egy pár nem
éppen új keztyűt.

— Mi ez, Antal? — kérdeztem ijedten, — hát illik ez
a portengerdi főgymnasium történettanárához, a ki már
tizenhét esztendeje tanítja, hogy a fölgerjedt protestáns cseh
nemesek Thurn Mátyás gróf vezetése alatt 1618 május 23-án
berontottak a prágai Hradsinba és ősi nemzeti szokás sze-
rint Slawata és Martinitz tanácsosokat Fabricius titkárral
egyetemben kidobták az ablakon a vár árkába? Mi bajod,
Antal? Miért dobog a szived, miért száraz a torkod? Miért
jársz olyan egyenesen, mint a városi számvevő, a ki el
akarja hitetni, hogy őt katonakorában a király megdicsérte
szép tartásáért? Mit nézegetsz a vasuti állomás felé?

Mindezekre a kínos kérdésekre nem szívesen válaszoltam volna, hanem tovább sétáltam az állomás felé, halkán, de mély érzéssel dudolva:

Kétszer nyílik az akácfa virága . . .

Valami kimondhatatlan érzés lepett meg. Öröm és fájdalom, vágy és csüggedés egyszerre, a melybe szikrányi kómikum vegyült. De hát nem kómikus-e, hogy én tegnap olyan ruganyos léptekkel, olyan fölindult lélekkel sétálgattam a virágban tobzódó fák alatt a gerjedelmes májusi levegőben, mint valamelyik tizenhat éves, szerelmes tanítványom? Mit akarok én? Szépasszony feleségem, három gyermekem van (a legnagyobb, Gyula, már tizenkét esztendő) és én Ilonkára gondolok? Hát illik az én szürkülő fejemre a rózsakoszorú, illik családi érzelmeim szelid csendjét tavaszi lármával erőszakosan (bűnösen) fölverni?

Utcasarokhoz értem, már alig voltam tíz lépésnyire tőle. És egyszerre csak olyat fájdul a szívem, hogy megállok. Halványsárga ruhában, pipacsos, piros kalappal kibukkan a nagy ház sarka mögül Ilonka. Felém nyílal két fekete sugár a szeméből, én ijedten köszönök és ő lassan lépeget az állomás irányában.

— Istenem, mit csináljak? — riad bennem a gondolat, — kísérem? Mit szól, a ki meglát? Hiszen én sohasem kísértem az utcán lányokat Portengerden!

Állva maradtam, mint Julius Cæsar a Rubico folyó előtt. Menjek, ne menjek? Csakhogy míg Cæsar (a kinek én csak méltatlan magyarázója vagyok) átlépte a kis folyót, én nem vettem el a kocskát. Álltam, álltam, mint Bileám türelmes állata. Előhúztam zsebemből egy csomó papirost és úgy tettem, mintha olvasnék.

— Mi ez, Antal? — kérdeztem ijedten, — hát te, a ki a történetórákon tizenhét esztendőn át tanítottál hőseket, a kik bátran néztek szembe a halállal és örömmel adták oda életüket meggyőződésükért, hitükért: te ilyen halatlannul gyáva vagy? Reszketsz, kapkodsz és színészkedél azzal az olvasással, hogy elpalástold zavarodat? Szégyeld magad. Takács Antal!

A kis leány tüntetőleg lassan ment, dereka ringott és egyszer mintha lopva hátra pillantott volna.

Megzavarodva, dühösen, elégedetlenül fordultam meg és haza rohantam. A májusi séta tehát nagyon rosszul sikerült.

— Antal, hát már haza jöttél a könyvtárból? — kérdezte az asszony.

— Igen, kevés dolgom volt, azaz nem is voltam a könyvtárban. Igen, itthon feledtem a kulcsot, — hebegtem össze-vissza, mialatt az én drága Margitom bámulva nézett rám.

Bemenekültem a szobába.

Május 10.

Fegyelmezett, biztos következtetéshez szokott elmém-mel meg kell állapítanom, hogy szerelmes vagyok Ilonkába; kétségtelenül, határozottan szerelmes. Virrasztanék-e más-képp órákig az ágyban? Szaladgálnék-e a tanteremben a katedrától az ablakig, az ablaktól a katedráig minden órában huszszor? Állítottam volna-e különben, hogy Miksa császárnak, a ki 1576-ban halt meg, Rudolf császár a testvére volt és nem a fia? (Az egyik nebuló ki is javított.) Összerezzenem volna-e egyébként, mikor hallottam, hogy a diákmajálison Ilonka is ott lesz? A casinóban összevesztem volna-e Timár collegámmal azon, hogy a tanítónők műveltebbek, mint a polgármester leánya? (Ilonka tanítónő az állami elemi iskolánál.) Hordanám-e állandóan az új sárgaczipőmet, egérszürke kalapomat? Tűznék-e mindennap gyöngyvirágot a gomblyukamba és kifogyasztottam volna-e szegény feleségem illatszeres üvegjét? (Meg is kérdezte, hogy talán a rezedával óhajtok versenyre kelni, vagy pedig reklám-ferfiúnak fogadott meg valamelyik illatszergyár.) Hazudtam volna-e Margitnak, hogy az orvos hosszú sétákat ajánlott, mert egy idő óta rosszul alszom?

Mindezek a tünetek a szerelem biztos jelei. Csak-hogy . . .

Csakhogy ez a szerelem korántsem tréfa és nevetni való.

Most is, a mint itt ülök asztalomnál és leirtam ezt a

pár sort, olyan fájdalmas, erős vágy ébredt szivemben, hogy megdőbentett.

Ablakom nyitva van. A bódító akáczillat csakúgy zuhog be rajta a nap aranyesőjével együtt. Csevegés, egy-egy kiáltás hangzik az utcán. Madarak csicseregnek a sűrű virágfürtök között. Fészket raknak, szerelmeskednek. Minden szépsége a tavasznak hi, csal az utcára, hol Ilonkával találkozhatom. Csakhogy ma már voltam sétálni. Délelőtt két óra hosszat járkáltam az akácza-sorok alatt — hiába. Nem láttam őt sehol. Pedig hogy szeretném látni! Odaadnék az életemből tiz esztendőt, ha két napot vele tölthetnék, ha kis kezét kezembe foghatnám, ha megölelhetném, ha megcsókol... eh, hiszen ez mégis csak sok, ez már igazán örülség tőlem!

Úgy látszik, ez az a második virágzás, a miről a költők és a regényírók annyit beszélnek. Én sohasem hittem nekik. Igen, azt elhittem, hogy ők szerelmesek egy életen át ötvenszer is, de én, a portengerdi főgymnasiumban a történelem tanára, én bolondságnak tartottam, hogy Margiton kívül mást is szeressek.

Ez lehet az a másodvirágzás, a miben kedvelt fáim, az akácok is gyakran szenvednek: fakuló lombbal, őszi napsugárban, hideg éjszakákon virágot teremni. Talán nekik is úgy fáj az a kései virágfakadás, mint nekem ez a dereshajú szerelem, a melyet álmétkodva látnának, a melyért kinevetnének. De hát nem nevetséges-e, a mikor Takács Antal, a negyvenéves történettanár fülig szerelmes a husz-esztendő tanítónőbe? Mikor a három-gyerekes családapa órákon át az utcán kóvályog és sóvárgó szívvvel les egy kis leányt? A mikor a rendes, tiszta nyárspolgári élet csendes patakja rohanó vizárrá dagad, zubatagokon bukik át és fölötte villámok cikáznak derűs, enyhe napsütés helyett? Hiszen ez fájdalmas, kínos és mégis, ha megtudnák a collegák, ha megtudnák az urak a kaszinóban!... Még gondolni se jó erre! Mit tegyek?... Óh, bárcsak elmenne valahová ez a leány! Megsiratnám és eltemetném, mint a halott kis éneklőmadarat szokás.

Igaz, igaz, az állomásfőnöknek könyvet ígértem. Azt okvetlenül el kell vinnem még ma.

Éppen most volt itt benn a feleségem. Meghallotta, hogy könyvet viszek az állomásfőnökhöz. Régen készül ő is hozzájuk és így velem jön.

Május 15.

Tegnap délután öt órakor éppen kétszer róttam végig (állítólag orvosi tanácsra) a hosszú fasort s már lemondtam arról, hogy találkozohassam Ilonkával, mikor egyszerre kilép egy ház ajtaján

Elpirultam, levegő után kapkodtam.

— Kedves collega, — mondtam hebegésbe fuló tréfával — honnan ilyen váratlanul, mint Kr. e. 217-ben Hannibal a Trasimenus tó mellett.

A kis leány mosolygott:

— Talán csak nem ijedt meg úgy a tanár úr, mint ha valóban Hannibal volnék? Különbözik pedig ott Hannibal félszemét elvesztette, holott nekem megvan mind a kettő.

— Még pedig milyen szép, — mondtam én kissé magamhoz térve.

A bók nagyon közönséges volt, de mint mindig, most is bevált: Ilonka kedvesen mosolygott.

— Örülök a bóknak, mert hallottam, hogy tanár úrnak kitünő ízlése van.

A társalgás megindult, de a kis leány nyugtalan lett. Barna fejcskáját ide-oda forgatta.

— Tanár úr, nekem mennem kell; nem állhatunk itt az ajtóban.

— Bocsánat, — hebegtem, — lássa, az ilyen öreg legény már tapintatlan. Megengedi, hogy elkisérjem?

— Nagyon fogok örülni, ha megigéri, hogy nem mondja magát többet öreg legénynek. Mert a tanár úr, — folytatta eneklő szóval fejét félrehajtva — ugyancsak nem öreg ám. Fogadok, nincs több harmincz évesnél.

Tudtam én jól, hogy ő maga sem hiszi egészen komolyan, a mit mond, mégis jól esett. Ijedve tapasztaltam:

bennünket férfiakat éppen úgy el lehet bolondítani egy bókalkal, mint a nőket.

Tiltakoztam és őszintén bevallottam koromat, aztán megindultam az állomás felé. De nem mentünk ki a vasúthoz, hanem Ilonka tanácsára letértünk a város utolsó házánál arra az útra, a mely a déli temetőbe visz.

Gyönyörű útja van tavaszkor a portengerdi halottaknak! Hatalmas akácok szegik az életnek ezt az utolsó ösvényét és így májusban virágszirmot hullatnak a koporsóra. Két oldalt smaragdzöld pázsit terül el, fönt pedig az Alföld ege domborul kék dolmányán óriási gyémántgombjával, a tündöklő nappal. Bogarak villogtak, lepkék hintáztak a meleg levegőben és mint fölhajított kő, pacsirták csapódtak a mennybolt felé teljes erővel zengve dalukat.

Ilonkát megbűvölte a természet szépsége, szívet megdobogtatta a tavasz. Beszélt, beszélt szakadatlanul. Örül, hogy sétálhat, hálás irántam, hogy elkísértem, mert — úgy mond — ebben a dolyfős városban lenézik a tanítónőt és neki nincs kivel egy ilyen édes kirándulást tenni. Beszéd közben fölhevült, önkénytelenül is közelebb húzódott hozzám.

Én pedig ő benne gyönyörködtem. Milyen szép is ő! A haja fekete; barna bőrén keresztül izzik ifjú, piros vére. Az ajka majd kicsattan, két szeme versenyre kél a nappal, hogy melyik tudja jobban ontani a szikrát. (Dicső olympiai verseny!) Egész alakján, minden mozdulatában benne van az édes május minden tüzes bája.

Én pedig, szerencsétlen pædagógus, gyanutlanul, lelkenedezve ittam, szittam magamba ezt a varázslatot. Én is beszéltem most már, olyan élénken, olyan naivul, mint ez előtt husz esztendővel. Végül egész vakmerően ezt mondtam:

— A ki meglát bennünket, azt hiszi, hogy szerelmes pár andalog itt az akácfasorban.

— Meglehet, hogy igaza lesz annak a valakinek, — válaszolt a kis lány és két fekete szemét lesütötte.

Nem tudtam, gúnyolódik-e, vagy ingerkedni akar. Jaj, a negyven éves legény már legyen óvatos!

Visszafordultunk és egy félórai séta után a gymnasium épülete előtt elváltunk.

— Kár, hogy vége a sétának, — szólt Ilonka szomorúan.

— Ha kívánja, pár nap múlva megint erre jöhetünk.

— De jó lesz, de jó lesz, — örvendett az én aranyos kis collegám — ha ugyan nem unja tanár úr az én társaságomat.

— Hogy' gondol ilyet? — szóltam megbotránkozva, — de talán magácska szégyel ilyen vén legénnyel együtt menni.

— Már megint? Nagyon csalódik, ha ezt hiszi; mert én a tanár úr társaságát mindenkiénél többre becsülöm.

Ezt komolyan mondta a kis leány. Beszédes, szép szeme rám tapadt és ha nem csalódom, piros ajkán egy kicsi sóhaj született.

Elment, mint a hogy' a szivárvány letűnik az égről.

Fölindulva siettem haza.

Május 18.

Tegnap kellett volna találkozoznunk, mert tegnapra tüztük ki a séta idejét. De a dolog nem ütött ki egészen jól.

Délután, mikor már éppen készültem (az orvosilag tanácsolt) sétára, vendégem jött. Ó, ha tudta volna ez a ficzkó, hogy milyen szivesen hallgatom panaszait, a miért nem léptették elő a nyolczadik fizetési osztály második fokozatába! Tükön ültem, tüzes vasrostélyon feküdtem, mint 1521-ben Kr. u. Mexico utolsó császára, Guatimozin. Végre fölállt az átkozott és kijelentette, hogy eljön velem sétálni. El is jutottunk a gymnasiumig. Ott én dühösen keztem vele és fölrohantam a könyvtárba. Onnan lestem az ablakon, hogy az a kiállhatatlan fráter eltűnjék a szemem elől s tüstént újra lenn termettem az utcán.

A faszor egész végig néptelen volt. Nem láttam Ilonkát sehol. De nem is csoda, jó fél órát késtem.

Nyugtalanul siettem az állomás felé, aggódva értem az utolsó utcasarokhoz, mikor is hirtelen megálltam. Lábam a földbe gyökerezett, arczomon a bőr a ludéra emlékeztetett. Azt hittem, kövé válok, mint Niobe a görög hitrege

szerint, avagy pedig fává, mint az öreg Philemon, a kiről Ovidius ír a *Metamorphoses* nyolczadik könyvében.

Pedig éppen azt pillantottam meg, a kit oly hön óhajtottam látni . . . Igen ám, de nem egyedül.

Karcsú, barna fiatalember lépdelt az én imádott Ilonám oldalán. Megismertem. Az *Apostolhoz* címzett patikában a segéd. Henczegő, üresfejű, nagyralátó ficsur, a ki soha el nem vesz feleségül egy tanítónőt. De szép volt és — és fiatal. (Ezt értsd meg, Takács Antal, fiatal volt, huszonkét esztendő.)

Esetlenül köszöntem nekik.

Ilonka meleg, bocsánatkérő pillantást vetett reám, — legalább úgy vélem — és így szólt:

— Én már egy órája sétálok itt a fasorban és éppen most találkoztam Tagányi úrral.

Keserűt éreztem a számban és fájdalmat szegény szivemben. Nehezen palástolható keserőséggel köszöntem:

— Jó mulatást kívánok, — és azzal nyargaltam vissza a könyvtárba és dühösen lajstromoztam a tegnapi reggel érkezett akadémiai kiadványokat.

Egy óra mulva haza mentem. Lesújtva, kifosztva, rongyosan, mint Napoleon Oroszországból 1813 telén.

Itthon munka ürügye alatt bezárkóztam ebbe a kis szobába, a hol ennek meghitt csendjében átengedtem szívemet a fájdalomnak, mint a hogyan a lehullott, sárguló falevél lágyan belefekszik a patak vizébe meghalni.

Érzem, hogy olyan harcot kezdtem, a melyben én nem győzhetek. Eszembe jutott (hiszen annyiszor tanítottam az iskolában) a középkori perdöntő párbaj. Meztelenül áll ki az egyik fél, talpig páncélban van a másik. Én vagyok az. a ki a páncélos lovaggal vívok s ez a lovas az ifjúság. Nem ér itt semmit a szellem, a lélek lobogása, az ész, a műveltség! Tíz évvel kurtább életkor, hamvas arc, üdén csillogó szem és a hangnak az a bájos zengése: ezek, a melyek semmivel sem pótolhatók.

Takács Antal, már is kaptál egy-két vágást, hagyd abba, mig néhány könnyű seb árán menekülhetsz!

Május 20.

A multkori csunya kudarcz után még a (kissé már pirosodni kezdő) orromat se merem kidugni. Hogy' is ne! talán most, negyven esztendő koromban gúnyoltassam ki magamat egy kis libával, én, a ki fiatal koromban ugyan csak nem félttem a kisasszonyoktól.

De van az én megtérésemnek másik oka is. Ez a másik ok a feleségem.

Úgy van, Margit alighanem sejt valamit.

Tegnap is, mikor este a casinóból a szokottnál egy félórával később jöttem haza, ezzel fogadtott, hogy:

— Te Antal, te talán valami hölgygyel töltötted el az időt?

És milyen gyanúsan kérdezte ezt tőlem! Két jóságos, szürkés-zöld szeme rám tapadt, ajkát finom, kissé gúnyos mosoly érintette meg olyan futólag, mint a fecske szárnya a víz színét. Kicsiny, puha kezét a vállamra tette, a másikkal belemarkolt hajamba és pirosságtól égő arczomat a magáé felé fordította.

— Ó, te csacsi! — mormogtam zavartan, — hát olyan nak ismered a te Antidat, hogy vén korában töltse el idejét valami hölgygyel?

Mind a ketten neveltünk, mert én bizony egy kicsit megcsiklandoztam az asszonyt; azt pedig nem bírja állni.

Beszélt valaki? Talán hírül vitték neki, hogy láttak Ilonkával sétálni? Vagy csak képzelődöm és ez a fehérarcú, áldott jó asszony nem is sejt semmit? Nem is álmodja, hogy én ilyen alávaló vagyok? Hogy negyven-esztendő koromban egy kicsit megbolondultam?

Május 27.

Tíz hosszú napja szenvedek már. Hiába rovom naponként a téglajárdát a Főútezőn; hiába próbálom fölülmúlni azt a recsegő nevű madarat, a melyet nyaktekercesnek hívnak, forgatván fejemet előre-hátra: nem látom Ilonkát sehol. Véletlen ez, vagy szándékos? Az *Apostolhoz* czimzett gyógyszertár Paris a ilyen hirtelen kiütötte Aphrodite kegyéből a tisztes Menelaos-t?

Pedig majd megöl utána a vágy. Éjjel-nappal annyira

gyötör a sóvárgás, hogy ha bizonyosan nem tudnám a keresztlevelemből megállapodott koromat, azt hinném, tizen-nyolcz éves vagyok. Korholom, szidom magamat, látom világosan az egész dologban a nevetségest: mindez nem használ. Az a két fekete szem megbabonázott, nincs menekvés.

Milyen gyönyörű a karja! Mellette ültem a márczius tizenötödiki ünnepen és akkor láttam a karját. Könyökig érő, fehér blouseból úgy bujt elő, mint csipkehalomból egy kis rózsaszínű cicza. Istenem, ha én azt a kart akkor megcsókolhattam volna! Igazán csak a karját!

Tulajdonkép pedig nem is ismerem Ilonkát. Nem tudom, szellemes-e, kis csacsi-e, szeszélyes, önző, haragos-e? Semmit se tudok. De én jónak, tiszta, nemes lelkűnek, meleg szívűnek képelem. Bizonyosan ilyen is . . . A drága, az édes . . .

Nini! csak talán nem könny lopózott a szemembe? De bizony az, egy könny! Nos ez már mégis csak sok!

És Margit? . . . Már mindegy, akármi történik is, — megyek sétálni a vasútállomás felé . . .

JÓKAY LAJOS.

PESTI KÉPEK.

I.

Zsákhordozók.

A gabonás hajó hogy megjelen,
A zsákhordóknak izmos vállu népe,
Hamar a kikötő-pallóra lépve,
Egy percz alatt földézetén terem.

A súlyos terhet tarkójukra téve,
Így mennek lassan, övig meztelen
Szó nélkül járva-keelve, nesztelen,
A nyárközépi nap gyújtó hevébe.

De most a hőség perzselésitől
Az egyik ember hirtelen kidől:
E földön nem lesz már több fordulója . . .

Mind összefutnak . . . De az Örök int,
S folytatják útjokat, a hogy mi mind:
Hajóról partra és partról hajóra . . .

II.

Hurczolkodás.

November elseje. Borús a lég
S az őszi esső hűvösen szítál.
A ház előtt egy kis targoncza áll
És bútort tesz rá férj es feleség.

Biczegő asztal, kerhedt lábu szék,
 Egy füstös lámpa, néhány csorba tál,
 Pár elnyütt vánkös, melynek tolla száll,
 Egy ócska ágy: im ennyi az övék.

Nem lesz nehéz, szegényes holmijok
 A szükös új lakásba tolniok
 S felvinni, mindent a helyére téve.

Egy óra csak — és már az elnyomás
 Meg a nyomor egyhangu színművébe'
 Kezdődik nékik az új felvonás!

III.

A Dunaparton.

A corsón vidám néptömeg halad;
 A parti lámpák hosszú-hosszu rendje
 Fénycsikot rajzol a víz-szín alatt;
 Dübörg a négy híd, a kocsiktól rengve.

S im az egyikről mostan lárma hat,
 Kuszált, ijedt sikoltás a fülembe.
 A nép az alsó part felé szalad:
 Mi történt? kérdem én is, odamenve.

— Nem történt semmi különös dolog,
 Csak egy «vászonzseléd» ugrott a habba . . .
 Egy kétsoros rendőri hír a lapba'!

És a tömeg tovább sűrög-forog,
 S a vízbe, hol fel-felmerül a test,
 Derülten néz a csillagsátru est . . .

S Z E M L E.

A latin nyelvi tanítás reformja.

Nem a classikus tanulmányok jogosultságát akarják e sorok fejtegetni; hiszen oly sok könyv, értekezés, röpirat és hirlapi cikk újabb meg újabb érveket halmozott fel az ókori nyelvek érdekében, a nélkül, hogy az ellenkező meggyőződésűeket meghódította volna. Azt sem akarom kétségbevonni, hogy más középiskolák is művelt emberekké nevelik tanítványaikat. Mert nagy műveltséget adhatnak a modern nyelvek, és művelt gondolkodást fejlesztenek a természettudományok; ezért foglalnak el jelentékeny helyet a gymnasium tantervében is. De azt senkisésem tagadhatja, hogy az európai cultura, valamint ennek hatása alatt a magyar cultura úgy alakult ki, hogy történeti mély műveltség a latin nyelv ismerete nélkül nem képzelhető (még Jókai és Mikszáth műveit is mennyire máskép érti meg az, a ki latinul tanult!); --- szintűgy igazán tudományos theologiai, philosophiai, irodalmi, nyelvi és történeti tanulmányok nem lehetnek el az eredeti görög nyelvű források ismerete nélkül, sőt ezeket az evolutio szempontjából a természettudományok is becsülik.

A mi pedig a nemes életfelfogás fejlesztését illeti, bizonyára elbizakodott és nevetséges álláspont hinni, hogy az idealismus kizárólag a classikus tanítás jellemvonása. Ezt minden tanulmány felébresztheti, és nincsen tantárgy, melynek keretében fel nem csilloghatna; viszont olyan sincs, mely rosszul vagy lánghán tanítva, az idealismuson érzékeny sebet ne ejthetne. Ez még a classikus nyelvek tanítására vonatkozólag sem paradoxon, valamint az sem, hogy az idealismus fejlesztése mind az egyéni lélek fejlődése, mind az állami élet szempontjából hasznos. Ezért, meg a műveltség mélyítése végett tanítják a classikus nyelveket buzgó igyekezettel a practikus Amerikában is, mely szinte versenyez a classikus philologia és archæologia ápolásában a conservativ Angliával.

A latin tanítás célját a különböző korok különbözőkép álla-

pították meg. A középkor első századaiban a Vulgatát, az egyházi írókat és a liturgiát akarták megérteni; később inkább a latin könyvekből meríthető tudományok iránt érdeklődtek. Midőn a renaissance tudománya az ókor ismereteit túlszárnyalta, a latin nyelvet formaszépségéért tanulmányozták; humanista tudósok és verselők úgy akartak írni és beszélni, mint a rómaiak. Latin műveltségen edződött a modern népek irodalmának kifejező ereje, s a cél, hogy a műveltek folyékonyan és szépen tudjanak latinul beszélni, nálunk egészen 1848-ig uralkodott iskoláinkban. De a nyugati országokban már a XVII. századtól kezdve a latin nyelvben nyilatkozó erőt és értelmet az ítélőképesség fejlesztésére használták fel; az erős grammatizáló módszer, melynek hagyománya még ma is él. ekkor fejlődött ki. Ez egyoldalúság reactiót keltett; a Rousseau, Winckelmann, Humboldt és Goethe nevéhez fűződő neohumanismus a lélek harmoniáját tűzte ki feladatul, s ekkor lett a külföldi gymnasiumokban a görög nyelv a latinnak egyenrangú társa. A classikusok műveiben örök időkre érvényes, absolut becsű és normatív erejű eszméket láttak, s az ókor e bűvös, bár hamis képét csak nehezen tudta háttérbe szorítani a múlt század második felében a classikus philológiában is diadalra jutott történeti érzék, mely az ókor műveltségét a gymnasiumban a forrásokból alaposan kívánja ugyan megismertetni, de az ókor ideáljait, eszméit csak áradó forrásnak tekinti, mely folyton termékenyítette a multat, megtermékenyíti ma is az ifjú lelkeket, és így megbecsülhetetlen, szoros és megértő kapcsolatot létesít mult és jelen között, de ideálnak a nemzeti eszmét, a haza erkölcsi, szellemi és anyagi boldogulását vallja, mert így szolgálja egyszersmind leghathatósabbban az emberiség ügyét.

Hiányosan tűzte ki a legutolsó, 1898-ban kiadott tanterv a latin tanítás célját, mely csak annyit kívánt, hogy a tárgyalt irodalmi művek alapján ismertesse meg a tanár a római nép állami, társadalmi és művelődési viszonyait. Talán e hibás célkitűzés is hozzájárult ahhoz, hogy másfél évtized óta még fokozottabb a panasz a latin tanítás csekély eredménye miatt. Mert a római intézményeket, a római életet a történelem tanára a latin nyelv ismerete nélkül is megvilágíthatja. Abból a kemény munkából, mely a latin nyelvnek nyolcz évi tanulásával jár, értékesebb haszonnak kell fakadni, melyhez máskép, mint ily hosszú úton, jutni nem is lehet. Jelentős, az élet lényegére vonatkozó gondolatokban lássa és érezze mindinkább fejlődő tu-

datossággal a tanuló a latin nyelvben nyilvánuló szellemet, hogy miként gondolkoztak és éreztek a rómaiak, hogyan alakult ki a római jellem becsülete, izlése, erkölce és az emberi méltóság iránt érzett tisztelete. Vissza kell tehát állítani (némi módosítással) az 1887-iki tantervben kitűzött célt, hogy t. i. a latin nyelv tanára növendékeit alapos nyelvi és nyelvtani ismeretekre vezetve, olyan irodalmi műveket olvastasson velük, melyek a római nép életét és világnézetét a legjellemzőbb vonásokban mutatják be.

Lássuk most egyenként e cél kitűzésében feltüntetett három eszközt: a nyelvet, a nyelvtant, és az olvasmányokat.

1. Latin tanításunknak legnagyobb baja, hogy a gymnasium alsó négy osztályában a legtöbb helyen még most is az olvasmányokkal laza kapcsolatban, rendszeresen folyik a grammatikai tanítás; viszont a négy felső osztályban az olvasás veszi át a kizárólagos uralmat. Az eredmény az, hogy az érettségi vizsgálaton az ifjaknak nincs kellő grammatikai ismeretük, mert elfeledték; de nincs kellő szókincsük sem, mert az iskola elmulasztotta ennek elsajátítását. Pedig a latin nyelv tanára első sorban nyelvmester, csak azután philologus. A tanuló a nyelvben nem honosodhatik meg máskép, mint nyelvkincs gyűjtésével. Nem szabad hinni, hogy a szótanulás, ha okos csoportosítással történik, haszontalan munka. Egy nagy iskolamester, Wolf Frigyes Ágost, hangoztatta azt az igazságot, hogy a latin szók nem vésődhetnek be a tanulók emlékezetébe csupán *ex usu*, a tanárnak *ex professo* is kell erre törekednie.

Már az elemi iskolai anyanyelvi tanítás vethetné meg e nyelvtanulás alapjait. Nyelvtani fogalmak tanítása nem lehet az elemi iskola feladata, neki az anyanyelvet kell megismertetni: szócsoportokat tárgyi és etymologiai kapcsolatban, szintűgy szócsoportokat rokon és ellentétes kapcsolatban. A magyar nyelvkincs e gyarapítását folytatni (illetőleg a mai viszonyok között pótolni) kellene a gymnasiumban a magyar tanítás körében. Nemcsak nemzetiségi vidékeink látnák ily magyar nyelvi tanításnak a hasznát, mert ez az államnyelv ápolásának leghathatósabb módja, hanem a latin tanítás is, mely a kész kereteket szintén betöltené. Tárgyi szócsoportok tanulása főleg az első két osztály feladata; etymologiai szócsoportokat a következő két osztályban gyűjtethet és tanultathat a tanár, főleg az igék főalakjainak tanításával kapcsolatban. Később jöhetnek a synonymák, a nagy írók műveiből elterjedt metaphorák és phrasisok. Ideális foka

a nyelvkincs ily elsajátításának az volna, ha sikerülne a római nép gondolati világának a nyelvét már előlegesen oly mértékben megtanultatni, hogy a tanulók nagyon kevés szótárforgatás nélkül, tehát igaz élvezettel olvashatnék a classikusokat.

Ide tartoznak végül a latin közmondások is, melyek közül csak az erkölcsi értékűeknek van helyük az iskolában. Nem arra való, hogy nyelvtani szabályokat illusztráljanak; inkább egy olvasmány befejezésével kapcsolatban adandók, mivel hasonló tanulságot tartalmaznak. Vagy óra elején táblára ír egyet-kettőt a tanár és velők az óra nemes hangulatát üti meg a fiúk lelkében. Tárgyalásuk olyan lendületet nyerne, mint rövid lyrai költeményké, s a tanulók éreznék, hogy nem fitogtatás végett tanulják őket.

Szükség volna tehát a meglevő szógyűjtemények revisiójára, fejlesztésére, valamint erkölcsi kategóriák szerint csoportosított közmondás-gyűjteményre, hogy a tanár kényelmesen válogathasson belőlük.

2. Eddigi fejtegetéseim után nem kell bővebben hangsúlyoznom, hogy a grammatika a latin tanítás keretében nem cél, hanem eszköz, melylyel egyrészt a nyelvismeretnek szilárd alapot adunk, sőt syntaktikus kifejezés-csoportok begyakorlásával a nyelvkincset is bővítjük; másrészt a tanulókat a latin olvasmányok biztos megértésére vezetjük. Ezt hangoztatják tantervi utasításaink négy évtized óta; nyílt ajtót tör be tehát az, ki még most is azért támad a latin tanításra, mert ez a grammatikát nem eszköznek, hanem célnak látja. Sőt újabb idő óta tanárainak jó része alkalmas nyelvkönyvek alapján a latin grammatikát nem elvontan tanítja, hanem tanítványaikkal az olvasmány alapján igyekeznek felépíteni. Mindinkább hódít az a becses didaktikai elv, hogy a latin nyelv tanítása már a legalsóbb fokon is tárgyi tanítás legyen. Valamint a számtani műveletek szabályait érdekes és értékes anyagból vonják le, úgy történik helyesen a latinnyelvi órákon is, ha a fiúk érdekes olvasmányokkal kapcsolatosan önmunkásságuk, megfigyelés és összehasonlítás által jutnak a grammatikai fogalmakhoz.

Ez a megfigyelés és összehasonlítás azonban csak akkor vezet alapos ismerethez, ha az idegen nyelv és az anyanyelv folyton támogatják egymást. Még mindig vannak nyelvtanárok, kik azt hiszik, hogy nyelvtani fogalmakhoz az anyanyelv útján juthatnak leginkább a tanulók; pedig a grammatikai tudomány története az ellenkezőt bizonyítja. A görögöknél akkor ébredezett a

nyelvtani tudomány, mikor az attikai dialektust összevetették az epikus költők nyelvével. A latin nyelv grammatikáját a göröggel való összehasonlítás teremtette meg; a modern népek pedig valamennyien a latinból tanulták el grammatikai fogalmaikat. A latin grammatika a nyelv intellectualis jellegénél fogva tényleg az első kísérlet volt arra, hogy a logika törvényeit a nyelvi jelenségekre alkalmazza, s ebben van megbecsülhetetlen képző ereje. Egy becsületesen vezetett latin nyelvtani óra nemcsak magyar nyelvi óra egyúttal, hanem egyszersmind logikai óra is. A latin grammatikai iskolázottság élességét, erejét a modern nyelvek tanításával nem lehet elérni; ezt tapasztalják és hangoztatják külföldön is azok a tanárok, kik a latinon kívül modern nyelvet is tanítanak s e mellett a modern irodalmakat jobban kedvelik.

Ha a grammatikai iskolázottságot becsesnek tartjuk, mint a mely egyik formája a tudományos gondolkodásnak, s ha tekintetbe vesszük, hogy a modern nyelvek tanításában mindinkább a gyakorlati módszer igyekszik gyökeret verni, mely erős grammatikát tanítani nem kíván, akkor természetes következmény színében tűnhetik fel az az óhaj, hogy a latin nyelv tanítása már az első gymnasiumi osztályban kezdődjék és tanításának sikere érdekében a latin órák száma valamivel gyarapodjék.

Talán nem lesz fölösleges a latin tanítás műhelyének ajtaját itt rövid időre feltárni; hadd lássa az olvasó, hogy a grammatika nem olyan száraz studium, mint általában hiszik; és talán a tanítás intenzitásáról is fogalmat fognak adni megjegyzéseim.

A ki kedvel tanítja a latint, mindjárt az első héten tapasztalhatja a fiúk örömét, hogy ők már sok latin szó ismeretével léptek a gymnasiumba, s hogy a latin szók olvasása majdnem semmi nehézséget sem okoz. Itt minden betűnek megvan a maga hangja s a latin olvasás szabályait a bőséges példák alapján maguk a tanulók állapíthatják meg. Már ezért is alkalmasabb minden más idegen nyelvnél, hogy a tanítás kezdő fokán szerepeljen. Tanulása észfejlesztő munka, mely a fiú értelmét kezdettől fogva arra vezeti, hogy az egyes esetekből ő alkossa meg a szabályt. S e munkának erkölcsi értéke van, mert a tanuló a törvény hatalmát érzi, és nem szorítja arra semmi, hogy a tanár szavára higgye el a dolgokat.

A világos szerkezet, az értelemre nézve oly fontos causalitás a latin nyelv egész rendszerén felmutatható. Így az alak-
tanban a declinatiók egybeállítása után felírok a táblára hat kü-

lönböző pluralis genitivust: mensarum, hortorum; turrium, dolorum; manuum, rerum. Rögtön kiviláglík, hogy a mássalhangzós tövű névszókön kívül csak azért van még ötféle szó, mert a latinak összesen öt magánhangzója van, s a mássalhangzós tövek is azért társulnak az *i*-tövéekkel, mert ez a hang mássalhangzóvá is alakul. Vajon mely modern nyelv mutathat fel ily törvényszerűséget?

Hasonlókép a coniugatióban is világos a rendszer: firmat firmant, docet-docent; audit-audiunt, capit-capiunt; statuit-statuunt, regit-regunt. Tehát négy magánhangzón végződnek az ige-tövek s a mássalhangzósak a mássalhangzóvá is alakuló *u*-tövéekkel alkotnak egy csoportot. Ha pedig egy okos fiú felveti a kérdést, hogy miért nincsenek *o*-tövíű igék, azt felelem, hogy az *a*-tövíűek mellett fölőselegessékké váltak, mert ez az ige: firmat, megfelel a firmus-firma-firmum alakjainak egyaránt.

Nem akarom itt bővebben fejtegetni, mily szabályosan és egyformán csoportosulnak a névszók és igék casusjelek és személyjelek szempontjából is, melyek mind a fiúk megfigyelő munkájával állíthatók és állítandók össze. De ki kell emelnem, hogy mindez nem tudományos, etymologikus, nyelvtörténeti grammatika, csak szellemtől áthatott iskolai nyelvtan. Ennek kifejtése meggyőződést visz a tanuló lelkébe, hogy a nyelvben nincs önkény, hanem törvény s hogy minden nyelvjelenségnek megvan észszerű oka. Vajon megmagyarázható így az iskolában a német erős, gyenge és vegyes declinatio vagy a francia coniugatio rendszere, melyben az *er*, *ir*, *oir* és *re* végzeteket ismét csak a latin nyelv alapján értethetnők meg? Egyedül a latin (és később a felsőbb osztályokban a görög) tünteti fel a nyelvet törvényes és törvényességében fenséges természeti jelenségnek. Ily megfigyeltetések keltik fel az ifjában a tudományos szellemet, mely őt másféle tudományos munkára is előkészíti.

Felsőbb fokon egyes szók jelentésének vagy jelentésváltozásának megmagyarázása is kívánatos. A római nép harcias multját jellemzi, hogy *princeps* eredetileg az, ki a hadi zsákmányból *primum capit*, s csak később jelöli az előkelőt; *praemium* (prae+emit) eredetileg a zsákmányból előleg kiválasztott dolog s csak azután jelöl általában jutalmat. A régi földművelő népet jelzik ily szók: *delirat* (a barázdából kitér, azután eszelősködik), *felix* (termékeny, v. ö. fe-cundus, fetus, fenus, azután szerencsés), *rivalis* (eredetileg «patakszomszéd», ki olykor a vizért küzd, hogy földjére bocsáthassa; vagy vízáradáskor átüti a szomszéd

területén a gátat, csakhogy a maga földjén megmentse a termést s így alakult ki később a «verseny-társ» értelme). Hogy a lelki tulajdonságokra is felhozzak példát: *potens*-nek nem mindig ellentéte *impotens*, mert inkább szilaj vagy szenvedélyes a jelentése; a római néplélek, mely az észben látja az erőt, az esztelen szenvedélyt gyöngeségnek tartja. A *concordia* szóban a tanuló hamar kéri a *cord* gyökért s hogy a szó a szívek együttlétét jelzi; összehasonlítva pedig a magyar «egyertetés»-sel, ez elvont szó megalkotásában a római ember mélyebb kedélyűnek mutatkozik. (A francia *concorde*-ban a tanuló nem találja meg a *coeur*-t.) A latin *ignoscit* (= nem ismer, megbocsát) és a magyar *elnéz* egész más forrásra vezeti vissza a bocsánatot, mint a görög *συγγνώσκει* (= együtt ért), mely szinte Madame de Staël humánus elvét juttatja eszünkbe: «comprendre c'est tout pardonner.» Mily érdekes összehasonlítani e szókat: vale, *χαῖρε*, lebe wohl, Isten veled! Mindegyik szóban egy darab néplélek nyilatkozik meg. Hellas vidám lelke tükröződik vissza, mikor bucsúzva azt kívánja, hogy «örvendj»; míg az erős Róma szelleme nyilvánul meg, midőn ilyenkor azt mondja: «légy erős». Mily világosság árad ily szónagyarázatokból és összehasonlításokból! A tanuló megéri, hogy a nyelv nem pusztán megértető eszköz, hanem a nép szellemének és világnézetének a kifejezője.

Hogy a római nép komoly, katonás, határozott és világos esze mondattanában is megnyilvánul, nem kell bővebben bizonyítani. Tanítása már az első osztály olvasmányaival indul meg; a névszók és igék egyes alakjainak begyakorlása és azok mondat-tani funkciójának megértése okos tanításban párhuzamosan halad. Midőn pedig az egyszerű és összetett mondat syntaxisa lesz tüzetes munkája az osztálynak, a magyarból latinra fordítandó mondatok formális, logikai problémái iránt mindig jobban érdeklődik a serdülő tanuló, mint az olvasmány iránt. Nem így van ez az anyanyelvi mondat-tani órákon; a tanulóknak nincs szüksége arra, hogy anyanyelvének finomságait tanulja; megérti és alkalmazza őket a nélkül is. De szüksége van a mondat-tani kategóriák ismeretére, ha magyar mondatokat latinra fordít, s érdekessé válik a problema, ha egy más cél elérésére szolgál eszközzül. Szintúgy hamar észreveszi a tanuló, hogy modern idegen szöveg szigorú mondat-tani elemzésével nem jut zöld ágra s ily gyakorlatok nem lesznek hatással szellemi fejlődésére. Ha azonban latin szöveget fordít anyanyelvére, a grammatikai analysis, az *ut*

szerepének felismerése (cél, következmény, idő, hasonlítás) stb. valóban eszköz lesz a szöveg megértésére s épp ezért okos és gyümölcsöző munkásság.

Ámde a grammatika régi definitiója: «ars legendi. scribendi et dicendi» az iskolában csak a magyar nyelvtanra illik. A latin nyelvtan e céljának elérése az egyetemi tanárképzésnek volna elsőrendű sürgős feladata s az erre hivatott erőt itt Budapesten, vagy a található erőket a többi egyetemeken minden módon arra kellene birni, hogy energiájuk javát akár egy évtizedig erre koncentrálják, míg erős iskolát és hagyományt nem teremtettek. A gymnasium beérheti azzal, ha tanítványait megtanítja latinul olvasni. Át kell alakulniok ezért az iskolai latin mondattanoknak, melyeknek nem azt kell tanítani, hogy hogyan fordítsunk latinra, hanem mindig a latin szövegben megnyilvánuló észjárást kell magyarázniok. Gyökeres reformra hajlóktól még azt sem venném zokon, ha pl. az accusativus cum infinitivo szerkezetet nem tanítanak rövidült mondatnak, hanem kettős accusativusnak, s ha az ablativus absolutust sem látnák külön mondatot pótló «független» mondatrésznek, hanem ép oly ok-, idő- vagy módhatározónak, mint az igéhez szorosan tartozó más ablativust. Minden mondattani szabály a latinos constructio felismerésére vezessen.

3. Mert az olvasmány a célhoz vezető legfontosabb eszköz; az egyes részleteket megfigyelő, alaposan megértő, az egészet lényegében egybefoglaló olvasás kapja meg legjobban a tanuló eszét és lelkét; ez ad az irodalmi tanításnak megbecsülhetetlen jelentőséget értelmi és erkölcsi szempontból egyaránt. Itt nyilvánul a tanár legszebb philologiai munkája: az interpretatio, mikor élő szavának varázsa minden könyvnél jobban eleveníti meg az életet, melyet tanítványai elé akar tárni, midőn az emberekben, lelkekben, eszmékben nyilatkozó nagyságot az irodalmi forma művészete is ragyogó fényvel veszi körül.

Mit olvassunk tehát a latin nyelvi tanulmányok keretében? Vajon visszatérjünk a régi tantervhez, mely egyrészt Róma fejlődését igyekezett a források alapján bemutatni, másrészt a magyar irodalmi tanításhoz simulva sok tekintetben irodalmi célt is kívánt szolgálni? Azt hiszem, ily concentratio azóta lehetlenség, mióta a magyar irodalom történetét két éven át kívánják tanítani és nem elégszik meg e tanulmány a nyolczadik osztály kereteivel, párhuzamosan a magyar történelem összefoglalásával. De meg a huszadik század szelleme is más szempontot

követel. Megingott az a harmónia, mely az emberi lélekben az önző egyéni érdeket a társadalmi, hazafias nagy célokkal szemben eszményileg háttérbe szorította. Ily viszonyok között a latin irodalmi tanításnak nagy nevelő munkája volna, ha sikerülne bemutatnia, hogy a római ember a köznek, a nemzetnek élt s hogy mennyire törekedett a Scipiók korától kezdve Marcus Aureliusig a humanismus és az erkölcsi tisztaság felé.

Latin olvasmányaink keretében csak olyan művek szerepeljenek, melyek római emberekről szólnak és római szellemet tükröznek vissza. Latin órákon ne tárgyaljunk görög dolgokat; ezeket a görög, magyar és német olvasmányok keretében sokkal plastikusabban világíthatjuk meg. A görög szellem hatását a rómaiakra különben is legméltóbban épp a legnagyobb római írók, Cicero, Vergilius és Horatius érzékeltetik.

Ha tehát alkalmas, összefüggő, prózai és verses olvasmányok alapján a kezdő latin tanítás felépítette a latin grammatika rendszerét, kívánatos volna, ha az olvasmányok a következő nagy kérdésekre adnának feleletet: hogyan gondolkodott a római nép a maga multjáról? Miként fogta fel feladatait a közéletben? Milyen ideált alkotott az egyén erkölcsi életéről és hogyan fogta fel a világot?

Az első kérdésre majdnem kizárólag liviusi tartalom és fokozatosan maga Livius, majd a római történelem menetében Sallustius, Cæsar, Augustus végrendelete (monumentum Ancyranum) és néhány tacitusi részlet adnak feleletet. E szemelvényes gyűjteményben a költőkből vett történeti vonatkozású darabok is előfordulhatnak.

A második kérdést Vergilius eposával, főleg a hatodik énekkel, még tüzetesebben Ciceróból vett szemelvénytársorolat alapján lehetne tárgyalni, melyben következő művei szerepelnének: de re publica, de legibus, leveleiből és beszédeiből vett részletek, szintúgy egynéhány levél az ifjabbik Pliniustól.

A harmadik kettős kérdést Horatiusból és ismét Ciceróból vett szemelvények (de officiis, de natura deorum) fejtegethetnék, kiegészítve Lucretius és Seneca műveiből vett néhány részlettel.

Nem az író személye volna tehát olvastatása alkalmával a főérdeklődés tárgya, hanem a műveiben levő gondolatok. Nem egy íróból keresnénk a felvetett kérdésekre választ, hanem többől. Chrestomathiákra volna tehát szükségünk, de ezekben mindig egy író vinné a főszerepet (Livius, Vergilius, Cicero, Horatius) s így minden évnek megvolna a maga egységes jellege.

Az írók olvasása alkalmával pedig felsőbb osztályokban csak ott követeljük erős analysis-t, hol a hely nehézsége megkívánja, viszont könnyebb mondatokat könnyedén olvassunk. A latin szöveg fordítása a megértés után lehetőleg szabatos legyen, a mihez szükséges a tanár készsége, türelme és liberalitása. Éreztetnünk kell, hogy mily nehéz fordítani; a tanulóktól nem is követelhetünk «műfordítást». Megelégedhetünk, ha a fordítás oly hű, a mennyire lehetséges, és oly szabad, a mennyire a magyar nyelv szempontjából szükséges. Tanév vége felé pedig ne ismételjünk már egyszer lefordított és megmagyarázott részleteket. Ez ép oly fonák eljárás, mint ha már egy izben megoldott algebrai egyenleteket újra kidolgoztatna a matematikus. Inkább tanulassuk meg a tartalmuknál és formájuknál fogva jelentős részeket könyv nélkül és olvassunk tovább, mindig tovább! Ez fejleszti az ésszt, műveli a lelket, gyarapítja a nyelvtudást. És tegyük minél sűrűbben próbára a tanulók erejét az «ex tempore» alkalmazásával, a mire a szemelvényes olvasókönyvek épp úgy alkalmasak, mint arra, hogy a tanulók magánszorgalomból is olvassanak egyet s mást. Lelkes tanár ezt igen könnyen eléri tanítványainál, ha szívesen látja őket magánál és meghallgatja referatumaikat.

Ne feledkezzünk meg végül egy adósságról, melylyel a magyar gymnasium a magyar culturának tartozik s melyet az új reform keretében illenék megfizetni. Hazánkban századokon át a latin volt irodalmunk nyelve; latinul irták történetünket, latinul szerkesztették törvényeinket. És ezekről eddig csak hallomás útján vett tudomást az iskola! A tudományos szellem folytatása és ápolása megköveteli, hogy egy, a magyarországi latinságból egybegyűjtött és jóra való commentárral ellátott chrestomathia egybegyűjtse a felsőbb osztályok számára történetünk legkiválóbb kútforrásait, szintűgy mindazt, a mi a hazai latin irodalom tárgyalására szükséges, hogy a történelem és irodalom tanárai ezeket tárgyalásuk körébe vonhassák.

Geréb József.

ERTESÍTŐ.

A középkori nevelés története.

A középkori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta dr. Fináczy Ernő, a budapesti kir. tud. egyetemen a pädagogia nyilv. rendes tanára. Budapest, 1914, Hornyánszky Viktor, 1914, n. 8-r. VIII, 334 l., 8 korona.

E munka második része annak a neveléstörténeti kézikönyvnek, a melynek megírására a szerző 1902-ben nyert megbízást. Az első rész, *Az ókori nevelés története*, 1906-ban jelent meg. Az azóta eltelt nyolcz év tanulmányaiból s az egyetemen tartott előadásokból kialakult új kötet önálló ugyan, de mégis egyenes folytatása amannak. Az ugyanis a keleti népek, görögök, rómaiak és zsidók ókori nevelését mutatván be, addig a pontig haladt, a hol kimondhatta, hogy «megérett a kereszténység világhódító eszméje»; ez pedig kezdi annak az állapotnak rövid jellemzésével, a mely állapotban «a közlélek» a maga «nyomorral teljes vívódásában» (1. l.) annyira áhította a megnyugtatót és olyan fogékony volt az új tanok iránt. *A középkori nevelés története* tehát nagyobb egységbe tartozik; az író felteszi, hogy az olvasó alaposan ismeri az első kötetet; az olvasó pedig kívánja, hogy e kettő alapján a nevelés további alakulását is követhesse. A nagy folyamatnak itt a kereszténység hatásának megindulásától a renaissance-ig terjedő részét látjuk. Természetes, hogy az evangelium pädagogiájának ismertetése a kiindulás ebben az anyagban és nagyon örvendetes, hogy a tárgyalásnak nem valami évszámvet határt. Eszmék hatását és fejlődését keressük az ilyen műben; ezért a korszak rajzának valóban a kor eszméinek forrásával kell megindulnia és az újabb, következő korszakot csakugyan nem lehet másként megjelölni, mint a hogyan a szerző teszi. A ki rámutat, de előadását nem terjeszti ki az «új idők»-re, a melyekben «új eszmények, új törekvések... már nemcsak elszige-

telten jelentkeznek, hanem egyetemes szellemi mozgalmak alakját öltik (VI. l.).

A felölelt anyagnak ez a körülhatárolása mutatja azt a központi gondolatot is, a melynek kifejtését itt figyelniünk kell. Ebben a korszakban az a kérdés: milyen módon érvényesül a nevelésben a keresztyénség. Eleinte mint elv, azután mint kialakult egyház. A nevelés egész története el nem választható a keresztyén egyház életének változásaitól. Ennek céljából érthető meg sok századon át a nevelés célja, ennek állapotából a nevelés intézményeinek állapota; még az egyházi neveléstől eltérő célzó törekvések is természetesen ahhoz kapcsolódnak, abból fakadnak. Az egyháznak a népek életében elfoglalt helye, e hely betöltésének változó módjai értetik meg a középkor mozgalmait; az egyház alapjául szolgáló elvek értelmezésében levő különbségek az okai a korszak vége felé oly bőven termő és nagyon érdekes ellentéteknek. Szóval: e kor nevelésének tárgyalásában valóban nem lehet más a vezér gondolat, mint a melyet Fináczy követ.

Tizenkét fejezetben ismerteti meg az evangelium s a görög és latin egyházatyák pædagógiáját, a középkori művelődés kezdeteit, Nagy Károly művelődési törekvéseit, a IX. és X. századot, az egyházi nevelés intézményeit és menetét, a rendi társadalomban folyó világi nevelést, a XI. és XII. század szellemi mozgalmait, az egyetemek kialakulását és típusait, a moszlimok és zsidók nevelését, végül pedig a keresztyén nőnevelést. Az anyagnak ebből a csoportosításából a szerzőnek azt a célját lehet felismerni, hogy kimutassa egyfelől az idő haladásával felismerhető eltéréseket, másrészt pedig lehetővé tegye az olvasó számára a bizonyos szempontok szerint való tájékozódást. Az utolsó fejezet anyaga felfogásom szerint jobb helyen lett volna az egyetemeket s a muszlimok és zsidók nevelését tárgyaló részek előtt; akkor a nőnevelésnek a fiúk nevelésével való párhuzama önkénynt előállna.

Mindenik rész világosan mutatja, mily nagy munkát fordított a szerző e kötetre s mily irányelvek vezették a szövegezésben és szerkesztésben. Leginkább jellemző erre az a körülmény, hogy jóllehet közvetlenül az eredeti forrásokból merít, valahol csak módja lehetett erre, mégis lépten-nyomon utal az irodalomra, a mi kettőt bizonyít. Először azt, hogy magát ellenőrizte, tehát véleményének kialakulása nem tekinthető pusztán személyes benyomások eredményének; másodsor pedig azt, hogy az olvasónak utat akar jelölni az itt olvasottak másutt való tanul-

mányozására is. Igyekszik a teljes megismerésre, teljes megértésre, ezért fordul magához az evangéliumhoz, az egyházatyák műveihez és a középkor más irodalmi maradványaihoz; közvetlen szemléletre alapítja tehát nézeteit, a melyek egyébként jogos ítéletnek nem is volnának tekinthetők. Ugyanezt a közvetlenséget akarja megközelíttetni olvasójával is és bár önként érthető, hogy itt igazán csak megközelítéstről lehet szó, bizonyára mindnyájan örülünk annak a körülbelől négy ívre terjedő szemelvénynek, a melylyel e mű jellemző erejét nagyon fokozza s nemcsak ízelítőt nyújt, hanem gondolatot is bőven ébreszt. E szemelvények az eredetiből való fordítások, az idegenségnek nyoma nélkül való, világos nyelven. A fordítást is maga a szerző végezte, mert a középkor forrásaira nézve annyi magyar szöveg sem állott rendelkezésére, a mennyit előző kötetében felhasználhatott.

A közvetlen megismerésre és lehetően közvetlen megismertetésre való törekvésen kívül komoly értéke e műnek egy másik törekvés is: a középkori nevelés és nevelői gondolkodás jelenségeit igazságosan, a magok értékében akarja feltüntetni, törckszik a tárgyiaságra. Ezért, mint egyéb munkáiban is látjuk, a nevelés ügyét itt is kapcsolatba hozza a kor életének más jelenségeivel. Nem csodálkozhatunk azon, ha ezt a kapcsolatot elmentéses pártállású, vagyis eltérő szempontú emberek nem egyező módon látják; az is természetes, hogy a nevelés társadalmi jelentőségének kisebb vagy nagyobb mértékű hangsúlyozása a felismert kapcsolatok értékelésében különbségeket teremt. Kétségtelen azonban, hogy e munka óvakodik egyoldalú színezésektől s nem teszi egyoldalúvá azt sem, a ki ezt a vezérfonalat követi. Határozottan látszik ugyan, hogy a szerző szereti ezt a korszakot, mert szereti a keresztyénséget, szereti s magának is mintha óhajtaná az önfelelt, nyugodt, gondtalan életet, melyet a középkor némely tudósa élhetett, és szereti ezt a kort, mert számos jelét találja benne a tiszta eszményekre való törekvésnek, a classikusok megbecsülésének és ismeretének, de ez a benső vonzódása nem vesztegeti meg, csak megértőbbé teszi. Bizonyos, hogy a ki másféle előzmények után, vagyis másféle tanultsággal, más irányú érdeklődéssel nyúl a középkorhoz, az az egész korszak nevelésügyében élesebben világítja meg a neveltek körének kicsinységét, a tanulmányok anyagának egyoldalúságát, az egyházi és állami érdek felismerésének és érvényesítésének módját (vagyis a világi közönség szempontjának késői jelentkezését és gyors hátraszorulását) s a nevelés szellemének és intézményeinek egy s más sajátossá-

gát. De az is bizonyos, hogy ily felfogású tárgyalás nem a szóban levő kor teljes megértésén alapulna és így nem lehetne egészen igazságos azokkal az egyes emberekkel szemben, a kiket itt a szerző koruk jellemzésére kiemel névtelen kortársaik közül. Fináczy könyve alapján felismerhetjük a hézagokat, a melyeket a középkori nevelés a nagy tömegek művelésében hagyott, sőt állandósított; másféle, valami irányzatot követő munka rejtve hagyná előttünk azokat az értékeket, a melyeket e korszak a maga műveltjeinek lelkében létesített.

Ily természetű munkában igen fontos, hogy ne kösse le az olvasó itéletét, ne foszssa meg a szabadon, tisztán való látástól. Másrészt az is fontos, hogy irányt mégis mutasson a meggondolni valók feltárásával. Ilyen iránymutatást látok Fináczy könyvének több pontján. Például mindjárt az ötödik pontban (8—9. ll.), a melyben felmutatja: miben tér el a középkor későbbi szaka a krisztusi erkölcsen eredeti szellemétől s figyelmet arra, hogy a későbbi alakulatoknak nem egyféle az oka, hanem háromféle: egyrészt visszaélések (a jólétben való dúsulás; az inquisitio embertelenségei), másrészt a fejlődés (ennek jeléül tekinti igen természetesen a scholastikát is) és harmadsorban a tények logikája (a mint az egyházat az emberi üdvözülés feltétlen biztosítójának látták, ebből a papság hatalmi igényei logikusan következtek). Becses irányítás ez a későbbi következmények megítélésére is, hiszen a hogyan p. o. szükségképen alakult ki a középkorban a dogmatismus, épen olyan szükségesség teremtette meg ezzel szemben mindazokat a mozgalmakat, a melyek először egyesek, azután sok egyes ember és végül nagy tömegek lelki szükségletét jelentették s a melyekre mindig igaz volt és örökké igaz lesz a szerző nyilatkozata: «... a szellemi élet természetes kibontakozásának szükségszerű folyamatát... feltartóztatni semmiféle hatalommal sem lehet. A hol élet van, ott fejlődésnek is kell lennie. Meg kell lennie a szellemiekben is. A fejlődés erejének lekötése maga volna a halál» (9. l.). Ugyanilyen jelentőségű a keresztyén nevelés négy jellemvonásának (vallásos, transcendens, egyetemes, voluntaristikus voltának) kimutatása (11. l.); az új és a régi eszmeáramlat, az új szellem hívei és a régi iskola viszonyának jellemzése, valamint az, miként alakul ki a philosophiának és általában a profán tudománynak ismeretes előkészítő feladata (30. l.), az értelmi és erkölcsi fejlődés, a tudás és a hit, az ismeretek és a jellem problémájában az az ellentétet teremtő kettősség, a mely nem a középkorban kezdődött és máig sem

szűnt meg. Felettebb tanulságos — a mi e sorok feladatán túl esik e könyvből kiszednünk és sorba állítanunk éppen azokat a nagy kérdéseket, a melyeken való töprengés annyi mély gondolatnak, oly sok tartalmas vitának és még több meddő szóharcznak volt okozója, sőt okozója ma is. Teljesen igaza van a szerzőnek: «a huszadik század álláspontjáról souverain önérzettel» (V. l.) nem szabad ítélkezni a középkor iskolájáról; de módfelett szükséges, hogy a fejlemények meggondolása, a hullámzások megfigyelése ennek a mi korunknak hasznára legyen.

Ezt a czélt szolgálja a szerző az egész munkával, azt óhajtván, hogy ne csak a szaktudománynak, hanem egész nemzeti művelődésünknek váljék javára (V. l.) Ezt szolgálja különösen azért, mert első sorban az egyetemi oktatás és tanulmányozás céljaira írta: egyetemi előadásainak a vezérfonala ez. Jelentőségét és a megítélés legfőbb szempontját is ez adja meg. Ez egyszersmind magában foglalja a harmadik jellemvonást is, mely e mű tanulmányozása közben az olvasó előtt kidomborodik. A szerkesztő és szövegező munkának nagy tudatosságát mutatja, hogy ez a kötet tökéletesen megfelel azoknak a módszeres elveknek, melyekről *Az ókori nevelés története* az előszóban tájékoztat: «Csak a lényegét tartalmazza. lehető tömör, összevont fogalmazásban». minthogy «a bővebb kifejtés az előadó tanár feladata». S ha nem csupán a szerző saját tanári munkájára gondolunk, hanem mindazokra a magasabb fokú intézetekre, a melyekben a középkori nevelés történetéről szólni kell, ezek tanáraira és hallgatóira nézve is becses e műnek az a következetes eljárása, hogy tovább tanulásra és önálló feldolgozásra vet alapot, megjelöli «a tárgyalás menetét, főbb szempontjait s az anyag lényegét, másrészt mindazokat a segédeszközöket, melyekre minden részletesebb tanulmány alkalmával szükség van» (id. m. IV. l.). Szándékosan idézem a szerző e szavait. Gyakran látunk munkákat, a melyek megindulnak és befejeződnek a nélkül, hogy írójuk szándékát igazán megérthetnők. Éppen a tanárnevelés meg a tudományos kutató és feldolgozó munkára való ránevelés érdekében tartom nevezetesen, hogy Fináczy Ernő neveléstörténeti kézikönyvének most megjelent kötete is a határozott tervnek következetes végrehajtására szolgáltat példát. Természetes, hogy e példát teljes értékűvé az előszóval való előadás teszi, az az imént jelzett bővebb kifejtés, a mely ismét arról győz meg: hogyan keil ezt a súlyos fáradsággal felkeresett, tárgyiasan elrendezett anyagot megelevenítenie annak, a ki olyan tisztán látja az előz-

ményeket, áttekint a korszak egész életén és egy kézbe tudja fogni az összes szálakat s rámutat ezeknek messze, az éppen tárgyalat koron túl észlelhető folytatásaira is. Itt az írásban mindez csak akkor történhetnék, ha e munka nem folytatás volna és folytatásra már nem is várna; ha a szerző nem szabta volna ki egész nagy műve számára, a tárgyas előterjesztésnek azt az útját, a melyet ugyan nem hagy el a tudós akkor sem, mikor tanító székéből közvetlenül szól hallgatóihoz, a mely út azonban ilyenkor kiszélesedik és gyakran a válaszútak felmutatásával világosodik meg igazán. A mit az ember leírt, könnyen megköti gondolkodását. Ezért tisztán érthető, ha az olyan ember, a ki elevennek ismeri az anyagot, a melylyel foglalkozik, nem akarja véglegesen lekötni ítéletét, hanem a megismerés útján bizonyos határákig eljutva, megmutatja a mit eddig megtalált s megy tovább abban a tudatban, hogy az eddigiek értékét hatásuk szabja meg igazán és hogy e hatás felismerése folytonos visszatekintést, újraértékelést kíván, jóllehet nem szükségképen teszi mássá az eddigi véleményt. Erre a szabadságra szüksége van annak, a kit áthat a kathedra szelleme. A vezérfonal szava nem csupán nekem jelenti ezt; azt hiszem, a szerző azt fejezi ki vele: nem mond le arról, hogy előadásait az újabb 'meg újabb átélés adta közvetlenséggel tarthassa.

A munka tartalmának részletezése itt nem volna helyén; egyes kérdéseket bizonyára tárgyalnak majd belőle különböző szaklapok, mert nem kétlem, hogy e kötet is bőven termi majd a belőle merítő cikkeket. A nevelés mivolta és korunk mai állapota ugyanis természetessé teszi, hogy a nevelésen gondolkozók e mű tanulságait a magunk korára alkalmazzák. Éppen azzal is nagy szolgálatot tett a szerző, hogy ily tanulságok szerzésére szélesebb köröknek is alkalmat ad. A történelmi igazságérzet ugyanis teljesen megérteti ugyan, a mit a szerző mintegy intó hangon ismétel (169. l.), hogy a középkori nevelést, a középkori iskolákat «nem a mai szemünkkel kell néznünk», de ennek tökéletes átlátása és követése nem tudja, nem is akarhatja ellen-súlyozni azt a másik, lélektani igazságot, hogy a még olyan tárgyiasságra iparkodó ember sem tudja lerázni magáról korának hatását, és ha nevelő, nem tudhatja elfordítani szemét a jelen-rő és a jövődőről. S az ilyeneknek bő táplálékot nyújt ez a kötet. Minél inkább igyekszik az olvasó átgondolni, a mit olvasott, minél közelebb érzi magát az itt bemutatott emberek lelkének megértéséhez, annál gyakrabban siklik szeme a mostani

viszonyokra. A mit a szerző arról mond, hogy miért nem lehetett az egyházi íróknak önálló pædagogiai elméletek; a mint Alexandriai Kelemen *Pædagogosa* szemben áll a maga korával; a hogyan akkor a család küzdött az iskolával; a mit Chrysostomos mond a hitoktatásról s a 49. lap a classikus írók iskolai magyarázatának elsorvadásáról; a mi a hippói püspök lelki alakulásában a keresésből fakadó erős meggyőződés értékét és benső szilárdságot adó nagy erejét hirdeti, meg a mi Nagy Károly művelődési törekvéseinek sorsából felénk szól; az is, a mi a világi nevelés kialakulására, a lovagi udvarok, városok, czéhek nevelési szerepére vonatkozik: ezek és a többi, csaknem mindenik részlet teljes közvetlenséggel kínálja a mai ember számára az okulást nemcsak arra nézve, mi miért volt akkor úgy, hanem arra nézve is, miért van ma sok minden így, a hogy van és mily feltételekkel lehetne jobban csinálni. Igen hihetőnek tartom, hogy ez a könyv segítsége lesz nálunk az itt is élénkülő egyházas nevelési irodalomnak; valamint éppen tárgyiasságával alapot nyújt azoknak is, a kik ezzel szemben állanak.

A középkori nevelés történetének ez az időszerűsége tett számomra nagyon érezhetővé egy hiányt és nagyon élénkké egy óhajtást.

Hiánynak érzem, hogy Magyarországgal igen röviden végez, bár ismételten szól a mi adatainkról is. Ezt az eljárást teljesen értem; Békefi Remig műveire utal a szerző, azokban a reánk vonatkozó adatok részletesen megtalálhatók s ismétlésök valóban kár is lett volna. De ez a mű a keresztyénség pædagogiai hatását mutatja be és pedig nem csupán a keresztyén iskolák működését, hanem a keresztyén egyház hatására alakuló és terjedő egész művelődést is. És a kép valóban csak így lehet értékes. Ha már most azt nézzük: miként hatott ez a nagy áramlat egy egész népre, hogyan terjedt el, mily feladatai voltak kezdetben, mikor egy-egy nép a keresztyénség körébe jutott és hogyan alakult át ez a feladat (t. i. a térítés) gyermekneveléssé, mik lettek ennek máig tartó egyenes és közvetett folyományai: ennek nagyon tanulságos és a magyar olvasót kétségtelenül leginkább érdeklő példája hazánk történetéből vehető. A magyar köznevelés története abból a fényből érthető meg, a melyet a középkori nevelés története, még inkább Augustinus egész gondolkodása, az államról és az életről való felfogása vet azoknak a térítőknak a munkájára, a kik ennek a szellemnek neveltjei, ennek az életcélznak hirdetői és szolgálói voltak. S a kezdetnek ez a megvilágítása ma

felettebb szükséges, mert mai ellentéteink nagy részének ott van a gyökere. Ebből látszik, hogy időszerű kérdések elintézése nem tűr meg felületességet és történeti járatlanságot.

Az óhajtás pedig arra az utolsó kötetre vonatkozik, a mely e neveléstörténeti sorozatot egykor bezárja. Mikor végigment a szerző a most következő korszakokon is és elvezet bennünket a nevelés fejlődésének egyre bonyolódó útjain a legújabb határig, akkor bizonyára következik majd egy külön, összefoglaló kötet: az eredmények, az irányeszmék. Nem csak az, a mi volt, hanem ezek alapján a köznevelés szükséges rendszerének rajza történeti alapon, azaz a mult tanulságainak felhasználásával. Egész művelődési politikánk objectiv alapokra állhatna így és ezekkel a leszűrt eredményekkel lehetne mindenik fokú tanító- és tanárképzésünkben az igazi közös tudatosságot megteremteni. Jól tudom, mily nagy ez a feladat. De a szükség is nagy. Ezen a szükségesen segít minden ilyen kötet s ezek értékét az látja igazán, a ki ily nagy épület köveinek nézi mindeniket. A tetőt azonban az az óhajtott utolsó kötet jelentené.

A most végzett munkáért a szerző már megkapta egyik jutalmát abban a gyönyörűségben, melyet — a könyv előszava és utolsó sorai bizonyítják — munka közben érzett. A másik jutalom sem marad el s gyönyörűséget okozhat az is: e könyv lapjait hosszú időn át sokan és sűrűn forgatják majd és sorsa az lesz, a mi Fináczy többi könyvéé, a melyek a magok tárgyára nézve a magyar olvasónak, sőt az írónak is legfőbb segítségei.

Imre Sándor.

A Ratio Educationis.

Az 1777-iki Ratio educationis. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Friml Aladár. Kiadja a Kath. Középkisk. Tanáregyesület. 1913. Ára 6 korona. A Pædagogiai Könyvtár I. kötete.

A Kath. Tanáregyesület a magyar pædagiának egy régi vágyát akarta megvalósítani, a mikor elhatározta, hogy a német és franczia ilyenmő vállalatokat figyelembe véve, *Pædagogiai Könyvtárat* létesít, a melyben egyrészt a gyakorlati, elméleti pædagiakiváló művelőit akarja ismertetni, másrészt a magyar pædagiak történetére vonatkozó törekvéseket is taglalni fogja. A könyvtárt Kornis Gyula szerkeszti, a ki a *Könyvtár* első kötetének előszavában részletesebben kijelöli a czélt is. A *Könyvtár*

egyik célja «a történetileg nagyhatású classikus pædagogiai írók műveinek az eredetiből történő, gondos és magyaros fordításokban való kiadása» s a szerkesztő ki is jelöli történeti szempontból azokat, a kikre első sorban szüksége van; másrészt célja «a hazai iskolaügy történetére vonatkozó források», majd «összefoglaló elméleti művek» kiadása. S e tekintetben kétségtelenül hasznos szolgálatot fog teljesíteni a könyvtár a tanítóképzésnek is, különösen azzal, hogy «nagyobb pszichológiai és logikai kézikönyvnek» s a mi a fő, módszeres vezérkönyveknek és egy gyakorlati pædagiának kiadását is tervbe veszi.

Az I. kötet az első *Ratio educationis*, a magyar pædagogiai első és fontos termékét adja. A latin nyelvű mű ismertetések útján ment át annyira a mennyire a köztudatba, a maga egészében csak kevesek előtt volt ismeretes. A mű és a kor története e kor lelkismeretes bűvárának, Fináczy Ernőnek *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában* című két kötetes kiváló művéből köztudomású; különösen az ő kutatásai nyomán tárgyalja Friml a *Ratio* történetét, ismerteti szerzőit és forrásait. de azért talál önálló működésre is teret, különösen ott, a mikor a források tárgyalásánál a Magyar Nemzeti Múzeumban és az Országos Levéltárban levő kéziratokat taglalja és megállapítja, mily viszonyban vannak a kinyomtatott művel. Ezenfelül kitér Friml arra is, mily hatással volt a *Ratio*: mai közoktatásunk szervezete hátrányosabb, mert nem oly egységes, mint a *Ratio*, kimutatja, hogy mi maradt meg ma is a *Ratioból* és ramutat arra is, hogy sok mai pædagogiai újság nem újság, mert a *Ratio* is ismeri.

Friml mindvégig érdekesen és röviden adja elő mondanivalóját és teljesen tájékoztat a *Ratio* történetéről.

Ugyanilyen gondos a *Ratio* fordítása is, magyaros, könnyen folyó. Fordításában mindenütt a latin szöveg volt az irányadó s csak a fordítás után vetette egybe az eredeti német szövegekkel tisztán ellenőrzés szempontjából. Gondos munkát végzett és ez meglátszik a fordításon.

Ha a kort, a melyben a *Ratio* készült, figyelembe vesszük, — elolvasva és megismerve a művet — csak akkor látjuk, mily kiváló alkotás a mű a magyar tanügy történetére nézve. A magyar tanügyet be akarták olvasztani a birodalom tanulmányi rendjébe, s hogy az nem történt meg, Ürményi Józsefnek, kiváló culturpolitikusunknak az érdeme s ennek látható nyoma, t. i. hogy a magyar tanügy különálló a birodalmitól. épen a *Ratio*.

E mellett a fontosság mellett azonban a magyar nyelv meglehetősen mostohán, mint «hazai nyelv» vonul meg szerényen a német nyelv mögött, a melyet mindenütt, minden fokon tanítani kellett.

A mily kiváló mű azonban a *Ratio*, mégis korábban hatása nem lehetett nagy; nem pedig azért, mert nem voltak meg a megfelelő tanárok, sem a megfelelő könyvek. Olyan reform volt a *Ratio*, melynek eszméit a gyakorlat alig vihette végbe.

A Kath. Tanáregyesület mindenesetre hasznos munkát végzett, midőn a *Ratiót* kiadta, emeli azonban munkásságának jelentőségét az a körülmény, hogy még 1913-ban a *Ratio* mellett MONTAIGNE *Pædagogiai tanulmányait* (folyóiratunk már méltatta) és ERASMUS: *A gyermekek nevelése. A tanulmányok módszere* cz. műveit is, 1914-ben pedig LOCKE *Gondolatok a nevelésről* című művét is közölte. Mind e művek hézagpótlók s a magyar pædagogiai irodalomnak becsületére válnak.

Viszola Gyula.

Magyar közgazdaság és cultura.

Magyar közgazdaság és cultura. A Budapesten, 1913 augusztus 11—30. megtartott VII. nemzetközi közgazdasági tanfolyam előadásai. Budapest, 1913.

A Kereskedelmi Oktatásügyi Nemzetközi Egyesület fontos hivatásának teljesítése közben bizonyára a legszélesebb körök érdeklődését kelti fel az idén tartott Közgazdasági Tanfolyammal, melyen a világ minden tájékáról idelátogató külföldiek előtt legkiválóbb szaktekintélyeink mutatták be a magyar cultura állapotát. Ezek az előadások, melyek Schack Béla főigazgatónak, a tanfolyam vezetőjének s a szervező bizottság ügyvezető elnökének páratlan lelkesedéssel és energiával, ritka látkörrel végzett munkáját tanúsítják, vaskos kötetben jelentek meg *Magyar közgazdaság és cultura* czímen, mely az előadások szövegét német vagy francia nyelven tartalmazza.

A kötet bevezető részében Magyarország általános és gazdasági földrajzának, népességének, történetének, alkotmánya alapelveinek és általános gazdasági fejlődésének ismertetését találjuk. Cholnoki tanulmányában kifejti az ország meghatározott földrajzi egységét, mely egyesíti mindazokat a feltételeket, melyek állam képzésére alkalmasak, megmagyarázza a különböző területek képződésének és keletkezésének okait, a népesség megszlását a természetes physikai feltételek szerint, hogy a városok

a különböző természetű vidékeket egyesítő alak találkozásánál keletkeztek. Gróf Teleki Pál Magyarország gazdasági földrajzát nyújtja, Bud nyomon kíséri a népesedés hullámzásának, a népesség eloszlásának okait, a nyelvi különbözőségnél utal a magyar toleranciára a nemzetiségekkel szemben s czáfolja az ellenünk felhozott vádakát. Történelmünket Domanovszki, alkotmányunkat Mikszáth ismerteti. Matlekovics, kinek vezetése alatt végezte az előmunkálatokat a szervező bizottság, Magyarország politikai viszonyaival kapcsolatban adja a gazdasági fejlődés történetét: bár nem értük el a nyugoti államok jólétét, de a népesség jelleménél, az ország kincseinél és politikai életének szabad organisatiójánál fogva a legjobb biztosítékot nyújtja a jövőre nézve.

A *Művészet és művelődés* tanulmányai közt Alexander, szellemi fejlődésünkről szólva, utal arra, hogy annak nincs direct története és sok körülmény akadályozta fejlődését. Földrajzi helyzetünk döntő volt politikai helyzetünkre; csoda, hogy egyáltalában megmaradhatunk s életerőre mutat, hogy a nyugot szellemi élete mindig visszhangra lelt nálunk. Nálunk minden érdeklődés a politikában sarkallik. Nem volt physikai erőnk, mindig a szellemmel, az okoskodással kellett küzdeni. Nálunk mindenüvé befészkelődött és mindenben uralkodik a jogi észjárás. Ma már azonban jogi eszközökkel államot fenntartani, nemzeti létet biztosítani nem lehet, hanem csakis a modern civilisatio teremő erejével. Most nyitva van a munka útja; a mit a nagy szellemek alkottak, az tette lehetetlenné, hogy a nemzeti elnyomatással el ne pusztuljunk. Ferenczi kitünő áttekintésben adja nemzeti irodalmunk fejlődését, hangsúlyozva, hogy irodalmunk az egyetemes irodalom szempontjából is hozott kiváló alkotásokat létre, különösen a lyrában; kiemeli, hogy irodalmunk igazi szerepe, hivatása az volt, hogy megértse, feleremlje és lelkesítse a hazát és hogy kísérje, vezesse a nemzeti életet. Vonzó képet ad Molnár a magyar zenéről egészen Lisztig, kiből a «harmonie civilisatrice» gondolata ragadja meg: a művészet az, melynek varázshatalma átöleli az egész világegyetemet és sötét hatalmait elpusztítja, vagy féken tartja Kemény Magyarország közoktatásügyét, Kunos a magyar nyelvet, Lyka a magyar képzőművészetet, Radisics a magyar iparművészetet ismerteti.

Az őstermelés, ipar, kereskedelem, közlekedés, pénz és hitel összefoglaló czímei alatt is értékes tanulmányokat kapunk. Az «őstermelés» tanulmányai: a földművelés (Károly), az állat-

tenyésztés (Pirkner), Magyarország erdészete (Bund), édesvízi halászat (Répássy), Magyarország bányászata (Réz). Maly a magyar ipar általános jellemvonásait fejtegeti, kiemelve, hogy főleg azok a nagyipari ágak virágoznak, melyek alapja a mezőgazdaságban van, mert a kedvezőtlen gazdasági viszonyok következtében a technika modern vívmányait nem a nyugoteurópai országokból ültettek át hozzánk. Az «ipar» tanulmányai: a malomipar (Farkas), a faipar (Gaul), a fonó-szövőipar (Rejtő), a vasipar (Edvi-Illés), a munkáskérdés Magyarországon (Máday) a magyar iparoktatás (Vig). A «közlekedés» és «kereskedelem» tanulmányai: a magyar vasutak (Hegyeshalmy), a magyar hajózás (Kohányi), posta, telegraph, telephon (Hennyey); a magyar áru piac (Bálint), árú tőzsde és az üzlet technikája (Szende), terménykereskedésünk (Dév), közraktárak és auctiók (Vágó), export és import (Trautmann), a magyar kereskedelmi múzeum (Kovács), kereskedelmi és iparkamarák (Varjassy), kereskedelmi oktatásügyünk (Kirchner); Bosznjáról és Hercegovináról Balkányi ír. A *Pénz és hitel* tanulmányai: Magyarország fizetőmérlege (Fellner), a budapesti értéktőzsde (Schwarcz), a biztosításügy Magyarországon (Kornis); a pénzt és hitelt tárgyalja Márki széles látkörrel; nemcsak valutánkat, jegybankunkat és Ausztriával való viszonyunkat világítja meg, hanem pædagógiai szempontból is különös figyelmet érdemel, mert a szövegbe iktatott számos graphikonnal megmutatja, hogyan kell a bonyolult gazdasági élet nehéz kérdéseit tudományos köntösben szemléltetni. Budapestről Gárdonyi, Déri és Wildner írnak. Déri hatalmas vonásokkal rajzolja meg és állítja elénk az utóbbi időben oly fellendülést vett fővárosi intézményeket, melyek fejlesztése és bizonyos tekintetben a külföldöt is megelőző és felülmuló tökélye és mintaszerűsége ép Déri mély műveltségének és bámulatos energiájának köszönhető. Wildner a fővárosi szociális intézményeit ismerteti, melyek eszméje tőle ered és melyek központjában a munkások védelme áll.

Nagyon csábító feladat, e tanulmányokkal behatóan foglalkozni; a legtöbb tudományos szempontból is nyújt értékes anyagot, némelyik egyes tényeket egészen új világításban mutat be, — de részletes ismertetésük átlépné e cikk keretét. Imposans képet nyerünk az egész culturáról e kötetből, melyet a művelt közönség élvezettel forgathat és mely a szakembernek is becses felvilágosításokkal és áttekintéssel szolgál.

Rózsa Dezső.

A MAGYAR SOLYMÁSZAT.

A XVI. század kevés örömet, de annál több bűt és veszedelmet hozott az országra. A balszerencse úgy csapkodta a fiainkat, mint a jégeső a gyenge vetést. Ha ki lábát a kapuján kitette, a fejét már szerencsére vetette. Olyan idők jártak, hogy nem egy lélek a halálért kérte az Istent. Csoda-e, ha ilyen világban az emberek a tilalmasnak indultak? Ki veheti nekik bűnül, ha e veszett állapotban szabadjára bocsátották a szenvedélyek fékjét: ha a körülmények nyomása alatt a hitet és a pártot úgy forgatták, mint a köpenyt?

A kinek nincs hová fejét lehajtania, annak lóháton is édes az álom. Örömtől megfogyott állapotban a legkisebb szórakozásnak is nagyobb értéke vagyon, mint jó szerencse közt a legnagyobb mulatságnak. Innét van, hogy a XVI. században a mieinknek (még a főrendűeknek is) olyanok voltak a legfőbb mulatságaik, a minőket ma csak sovány szórakozásnak tartunk. Főüri asszonyainknak s békesség idején urainknak is például nagy gyönyörűségük telt a kerti munkában, a halászatban és főleg a madarászatban. Úgy készültek ezekre, mint valami menyegzőre. S ha a halászat vagy a madarászat jó sikerrel megesett, még a hetedik udvarháznak is volt mit mesélnie.

Bár a XVI. században férfiak és nők, ifjak és lányok egyformán keresték és élvezték a halászat, a madarászat vagy a vadászat gyönyörűségét, bár — ha módját ejthették — télen-nyáron nagy kedvvel üzték azt: e kor rengeteg emléke között hiába keresünk őseink e kedves foglalkozásáról kimerítő tudósítást vagy részletes leírást. Még jó ha véletlenül megemlítik, kikkel vadászgattak, hogyan és

mennyi zsákmánynyal tértek meg. De a vadászat módjáról, lefolyásáról és a vadászati eszközökről már szót sem ejtettek. Köznapi dolog volt mindez, nem tartották érdemesnek papirra vetniök. Ma aztán a sötétben botorkálhat, a ki a XVI. század legkedvesebb szórakozásáról akar egyet s mást megtudni. Még a kutató is úgy van, mint a kalászgűjtő, a ki a puszta tarlón csak elvéve akad egy-egy kalászocskára. A mi apróságot mi évek hosszú során összeszedeggettünk, itt adjuk. Soványka dolog biz, de a semminél mégis több.

A XVI. században Magyarország hallal és vaddal bőves volt. A fáczánok vadon tenyésztek s néhol oly bőséggel voltak, hogy minden asztalra juthatott volna belőlük — ha meg tudták volna őket fogni. Zrinyi Miklós írja 1562-ben: «Azt mondják, hogy számtalan fáczán vagyon Sziget környül». Ugyanezt jelenti Batthyány Ferenczné a maga és a férje birtokáról, de hozzáteszi, hogy a fáczánokat a goromba népek megfogni nem tudják! A fogolymadár bőségéről egész sereg XVI. századi levél szól. Böven akadt még vidra és hód mindenfelé. Ezeket a becses állatokat a XVI. században szigonynyal vadászták. Csak ha elevent akartak fogni, használták a varsa-hálót. Szarvas (főleg a somogyi és a zalai gyoltán), őz, erdei (vaddisznó) stb. az egész országban bőven akadt. A vaddisznót bakonyinak is hívták ekkor, tehát bizonyos, hogy a Bakony erdeiben sem volt ritka. Hogy farkas is bőven akadt, arról a pásztorélet írott emlékei tanuskodnak. Bizony a mi jó pásztorainknak állandóan hadilábon kellett állaniok a farkasokkal. De biz azért e veszedelmes állatok éjjel-nappal riasztgatták a ménest és a gulyát. Innét van, hogy aliz akad szarvasmarha farkascsapás nélkül.

A hiúz, a mit a XVI. században jávoznak is hívtak, no meg aztán a medve szintén szép számmal lakta erdeinket. Nyúl annyi akadt, hogy a nyulászás a jobbágyoknak is szokásos mesterségük volt.*

* A XVI. században általános szokás volt, hogy a jobbágyokra adó fejében bizonyos számú vadat vetettek ki. Léváról írják például 1589-ben: «Az úr a birákra és az szabadosokra minden esztendőben egy-egy rókát vetett vala, de az birák és az szabadosok nem állottanak nékie.» (Közös pénz. levélt.: *Urbarium arcis Levensis*.)

Ismeretes dolog, hogy Magyarország javarészt a XVI. században még mocsarak és vizenyős helyek borították. A vízi szárnyasok seregeinek tehát hazánk volt legkeresettebb otthona. S míg a vízben gazdag sík földet a vízi madarak ezrei éltek, addig fönt az erdős bérceken, az égbe nyúló sziklahegyeken a ragadozó madarak falkái ütöttek tanyát. Ezek is otthonn érezték magukat nálunk. Hiszen élelmük bőven volt. Örökké folyt a háború s így dögtest úton-útfélen bőven akadt. Nem hiába mondták, hogy nálunk a vadmadarak gyomra a vitézek koporsója.

Vad tehát bőven volt nálunk. Jutott abból a szegénység asztalára is, hiszen a vadhús jóval olcsóbb volt a mi földünkön, mint a házi állatok húsa. Ezért nem ritkán a nálunk táborozó császári seregeknek is szerivel jutott a vadhúsból; mert még ha pénzen vették is a vadat, olcsóbb volt az mindenféle mai húsnál. Gabelmann mint szemtanú írja 1595-ben, hogy Esztergom ostroma alkalmával a vadhús sokkal olcsóbb volt, mint a marhahús. A vidéken ugyanis rengeteg sok volt a vad.

Szóval vad bőven akadt Magyarországon. De ha a XVI. századi nagy vadászatok eredményét latolgatjuk, csodálva tapasztaljuk, minő jelentéktelen préda jutalmazta a régi vadászok fáradozását. Bizony-bizony nem kellett szeker a zsákmány hazavitelére. Maguk a vadászok is könnyen elcipelhették azt a vállukon.

Ez a sovány eredmény az akkori vadászfegyverek kezdetlegességének és a vadászat patriarchalis módjának a következménye. Jámbor eleink bizony nem igen rendelkeztek használható vadászfegyverekkel. Legfeljebb a nagy urak tehettek ilyenre szert. S ezt csakis a nagyobb vadakra használhatták. Repülő madárra az ilyennel hiába lőttek! Vannak ugyan íróink, a kik szentül hiszik, hogy őseink már Mátyás királyunk korában lövő fegyverekkel vadászgattak; de ez a hit egyszerre kérdéssé válik, ha az akkori lőfegyvereket megtekintjük. Hiszen még a XVI. század másik felében is csak a vadaskertek szűk korlátai közé szorított nagyobb vadakra lehetett az akkori lövő fegyverrel vadászni! Szár-

nyas vadra azonban merő esztelenség lett volna ilyen fegyverrel indulni.

A XVI. századból reánk maradt vadászati emlékek, hosszabb s rövidebb jelentések között alig akad olyan, a mely löfegyverekkel való rendszeres erdei vadászatról szólana. A legtöbb csupán hállóval, törrel, sólyommal s kutyával való vadászatról szól. Udvarházainknak és kastélyainknak régi inventáriumai rendre felsorolják a fürjhálókat, a farkashálókat stb. Néha még azt is megmondják, minő nagy volt az. Tasnád 1644. évi összeírása szerint például ott az «apróvadakra vadászó hálló» 28 öl hosszú és két öl széles volt. Ugyancsak a régi összeírásokban találkozunk a különféle madarászó sipokkal, süvöltőkkel, madarászó dobokkal stb. A XVII. századi írott emlékek már a lépvesszőt is megemlítik, a melyet szintén madárfogásra használtak. A Batthyány-család 1598. évi számadásában olvassuk: «Vettem Madarász Péternek madárfogni való enyvet, négy funtot, funtját 12 dénáron».

Bár, a mint látjuk, a madarászatnak sokféle módja járta, a legkedveltebb és legelterjedtebb mégis a solymászat volt. Középkori dolog ez. Hiszen eléggé ismerjük a középkorban szereplő solymárainkat, no meg a királyi solymárokat. Magát ezt a szót a XVI. században már nem igen használják. Örökébe lép a madarász szó. De maga a solymászat a XVI. században éli nálunk virágkorát. Urainknak s hölgyeinknek egyaránt kedves és keresett szórakozása volt ez. Nem is akadt valamirevaló udvarházunk, a hol jeles sólymot, rárómadarat vagy karvalyt nem tartottak. Az erdőispánoknak ugyancsak gondjuk volt a sólyom és karvalyfészkekre, no meg arra, hogy idejében kiszedjék a fiókákat. Ezért a munkáért még külön fizetés is járt nekik. A Batthyány-család régi számadásaiban gyakran olvashatunk pl. ilyen tételt: «Aadtam az két erdőispánnak, hogy karvaly-keresni mentek, 1 frt-ot.» Minden uricsaládnak meg voltak a maga fizetett madarásza, a kik a madarászat minden csinját-binját értették s a vadászó madaraknak gondját viselték. Mivel a madarászatához ebek is kellettek, hogy a szárnyasokat fölverjék, peczéreket (pözéreknek is

hívták) s vizslamestereket is tartottak.¹ Fogaras régi összeírásaiban szerepel például a vizslamesterek háza, Gyalu várában pedig a boronából felrótt kopóház. A madarászok nagyrészt magyarok voltak, de akadt köztük német és cseh is elég. Azonban ezek is hamar megmagyarosodtak s hamar fölvtették a magyar nevet. Általában igen jól fizették őket s tagjai voltak a kastélyok udvarnépének, azaz hogy nekik is szabad asztaluk volt.² Mondanunk sem kell, hogy a madarászok lovon jártak s vadásztak. Különbön jágeroknak is hívták őket.³ Maga a vadászat sem volt igazában egyéb, mint madarászat. A sólymokkal és ebekkel való madarászat ugyanis annyira háttérbe szorította az igazi vadászatot, hogy az utóbbiról alig esik szó. Úgy látszik, hogy igazi szórakozást és mulatságot csak a madarászat s nem a lövő fegyverrel való vadászat szerzett. S mivel mindenki a madarászatot kapott, a XVI. században ez a mulatság vagy mesterség nálunk nagyon fölvirágozott. S a magyar vadászó madarak csakhamar európai hírre vergődtek. A XVI. században Belgiumtól Törökországig mindenütt ismerték és keresték a magyar rárókat, sólymokat és karvalyokat. Uralkodók, hercegek és basák keresve keresik az alkalmat, hogy magyar vadászó madarat szerezhessenek. S ha ilyenek kapnak, aranyból és ezüstből nagyobbra tartják. Különösen nagy hírre vergődtek a nyitrai vidéki rárómadarak. Ezekről azt írják, hogy sebesek, mint az északi szél s magasabbra szállnak minden sólyomnál. A külföldi följegyzések a rárómadarat bastardnak vagy kéklábú só-

¹ A Batthyány-család számadásaiban gyakran szerepelnek a pőzerek. Ugyanitt ilyen tételeket olvashatunk: «Örlöttünk kopókra és az agarakra zabot egy köblöt» (1598). «Atdam az fürjészó vizslákra nyolcz köblöt, a madarászó vizslákra egy köblöt árpát.» (Körmendi levéltár, *Registrum*.)

² A Batthyány-család számadásai azt mutatják, hogy a madarászok a legjobban fizetett szolgák közé tartoztak. Az 1596. évi számadásban például ilyen tételek szerepelnek: «Atdam az másik madarásznak Szaniszló Balásznak szolgálatjában 20 frt-ot.»

³ Körmendi ltr. *Registrum* 1598: «Voltak ismét itt Zrinyi urammal három paripával jágerok avagy madarászok.»

lyomnak s kéklábú ölyvnek nevezik* s úgy irnak róla, mint Magyarországon honos madárról, mely leginkább Nyitra és Nógrád megyéket lakja. Keresték az ilyent mindenféle s néha egy-egy ilyen madárért egész vagyont adtak. Ép azért az efajta vadászó madárnak szerét csak a nagy urak tehették.

Hogy az uralkodók mennyire keresték a magyar vadászó madarokat — főleg a rárókat — arra nézve számos adat áll rendelkezésünkre. A sok közül megemlítünk néhányat. I. Ferdinánd váltig nyaggatta a nyitrai püspököt, hogy neki rárókat küldjön. Bár elegendőt kapott, kérését többször megújította. Sőt annyira ment, hogy például a Balassákat királyi rendeletben szólítja föl sólymok küldésére. Mária királyné (II. Lajos özvegye) is így tesz. Az 1550. évi június 14-én Belgiumból (Turnhout várából) a nálunk is jól ismert Eyczinger Ulrik bárót szólítja föl, hogy neki a nyitrai püspöktől rárómadarat (Blaufuss-Vogel) szerezzen. Aztán ő maga is ír ez ügyben Thurzó Ferencz nyitrai püspöknek. «Az elmúlt években — úgymond — volt szives nekem ölyveket küldeni. Most megint kéne néhány Nyitra vidékéről, mert az ottani ölyvek kiválóak s igen magasra szállanak. Ha másféle kitanított madár is akadna, vagy kettő abból is elkéne.»

Bornemissza Pál (Abstemius) nyitrai püspök 1557-ben maga írja Nádasdy Tamásnak, hogy hét szép rárót, sólymokat és egy ölyüt küldött Ferdinánd királynak. Ugyanez a nyitrai püspök írja 1560-ban a királynak: «Négy sólymot küldök fölségednek, ketteje nagyobb fajta, ketteje pedig kisebb; úgyszintén négy rárót és három ölyüt. Ha madaraszaim nagyobb számmal foghattak volna, többet is küldöttem volna fölségednek.»

Az 1564. évben Miksa király kér a nyitrai püspöktől vadászó madarokat, «sólymokat, az ölyvek azon fajából, melyet bastardnak avagy kéklábúnak hívnak».

* A régi irások az ölyü és a sólyom szót össze-vissza használják. S ha a kettő között néha különbséget tesznek is, az csak a nagyságra vonatkozik.

A magyar vadászó madarak híre a XVI. században az olasz földre is eljutott. Hippolyt bibornok, kinek egri vadászó madarai nagy hirre vergődtek, többször küld sólymokat Olaszországba. Így például Gonzaga Frigyesnek egyszerre tíz magyar sólymot küld, még pedig olyakat, melyek a nagyobb vízi szárnyasokra és a nyulakra egyaránt vadásznak. Az olasz urak ugyancsak csodálták e merész sólymokat, melyek közül az egyik például egyszerre két vadludat is fogott.

Ugyanez a Hippolyt bibornok sólymászathoz való paripát is küldött Magyarországból Gonzaga Frigyesnek. S ezzel is oly becsületet vallott, mint a magyar sólymokkal.

De nemcsak Bécsbe, Prágába, Itáliába és Belgiumba szállt el a magyar sólymok híre. Törökországban is nagyon jól ismerték a magyar vadászó madarak kitünő mivoltát. Ezért a szultánok, a basák és a bégek sok minden dolog miatt szemet hunytak, ha jó magyar sólymokat kaptak. Számos olyan török levél áll rendelkezésünkre, a melyben sólymokat kérnek.* Ha császári követek jártak a fényes portán, a divánülő basák, sőt magok a szultánok is nem egyszer kérnek vadászó madarakat és ebeket. Az 1547. évben például a nagyvezér s Rusztán basa kért a bécsi követtől sólymokat s vadászebeket (*canes schausios ut vocant*).

Az erdélyi vajdák is hamar észrevették, hogy mivel kedveskedhetnek legjobban a török szultánnak és a basáknak. Ezért ha követeket bocsátottak a portára, sólymokkal, rárókkal, ölyvekkel indították őket útnak. Az 1570. évben például Rác Tódor uram vitte a portára az erdélyi fejedelem sólymait a szultánnak. Az 1571. évben Sebes Gáspár uram vitt Konstantinápolyba tizenöt pompás sólymot s a fejedelem nevében szétosztotta a basák között.

Az efféle ajándék az erdélyi követek részéről olyan közönségesse vált, hogy Konstantinápolyban a XVI. század végén az erdélyi követeket már csak erdélyi madarászoknak

* Szolimán váci bég írja például 1555-ben Telekessy Imrének: «Továbbá kérlek, hogy küldj két vagy három sólymot tovább való barátomért.» (O. L. Missiles.)

hívták. Majd minden évben találkozunk velök a fényes portán. Úgy látszik, hogy követ uraimék az odavitt madarakkal nagy becsületet vallottak; mert elnézték nekik azt is, hogy mellékesen a magyar rabok kiszabadításával is foglalkozzanak. Az erdélyi madarászok tehát sólymokat vittek Konstantinápolyba s kiszabadított magyar rabokkal tértek haza. A magyar eredetű Huszain bég (Gergely deák), a ki a szultán udvarában szolgált, 1593-ban maga írja a rab Huszár Mátyásról, hogy «az erdélyi madarászokkal együtt szépen elmehetett volna, de az nagy kevélység miatt vesz-tette el magát.»

Ha a basák a szultánnak adót vagy ajándékot küldtek, természetesen azzal kedveskedtek neki, a minnek legjobban örült. S az ajándékok rendszeren ezek voltak: szép leányok, szép fiúk és jó sólymok!* A magyarországi basák is ilyenekkel szoktak neki kedveskedni. S ugyancsak volt dolguk a török kusciknak (solymároknak), míg a csenge-tyűs rárókat és sólymokat Konstantinápolyba vitték.

Bár imígyen sok jeles magyar sólyom szakadt Törökországba, azért még mindég elég akadt itthon. S a török földesuraink, a szpáhik, zaimok, ziamellik és timarlik csak úgy vadászgattak velök, mint a magyarok. Olykor-olykor Törökországból is hoznak hozzánk vadászó madarakat. Az 1583. évben például Ali budai basa tizet küld Rudolf császárnak.**

Ha már a külföldiek is sokat írnak, sok szót ejtenek a magyar sólymokról, a rárókról és az ölyvekről: gondolhatjuk, hogy a magyar családok levelezése sem szűkölködik az efféle nyilatkozatok nélkül. Bizony bizony nyakrafőre

* Ezt a szokást a szultánok még a XVII. században is üzték. 1668-ban a császári követ jelenti, hogy a szultán nagyon szeret sólyommal vadászni. Egy másik jelentésben (1668-ban) meg azt írja, hogy a szultánnak szép fiúkat, lányokat és sólymokat hoztak ajándékba (u. o. Turcica, követi jelentések 1668-ból.)

** U. o. 1583 márczius 1. Ali basa levele Rudolfhoz. A nagy török követségekről szóló egykorú jelentések szerint a török követség tagjai között solymárokkal is találkozunk, még a XVII. század végén is.

irogatnak ők egymásnak a vadászó madarokról! Az egyik kérve kér ilyeneket, a másik jó szívvvel küld — ha van neki. Ez a madarászás idejere kölcsön kéri, amaz kéretlen is meglepi ismerőseit jeles sólymokkal és rárókkal. Mivel pedig a vadászó madár csak akkor ért igazában valamit, ha vadászó eb is járt vele, ilyeneket is küldözgetnek egymásnak. Koszorus költőnk, Balassa Bálint kitünő sólymár volt. Jó paripái, derék sólymai s ügyes vadászó kutyái voltak. Úgy látszik, már ifjú korában kedvtelessel üzte ezt a szórakozást. Barátjainak többször küld vadászó madarat és ebet. Így például 1569-ben a pozsonyi gyűléskor az akkor még egészen fiatal Nádasdy Ferencznek ajándékozott egy jeles agarat. A Nádasdy számadásokban olvassuk erről e feljegyzést: «Balassa Bálint ada uramnak önagyágának egy agarat. Az pözérének adtam 16 dénárt».

Az illetén levelek seregét nem szükséges itt felsorolnunk. Elég, ha egyet-kettőt megemlítünk; mert hiszen a levelek legtöbbjét ugyan arra a formára ütötték. Egyik kökény, a másik galagonya, azaz hogy nem sok köztük a különbség.

Zrinyi Miklós 1562-ben a Batthyány Kristóftól kapott ölyveket köszönnév, megírja, hogy hasznukat veszi, mert Sziget körül számtalan fáczány vagon.

Gyulay János neszét vevén annak, hogy Batthyány Kristófnak sok madara van, 1563-ban ő is hozzá fordult. «Tudjuk, — írja latinul — hogy uraságodnak kisebb fajtájú ölyvei is vannak. Ne hagyjon minket egy-kettő nélkül. De egy szagló kutyát, azaz fürjre való vizslát is küldene!»

A Batthyányiak imígyen sokfelé osztogatták az ölyveket és a karvalyokat. Viszont ha nekik ráró madarra volt szükségük, akkor a felvidéken lakó urakhoz irogattak.

Az 1569. évben például Bánffy László Beczkó várából küld ráró madarakat a Batthyányaknak.* Ugyanez évben

* U. o. Batthyány Ferenczné írja 1568. szept. 6-án Boldizsárnak: «Kérem kegyelmedet, mint jó fiamat, hogy kegyelmed adjon nekem egy rárót és egy vizslát; mert hallottuk, hogy kegyelmednek jók vannak, de nekünk egy sánta rárónknál több nincsen és vizslánk sincsen». U. o.

György uram jelenti: «Pálffy Tamás mondja, hogy nagyságodnak (Batthyánynak) két rárót tart. Az egyiket elszalasztották volt. Az fán fennakadt volt; az lábát kevéssé sérleli, de meggyógyul».

Az 1573. évben Batthyány Boldizsár Thurzó Ferencztől kér rárókat. Thurzóné erre ilyen választ adott: «Rárókat bizony nagy örömmel küldöttem volna kegyelmednek, de bizony csak egy sincsen. Arvában volt egy, ennek sem mehetek végére, hová lett».

Batthyány Boldizsár 1575-ben Zalatnaky György uramnál sürgette a tanítás alatt lévő karvalyt. Zalatnaky erre így felelt vissza: «Az karuly penig, a ki itt vagyon, az még nem kész. Mikor kész leszen, nagyságodnak felküldi Baranyay János. Egy hét múlva kész leszen».

Szunyogh János írja 1578-ban Batthyánynak: «Sólymokat és karvalyokat s más vadászó madarakat kíván kegyelmed. Most csak karvalyokat küldhetek.»

Forgách Simon, a hős hadvezér egymásután küldözgeti Surányból ismerőseinek a rárókat és sólymokat. Az 1579. aug. 26-án Zrinyi Györgynek írja: «Három sólymot tartok kigyelmednek. Emberem nincs, a ki velök az útban banni tudna, tehát küldjön kigyelmed értök.»

Ugyanez év szept. 22-én Batthyánynak két rárót, Zrinyi uramnak meg két solymot küld. S mivel hogy nagyon szerette volna, ha Batthyány Boldizsár meglátogatja, imígyen kérlelgeti őt: «Jöjj el immár s töltsd be szívünknek kívánságát. Segitse meg kegyelmed szegény atyafiait, kiért imádhassanak Istent. Három rárót tartok kigyelmednek».

Tehát mikor már semmi keres nem használt, ráró madarakkal igyekezett őt Surányba csalogatni.

Zamaria Ferrando főkapitány 1592-ben Zay Péter uramtól kéreget vadászó madarakat: «Tudom, — írja — hogy kegyelmed bőves karvalyokkal, azért im egy embereimet kegyelmedhez küldöttem. Kérem kegyelmedet küldjön egyet».

Nádasdy Ferencz (a Fekete bég) Bécsbe és Pozsonyba is magával vitte a vadászó madarait. Ezek között sprincet (rárót) és kiköcsén madarat is említ. Az elsőt jól ismerjük.

Hogy a kiköcsén madár mi volt, azt más levelek adják megértenünk. Forgách Simon az 1579. évben két sólymot küld Zrinyi Györgynek. «Az egyik — írja — kiköcsén, felette szép madár, csak hogy nem igen nagy». Zay Lőrincz 1583-ban szintén megemlékezik a kiköcsénről s világosan azt írja, hogy a kiköcsén ölyü madár. Hogy az egyik sólyomnak, a másik meg ölyünek mondja a kiköcsént, abban semmi különös nincsen. Hiszen e század levelei a sólyom és az ölyü szót össze-vissza használják.

Bár az ifjú Nádasdy maga írja az édes anyjának, hogy elég madara van, azért még a másokéira is szemet vetett. Az 1569. évben például imígyen ír az édes anyjának: «Batthyányné asszonyom madarásza azt mondja, hogy Batthyányné asszonyomnak két vizslája és három madara vagyon és azt mondja, ha én egyik madarat s egyik vizslát elkérném, ő tehát örömet odaadná».

Ilyen és eféle dolgot a XVI. század családi levelei eleget emlitenek. A vadászó madarak azonban, a mikről bennök szó esik, nem mind betanított szárnyasok voltak. A mi uraink egymásnak rendesen olyan madarakat küldöttek, melyeket csak ezután kellett kioktatni vadászatra. Természetes dolog ez, mert hiszen ha valaki kitünő vadászó madarat akart, magának kellett betanítania, hogy a madár idejében megszokja a gazdáját.

Az ajándékba küldött madarak tehát többnyire olyak voltak, melyeket akkor fogtak, vagy akkor szedtek ki a fészekből. A vadászó madarak szedése a nyár derekán történt. Mikor a fiókák már megtollasodtak, kiszedtek őket. Persze pontosan ki kellett számítani az időt, mert a teljesen ki nem fejlődött fiókák mit sem értek, ha pedig már kifejlődtek, hamar elhagyták a fészkeket. Ezért a fészekszedők gyakran csak hült helyüket találták. Zalatnaky György uram írja például 1575-ben Batthyány Boldizsárnak: «Elmentem az ölyvért, de az ölyveket ki nem vették volt az fészekből, hanem elrepültek».

Mivel az efféle dolog igen gyakran megesett, a magyar urak idején meghagyták, hogy a fészkeket szemmel tartsák. Még ha táborban voltak, vagy ha fontos politikai ügy kö-

tötte is őket le, meg nem feledkeztek a fészekszedésre vonatkozó utasítás kiadásáról. Zay Ferencz például messze földről írja 1559-ben a feleségének: «Az sólymokat, rárókat, ölyveket, karvalyokat most ideje kiszedni».

Gondolhatjuk, hogy az ilyen fészekszedés nem könnyű dolog volt. Hiszen a meredek sziklákra s a legnagyobb fák tetejére kellett a fészekszedőknek felmászniok. Még nehezebb volt az öreg madaroknak a megfogása. Ezeket rendszeren hurokkal vagy törrel fogdosták.*

A kiszedett fiókokat egy ideig nagy gonddal ápolták, hogy valami bajuk ne essék. Aztán július hó végén hozzáfogtak a tanításukhoz. A tanítást a madarászok is végezték, de rendszeren mégis a gazda oktatta ki a maga madarait. Hogyan történt ez a tanítás, eléggé ismeretes. A madarak fejére kápát vontak, hogy ne láthassanak, a lábukra meg zsinórt kötöttek s keztyűs kézen tartották. Aztán ugyancsak madzagon galambot bocsátottak el. A jól kiéheztett ráró, ölyü vagy sólyom, miután a kápát levették a fejéről, a galambra csapott, de nem engedték, hogy fölfalja, hanem sip vagy harangszó mellett a gazdája kezére helyezték s kellő hízkeléssel ott adtak neki ennie.** Ily módon megtanulták, hogy a sip vagy harangszóra gazdájuk kezére szálljanak. Ha a madár már értette, mint kell a zsákmányra csapnia s mint kell a sipszóra gazdája kezére vissza szállania, szabadon eresztették, azaz hogy kész vadászó madár lett s nem kellett madzagon tartani.

Úgy látszik, hogy nálunk a vadászó madarak betanításának még más módját is ismerték. Ez a mód abban állott, hogy nem nappal, hanem sötét éjben tanították a madarakat. Zay Lőrincz például 1583-ban Léváról így ír a bátyjának: «Az kegyelmed karolyját tanítom. Abban vagyok nyughatatlan, mert éjfélig én magam hordozom, éjféli után Horvát. Tudom, hogy kegyelmed neheztel reám

* Magyarország északkeleti vidékein a karolymadár adószámba ment, tehát jobbágyoknak akarva nem akarva, madarászniok kellett.

** Nádasdy Ferencz 1569-ben keztyűt, harangot és lánczot kér a madarak tanításához.

az karolyért, de ha kegyelmed ide adta volna az kiköcsén ölyvet (kyköchen ölyweth), én odadtam volna kegyelmednek az karolyt érette, kit elhoztam».*

Hogy miként történt ez az éjjeli oktatás, arról közelebbi fölvilágosítás nem maradt ránk. Lehetséges, hogy az éjjeli madarakat éjjel oktatták s talán ilyen madárról ír Zay Lőrincz. Különben a madarak betanításának sok fogása volt s egyik ehhez, a másik meg amahhoz értett. Csakis így magyarázhatjuk meg, hogy például Zay Péter, a XVI. század utolsó évtizedeinek legelső madarásza, a madarait néha a morvai mesterek kezére adta kitanítás céljából.

A kitanított vadászó madarakkal akkor kezdték meg a mulatozást, mikor a madarászás ideje elérkezett. A XVI. században ez az idő épp úgy meg volt szabva, mint ma a vadászati idő. Némely madárfajra azonban egész esztendőn át vadászgattak. A mikor a vándormadarak megérkeztek, akkor kezdődött az igazi madarászás. Ilyenkor mindenki azon vesződött, hogy jó madarászra tegyen szert. A XVI. században az a szokás is járta, hogy egyik úr a másiktól kért kölcsön madarászt. Székely Mihály például Batthyány Boldizsártól kért egy hónapra madarászt. «Egy madarászt adnája kölcsön ide — írja 1577-ben — minthogy te kegyelmednek kettő vagyon; az eféle madarászt, ki ráróval és vizslával tudna madarászni. Bizony megszolgálom.»**

A madarászást a végbeli vitézek is nagy szeretettel üzték. Kassa városa például 1555-ben panaszképpen panaszolta, hogy ő felsége magyar vitézei a kapitánynyal együtt gyalog és lóháton karvalyokkal és kutyákkal madarásznak és vadásznak, sok kárt tevének mezőiken. Épp e miatt Feledy Gergelyt és Balog Tamás uraimékat a fürjészés alkalmával Kassa jobbágysai a mezőn körülfogták s lovaikat és karvalyukat elvették.

Elérkezvén a madarászás ideje, az urak madarászaik

* Zay-Ugróczy levélt. Zay Lőrincz levele Péterhez. A levél szent Anna napja után kelt, tehát a tanítás ideje összevág a szokásos idővel.

** Körmerdi levéltár. Missiles, Ormósd, 1577 nov. 30. Székely ugyanez évben *havasi vad tikokat* küld ajándékba Batthyány Boldizsárnak.

rendbe hozták a *térítő-* és a *zsákoshállókat* meg a kosarakat s alkalmas helyen fölállították azokat. A vadászó madarak ugyanis nemcsak arra valók voltak, hogy egyes állatokat megfogjanak, hanem arra is, hogy a madarak fal-káit a hálókba kergessék.

A betanított madarakkal nyulakra,* foglyokra, fáczánokra, darvakra, vadludakra és kacsákra, azután az apróbb vízi szárnyasokra, mint például a nagyon kedvelt *Balaton fuveskája* nevű vízi szárnyasra stb. vadászgattak.

A madarászásban nemcsak a férfiak, hanem a nők is résztvettek, még pedig jó iramló lovakon. Ha ugyanis a vadászó madaraktól a zsákmányt idejében el nem vették, azok menten fölfalták. S mivel a sólyomfelék nyilsebesen repültek, a vadászoknak ugyancsak száguldniok kellett, hogy idejében utolérjék.

Izgató, érdekes, sok vidámsággal és örömmel teli szórakozás volt ez a vadászat. A szaglászó ebek hajton hajtják a vadat s a madarászok itt a főhálót vetik meg, amott a szárnyon járóknak teregetnek hálót. A mint a vadászó madarak megérzik a zsákmányt, meglippennek a kézen. Elbocsátják őket és sikoltva száll a sólyom, süvöltve repül a héjja, rikoltva lebben a karvaly. Néhány pillanat s mint a láncszem egybecsimbelkednek a zsákmánnyal. Aztán fölhangozik a solymárok sípja vagy megcsendül a harangszó. Kézben a zsákmány és újra kézen a vadászó madár. Lárma mindenfelé s a szálligetek és a bárdos erdők egyszerre csengő erdőkké válnak. Vidám mindenki, csak annak száll el a kedve, a ki vén sólyommal jött madarászni. Ott gubbaszt a madár a kezén s hiába nógatja a gazdája, semmi kedve a vadászathoz. Hát bizony úgy szokott az lenni, a ki igen agg sólyommal madarász, semmit sem fog vele.

A vadászok kedvét csak növeli az a körülmény, hogy a vad majd mindig élve került kézre. Ha mindezt észbe vesszük, nem csodáljuk, hogy férfiak és nők egyaránt lesték a madarászás idejét. S ha az idő szenvedte, bizony még a kornyadozó beteg sem maradt otthon. Meg is becsülték a

* O. L. Nádasdy lev. Giczy Farkas írja 1561-ben Csányi Ákosnak: «az *nyulmegfogó ölyűnek* szerét ez esztendőben nem tehettem». Ugyane levélben ír *fogolymegfogó karvalyokról* is.

vadászó madarakat s úgy tartották otthon, mint a dédelgett gyermeket. Nádasdy Tamás, a nádorispán még országos gondjai között sem feledkezik meg vadászó madarairól. Bécsből is megírja a feleségének, hogy a karvalyokat szépen tartsa és jól őriztesse. «Mikoron — írja — Istennek kegyelmességéből innejd (Bécsből) haza szabadulok, lehesenek mindkettőnknek használatunkra és mulatságunkra». Gersei Petheő Benedekné még akkor is üzte karvaly madaraival a nyulakat, mikor már közel járt a gyermekágyhoz. Meg is járta ő kigyelme. Maga az ura írja róla: «Mindaddig nyulásza, hogy tegnap kilencz órakor egy fiat foga. Im mostan mindketten fekszik az gyermekágyat». Zayné Bánffy Borbála asszony is vigan madarászot és vadászott. Az 1568. évben azt írja a távollevő urának, hogy az ebek őt *szarvasbáránnyt* megöltek. Mire ő a bünös ebet halálra ítélte és kivégeztette.*

A XVI. században a mieink a rabbá esett élő madarak jó részét vesszős kaliczkába zárták s a mennyire lehetséges volt, megszelidítették. Nagyon szerették a háznál a szelid madarakat, különösen az olyanokat, melyeknek a tollát a kalap és a süveg forgójába helyezhették. A XVI. századból ránk maradt összeírások például minden magyar várnál megemlítik, hány *szelid darut* tartanak. Ezeknek a tartását külön *darvászokra* bízták, a kik a használható tollakat évenként kiszedték. Pelérdy Ádám írja például 1572-ben Nádasdy Ferencznek: «Küldtem vala te nagyságodnak valami darutollakat, kiket nagyságod itt való darvai neveltek».

Különben a darvakat úgy is szerezték, hogy fiatal korukban a fészekből kiszedték. Ez a nehéz mesterség is a darvászok dolga volt. Ághy Miklós jelenti például 1566-ban az özvegy nádorispánnénak, hogy a Szentmiklóson volt két darut elküldötte. «A darvászot bocsátottam velük, — írja — hogy szerivel viselje és meg ne sértse őket és tollukat meg ne törje. Ez idén is igen jártattam daru fiakert».

* Zay—Ugróczi levéltár 1568 máj. 12. — Pálffy Miklós, a hős hadvezér is szerette a madarászatot s ha annak ideje elérkezett, Trombitás János uramnak utánna kellett küldenie a madarakat és agarakat. Ez a Trombitás uram írja 1585 aug. 12-én Pálffynak: «Szegény Vas Péter elvesztette az egyik madarat és féltében el akart futni; én biztattam és Isten harmadnapra meg hagyta találunk».

Mondanunk sem kell, hogy a XVI. századi madarászásnál a vadászebeknek is nagy szerepük volt. Hiszen ezek a nyulakon kívül madarakat is felhajszoltak. Ezért vizslát, kopót és agarat mindég vittek magukkal s a kinek nem volt, a szomszédjától kölcsönzött. Batthyányiné például 1558-ban a nádortól kért kopót. «Vadam — írja — volna elég, de nem foghatom meg». Póky Menyhért is ilyenformán ír a nádornak 1556-ban: «Hogyha — írja — *feküvizslánk* volna, foglyot bőven foghatna az madarász. Tudakoztam egy *feküvizsláról*». Gyulai János fürjeket akarván fogni, 1563-ban kisebb ölyveket és szagos kutyát, azaz fürjre való vizslát kér Batthyányi Kristóftól. Klucsay Albert uram 1590-ben ugyanilyen kutyát küld Zay Péternek, s megírja, hogy a küldött fürjésző vizsia még gyermek s csak mostan leszen jó; nyulászni való vizslákkal kell a mezőre bocsátani. A nálunk divatos vizsláktól mindig megkülönböztetik a gall vagy francia vizslát, melyet *sinkuránnak* (chien courant) hívnak.

A XVI. századi levelek úgy adják értenünk, hogy a vizsla nálunk igen elterjedt volt. Bebeknéről írják például, hogy mikor a várából kiindult, husznál több nyulászó vizslát vitt magával. Jóval ritkább volt az agár, melyet igen sokszor nagy pénzen szereztek. Épp azért az agarakat külön tisztviselőre, az *agárviselőkre* vagy *agárhoz látókra* bízták. Különösen nagyra tartották a *strázsát álló* meg a szelektől fajzott török agarat. A legkiválóbb agarakat főagaraknak hívták. Debreczeni Menyhért 1591-ben egy török főagarat 125 forinton vásárolt. Ennek az agárnak Karmos volt a neve. A gazdája megírja, hogy e kutyáról Farkas Antal sokat tud beszélni. Balassa Ferencz már sokszor kérte tőle. «Huszonöt forintos pánczélon vettem ez agarat — írja — s a mely rabom meghozta, engedtem el 100 forintot sarczában. Az agárnak e földön nincsen mása».*

A míg az agarakat és kopókat jobbára a törökök szol-

* Zay—Ugróczi levélt. Debreczeni Menyhért 1591. Zay Péterhez Egerből. Az ez időtájt szokásos kutyanemek közül legközönségesebbek ezek voltak: *préda, rigó, dervis, fecske, hajdú, jördits, cziczke, dutka, cizterka* stb.

gáltatták a mieinknek, ezek viszont a *szelindek* kutyákat tőlünk szerezték be. Számos török levél maradt ránk, a melyben szelindeket kérnek.*

Mint ritka különlegességet kell említenünk, hogy a XVI. században szelidített párduczczal is nyulásztak. Báthory András írja 1551-ben Erdélyből: «Láttam János királynál egy párdoczt, kit néha nyul után bocsátának».

* * *

Az itt felsorolt adat mind a XVI. századi magyar vadászatról szól. Magyarország legelőkelőbb és leggazdagabb családjai szerepelnek e vadászatokban, de puskát egy sem használ közülök. Van még e korból egész sereg levél, mely a vadászat eredményéről szól. Szép sorjában elmondják, hány nyulat *fogtak*, hány fogoly és fáczán *került kézre*, mennyi fürj és húros madár *akadt a hálóba*. De arról, hogy mit lőttek, egy sem szól. Bizonyos tehát, hogy jámbor eleink a XVI. században nem igen lőtték, hanem inkább fogták a madarakat és a kisebb vadakat. Azaz, hogy a vadászatnak nehezkesebb, de mulatságosabb és izgatóbb nemét üzték. A puskát jobbára csak akkor használták, mikor a vadkertek szarvasait, dámvadjait, gimeit stb. vették üzöbe. Avagy mikor erdeit (vad disznót) igyekeztek leteríteni.

Bár kisebb mértékben, de azért a XVII. században is folyt még nálunk a solymászat. Még ebben a században is visznek tőlünk Törökországba vadászó madarakat. Pedig ebben a században már meglehetősen haladás mutatkozott a puskák terén s elég jó madarászó puskát lehetett kapni, de azért az udvarházak és kastélyok leltárai még mindig madarászó hálókról s effélékről beszélnek.

* A konstantinápolyi követi jelentések is szólnak ezekről a kutyákról. Még a XVII. században is akad török levél, melyben szelindek kutyát kérnek. *Delî Nebi* berzenczei bég például 1601-ben Bathányi Ferencznek írja: «küldene nekem két szelindeket és egy urnak való sisakot». (Körmen di levélt. Missiles.) — A törökök a szelindek kutyákat szintén vadászatra használták. Kielman komáromi főkapitány írja 1576 jun. 5-én a budai pasáról: «Agarakat és szelindekeket vitétt ki, mintha vadászni ment volna.» (O. L. Tört. Emlékek, Belügy.)

Meglepő jelenség, hogy főuri családaink még a XVIII. században is üzik a solymászatot. Pálffy Miklós (a nádor) például Károlyi Sándor generálistól kapja a rárómadarakat. Az 1721. évben írja például Károlyinak: «A szarvasok és a rárómadarak már ide penetráltak, melyeket kedvesen vettem kigyelmedtől. A madarak igen tetszenek, egyedül kár, hogy mind szárnyoknak, mind farkoknak tollaik töredezettek».

Pálffy a rárómadarakhoz lengyel kopókat is akart szerezni, melyeknek párját akkor száz aranyon adták. Arra kérte tehát Károlyit, hogy vörösszőrű, szakás, kormos orrú kopókat vagy tiszta feketéket szerezzen neki. A lengyel kopók azonban nem váltak be. Legalább Pálffy Miklós ezt írja róluk: «A küldött lengyel kopókat egynehányszor megpróbáltam ugyan, de annyi az jóság bennök, hogy agyonlövésnél egyebet nem érdemelnek. Nagyon bánom bizony s kár oly szép kutyákban oly megvető rosszaság. Ha magán vadásznak, sétálnak; ha pedig több kopómat bocsátom, tehát lefeküsznek».*

TAKÁTS SÁNDOR.

* Károlyi nemz. levélt. 1721 nov. 10. Pozsony. Érdemes itt közölnünk Pálffy egy másik levelét, melyben szarvasokat kér Károlyitól. «Nem kétlem — írja — maga szarvasmarhái között szokott neveltetni kigyelmed nöstény szarvasokat. Kérem küldjön kigyelmed» etc.

A GENFI CONVENTIO FÉLSZÁZADOS FENN- ÁLLÁSA.

A nepek közti örök béke utópikus óhaj. A mult század közepén annak egy rajongó apostola, az amerikai Burrit Elihu, fáradozott az általános testvéries szövetség — Leage of universal brotherhood — létrehozatalán, de az *Olafja-ágak* — *Olive leaves* — című művében emlegetett örök béke pálmája, ellenére a mű sok millió olvasójának, nem talált termékeny talajra Európában. Moltke azt álomnak, még pedig nem is szép álomnak nevezi, mely sohasem valósulhat meg.

Legfeljebb egyes kisebb érdeköszeütközések intéztetnek el békés úton, diplomatai sima elbánással vagy kereskedelmi érdek okos kielégítése által. Nem egy vitás kérdés igazítottatott már el választott bíróság útján is s kivált a római Curiának vannak nagy érdemei egyik-másik fenyegető ellenségeskedés elhárítása körül. De azért a háború ott maradt, hová azt Bacon, az emberiség egyik legnagyobb gondolkodója helyezte, mikor így vélekedik róla: «A háború az állam egészségére épp oly jótékony hatást gyakorol, mint a mozgás az emberi szervezetre». Hiú ábránd annak végleges elhárítása, épp azért a béke-conferentiákon csakis törvénykönyvbe nem iktatható óhajok — *veux* — fejeztetnek ki.

Abból a nemes munkából azonban, melynek rendeltetése a háború iszonyának enyhítése, igazán gyakorlati és áldásos eredmény várható.

A nemes ösztön, történelmi hagyomány és hősies előítélet kuszált szövevényéből kibontva, a háború elvégre is nem egyéb, mint egy erkölesi zürzavar, mert a diadal czi-

mén dicsővé válik mindaz, mit különben szigorúan tilt a törvény, a hogy Schiller adja Fiesco szájába: «Gyalázatos dolog valakinek erszényét kiüríteni, vakmerő egy milliót el-sikkasztani, de kimondhatatlan nagy cselekedet koronát lopni. Csökken a szégyen, a mint növekszik a véték». Kettő, három s ha lehet, négy is egy ellen: ez a stratégiai feladat s mikor a győzelem megvan, a városok zászlódiszt öltenek, a lakosok diadalmámborban úsznak s az uralkodó áldja a gondviselés intézkedését. Pedig azt esetleg a lelki-ismerettel való mennyi megalkuvás előzte meg. A háborúban minden szabad; mennél ravaszabb volt a kelepceze, a melybe az ellenség becsalatott, annál csodáltabb a haditény. Rejtőzködés, tettetés, csel, hamis mozdulat vagy támadás rendszeres; álruhába öltözöttek, kémkedtek, busásan fizették az árulkodót: mindez oly magától értetődő, mert hisz ebben áll a hadviselés művészete, jöllehet a közönséges tisztességbe ütközik. Moltke, ki a hadviselés művészetét a legnagyobb tökélyvel gyakorolta s a mult században a legfényesebb sikerrel alkalmazta is, mondá: «Minden háboruban a legnagyobb áldás annak gyors befejezése; hogy ez eredmény eléressék, erre minden eszköz jó, még a büntetésre legméltóbb is».

Annyi bizonyos, hogy sok oly dolog, mely az ellenséget gyengíteni hivatott, bármennyire vad eljárásnak kereszteltetett is el felfedezésekor, minő a kézi gránát, dum-dum lövedék stb., utóbb mégis minden aggály nélkül használatba jött, még újabb időben is, pedig már 1868-ban Szent-Pétervárott megállapodtak a hatalmasságok abban, hogy «az egyetlen igazolt eszköz, melyet az államok háború idején alkalmazhatnak, oda irányuljon, hogy az ellenség hadi erejét csökkentse s e végből elég, ha lehetőleg nagy számú katona tétetik alkalmatlanná a hadakozás folytatására, de meg nem engedett túlzás oly fegyverek használata, melyek feleslegesen növelik a már ártalmatlanná tett katona szenvedéseit, vagy annak halálát elháríthatlanul előidézik». Hogy mennyire jogos volt e megállapodás, ennek bizonyítása végett fölemlítem, hogy ugyanez az elv kijelentésre talált az 1899-iki hágai nemzetközi béke-conferentián is, mely

kimondja, hogy a hadviselő felek joga nem korlátlan az ellenség megkárosítására irányuló eszközök megválasztásában (Art. 22) s tovább megy, a mikor megtiltja oly fegyverek, lövedékek és anyagok használatát, melyek felesleges szenvedéseket okoznak (Art. 23c).

Sokkal áldásosabb az a törekvés, mely oda irányul, hogy a hadviseléssel elválaszthatlanul járó szenvedéseket enyhítse s a szükségtelen embertelenségeket megszüntesse.

Tábori egészségügyi szolgálat nyomai már feltalálhatók a régi egyiptomiaknál, görögöknél. Hippokrates, az orvostudomány lángeszű atyja, ott, hol az orvosképzésről szól, ajánlja, hogy miután a városban az orvosnak kevés sebészgyakorlata nyilik, jó hogy ha a hadsereget kíséri az orvos, mert csak így válik belőle kész sebész. A rómaiaknál a tábori orvosi szolgálat csak a császárság korszakában keletkezett. A keresztyéni felebaráti szeretet nem óvta meg az emberiséget a háborútól s a háboruk rettenetességeitől, jóllehet az erkölcsi igazság remek nyilatkozataival találkozunk. Így az ékesszólás nagymestere, Szent Ágoston, a háborúról ekkép nyilatkozik: «Egy bizonyos, hogy csupán a kényszerűség viszi rá az embert, hogy az ellenség életét kioltsa, az akaratnak ebben nincs része; és a hányszor feltámad benne ellenségével szemben az engedékenység érzése, mindannyiszor barátjává akarja azt átváltoztatni». Ez volt csak az enyhítő balzsam a sebesültek védelmére. Ezt évezredekkel megelőzőleg a Mahabharata, a hindu nagy vallási könyv, mely a harczoló néposztálynak volt szánva, bámulatos miheztartási szabályokat tartalmaz a legyőzöttel szemben. Eltiltja a mérgezett nyilak használatát, meggyilkolását a lefegyverzett vagy fegyvertelen ellenségnek s kötelezi a győzöt a sebesültek szállítására és ápolására. «Egy vágy teljesedése, — mondja — egy fiúnak születése, sőt maga a királyi rang sem ér fel a veszedelemben levő ellenség megszabadításával», továbbá «az érdemli meg. bármilyen előkelő legyen is a valódi ember nevet, ki szánalmat érez a kezébe került hős ellenség iránt». Bizonynyal idézésre méltó szavak s oly nemes elvek, melyek csak évezredek mulva ismertettek el népjogilag.

A kora középkorban az előkelő urat kísérte házi sebesze, de a közkatona más elbánásban részesült, legfeljebb egyik-másik egyházi rend tagja nyújtott neki segílyt, ha nem lópatkoló kovácsok és zenészek ápolták. Először Tournay belga vár feladásánál (1581) gondoskodtak szerződésileg a sebesültekről és azokat gyógyító orvosokról. Ettől az időtől fogva a hadseregeknél általános a rendszeresen szervezett orvosi szolgálat s egyezkedések jöttek létre a hadviselő felek közt, úgy hogy mindegyik fél elvállalta a sebesültek gondozását és szabad tevékenységet biztosított a másik fél orvosi karának. Ha Gurltnak a betegápolásról rendkívüli szorgalommal egybeállított munkájába betekintünk, ettől számítva nem kevesebb mint 292 egyezmény és kölcsönös megállapodás jött létre a harczoló felek közt a fogoly-sebesültek s orvosok védelmére. Ezek közt feljegyzésre leginkább méltó az Earl of Stair és Duc de Noailles közt létrejött cartell a dettingeni csata után, 1743-ban s aztán a Conway tábornok s Marquis de Barreil közti egyezmény. Különösen az utóbbi részletesen gondoskodik az ellenség kezeibe kerülő sebesültek ellátása- és gyógyításáról: sem azok, sem pedig a kezeléssel foglalkozó orvosok nem tekintetnek hadifoglyoknak. Végül megemlítendő a Percy francia tábori sebész által 1801-ben készített egyezmény, mely egyrészt Moreau, másrészt Kray tábornok közt jött létre; ennek öt szakaszában már a genfi conventio magva rejlik. Még csak egy kis idézést engedjenek meg Gurlt munkájából. Az 1809-ki wagrami óriási ütközet (s a znajmi fegyverszünet) után az osztrák hadsereg 5000 halottat és 18,000 sebesültet vesztett, az utóbbiak közt volt maga a generalissimus, Károly főherceg is, míg a francia hadsereg vesztesége 12,000 halott és 45,000 sebesült volt; természetes, hogy Bécs tele volt sebesültekkel, jobbadán francziakkal. Julius 8-án a bécsi főtereken a következő francia nyelven irt hirdetés függesztetett ki: «Az Isten áldjon meg benneteket, jó bécsiek, kik annyi sebesült francia könnyét felszáritjátok és őket mint polgártársaitokat befogadjátok. Nagy Napoleon ezt meg fogja tudni s jutalma hozzátok méltó lesz». E naiv plakátnál

kell-e hangosabb bizonyítéka a bécsiek emberbaráti áldozatkészségének azokban a válságos napokban.

Csakhogy mindez a rövid időtartamú szerződés külön megállapodás tárgya volt s csupán a szerződő feleket kötelezte, és már régebben érezték, hogy többre van szükség, sőt már ki is nyilatkoztatták. Így 1764-ben a francia katona-kórházak főintendánsa írja: «Mikép lehetséges, hogy polgárosult országok nem úgy tekintik a kórházakat, mint a humanismus temploimat, hogy a hadviselők által védelemben, tiszteletben tartatnának (De Chamouset).» Dr. Wasserfuhr szerint «a megsebesült és elhagyatott testvérek iránti könyörület, mint minden emberi kötelesség legelseje, nemzetközi törvény által szabályzandó» (1820). Sajnos, ezek csak kiáltó szók voltak a pusztában.

A tartósabb békés időszakot követő krími háború kitörése a hadseregek egészségügyi ellátása tekintetében siralmas visszafejlődést mutatott. A malakoffi erőd bevétele után 80 sebesültre esett egy orvos. Egészen Sebastopol ostrománál óriási volt a szövetségesek soraiban a halandóság. Az angoloknál közel nyolcz ember halt meg 100 közül, míg a francziáknál csak két és fél százalék. A francia hadvezetőség ez eredményre büszke volt, míg az angol, nagy lelki felindulásában kiküldött talán egy egészségi főfelügyelőt, vagy talán egy teljhatalmú intézőt, vagy egy parlamenti bizottságot? Nem, hanem egy egyszerű ápolónőt, Miss Nightingalet. És az ő jelenlétének eredménye számadatokkal állapítható meg; egy évre rá, míg a francia kórházakban közel húsz százalék volt a halandóság, addig az angol kórházakban nem egészen két és fél százalékra csökkent.

A krími háborút csakhamar követték a lombardiai harcok 1859-ben. A sebesültek kimondhatatlan szenvedései alkalmul szolgáltak oly közlésekre, melyek Olaszországban, Frankhonban és Schweizban jóformán egyidőben jelentek meg. Dr. Palasciano 1861 április 28-án egy felolvasást tartott ily czímen: A sebesültek semlegessége háború idején. (*La Neutralità dei feriti in tempo di Guerra*). Ugyanez évben Arrault Henry röpiratot ad ki a mozgókórhá-

zak tökéletesebb anyagfelszereléséről (*Sur le perfectionnement du matériel des ambulances volantes*), melyben sürgeti, hogy az uralkodók lépjenek kölcsönös szövetségbe, hogy sérthetlennék nyilvánítottassék minden egyén vagy alkalmazott, ki a sebesültek segélynyújtásával foglalkozik. Az ő szövetségi formulája öt szakaszba van osztva. Azonban egy svájci írónak *Un souvenir de Solferino* című műve, mely a következő évben jelent meg, aratott legnagyobb sikert. Ez az író Dunant Henrik, a kulturtörténelem egyik legnemesebb alakja. Ő mint szemtanú jelenteket ír a solferinói ütközetből s utána a sebesültek kétségbeejtő állapotáról.

Mindenki ismeri Dunant Henrik munkáját, de azért egy-két idézet élénken megvilágítja a lelkesült humanistát. A solferinói csatát követő napról így ír: «Castiglionében a kórház, Szent Lajos-kolostor és kaszárnya, a csendőrlaktanya, a Kapuczinus, a Maggiore, a Szent József es a Szent Rozália-templom zsufolásig megtelt sebesültekkel, kik szorosán egymás mellett fekszenek elhintett szalmán, de lassan az utcákat, udvarokat és tereket is ellepték a szalmán fekvő nyomorultak; ma' d megteltek a magánházak is, és a tulajdonosok siettek tőlük telhetőleg enyhíteni némileg szenvedésüket. Hogy július 25., 26. és 27-én mennyi haldoклást és mennyi kinszenvedést láttam, az leírhatatlan. A hőség és por miatt a sebek elsenyvedtek, a levegő megtelt átható bűzzel, s minden lépten-nyomon kiáltó hiány orvosban, ápolóban, sőt a legközönségesebb segítség nyújtásában is. A kórházak és templomok márványpadlóján fekültek egymás mellett minden nemzetiség: német, francia, szláv, arab és piemonti felváltva. «Mennyit szenvedünk, kiáltották felém, s most itthagynak nyomorultul elveszni, pedig mily vitézül harczoltunk.» Magában Castiglionében t. i. 9204 sebesült volt, legtöbb közöttük francia. Rettentetes részletek lapokon való közlése után a június 24-iki ütközet közel 40 000 áldozatáról, azt kérdi Dunant: «Mire való mind e kínos leírás?» És erre egy más kérdéssel felel: «Nem lehetne-e a békés nyugalom időszaka alatt Európa minden országában segélyegyleteket alapítani, melyek feladata lenne önkéntes vállalkozók útján segélyt nyújtani

háború idején a sebesülteknek, különbség nélkül a rangra és nemzetiségre?» Véleménye szerint: «A hivatalos segély, a katonai mozgókórház személyzete mindig elégtelen, és ha megkétszereződik vagy megháromszorozódik is, még mindig az marad. Csakis a nagyközönség részvételével remélhető, hogy a háborúk kétségbeejtő szenvedései enyhülni fognak.» Aztán tovább megy és óhajtja, hogy minden ország létesítsen állandó társulatokat a háború áldozatainak segélyére, a nemzeti társulatok élén álljon egy bizottság, mely időről-időre a többi országok bizottságaival egyesülten tartson nemzetközi congressust, a hogy ezt teszik a jogászok, orvosok és gazdák.

Szeretnék hosszasabban foglalkozni ennek a kiváltságos nagy embernek egyéniségével, kinek Hugo Victor azt írta: «Ön felfegyverzi az emberiséget, midőn szolgálja a szabadságot», de ez ebbe a keretbe be nem fér. Szeretném elmondani, mit tett Milánóban ez a «Monsieur en blanc», a hogy őt fehér vászonruhájáról elnevezték, midőn Lombardia legelőkelőbb hölgyeiből megalakította a sebesülteket segélyező bizottságot Verri-Borromeo és Sala-Taverna grófnók vezetése alatt, kik hónapokon át őrző angyalai voltak a sebesülteknek; elmondani, mint vette rá III. Napoleont július elsején a következő parancs kihirdetésére: «Az osztrák hadsereg orvosai és sebészei, kik a sebesültek gondozása közben kerültek fogságba, minden feltétel nélkül szabadon bocsátandók. Azoknak, kik a solferinói csata után Castiglione kórházaiban nyújtottak segílyt, elsősorban van joguk visszatérni Ausztriába»; elmondani, miként érvelt a mellett az eszme mellett, hogy egy megkülönböztető jelvénynyel vagy Nagy Constantin keresztes zászlójával (Labarum) kell ellátni az orvosokat, hogy ez biztosítsa zavartalan összegyűjtését és gondozását a sebesülteknek; elmondani, mint tett több európai udvarnál személyes lépéseket nézetének kierőszakolása végett, melyhez nagy bátoritást kapott a porosz király és a francia császár részéről; hogy járt Bécsben is és a császár távollétében Rayner főherczeg fogadta kihallgatáson s midőn kifejté a semlegesség szükségét a sebesültekre s azok gondozóira nézve, a főherczeg lelkesedve mondá:

«Quelle magnifique idée» és kegyes volt megígérni Dunantnak, hogy a conferentián Ausztriát képviseltetni fogja.

Dunant eszméi és fáradozásai iránt a legnagyobb mértékben Moynier Gustav, «A genfi közhasznú társulat» (Société Genévoise d'Utilité Publique) elnöke érdeklődött, s oly jó eredménnyel, hogy sikerült Genfben 1863 október 26-ára 36 különböző nemzetbeli megbizottat egy nemzetközi conferentián fogadni, kik közül 18 hivatalosan képviselte kormányát. Dufour tábornok nyitotta meg az ülést, majd átadta az elnöklést Moyniernek, Dunant volt a titkár. Négy napi ünnepélyes tanácskozás után hozott határozatok között a legfontosabb, hogy minden országban bizottság alakítandó, mely béke idején szervezné az önkéntes egészségügyi szolgálatot és betegápolást, s mindez átszolgáltatandó háború idején az illető ország hadseregének, de, ha szükséges, más hadviselő országokat is támogathat. Azonkívül kifejezésre jutott az az óhaj, hogy minden táborig egészségügyi intézet, kórház, az egészségügyi s ápolói személyzet és a sebesültek gondozásával foglalkozó lakosság is semlegesnek jelentessék ki, valamint hogy egységes jelvényt, jelesül veres keresztet karkötőt viseljen minden alkalmazott egyén, végül, hogy minden nemzeti bizottság képviseltesse magát a nemzetközi összejeveteleken, a miért is a kölcsönös érintkezés közvetítése végett állandó nemzetközi bizottság létesüljön Genfben.

Ezeknek a határozatoknak és óhajoknak hivatalos jelleget biztosítandó, a schweizi szövetséges kormány diplomatiái conferentiára hívott 25 államot. A szétküldött meghívást a francia kormány körlevele támogatta. A diplomatiái conferentián, 1864 augusztus 8-án, 16 állam képviseltette magát (Baden, Belgium, Dánia, Spanyolország, Egyesült-Államok, Franciaország, Anglia, Hessen, Olaszország, Hollandia, Portugália, Poroszország, Szászország, Svéd- és Norvégia, Schweiz és Württemberg). A conferentia a genfi városház tanácskozó termében ülésezett Dufour tábornok, majd Moynier Gustav elnöklete alatt, s augusztus 8-tól augusztus 22-ig 7 teljes ülést tartott. A tanácskozások végén 12 államhatalmi megbizott írta alá a jól ismert genfi egyezményt;

ugyanis Anglia, az Egyesült-Államok, Szászország és Svédország nem adott aláírási felhatalmazványt delegátusának.

Eddigelé 38 állam fogadta el a conventiót hivatalosan. A legelső Württemberg, a legutolsó China. A belépési okmányok szerződészerűleg a sehweizi szövetség tanács által fogadtatnak el s Bernben őriztetnek.

Az 1864-iki conventio kifejezi az óhajt, hogy a szerződő felek enyhítsék, a mennyiben lehet, a háborúval elválaszthatatlanul együttjáró nyomort, fékezze a szükségtelen szigorúságot és a sebesültek állapotát könnyítse. Kifejezésre juttatja tíz szakaszában semlegeségét a mozgó kórházaknak és betegszállító járműveknek, valamint a szolgálattevő személyzetnek; biztosítja az orvosok és egészségügyi személyzet zavartalan ténykedését a sebesült és beteg katonák gyógyításában, tekintet nélkül azok nemzetiségére, megkímélését azok házaik a beszállásolástól, kik sebesültek gondozására vállalkoztak, végül meghagyja kötelező alkalmazását a vörös-keresztes lobogónak minden kórházon és egészségügyi intézményen s viselését a vörös-keresztes karkötőnek az egészségügyi személyzet részéről. A vörös kereszt fehér mezőben, mely a svájci köztársaság czimerének (fehér kereszt vörös mezőben) színváltoztatása folytán jött létre, már az előző évben tartott conferentián elfogadtatott.

Századok vérfürdője, kegyetlenségek sorozata és vétke mulasztások láncolata érlelte meg az egyszerű eszmét és alkotta meg a vörös-keresztet, hogy odamenekülhessen az, kit a civilisatio minden eszközével mindinkább vérengzővé változó háború kiselejtezett. Béke idején a tudomány a legnagyobb erőfeszítéssel rákényszeríti az államokat az új, tökéletesített fegyverek alkalmazására és a modern haladás valódi dicsősége, hogy minden állam a lehető legnagyobb emberanyagot készíti elő az esetleges háborúra; ily viszonyok közt csoda-e, ha az irgalmasság felemelte szavát és követelte a humanismusnak azt a természetes jogát, hogy az a katona, kinek kezéből a fegyver kiesett, vagy ki bármely okból harcolni képtelen, tehát voltaképp többé már nem katona, ne tekintessék ellenségnek és kivonassék az

esélyek köréből, hogy tudniillik a háború szabályoztassék, hogy szünne meg az a szégyenletes szokás, mely szerint a köztözhelyek ágyúztattak, a katonarvosok és az egészségügyi szolgálattal foglalkozók foglyul ejtettek és a győző által a legyőzöttek sebesültjeivel telt kórházak kiürítették.

Épen 50 éve annak, hogy egy Európában semlegesnek tartott országban keletkezett a genfi conventio. Ez nagy-jelentőségű culturtörténeti tény. Az 1864-iki esztendő a történelem évkönyvében korszakalkotó, mert ezzel megszűnt a háború felelősség nélküli kegyetlensége, helyet engedve a csataterén is a szánalomnak és a józan észnek; sérthetetlen helyzetbe hozva azokat, kik a csataterén megsebesültek, azokat, kik a sebesültek összegyűjtésével és elszállításával, valamint azokát, kik azok ápolásával foglalkoznak.

Nincs tökéletes emberi alkotás. A genfi conventióra is elkövetkeztek a megpróbáltatás napjai. Határozmányainak gyakorlati alkalmazása nem egyszer keserű panaszokra szolgáltatott alkalmat a lefolyt háborúk folyamán és szakaszai közül nem egy találkozott elítélő bírálattal kitünő katonai és jogi szaktekintélyek részéről. A bírálat kivált a következő pontokra irányult. Kifogásoltatott a conventio egyes kifejezése, így például, hogy a semlegesség nem helyesen van alkalmazva a személyekre és tárgyakra, mely azok sérthetlenségét akarná biztosítani; aztán, hogy a mozgókórház — ambulance — és a tábori kórház között megállapított különbség nem felel meg a tényleges helyzetnek. Felhozatott, hogy a conventio hibázott, mikor kellőleg nem tisztázta, hogy mennyire részesülhet védelemben az az egészségügyi alkalmazott és felszerelés, mely a hadviselő felek oly jótékony egyletének tulajdonát teszi, mely voltakép nincs az illető állam hadseregébe bekebelezve; annál kényesebb valamely semleges állam önkéntes egyleti különítményének helyzete mindaddig, míg az egyik vagy másik hadviselő fél által hozzátartozónak el nem ismertetett; aztán, hogy nem lett minden kétségen kívül eldöntve, hogy a nemzeti lobogó, melynek használata a vörös-keresztes lobogóval együttesen kötelező, annak a hadviselő félnek a lobogóját jelenti-e, melynek hadseregéhez az alkalmazottak s anyag-

készletük tényleg tartoznak. Nemkülönbén kételyek fejeztettek ki az iránt is, vajon az egészségügyi alkalmazottak és kórházak semlegessége csak addig terjed-e, a meddig beteget és sebesültet gondolnak s vajon kiterjesztendő-e az a harcsképtelenné vált katona fegyverzetének lefoglalására és a kórház katonai őrségére is; vajon különbség teendő-e a kórházak és ambulanceok felszerelése közt; vajon az elfogott orvosi személyzet hadifogoly-számba megy-e és az, nemkülönbén a sebesült katona, kinek állapota olyan, hogy további szolgálatra alkalmatlanná vált, minő feltételek mellett állitható vissza tulajdon hadseregébe. Kérdés alá jött, hogy vajon minden tábori lelkész vagy csak az, ki az egészségügyi szolgálattal s orvosokkal összeköttetésben van, tekintessék-e semlegesnek; vajon az egyezmény által biztosított védelem azon lakosok részére, kik házaikba sebesülteket felvenni hajlandók, tekintettel a háború különleges helyzeteire, nem túlzott-e és vajon a vörös-kereszt jelvény, melynek némely hadseregben, jóllehet hibásan, határozott vallásos jelentőség tulajdoníttatik, nem volna-e valamely, az egyes keleti népek által inkább elfogadható, egyéb jelvény-nyel felcserélhető?

Bárminők legyenek is hiányai, a genfi conventio mégis sikerült mű. A sebesült, legyen barát vagy ellenség, nagyobb gondban részesül, mint annak előtte s a vörös-keresztes lobogó és a karkötő nemcsak a katonaorvosoknak, hanem a háború áldozatainak is tiszteletet biztosít.

A genfi conventio gyakorlati jelentőségéről a 66-iki háború már meglehetősen nagy tapasztalatokat szolgáltatott. Sajnos, akkor tökéletlenül, azaz egyoldalúlag, a porosz részről alkalmaztatott, mert a délnémet államok közvetlen a háború előtt, sőt alatt, Ausztria pedig csak a königgrätzi szomorú tapasztalatok után lépett be (1867 május 18). Ha a conventio határozatai mindkét fél részéről érvényben lettek volna, nem kerültek volna porosz orvosok, kik a conventio értelmében az ellenséges sebesültek gondozása végett visszahagyattak, fogságba és viszont az osztrák egészségügyi szolgálat nem hagyta volna magára a kötözőhelyeket, mit

a poroszok három nappal a königgrätzi csata után elszörnyedve vettek észre. Ez nagyon keserves tapasztalat volt, mely a genfi conventio magas értéke mellett szól. A genfi conventio revisiójának kérdése a 67-iki párisi kiállítás alkalmával megbeszéltetett s a genfi nemzetközi bizottság az egyleteknek nemzetközi conferentiába összehívását indítványozta és a genfi conventio felülvizsgálatának előleges javaslata báró Mundy által elkészítetett. Ez a javaslat kiterjeszkedett az önkéntes betegápolás közegeinek semlegességére, a katonai szabályzatban a conventio határozmányainak figyelembevételére, valamint azoknak kihirdetésére a csapatok közt már béke idején és külön napi-parancsban a háború kitörésekor, egyúttal kibővíteni iparkodott a sebesültek és betegek átadására vonatkozó megállapodásokat.

Az 1867. évi augusztus 26—31. közt megtartott párisi első nemzetközi vörös-kereszt conferentián megjelentek a genfi conventióhoz tartozó államok egyleteinek képviselői, egészben 57 delegátus 17 állam részéről, közöttük a lovagrendek s államok megbizottai. Az elkészült revisionalis javaslat tulajdonkép csak óhajok kijelentéséből állott, melyek aztán elfogadás végett az illető kormányoknak javaslatba hozattak. Ezek a javaslatok a genfi conventio revisiója iránti hajlandóságot érlelték meg a kormánykörökben. Az olasz kormány volt a kezdeményező, mely már 1867-ben a schweizi szövetségtanács elé terjesztette egy diplomatiái congressus összehívására vonatkozó indítványát. Így ült aztán együtt Genfben 1868 október 5-től 20-ig a diplomatikus congressus, melyen 22 állam képviselője vett részt.

Ez a congressus megállapította, hogy a korábbi egyezmény tíz szakasza változatlanul fennmarad, de egy pótconventióval kiegészítetik. A pótszakaszok közül az első öt módosította és megállapította az ellenség kezébe kerülő személyzetre és felszerelésre vonatkozó határozmányokat, a segélynyújtásban résztvevő lakosok mentességét a haditerhektől és a sebesültek átszolgáltatását. A kilencz következő szakasz a conventio kiterjesztését a haditengerészetre foglalja magában. A pótszakaszok minden megha-

talmazott által aláírtak ugyan, de azért nem minden kormány által fogadtattak el. Így ellene voltak a nagy tengeri hatalmak, mint Anglia, Franciaország és Oroszország, azonkívül Spanyolország és Bajorország. Éppen a tengerjogi kérdések akasztották meg a conventio revisiójának sikerét. De azért az igen értékes vívmány a nemzetközi jog terén. Átmenetileg a 70—71-iki német-francia háború alatt a schweizi szövetség tanács közvetítésére (1870 július 22-iki jegyzékirat) a hadviselő felek érvényben tartották a pótszakaszokat is, de csak a háború tartama alatt és igen kétes eredménnyel. A genfi conventiónak ezen megkísérlett továbbfejlesztése e szerint nem elégítette ki a várakozást, mert túlságosan belenyult az államok belső viszonyaiba. Nemzetközi jogilag kifogásoltattak: a semlegességi jelvényt való visszaélések elleni intézkedések, a sebesültek és halottak védelme érdekében működő harcztéri rendőrség, a katonák azonosságára vonatkozó biztosítékok, végül a conventio rendszabályai a csapatok kioktatása tekintetében.

A második nemzetközi vörös-kereszt conferentia, a mint az Párisban megállapított, Berlinben 1869 április 22-én nyílt meg; s míg az első a conventio revisiója iránti óhajt érlelte meg, addig a berlininek programja legkivált az egyletek alakulásának fejlesztésére, a szervezkedésre és nagyobb tevékenységének kiterjesztésére irányult. A 163 delegátus közül 30 kormány megbízott szerepel. Igen nagy jelentőségű volt az a megállapodás, hogy a háborúban részt nem vevő államok katonáorvosai alkalmaztathatnak a hadviselők kórházaiban. Ez a Langenbeck-féle javaslat, mely mindenütt visszhangra talált, a következő háborúkban igen előnyösen gyakorlatba is jött. Így már a 70—71-iki háborúban a semleges államoknak igen sok katonáorvosa működött, majd később a 77—78-iki orosz-török háborúban is. A második conferentián továbbá elhatároztatott, hogy a nemzetközi vonatkozások ápolására egy Bulletin International negyedéves folyóirat indíttatik meg és hogy háborúk alatt a genfi nemzetközi bizottság hivatalos ügynökségeket létesít a háború színterének közelében, melyek hivatása a vörös-kereszt egyletek támogatásán kívül a sebesültek és

betegek kipuhatolásának és az azokkal való érintkezésnek közvetítése. A kérdések és tárgyak egész sorozata a következő, 1871-ben Bécsben tervezett conferentiára halasztatott, de közbejött világraszóló események annak összejövetelét megakadályozták, sőt hosszú időn keresztül (1884-ig) egyáltalában szünetelt a nemzetközi vörös-kereszt conferentia.

A berlini conferentianak igen fontos szervezési következményei lettek, kivált Németországban, hol a porosz központi választmány mihamar átalakult német központi választmánynyá, mely egy évre rá a háború alatt hatalmas tevékenységet fejtett ki; kissé később megalakult a francia központi választmány is, mely a háború alatt a többi országok vörös-kereszt egyletei által támogatott. A Bulletin International 1870 január 1-én jelent meg és mindjárt a háború kitörésekor a Baselben felállított nemzetközi ügynökség megkezdte működését. És csodálatraméltó segélyforrások fakadtak a nemzetközi vörös-kereszt szilárd összetartása folytán mindkét hadviselő fél részére. Egész felszerelt mozgókórházak, semleges területen felállított tartalékórházak létesültek és nagymennyiségű kötszer s betegápolási készlet állott rendelkezésre. Az orvosok és önkéntes betegápolással foglalkozók száma sok-sok százra ment. A szomszédos kis államok: Svájc, Belgium, Hollandia versenyeztek Anglia, Oroszország, Ausztria-Magyarország és Olaszország vörös-kereszt-egyleteivel. És, a mi legfontosabb, a német központi választmány állandó levelezési összeköttetésben állott a francziával, hogy azt a sebesültek és foglyok sorsáról tudósítsa s hogy közvetítse a francia választmány által küldött segélyt és annak kiosztását a Németországban levő foglyoknál.

De megfelelő nemzeti szabályrendelet hiánya következtében sok visszaélés is fordult elő. A conventio okszerű kivitelének legegyszerűbb feltétele sem volt meg, az t. i., hogy a conventiót a hadviselő feleknek legalább is ismerniök kellett, hogy annak határozmányai ki is vitethessenek. Ennek aztán igen válságos következményei voltak. Kivált nagy volt a tájékozatlanság a genfi conventiót illetőleg a francia had-

seregnél; azt a katonák egyáltalán nem, az orvosok és tisztek csak hozzávetőleg ismerték. A német vörös-keresztnek központi választmánya legalább megtett annyit, hogy a háború kitörésekor 80,000 német és francia nyelven írt példányát a genfi conventiónak adta át a hadsereg egészségügyi személyzetének, kiosztás vegett. De csakhamar kintűnt, hogy némely határozmány kivihetetlen. Így kikerülése annak, hogy kórházak ostrom és esetleg lövettetés alá ne kerüljenek, olyanok t. i., melyek az ellenség által a csatater közelében védbástyaúl használtattak; így továbbá azoknak a lakosoknak, kik sebesülteket befogadtak, mentesítése beszállásólástól vagy hadisarctól, mert ez a csodálatosan csakhamar tudomasul vett határozmány alaposan kihasználattott, az ütközetek közelében ugyanis egész utcák tüzték ki a vörös-keresztes fehér lobogót, jelezve, hogy ott sebesültek vannak vagy oda azokat várnak; így végül igen sok visszaélés történt azzal az egész általánosságban formulázott kötelezettséggel, hogy a fogságba került egészségügyi személyzet vagy sebesült szabadon bocsáttassék. A szabadlábón hagyott egészségügyi személyzet ugyanis nem mindig sebesült-ápolással, hanem egész mással foglalkozott, nem egyszer tulajdon földieit lelkiismeretlenül elhanyagolva, titkon ellenséges üzemre adta magát. A conventio határozatainak eme nem kellő ismerete, a félreértések azok végrehajtásánál s aztán annak nemzetközi jog-ellenes felhasználása csalásra, kémkedésre és szökésekre együttesen eredményezték, hogy mindkét félnél vég nélkül meggyűlt a vádaskodás anyaga. Ez irányban nagyon sok hivatalos bizonyítetek került nyilvánosságra. A számtalan rendetlenség okozta rossz vélemények nemcsak az egyes határozmányok ellen irányultak, hanem egészben kérdéssé tették magának a conventiónak czélszerűségét is, úgy hogy feltámadt még megsemmisítésének gondolata is.

Ez volt az egyezmény életében a legválságosabb időszak. A békekötés után 71-ben már nyilvánult a revisio szándéka, de a 73-diki bécsi világkiállítás alatt tartott tanácskozmányon Németország és Franciaország ellenálltak a genfi nemzetközi bizottság ez irányú kísérletének, tartva

attól, hogy a széthúzás miatt magának az egyezménynek fennállása válhatik kérdésessé. Ebben a válságos időben Augusta császárnénak támadt az a gondolata, hogy a reformokat elő kell készíteni és lelkes támogatásával megjelent dr. Lüder pályamunkája a genfi conventióról s annak módosításáról, mely nagy elterjedésnek örvendett s a benne foglalt eszmék, — a genfi, párisi, berlini és brüsseli szakértők módosító indítványainak közlése folytán — mindenütt elismeréssel találkoztak. Lüder munkája kivonatossan megjelent magyarul is, 1880-ban, Lintner Imre «Az Erzsébet királyné védelme alatt álló magyar országos segélyző nőegylet» akkori titkárának, később egyeletünk gondnokának feldolgozásában. Ebből a nőegyletből alakult az azt követő évben, 1881-ben, a «Magyar szent korona országainak vörös-kereszt egylete», melynek gyors felvirágzásához legkivált hozzájárult dicső emlékü Erzsébet királynénk minden fennkölt iránti nagy szeretetének megtermékenyítő ereje.

A bécsi világkiállítás tanácskozmánya eredménytelen lévén, Oroszország kezdeményezésére 1874-ben júliusban volt — 15 állam küldötteinek részvéte mellett — a brüsseli diplomatikus conferentia. A báró Jomini által előterjesztett orosz javaslat 71 szakasza közül a 38-tól 41-ig terjedő szakaszok a nemharcolók és sebesültek sorsát tárgyalta, tulajdonképp alattomban a genfi conventio határozmányainak bekebelezését tervezte a hadi szokásokra vonatkozó nemzetközi megállapodások közé, mi által a genfi conventio feleslegessé vált volna. Ennek elhárítása kivált Augusta császárné közbenjárására sikerült és a német meghatalmazott (Voigt-Retz tábornok) legfelső helyről azt a megbízást kapta, jelentse ki, «miszerint az orosz javaslatban a genfi conventiót érintő szakaszok tárgyalásához csak akkor csatlakozik, ha minden részről megnyugtató, hogy ez által a conventio fennmaradása nem veszélyeztetik». Mire a szakaszok módosításának szerkesztése egy albizottságra ruháztatott, és a kormányoknak előterjesztendő tervezet (Projet de déclaration) 35-ik szakasza röviden csak annyit mond, hogy: «A betegek és sebesültek ápolására vonatkozó kötelességei a hadviselő feleknek a genfi conventióban van-

nak szabályozva, mely egyezmény a szükséghez képest módosítható», de a tervezet maga, ámbár mint szakértő vélemények kinyomata nagy jelentőségű s alá is iratott, sohasem hagyatott jóvá.

A brüsseli conferentiának balsikere után, melynek czelja volt a genfi conventio revisióját illetőleg bizonyos diplomatiái kötelezettséget vállalni, hosszabb szünet állott be, mi alatt egyik-másik országban lépések tétettek arra nézve, hogy a genfi egyezmény határozmányai hadseregeiknek hivatalosan tudomására hozassanak.

A kérdés újra szőnyegre került a hatalmasságoknak 1899-iki conferentiáján, mely Hágában május 18-án ült össze, ismét az orosz czár kezdeményezésére. Ezen az úgynevezett béke-conferentián 26 állam képviselője vett részt. Programmjának főpontja volt: «Mikép alkalmaztassanak az 1864-iki genfi conventio határozmányai tengeri ütközetben, figyelembe véve annak 1868-iki pótszakaszait». Az az indítvány, hogy az albizottság, melyre e munka bízott, egyúttal a genfi conventio átdolgozását is végezze, nem fogadtatott el, s elegendőnek találták a genfi conventiót beiktatni egy külön szakaszába (21) annak a fejezetnek, mely a szárazföldi háború törvényeinek és szokásainak előadásával foglalkozik, és azonkívül kifejezték azt az óhajt az «Act Final»-ban, hatásosság kedvéért mindjárt a legelső helyen, miszerint a «béke-conferentia figyelembe véve a schweizi szövetség kormánya által tett első lépést az irányban, hogy a genfi conventio revideáltassék, kívánatosnak tartja, hogy egy külön conferentia hívassék mielőbb össze a conventio revisiójának czéljából.»

A schweizi szövetségtanács ugyanis 1898-ban «Enoncé de quelques idées à examiner» című köriratban előterjesztette a revisio szükségességét s így természetesen, miután prioritása a hágai conferentia által elismertetett, komolyan kezébe vette a dolgot s 1901-ben megtudakolta, nem lehetne-e a következő évben megtartani az új conferentiát. Több kormány hozzájárult, sőt már ki is jelölte megbízottait. 1903 februárban Schweiz ajánlatba hozta, hogy a conferentia szeptemberben tartassék meg, egyúttal körözte so-

rozatát azoknak a kérdéseknek, melyek különösen figyelembe veendőek. De egyik-másik hatalmasság oly lassú volt a conferentián való részvétel megigérésében, hogy az erről az évről is elhalasztatott. Még szerencsétlenebb volt az 1904-re szóló meghívás, miután az dugába dőlt az orosz-japán háború kitörésével, úgy hogy végül csak 1906 június 11-ére fogadtatott el Schweiz meghívása minden hatalmasság által, Törökország kivételével.

Az 1906-iki conferentián részt vett több mint 80 képviselője nem kevesebb mint 36 államnak. A köztársaság elnöke, Monsieur Louis Forrel, nagy ünnepélyességgel nyitotta meg a conferentiát június 11-én az egyetem nagytermében, lelkés megnyitó-beszédét azzal fejezve be, hogy a conferentia oly munkát végezzen, mely a huszadik század dicsősége legyen, és közös társadalmi kapcsa a föld összes népeinek. Elnök lett Odier, Schweiznak akkori nagykövete Oroszországban, s díszelnöke a nagyhírű Moynier Gustav, ki mozgató szelleme volt az 1864-iki műnek is, és a ki 45 év óta egész energiáját, szervező tehetségét s emberbaráti lelkesedését a sebesült és beteg katonák ügyének szentelte. A következő ülések a genfi városházán folytak le, hol a bizottságok a híres Salle de l'Alabama-ban ültek össze, az 1864-iki conferentia gyűlhelyén. A négy bizottságnak volt legtöbb dolga, foglalkozva «a sebesültekkel, betegekkel és elesettekkel», «az egészségügyi személyzettel», «az egészségügyi anyagfelszereléssel» és végül «a vörös-kereszt jelvényvel, a visszaélésekkel, a végrehajtással s egyéb általános kérdéssel» külön-külön. Minden bizottság 5—6 ülést tartott megvizsgálása végett a hozzáutalt szakasznak, kifejtve álláspontját, hogy mikép óhajtana szövegezni azokat. Az ekkép feldolgozott szakaszok, támogatva mindenütt indokolt véleményezéssel, aztán az össziülés elé terjesztettek, mely zárt ülésen történt megbeszélés után átutalta, a mennyiben az lényegben elfogadtatott, egy szerkesztő bizottságnak, hogy az azt véglegesen szövegezze. A bizottság által így elkészített javaslat a tárgyra vonatkozó indokolt véleményezéssel együtt, melyet a szerkesztő bizottság elnöke, M. Renault mesterileg fogalmazott,

a közgyűlés határozata alá terjesztetett, mely azt július 5-én elfogadta. Az új conventio másnap a teljhatalmú megbizottak által aláíratott.

Az új conventio 33 szakaszból áll, mely az 1864-iki conventiót a hozzájáruló hatalmasságok előtt egészen hatályon kívül helyezi. Az egész mű nyolcz fejezetre oszlik. Az első fejezet tárgya a sebesültek s betegek (öt szakasz), a második az egészségügyi alakzatok és intézetek (három szakasz), a harmadik a személyzet (öt szakasz), a negyedik a felszerelés (három szakasz), az ötödik a betegszállítmányok (egy szakasz), a hatodik a megkülönböztető jelvény (hat szakasz), a hetedik a conventio alkalmazása és végrehajtása (három szakasz), a nyolczadik a visszaélések s törvényszegések megakadályozása (két szakasz), végül egyéb általános rendelkezések (öt szakasz). Minden részletet felölelőleg iparkodott figyelembe venni azokat a hiányokat, melyeket 40 év tapasztalata a régi conventióban mint tényleg létezőt kimutatott. Így pl. sokkal tökéletesebb a műszavak megválasztásában, kerüli a «semleges» és «semlegesség» kifejezéseket, melyek régtől fogva kifogásoltak, úgy katonai, mint jogi szempontból, mert csak az semleges, ki egyáltalán nem vesz részt a hadi műveletekben, de az orvos nem lehet semleges akkor, mikor hazájának sorsa forog kockán, ő bizony ellenség, de kit 'hivatása gyakorlásában megzavarni nem szabad, sőt abban elő kell segíteni, azért szerencsésen helyettesített a semleges szó azzal, hogy «pártfogásban és tiszteletben részesítendő» a harczoló felek által (protégés et respectés), a mivel meg van mondva, a mi lényeges, hogy hagyassék meg működési körében; ugyancsak helyes, hogy az ambulance és kórház szabatosabban határoztatik meg «a mozgó egészségügyi alakzatok és állandó egészségügyi intézetek» elnevezéssel. A conventio a hadegészségügyi intézményeket sérthetetleneknek jelenti ki, akár vannak, akár nincsenek elfoglalva sebesültek által, akár vannak vagy nincsenek őrséggel el látva. Gondoskodik a halottak azonosságának megállapításáról, a náluk vagy a csatatéren talált tárgyak megőrzéséről, leveleknek czímzetthez való elküldéséről; intézkedések

történnek a halottak kifosztásának meggátlására; az ellenséget tájékoztatja halálesetekről, s hogy hány sebesült vétetett fel kórházi ápolás alá. A sebesültek és betegek iránti gondoskodás nemzetiségre való tekintet nélkül a katonákon kívül kiterjesztetik minden olyan hivatalos személyre, ki a hadsereg kötelékébe tartozik. Tisztába hozták, hogy az önkéntes segítő egyesületek személyzete, hacsak egyike által a hadviselő feleknek el nem fogadtatott s tulajdon hadegészségügyi szervezetébe be nem kebeleztetett, nem számíthat a conventio révén biztosított kedvezményekre. Egy semleges állam önkéntes orvosának vagy segítő egyletének szolgálata el nem fogadtatik, hacsak annak részvéte tulajdon állama által előre be nem jelentetett, vagy ha az ellenség által előzetesen jegyzékbe nem vétetett. Különösen gondoskodva van arról, hogy semleges állam egészségügyi különítményének ne szabadjon más nemzeti lobogót kitűzni, mint azon hadviselő félét, mely segélynyújtását elfogadta. Minden egészségügyi intézetre és alakzatra kitűzendő azon hadsereg nemzeti lobogója, a melyhez az tartozik, együttesen a vörös-kereszt lobogóval, kivéve azt az esetet, ha az ellenség kezébe kerülvén, rászoríttatik csupán a vörös-kereszt lobogó használatára. Egészben a parancsnok méltányosságára bízatik, hogy mily viszonyok közt adható a hadviselés területén a lakosságnak engedély arra, hogy sebesülteket házaikba befogadhassanak s hogy a sebesült, az azt ápoló személyzet és az orvos mily viszonyok közt küldendők vissza országaikba. A katona-egészségügyi személyzet elfogatván, ugyanazt a zsoldot kapja, mint a megfelelő rangban levő ellenséges személyzet. A conventio a feltételeket szigorítja, a melyek mellett a vörös-kereszt jelvény lobogókon, járműveken s karszalagokon alkalmazható és külön hangoztatja azt a tényt, hogy a jelvénynek semmi vallásos jelentősége nincs, csupán tiszteletből Schweiz iránt alkottatott a jelvény, a szövetséges czimernek színei felszereltvén.

Ez rövid foglatlja az új genfi conventio 33 szakaszának a régi 10 helyett. Kétségtelen, hogy a rövidség előnye lenne egy oly egyezménynek, melynek rendelte-

tése, hogy a katonai szabályzatokba bekebeleztessék, s hogy az mégis ennyire kibővítettett, annak oka, hogy jó, ha világosan és lehető szabatosan tisztáztatnak a fogalmak, nehogy ingadozás vagy bizonytalanság álljon elő oly válságos perczekben, mikor nem lehet sokat okoskodni s minden az ütközet sikerének biztosítására irányul. Innen van, hogy hely adatott a szövegezésben «a mennyire ezt a katonai szempontok megengedik — a mennyiben lehetséges — ha a katonai szükség követeli» féle fogalmazásnak, mert a szabály kívánatos, hogy megtartassék, de el kell ismerni, hogy háboruban az nem mindenkor alkalmazható. Több körülírással kellett hát a hadvezetőket az emberséges magatartásra figyelmeztetni, a nélkül, hogy ez által a hadművelet eredménye a legkevésbé is kockázattá lenne.

Kimerítő volta ellenére azért az új conventio nem tökéletes oly értelemben, hogy minden, elkészítésében résztvevőnek kívánságait kielégíthette volna. Jelesül többen jobb szerették volna, ha logikai symmetria végett a tisztán diplomatiái szakaszok különválasztattak volna a szabályzati szakaszoktól, ha a facultativ szakaszok teljesen elhagyattak volna, ha az önkéntes segélyző egyletek felszerelése nem jelentetett volna ki minden esetben magántulajdonnak, s ha nem tétetett volna kötelezővé oly törvényes rendeleteknek öt éven belüli alkotása, melyek büntetéssel sujtják a visszaélést a vörös-kereszt jelvénynyel, mint üzleti jelvénynyel. Egyes nagyhatalmak ugyanis, mint Ausztria-Magyarország, Németország és az Egyesült-Államok, már előzetesen szabályrendeleteket hoztak, melyek értelmében kisebb-nagyobb büntetéssel sujtatott a jelvénynyel való visszaélés, de az angol küldöttek, bár méltányolták ezen óvintézkedéseket, nem voltak előkészítve arra, tekintve parlamenti szokásaikat, hogy lekössék államukat egy korábbi keletü megállapodáshoz. Ép azért a megfelelő szakaszok (23, 27 és 28.) kivételével irták alá a conventiót. Ugyancsak a britt meghatalmazottak, kivált az osztrák-magyar és német delegátusok támogatásával, sikeresen akadályozták meg egy, az oroszok által indítványozott szakasznak elfogadását, mely

kötelezte volna a hatalmasságokat, hogy minden, a conventio magyarázását és alkalmazását érdeklő vitás kérdés a hágai választott bíróság elé terjesztendő. A hágai egyezmény 16. szakasza a nemzetközi viták békés kiegyenlítését csak platonikusan fejezte ki, mert valójában egy választott-bírósági eljárás a leghathatósabb és legméltányosabb módja a kérdések elintézésének, ha valamely egyezménynek magyarázásáról vagy kiviteléről van szó. De az indítvány nem talált visszhangra, azonban, úgy a hogy, a német megbizottak által kísérgített a hinárból, kik udvariasságból kijelentették, hogy bizonyos mértékig osztják az orosz álláspontot és erre a kérdésre vonatkozó azt a jelentéktelen óhajt fejezik ki, mely most a jegyzőkönyv záradékában szerepel (Protocole Final), miszerint a «szerződő nagyhatalmak a hágai állandó bizottság elé terjesztik, ha az esetek és a körülmények úgy kívánják, azokat a félreértéseket a conventio magyarázata tekintetében, melyek béke idején jelentkeznek». A britt és japán meghatalmazottak e jelentéktelen óhaj kifejezésének elfogadásától is vonakodtak, mert a conventio homályosságai esetleg inkább megvilágitathatók diplomatiailag úton, azaz a berni kormány által accreditált diplomatiailag testület részéről, mely kormányainak utasítása nyomán dolgozik és mert a hágai bíróság működési körének kiterjesztése jelen conferentia által eredetileg nem is czéloztatott. De a többi megbizott a jegyzőkönyv-záradékát is aláírta.

Egy év mulva 1907 október havában a hágai 2-dik békeconferentia szükségét látta módosítani az 1899-iki rendelkezését, tekintettel az új, 1906-iki genfi conventióra, minek folytán régi 14 szakasza 28 szakaszszá bővített ki. Külön szakaszban kiemelve (6.), hogy a megkülönböztető jelvények mind béke, mind háború idején csakis a kórházi hajók oltalmára és jelzésere használhatók; megállapítva (7.), hogy tengeri ütközetnél az ápoló személyzet figyelemben részesítendő s kimélendő, a mennyire lehetséges, és sem a személyzet, sem a felszerelés más célra, mint a sebesültek s betegeknek nyújtandó segélyre igénybe nem vehető; a miért is a kórházi hajónak biztosított ol-

talom azonnal megszűnik, a mint a hajó az ellenségnek kárt okozó ténykedésre felhasználta'ik (8.), ez alól kivéttik a radio-telegraphikus berendezés; előírja, hogy minden tengeri ütközet után a hadviselő felek, a ez a katonai érdekekkel összeegyeztethető, intézkednek az iránt, hogy a hajótöröttek felkutattassanak és a mennyiben betegek és sebesültek, sőt a halottak is, megóvassanak a rossz elbánás, illetőleg kifosztogatás ellen; különösen ügyelnek arra, hogy a halottak eltemetés, tengerbesülyesztés vagy elégetés előtt gondosan megvizsgáltassanak (16.); azonkívül a halottaknál talált személyazonossági jelvények vagy táblácskák, valamint az összegyűjtött sebesültek és betegek jegyzéke lehetőleg mielőbb megküldetnek az állami, tengerészeti, vagy hadseregi hatóságoknak (17.); minden elfogott hajón talált használati tárgy, érték, levél stb., valamint azoké is, kik kórházban meghaltak, átszolgáltattnak az illető állami hatóságoknak; intézkedés történik az irányban, hogy jelen békeconventio rendelkezései ne csak a tengerészek és oltalomban részesülők közt hirdettessenek ki, hanem hogy a lakosság tudomására is hozassanak (20.), s hogy minden visszaélés szigoruan megbüntettessék (21.) stb. Az idézetekből s azonkívül a többi szakaszokhoz fűzött kibővítésekben és módosításokból kitűnik, hogy a hágai békeconferentia sietett az új genfi conventio határozmányaihoz alkalmazni tengeri ütközetek alatt már 1899-ben megállapított rendelkezéseit.

A genfi conventio Magyarországon az ország törvényei közé mint 1911. évi XX. t.-cz. iktattatott.

* * *

Jóllehet a genfi conventio csak azt törvényesítette, a mi már a művelt nagyobb népeknél lényegben mint hadiszokás megvolt, mégis a vörös-kereszt egylet szervezete következtében messze kiható polgárosodási mozgalmat keltett életre, mely nemcsak a hadijogra, hanem a humanismus nemes érdekeire egyetemesen kiterjedt.

A hadijog alkalmazásánál a visszaélések igen gyakran szabályrendeletek által nem korlátozhatók. Csakis a kato-

nák vallásos és erkölcsi nevelése és a fegyelemnek helyes alkalmazása egy jog- és becsérzülettel bíró vezér által, nyújthat e tekintetben kezességet. Ép azért csakis oly nemzetközi határozatok foganatosak, melyek a vezéreknek szólnak és idetartoznak legfőképp azok a megállapodások, melyek a sebesültek, a betegek, orvosokra, az egészségügyi személyzetre és felszerelésre vonatkoznak. Maga Moltke is nagy jelentőségűnek tartja a genfi egyezményt és fennen hangsúlyoztatja, miszerint két hathatós eszköz áll a kormányok rendelkezésére a hadviselés enyhítése szempontjából: az egyik a béke idején zabolázott és elsajátított fegyelme a csapatoknak, a másik a kellő közigazgatási gondoskodás a tábori élelmezést és a hadegészségügyi szolgálatot illetőleg.

A mi a gondoskodást illeti, e tekintetben a kormányok sokat tehetnek, de azok mellett az óriási kiterjedések mellett, melyeket jelenleg a háboruk felvesznek, sohasem eleget. Az elégtelenség tudata az egészségügyi szolgálat tekintetében, kivált azoknál a rengeteg veszteségeknél, melyek a nagy csatatereken gyors egymásutánban bekövetkezhetnek, természetesen vezetete a hadi kormányzást a vörös keresztnek ma már nélkülözhetetlen jelentőségére, főképp mióta a nemzetközi egyetemlegesség, mint alapja a vörös-keresztnek, oly sok háboruban érvényesült.

A mit a híres nemzetközi jogász, Bluntschli, mond: «Igen megnyugtató és tagadhatatlan tény, hogy Európának egyetlen korábbi háborujában sem jelentkezett oly áldásosan az irgalmasság és gondoztatott annyi odaadással a beteg és sebesült katona, egyaránt barát és ellenség, mint az utóbbi német-francia háboruban», ez a jelenség az azóta lefolyt háborúkban ismétlődött, úgy hogy mindenki szükségét érzi ennek a nemzetközi intézménynek, mely a jótékony egyleteknek és kormányoknak közös alkotása; innen van, hogy az államok megbizottaikkal annyira siettek a konferenciákra. A genfi egyezmény vázolt története mutatja, hogy az igen jelentékeny befolyást gyakorolt a nemzetközi jogi felfogásokra és fogalmakra.

Tárgyamtól messze elvezetne, ha csak névleg is felsorolnám mindazokat, kik az újabb háborúkban, mint a

semleges országok vörös-kereszt egyleteinek küldöttei, résztvettek, de a legutóbbi Balkán-háborúból levont tapasztalat két tényének megemlítése elől nem térhetek ki, miután mindkettő a genfi conventiót közelebbről érdekli.

Ezek elseje, hogy a legutóbbi Balkán-háborúban a nemzeti hadegészségügyi készenlét mind személyzetben, mind felszerelés tekintetében annyira hiányos volt, hogy a nemzetközi segélyezésre valamennyien valósággal ráutaltattak, s ahhoz részint diplomatiái úton, részint a genfi nemzetközi bizottság közvetítésével folyamodtak is. És elévülhetlen érdeme a vörös-keresztnek, hogy a legrövidebb idő alatt, jóformán egy héten belül, megjelent a Balkánon a nemzetközi szolgálatkészség s a legnagyobb odaadással megkezdte emberbaráti munkáját. A Balkán-háború áldozatainak nagy száma bizonyítja, hogy a jövő háborúiban csakis a nagyhatalmak rendelkezhetnek megfelelő segélyforrásokkal saját szükségleteik kielégítésére, a mint hogy az orosz-japán háborúban a japánok, a búr háborúban az angolok s a tripolisiban az olaszok nem vették igénybe a semleges államok vörös-keresztjeinek felajánlott szolgálatát; e szerint kimondható, hogy jól szervezett államban a nemzeti hadegészségügyi előkészületnek a hadsereg és vörös-kereszt részéről oly tökéletesnek kell lenni, hogy háború idején hadseregének szükségletét fedezhesse, de annyi felesleggel nem rendelkezhetik, hogy a győzelmes hadsereg az ellenfélnek kezeibe kerülő sebesültjeit is kifogástalanul ellássa, ép azért igen fontos, a mi a genfi conventio első szakaszában megállapítottatik, hogy ha az ellenfélnek betegek vagy sebesültek átengedtetnek, velük kell hagyni az egészségügyi személyzet és felszerelés egy részét, de itt a facultativ körülírás, «a mennyire azt a katonai szempontok megengedik», elmaradhatott volna.

A másik tény, hogy a balkáni háborúban résztvett valamennyi állam a genfi conventio kötelékébe tartozott, s mindamelllett mégsem vétettek tekintetbe a conventiónak minden félreértést kizáró világos határozatai; a miért is nem elég annak a szolgálati szabályzatba való kinyomattatása, szükséges béke idején való alapos megmagyarázása,

háború kitörésekor napiparancsban való kihirdetése és legkivált fontos a szerves érintkezés a vörös kereszt intézménnyel, melyre legtermészetesebb formában a vörös-kereszt tagjainak van alkalma, a miért is arra kell törekedni, hogy minden katona családjából legalább egy valaki az egylet kötelékébe tartozzék.

További igen tanulságos tapasztalata volt a lefolyt háborúnak, hogy abban a rendszeresen kiképzett s begyakorolt külföldi ápolónők tevékenysége volt legkivált jótékony, miután a háborúban részt vett államok önkéntes női segélynyújtása, kevés tiszteletre méltó kivétellel, feladatának nem felelt meg, mi azt bizonyítja, mennyire fontos, hogy az ápolónők megfelelő elméleti s technikai előkészítésben részesíttessenek és jól berendezett s vezetett kórházakba besorozva begyakoroltassanak. A Balkán-háború közben «salon-ápolónő» névvel elkeresztelt kórházi személyzetnek nincs helye egy művelt nemzet felelősségterhes háborújában.

Még egy tény, mint tanulsága a Balkán-háborúnak, kiemelendő, t. i. az egységesség nagy jelentősége, mert semmi sem könnyíti meg annyira a sebesültek gyors és mégis szabatos bekötözését, mint a már kész köt-anyag alakzatok, s miután a különféle államokból érkezett egészségügyi osztagok orvosai jóformán egyöntetű sebkezelést követtek, s majdnem egyforma felszerelésük is volt, czélszerűnek látszik odahatni, hogy nemzetközileg egységes hadegészségügyi szervezet létesíttessék s az egység lehetőleg kiterjesztessék az anyagkészletre és a szállítást eszközlő járművekre is.

* * *

És most végtelen örömmel, sőt büszke önérzettel foglalkozhatnám a magyar vörös-kereszt egylet alakulásával, fejlődésével és viselt dolgaival, de csak annyit említek, hogy a magyar vörös-kereszt 35 éves fennállása óta állandó működésben van; bár a háború veszélye többször kopogtatott ajtónkon, hála a Gondviselésnek s a hivatásos közegek bölcseségének, eddig a béke palladiuma alatt fejtette ki életenergiáját. Ott van minden elemi csapás enyhítésénél; személy-

zetileg és felszerelésileg állandó készenlétben állt egy kitörhető háborúra; mind a központban, mind a vidéken rendes ápolónóket képeztet ki, Erzsébet-kórházában európai színvonalon álló gyógyintézetet tart fenn; az 1885- és 1896-iki országos kiállításon egyleti kiállítása elsőrangú szakértők által elismert méltánylásban részesült; részt vett 1884-től 1912-ig hét nemzetközi conferentia tanácskozásain — (Genf, Karlsruhe, Róma, Bécs, Szent-Pétervár, London és Washington) — felszólalásával és javaslataival mindenütt élénk visszhangot keltve s lelkes pártolással találkozva; életjelt adott minden háborúban, vagy pénzsegélyt nyujtva, vagy anyagfelszerelést ajándékozva, vagy egészségügyi osztag kiküldésével. Újabban a német, angol, orosz és francia példákat követve, mely államok máris ezrekre menő önkéntes ápolónókkal rendelkeznek, a magyar vörös-kereszt egyesület is évenként két hathetes önkéntes ápolónói tanfolyamot rendszeresített a székesfőváros és az ország különféle kórházai-ban. Soha el nem évülő dicsőségére a magyar nőknek, fennem kérkedhetünk azzal, mily tömegesen jelentkeztek a háború idején való névtelen jótékonyosság gyakorlására. Úgy látszik, hogy a homály, mely ráborul a jó cselekedetre, azt édesebbé teszi s valami felmagasztaló melegséget okozhat.

De mindaz, a mit a magyar vörös-kereszt egyesület tett és tesz, nem elegendő. A jövőben még rendkívül nagy feladat hárul reá.

Ott van az országos ápolónói oktatás kérdése, melyre szintén a vörös-kereszt egyesület vállalkozott.

Háború idején nagy gondot okoz a betegek és sebesültek elszállításának és elszállásolásának kérdése, s ez mind nagyobb és nagyobb mérvet fog ölteni, mert újabb időben a nagyhatalmak hadvezetőségeinél az a nézet vert gyökeret, hogy mennél messzebb kell a csatától eltávolítani a sebesülteket, még a legsúlyosabbakat is lehetőleg elszállítani otthonukba, hol az otthoni kenyeret eszi, az otthoni levegőt szivja, hol az övéit láthatja, azokkal társaloghat s ezek a lelki-befolyások nagy gyógyértéket képviselnek, miután a morális befolyás felér egy antisepticummal. Nagy Napoleon híres tábori sebésze, Larrey, beszéli, hogy Chaïm tábornagy a héliopolisi csatában 35 sebet kapott s már ott akarták

hagyni mint halottat, de fölszedték, bekötözték és meggyógyult, hogy újra megsebesüljön Austerlitznél, Eulaunál s Madridnál. Egy francia ezredes (Sourd à Genappe) a waterlooi ütközet előtti napon hat kardvágást szenvedett, minek folytán jobb karját hevenyében amputálni kellett, de azért másnap ezrede élén kivonult. Mindezek s még sok más, annak a nagy harcias kornak sebesültjei voltak, kik meggyógyultak, mint Larrey kifejezi, par leur moral et energie.

De a sokirányú feladat nagy kiadással jár s miután az állandó, a vörös-kereszt egyeslet rá van utalva az évi tagdíjakra, melyeknek nagysága a tagok számától függ és ez a szám, sajnos, nem nagy, mindössze 45,377, a lakosság számához viszonyítva igen jelentéktelen, a katonaság számához viszonyítva pedig elszomorító. Mikor az általános védkötelezettséget behozták, mintha mulasztás történt volna az irányban, hogy erélyesen nem hangoztatták, hogy a sebesülteknek nyújtandó segély-szolgálat is kötelező. Amazt megköveteli a törvény, emezt a vádló lelkiismeret. A viszonylag csekély taglétszámnak oka talán az, hogy terhes az évi díj? A legtávolabbról sem. A tagdíjak közép, sőt a kisebb tartalmú tárczához vannak szabva. Alapító tag részére 40, rendes tag részére 2 korona. Az elsőnél minden napra esik 11 fillér, az utóbbinál minden két napra valamikéivel több, mint egy fillér. Valóban, ez jutányos áldozat az emberszeretet oltárára. Nagyon fősvénynek, vagy őszintén szólva, nagyon közönyösnek kell lenni annak, ki ez adakozás elől kitér. A japán vörös-kereszt egyesletnek több mint másfél millió tagja van. Ha ezt a tagszámot el nem érjük is, de annak mégis jelentékenyen növekedni kell, mert a hadsereg budgetjének állandósága mellett állandónak kell tekinteni a katonai irgalmasság budgetjét is. Melyik nő ne volna képes két napon át egy fillért megtakarítani, ha máshol nem: a divatján, melyik férfi ne mondana le egyik-másik élvezetéről, hogy segítségére legyen azoknak, kik megsebesültek a bazáért, a királyért, a tűzhelyért s a becsületért?

Hányszor okoz jelentéktelen hanyagság szerencsétlenséget. Egy szeg hiányából elvész a patkó. Patkó hiányából felbukhatik a ló, maga alá temetve lovasát. Így a tagsági díjak hiányából hány fiatal élet veszhet el a csatában szerzett sebesülés következtében. Ha valaki csekély ado-

mányát visszatartja, akár mert ráér «később» is adakozni, akár mert bízik a tartós békében, akár mert e kis összeget képzeleti szükségnek tekinti, ha ezekért, vagy bármi egyéb okért vonakodik e kis beruházástól, az a valaki kiteszi családjának katona tagját véletlen bekövetkezhető veszélynek s esetleg pusztulásnak is.

A vörös-kereszt egylet nem kényelmet, hanem szükségletet elégít ki. Igazán szerencsések azok a kiváltságosak, kik ily csekély adomány árán biztosítják annak áldásos tevékenységét. Ne feledjék, hogy előrelátás teszi kötelességévé mindenkinek a hozzájárulást a vörös-kereszthez, mert sohasem tudni, mikor tör ki háboru, mert annak veszélye a politikai, pénzügyi és nemzetiségi feszültség mellett állandó. Ez az oka, hogy azokat a tulajdonságokat, melyek segélyével egy nemzet teljes erő kifejtésre képes, nem kell s nem szabad semmi körülmények közt sem csökkenteni vagy korlátozni. Ennek az erő kifejtésnek eszközlője a katona. A katonaság tehát az államszervezetnek izomrendszere, mely szakadatlan mozgást s állandó gyakorlatot igényel. De az egészséges államéletben, akár csak az emberi szervezetben, hogy az ép egészség eszménye elérjék, minden szervnek egyenletesen fejlettnek és tápláltnak kell lenni. A közjótékonyosság s az irgalmasság gyakorlása is ma már fontos társadalmi intézmény s mint ilyen az államszervezet együttérző sympatikus rendszere, mely ép úgy, mint a szív működésünk, akaratumk által nem befolyásolható; megy az a maga útján, a műveltség által hatalmasan kifejlődve, a szükséglet által állandóan igénybe véve s az emberbaráti érzület által tevékenységre sarkalva, úgy hogy egy egészséges társadalomban a jócselekedet veleszületett tulajdonság. Midőn jót cselekszünk, kötelességet vélünk teljesíteni.

A vörös-kereszt egylet jótékony intézmény lévén, annak minden tagja résztvesz a jótékonyágban, nemcsak kis adományával járulva hozzája, hanem szervezetileg is alkalmas lévén arra, hogy annak sokoldalú nemes munkájában személyesen részt vegyen, ezzel kötelességet is teljesíti családjára iránt és éppen annak legéleterősebb tagja: a család katonája iránt; mert csökken az aggodalma és gondja a család büszkeségének jövő sorsa felett, ha mint egyleti tagnak meg van könnyítve a táborban tartózkodóról való tudomás-szerzés. Pedig ez az aggodalom és gond háboru

idején az otthonmaradottaknak emésztő betegsége, mely bizonyára sokkal enyhébb annak tudatában, hogy az ő hozzájárulásával az elhagyatottnak képzelt fiu felett a vörös-kereszt egylet örökdik.

Miután pedig a vörös-kereszt egylet mind béke, mind háboru idején való áldásos tevékenysége tapasztalatilag igazolt, törvényesen elismert és nemzetközileg biztosított, szükség, hogy tagjai számának gyarapodása lépést tartson a hadsereg létszámának növekvésével. A vörös-kereszt kötelekéhez kell tartozni mindazoknak, kiket akár helyzetük, akár érdekük, akár vonzalmuk a hadsereghez fűz. A hány katonája van a hadseregnek, legkevesebb annyi tagjának kell lenni a vörös-keresztnek. A tagdíj nem adó, hanem a család utavalója katonatagjának. Csak a tiszta kezek adománya szent, azoké, kik azt szeretettel nyújtják s minden bizonynyal szeretettel fogják azt nyújtani, ha nem pénzre, de szolgálatra gondolnak, melybe az otthonából távollévő részesíttetik. Mikor pedig e csekély adománnyal valaki családja iránti kötelesség teljesítésére sarkaltatik, egy értékes atalakulás megy végbe rajta, mert belőle jobb polgár, jobb hitves, jobb atya válik.

A vörös-kereszt hathatósabb életműködéséhez mulhatlan szükséges tagszaporítás változatos módjainak felsorolását mellőzve, befejezéseül szabadjon a következő óhajjt előterjeszteni:

«A genfi conventio félszázados fennállását méltón megünneplendő, kívánatos, hogy az esztendő egyik napja a vörös-keresztnek szenteltessék; ezen a vörös-kereszt napon nemcsak az egész hadsereg, annak legkisebb helyőrsége vagy csapatteste előtt felolvastatnak s magyarázattal kísértetnek a genfi conventio szakaszai, hanem valamennyi iskolában, nemzetiség vagy felekezetre való tekintet nélkül, ugyancsak a genfi conventio ismertetésének kapcsán előadás tartatik a vörös-kereszt jelentősége- és áldásos tevékenységéről, hogy azon a napon mindenki átérezze, mily végtelenül nemes a jócselekedet, de szükséges is a személyi védelem szempontjából és az okosság azt mindenkinek kötelességé teszi.»

FARKAS LÁSZLÓ.

A MAGYAR POLITIKA-TUDOMÁNY.

Első közlemény.

Az államélet egyes kérdéseinek, jelenségeinek publicisztikai valamint politikai jellegű vizsgálatával a magyar irodalomban a XVII. századtól kezdve találkozunk; ekkor vetették meg alapját nálunk a publicisztikai irodalomnak.¹ Ellenben az államnak általános szempontokon alapuló, rendszeres és az állam egyetemét felölelő vizsgálata — miután Lipsius Iustus rendszeres államtudományi munkájának 1641-ben megjelent magyar fordítása² irodalmi hatás nélkül maradt — csak a XVIII. század legvégén kezdődik.

Az államra vonatkozó tudományos vizsgálódások nálunk mind eredetükben, mind javarészt tartalmi kialakulásukban szorosan Mária Terézia tanügyi reformjaihoz kapcsolódnak. Ezen reformok keretében 1760-ban a természeti közjognak³ és 1769-ben a politico-camarai tudományoknak⁴

¹ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Budapest, 1888. 28 l. Ballagi munkájában a napi politikai kérdéseket tárgyzó és így inkább publicisztikai jellegű irodalmat dolgozza fel; ellenben nem vonja vizsgálódása körébe azt a néhány rendszeres államtani munkát, melyek ez időben már megjelentek.

² «Iustus Lipsiusnak a polgari tarsasagnak tudományáról irt hat könyvei . . . Mellyeket uijonnan Deákból Magyarára fordított Laskai János Bartfan 1641». R. M. K. 130 (Egyetemi könyvtár). E hollandi classica philologusnak a görög és római írók politikai tanításai alapján irt munkájában történik nálunk először hivatkozás angol állami intézményre és pedig a női uralom kérdésével kapcsolatban: «Mert szokásos a Britannusoknál, hogy Asszonyok Hadnagysága alatt hadakozzanak.» (47 l.)

³ Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* Budapest, 1878. (A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata) 281 l.

⁴ Pauler Tivadar: *A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem története.* Budapest, 1880. I. K. 75 l.

egyetemi, majd 1777-ben akadémiai tanítását is elrendelték s ezekkel az intézkedésekkel megvetették az állam tudományos és rendszeres kutatásainak alapját; így nemzeti művelődésünk körébe vezették azokat a tudományokat, melyeknek tárgyát az állam tudományos vizsgálata tette és melyek alapjául szolgáltak a politika-tudomány kifejlődésének.

Természetjogi irodalmunk, mely az említett reformokat megelőzte,¹ az államot vizsgálódása körébe nem vonta és így természeti közjogi tudományunk épen úgy nem volt mint politico-camarai tudományunk.

Az említett reformok nyomán veszi kezdetét — bár lassan — e tudományok művelése. Lakics Györgynek, a kiváló egyházjogásznak és Filó János esztergomi kanonoknak a munkái² kevés államtani vonatkozásaikkal, valamint Rosos Sándor Pál munkája előhírnökei a rendszeres állami vizsgálódásoknak u. m. Brézanóczy Ádám, Szilágyi János természeti közjogának és Beke Farkas, Sax Mihály és Huber Ferencz policia-tudományának útját egyengetik.

Mária Terézia reformjai azonban nem csupán megalapították, hanem részben irányt is adtak az állam rendszeres feldolgozásainak azzal, hogy az államot tárgyzó tudományoknak: a természeti közjognak és a politico-camarai tudományoknak tanítását 1777-től Martini, illetve Sonnenfels tankönyveihez³ kötötték. Ez az intézkedés többszörösen ismételve, ha nem is tényleg, de jogilag 1848-ig fennállott,

¹ Bossány Farkas: *Tripartitum iuris philosophici actibus logicis principia tradens* . . . Tyrnaviæ, 1706. R. M. K. 547 (Egyetemi Könyvtár).

Kölesery Sámuel: *Axiomata juris naturæ de officiis justî, honesti et decori cum introductioni parænetica*. Cibinii, 1723.

² Lakics György: *Institutio elementorum juris naturalis*. Budæ, 1778.

Filó János: *Ius naturæ*. I—II. Tyrnaviæ, 1871. (Megjelenési helye Szinnyei J. «Magyar írók élete és művei»-ben hibásan ír Budaet).

³ Martini Carolus Antonius: *Positiones de jure civitatis*. Viennæ, 1768.

Sonnenfels Joseph: *Grundsätze der Polizei-, Handlungs- und Finanzwissenschaft*, Wien, 1765—76.

érvényben volt és ez eredményezte nagy részben e két író nagy tekintélyét¹ és ezzel kapcsolatban legfőbb elveiknek, tanításaiknak hosszú ideig tartó hatását államtudományi irodalmunkban.

Mária Terézia tanügyi reformjait a tudományoknak hasznossági felfogása jellemzi² és ez legjellegzetesebben tükröződik vissza a Ratio Educationisnak az egyetemre vonatkozó rendelkezésében: «Institutio vero ejusdem huc potissimum collineat, ut juvenus Hungara comparatis opportunis litterarum subsidiis, solidaque et multiplici eruditione, non administrandæ solum sacræ et profanæ reipublicæ sed etiam excolendis scientiis ac optimis artibus in patria propugnandis universe idonea efficiatur».³ E szerint még a legfelsőbb oktatás hivatása sem egyedül a tudományok ápolása, hanem jó polgárok és hivatalnokok nevelése is — tehát a tudományok művelését a hasznossági elv is irányítja. Ez a realistikus hajlam még erősebben előtérbe lép II. József alatt és egyetlen elve lesz az oktatásnak és a tudományoknak.⁴

Az állami vizsgálódásokban e hasznossági elv arra vezetett, hogy azok nem annyira az állam létének megismerésére és törvényszerűségeinek megállapítására törekedtek, hanem feladatukul inkább azt tekintettek, hogy az állami czélok elérésére szolgáló eszközöket és azok helyes elveit megállapítsák. A gyakorlati államélet eszélyességi szabályainak megállapításra való törekvés uralkodik Sonnenfelsnél, de

¹ «Martini majdnem aristotelesi tekintélyvel felruházott tételei jogászaink által észjogi tárgyokban codexként idéztettek» írja Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba*. Pest, 1872» cz. munkájában. 77. l.

² Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I—II. Budapest, 1899—1902. I. K. 26 l. és II. K. 204 l.

³ *Ratio Educationis* . . . Vindobonæ, 1777. 358 l.

⁴ II. József 1782-ben kiadott resolútiójában az egyetemre vonatkozólag a következő nyilatkozatot teszi: «Muss nichts den jungen Leuten gelehrt werden, was sie nachher sehr seltsam oder gar nicht zum Besten gebrauchen oder anwenden können.» Idézve: Wolf G.: *Das Unterrichtswesen in Österreich unter Kaiser Josef II.*, Wien, 1888. 40 l.

feltalálható Martininél is. Legerősebben előtérbe lép Sonnenfels politico-camarai tudományában, mely arra kíván kioktatni, hogy az állam közigazgatása és gazdasága által miképen érheti el leghelyesebben célját.¹ Martini természeti közjoga pedig az állam léte, célja, alkotmánya és formája — szóval az állam legelvontabb kérdései — jogi és erkölcsi vonatkozásainak vizsgálata mellett scholastikusan formulázott tantételeiben ismételve az államélet gyakorlati elveit is adja, sőt az államnak jogi és erkölcsi oldalait is főleg a gyakorlati élet szempontjából vizsgálja és azokra olyan elveket állít fel, melyeket az állam alkotmányi és uralmi berendezéseinek követni kell.² A természeti közjognak ez a gyakorlatias felfogása és practikusságra való törekvése Martini forrásának, Wolf természetjogának is már legjellegzetesebb tulajdonsága,³ ettől veszi át Martini és a nyomában kifejlődött magyar természetjog, melyben a leghatározottabban Rosos tanításában észlelhető.⁴ Ez a gyakorlati hajlam, a tényleges államélet czélszerű elveinek megállapítására való törekvés természeti közjogunkban még Virozsilnél is feltalálható; teljes kifejtésre talál azonban Rososnál, valamint a Sonnenfels nyomán kifejlődött Beke, Sax és Huber policia-tudományában — ebben ugyan nem az állam alkotmányi berendezésére, hanem csupán közigazgatására nézve.

E mellett mindjobban kifejlik annak gondolata, hogy az állam alkotmánya és közigazgatása eszélyességi elveinek megállapítása egy önálló tudománynak — a politikának feladata. Már Ujfalusynál, de inkább Hu-

¹ Sonnenfels i. m. 12 l.

² Martini i. m. 49, 130, 184, 203, 274c. Ezzel ellentétben Concha Győző Martiniben inkább az elvont jogbölcselet látja. *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik.* Budapest, 1885. 16. és a köv. l.

³ Bluntschli, J. C. *Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik.* München, 1864. 223 l.

⁴ «Nihil ergo nomine juris publici universalis aliud intelligitur, quam complexus legum naturalium ad communem civitatum felicitatem adcommodatus.» Rosos Pál S. *Dissertatio iuris publici universalis de interna rerumpublicarum securitate.* Pestini, 1777. 4 l.

bernél és legvilágosabban Virozsilnál látjuk — nem ugyan megvalósítva, de megállapítva — azt,* hogy a természeti közjog az állami czélok, a politika pedig e czélok eszközeinek a tudománya.

A tudományoknak gyakorlati felfogása egyrészt, másrészt a politikának mint a gyakorlati államélet eszélyességi tanainak természeti közjogunkban lassan kifejlődő és abban az állam alkotmányának némely vonatkozásaira nézve, policia-tudományunkban pedig a közigazgatásra nézve megvalósított felfogása — azok a körülmények, melyekben legfőbb indokát kell keresnünk annak, hogy Karvasyval kezdődő politika-tudományunk a 80-as évekig túlnyomólag az állam eszélyességi elveinek tudománya volt. Kétségtelen azonban, hogy a politikának ebben az irányban való kialakulását elősegítette az is, hogy a politikának azonos felfogása uralkodott a 60-as évekig a német tudományos világban, melynek hatása alatt íróink dolgoztak.

Az államra vonatkozó vizsgálódásoknak az a tárgyi megosztottsága, melyet Martininél és Sonnenfelsnél megtalálunk, hogy t. i. Martini az állam létének, czéljának és alkotmányának kérdéseit tárgyalja, míg a közigazgatásnak illetve a közigazgatás czélszerű és helyes elveinek vizsgálatát Sonnenfelsnél találjuk — ez a tárgyi megosztottság Karvasy felléptéig megtalálható államtudományunkban. Csupán Rosos kivétel ez alól, a mennyiben ő a természeti közjogot és a policia-tudományt egybekapcsolja, együtt tárgyalja. Beke, Sax és Huber policia-tudománya a közigazgatás eszközeinek helyes elveire terjed ki csupán, míg az állam létére, czéljára és alkotmányára vonatkozó kérdések a természeti közjog tárgyát teszik. Természeti közjogunk és policia-tudományunk tehát egymást kiegészítve — mint

* Huber Ferencz: *Politia civitatis cum applicatione ad Transsylvaniaam*. Claudiopoli, 1829. cz. munkájában megemlíti ugyan az alkotmányi és közigazgatási politikát, mint az állam eszélyességi elveinek tudományát, de az elveket csupán a közigazgatásra nézve fejti ki. Virozsil Antal, bár a természeti közjog köréből világosan kizárja az eszközök, az eszélyességi elvek megállapítását, mindazonáltal megjelölt ilyen elveket.

Martini és Sonnenfels — egymással összekapcsolva adják az államot a maga egészében.

Részben ez a körülmény is indokolja azt, hogy ha az államra vonatkozó rendszereket kutatjuk a magyar tudományban, akkor vizsgálódásainkat ki kell a természeti közjogra is terjesztenünk, de legfőbb indoka a kutatás ilyen kiterjesztésének az, hogy — mint kimutatni alkalmunk lesz — politika-tudományunk az állami lét főbb kérdéseiben természeti közjogunkhoz is kapcsolódik.

Politika-tudományunk nem csupán e tudománynak a gyakorlati államélet eszélyességi elvei tudományaként való felfogásában, hanem állami rendszerében is természeti közjogunkhoz és policia-tudományunkhoz fűződik.

Természeti közjogunk kezdetétől a 30-as évek végéig kevés kivétellel Martini tanainak hűséges hirdetője. Rosos Pál Sándor munkájának kisebb részét tevő természeti közjogában is ezt az irányt követi. Brézanóczy Ádám munkája¹ Martini tankönyvének bővebb és könnyedebb feldolgozása latin nyelven. Őket követik Szibenliszt Mihály² és Banó István,³ kik Egger Ferencz bécsi egyetemi tanárnak és Martini utódjának annak természeti közjoga csekély átdolgozásával irt munkáját⁴ fordítják latin nyelvre. Hozzájuk csatlakozik s egyben ennek az iránynak utolsó képviselője Ujfalusy Nep. János,⁵ kinek munkájában — melynek csak I. kötete jelent meg — a hézagos állami elvek szigorúan Martinihez fűződnek.

Az említett természetjogászok tanításai a wolfi bölcséleten alapulnak. Az emberi boldogságon, mely a folytonos töké-

¹ Brézanóczy Ádám: *Explanatio juris naturae politici*. Posonii, 1796. Editio altera. Pestini, 1824.

² Szibenliszt Mihály: *Institutiones juris naturalis*. T. II. Ius naturae sociale. Jaurini, 1823. Editio altera. Pestini, 1831.

³ Banó István: *Elementa jurisprudentiae naturalis secundum vestigia . . . Zeiler ac Egger*. Claudiopoli, 1836.

⁴ Egger Franz: *Das natürliche öffentliche Recht . . . I—II*. Wien, Triest. 1809—10.

⁵ Ujfalusy Nep. János. *A természeti hármias törvény*. I. rész. Pesten, 1825.

tesedésben áll — mint végcélon építik föl Wolf szellemében rendszerüket. A tökéletesedés biztonságot igényel, ez pedig az anarchiában vagyis az egyéneknek főhatalom nélküli szabad állapotában meg nem valósítható. A biztonsághoz szükséges, hogy az egyesek erejüket és akaratukat közületté, állammá egyesítsék. Az állam az önálló egyesek szerződése, illetve szerződésai folytán áll elő. Az állam két ellentétes tényezőből — az uralkodóból és az alattvalókból áll. Az államhatalom, illetve az annak tartalmát tevő fejedelmi jogok túltengő ereje és terjedelme az alattvalók jogaival szemben, az alattvalók feltétlen engedelmességi kötelessége az uralkodóval szemben, az állam jogi és erkölcsi vonatkozásainak egybefoglalása jellegzetes vonásai e tanoknak. Ezekhez járulnak — mint az újabb eszmék első nyomai — az emberek eredeti szabadságát, az alattvalók jogegyenlőségét, általános adózási kötelességét hirdető tanok, valamint a vegyes államformára vonatkozó tanításaik mögött rejlő gondolata az alkotmányos kormányzatnak.

Policia-tudományunk — e tudománynak a német irodalomban kialakult felfogása szerint — a közigazgatásnak czélszerű elveit fejt ki. Rosos munkájának második része,¹ Beke Farkasnak² és Sax Mihálynak³ Sonnenfels munkája után készített fordítása, illetve abból készített kivonata, valamint Huber Ferencz⁴ munkája ennek a tudománynak képviselői. Az államnak és czéljának természeti közjogunkban uralkodó felfogása alapján fejtik ki a rendészetnek, illetve a közigazgatásnak czélszerű elveit. Az államhatalomnak és államczéljának az egyénekkal szemben való túltengő ereje teszik tanításaiknak jellemvonását.

A szabadságnak, egyenlőségnek és az alkotmányosság-
nak azon szerény nyilatkozásainál, melyeket Martini és Sonnenfels kizárólagos hatása alatt fejlődött államtani vizs-

¹ Rosos Pál S. i. m.

² Beke Farkas: *Principia politicae commercii et rei aerariae e lucubrationibus Sonnenfelsianis latine reddita* tomo I. Posonii, 1807.

³ Sax Mihály: *Summaria institutionum politicae adumbratio*. Budaë, 1808.

⁴ Huber Ferencz i. m.

gálódásokban találunk, határozottabb és fejlettebb conceptióját adják ebben az időben a protestáns akadémiák tanárainak¹ munkái.

Sz. Szilágyi János, Fuchs Sámuel és Köteles Samu² munkáira gondolok. Ők Kant bölceletének első hirdetői hazánkban, annak a bölceletnek, melyet az egyetemről és a királyi akadémiákról «mint veszedelmes, homályos és fellengző» rendszert még a XVIII. század végén száműzött a helytartótanács. Rendszerük az állam szerződési felfogásán alapul. Az állam czélját a tagok külső, jogi szabadságában latják. E szabadságnak mértékét Köteles olyképen határozza meg, hogy «kötelessége minden polgárnak, hogy a többi polgárok szabadságának tekintetéből a maga szabadságát úgy határozza meg, hogy a mellett a többieké is elférhessen.»³ Az állam alkatelemei: a fejedelem, ki a végrehajtó hatalom tulajdonosa, a polgárok, azaz «kiknek a törvényhozásban szavok van» és az alattvalók, a jobbágyok. Az államhatalomnak törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalomra való elválasztását hirdetik, melyeknek egy vagy több személyben való egyesítésével tudják csak az államhatalom

¹ «A mily mértékben hátráltatja a kormány a saját vezetése és közvetlen felügyelete alatt álló iskolák fejlődését beavatkozása és gyámkodása által: épp oly mértékben fokozzák a protestáns tanintézetek culturális erejét önkormányzati jogaik és ebből eredő szabadságuk» . . . A protestáns iskolák a haladás elősegítői: autonómiájuk alapján állva eszmekörük fejlettebb, mint az egyetemé és a királyi akadémiáké. «Sajnos, hogy egyetemes közművelődési jelentőségre nem vergődhetnek.» Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora, 1815—1847.* Budapest, 1897. 34—38. l.

² Sz. Szilágyi János: *Oskolai tanító könyv, a Tetető* (practica) *Filosofia második része.* Természeti Törvény Tudomány. Szigethen, 1813. Ez az első magyar nyelven írott rendszeres természetjog.

Fuchs Sámuel J.: *Elementa juris naturae.* Leutsoviae, 1803.

Köteles Samu: *Az erkölcsi philosophiának eleje.* Egy kézikönyv, melyet a maga tanítványai számára készített. I. rész. Tiszta erkölcsi philosophia. Az erkölcsi philosophiának második része. Erkölcsi anthropologia, vagy alkalmazott erkölcsi tudomány. Marosvásárhely, 1817. Kéziratban: *Politika* II. rész. 3. könyv: A státusz boldogságáról.

³ Köteles i. m. II. k. 199. l.

egységét megőrizni. Fontos azonban, hogy ezen nagyfokú egyesítés mellett hangsúlyozzák, hogy ezen hatalmak mind-egyikének külön principiumokon kell nyugodnia, mely elv e hatalmak functióbeli elkülönözöttségének gondolatát rejtí magában. A tagok szabadságának és az alkotmányosságának biztosítékát azonban nem annyira a hatalmak elválasztásában mint inkább abban látják, hogy e hatalmak, a törvényhozói, végrehajtói és birói hatalom, erejüket és eredetüket a tagok akaratából veszik. Szilágyi tanítja: «Ha a tagok hoznak maguknak törvényeket; ha maguk választanak végrehajót és igazság-kiszolgáltatót», úgy a szabadság és függetlenség meg nem semmisülhet.¹ A politikai szabadságnak ezekben a tanításokban foglalt erőteljes gondolata mellett az egyéni szabadság és az egyenlőség is határozottabban kifejeztetik rendszereikben.² Érdemüket a mellett, hogy államtani nézeteikben a szabadabb és önállóbb gondolkodásnak első képviselői, főképen abban kell keresnünk, hogy az újabb eszméknek hirdetői, illetve megőrzői.

Tanításaik azonban már a protestáns iskolák helyzeténél fogva elszigetelten maradtak,³ de terjedésüket akadályozta az a visszahatás is, mely az új eszmékkel, a szabadság, egyenlőség és alkotmányosság eszméivel szemben uralkodott. A reactió, mely II. József és az 1790-es évek «megvilágosodását» a francia forradalom nyomán felváltotta, az udvarok körében keletkezett, I. Ferencznek és Poroszországnak Franciaország elleni háborúja után a belpolitikára is átterjedt, majd Martinovics és társai összeküvésének fölfedezése után fokozódott⁴ és csúcspontját a

¹ Sz. Szilágyi János i. m. 199. l.

² «A polgári társaság javában kiki érdeme szerint részeltessen». «Nem szabad... egy polgárt sem... a közjónak feláldozni», írja Sz. Szilágyi i. m. 205—206. l.

³ Élénk bizonyítéka elszigeteltségüknek az, hogy Ujfalusy Szilágyiánál 12 évvel később megjelent munkáját az első magyar nyelvű természetjognak tartotta. Ujfalusy i. m. 35. l.

⁴ E visszahatás kimerítő leírását és ismertetését adja Fraknói Vilmos: *Martinovics és társainak összeküvése cz. dolgozatában. Századok.* 1878. 213—244. l. és 1879. 31—44. l.

szentszövetségnek, illetve Metternichnek politikájában elérve, a 30-as évekig tartott.

Ez a reactio eredményezte, hogy rendszeres állami vizsgálódásaink: természeti közjogunk és policiatudományunk az újabb eszmék elől elzárva, nem fejlődött. Nevezetesen az 1790-es éveknek az új eszmék körül kialakult gazdag és sokban eredeti* politikai, illetve publicistikai irodalma, továbbá a külföld haladottabb eszmevilága csak gyenge visszhangra talált tudományos életünkben. Kétségtelen azonban, hogy a visszahatásnak ebben a munkájában saját állami és társadalmi viszonyaink is segítségére voltak. II. József és az 1790-es évek reformeszméi állami és társadalmi intézményeinket érintetlenül hagyták, ez eszmék testet nem öltöttek, valósággá nem lettek és a XIX. század első két évtizede a rendi államot elevenen és teljes egészében, valamint a hűbéries társadalmi szervezetet találta Magyarországon. Állami és társadalmi berendezésünk ezen rendi, illetve hűbéries szerkezeténél fogva egyrészt már pusztá létezésében akadályozta az új eszmék térfoglalását, mivel a tényleges állapotok nem működtek hatóerőként az új eszmék irányában, másrészt a kiváltságaikat féltő fő- és köznemességben active is ez eszmék ellen fordult.

A XVIII. század utolsó tizedének eszmevilága azonban hatalmas lökést adott nemzetünk szellemi életének és eszméi, valamint a nyomukban támadt haladási vágy nem tűnt el többé nemzetünk életéből. Természeti közjogunkban a protestáns akadémiák tanárai ennek az iránynak kifejezői. Amint pedig a fejlődés magának a nemességnek is létérdeke lett a kormány alkotmányos sértéseivel szemben, erősödött a haladási vágy, az 1825-iki országgyűlésen előkerültek az 1790-es országos bizottmányok rendszeres reform-

* Az 1790-es évek reformeszméinek sok eredeti vonását legelőször Concha Győző mutatta ki *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* cz. munkájában; éppen ez eredetiségnek kimutatása, szemben azon felfogással, mely ebben az irodalomban csupán a francia eszmék és angol intézmények visszhangját látta — legnagyobb érdeme.

munkálatai; a 30-as években teljes erővel mutatkozott már az állami és társadalmi felszabadulási törekvés.

Természeti közjogunkban ennek a szellemnek kifejezője Virozsil Antal.* Kanti alapon — tehát annak a bölcseletnek alapján, mely szabadsági, egyenlőségi és alkotmányossági eszméivel már a XIX. század első két tizedében megtermékenyítette és előbbre vitte a magyar természeti közjogot — de elődeinél nagyobb rendszerességgel és önállósággal dolgozta fel a természeti közjog egész anyagát. Az államban az embereknek a biztonságuk, mint közelebbi, és a jólétük, mint távolabbi cél érdekében való egyesülését látja. Az államot a fejedelem és az alattvalók egymás iránti jogaiba és kötelességeibe helyezi. A fejedelem a törvények uralma alatt áll és a fejedelmi kötelességek legbensőbb lényüknél fogva jogiak is, külsőleg szentesítéssel megerősítettek. Az állam tehát nála csak jogviszony és annak erkölcsi vonatkozásai — melyeket Martini és követői oly erősen hangsúlyoztak — eltűnnek; ** helyüket elfoglalják a tényleges államélet eszélyességi, czélszerűségi oldalainak ismételt megjelölései, az államélet eszélyességi elvei. Ancillon nyomán magyarázza az államhatalomnak törvényhozói és végrehajtói hatalomra való elkülönülését, de emellett annak egységét is fenn kívánja tartani; mert kívánatos, hogy az államhatalmak sem teljesen elválasztva, sem teljesen összeforrvá ne legyenek.

Az egyéni jogoknak egész rendszerét építi föl s ebben a szabadságot összes vonatkozásaiban felöleli, legyen az az egyének természetes, polgári vagy politikai szabadsága. Szerinte az államnak a polgári szabadságot és a jogegyenlőséget meg kell valósítani, sőt a jó kormányalkat kritériumát egye-

* Virozsil Antal: *Epitome iuris naturae seu universae doctrinae iuris philosophiae*. Pestini, 1839. Magyarul. Egyetemes természet- vagy észjog elemei I—II. rész. Pest, 1861. II. Rész. Fordította Hoffmann Lajos Pál. Természetes nyilván vagy közjog. 1. könyv. Államjog. 2. könyv. Nemzetek joga.

** Ez Kant hatására vezetendő vissza, ki a jogot és erkölcsöt egymástól teljesen elválasztotta; szerinte a jog a külvilágból származik, a jog kényszert jelent és az erkölcs a jogot nem érinti. «Das Verhältniss der Willkür zur Willkür» Kant szerint a jog.

nesen abba helyezi, hogy a főhatalomnak legnagyobb erélye a polgárok legnagyobb polgári szabadságával párosuljon. A politikai szabadság azonban — szerinte — nem tartozik az állam lényéhez, de elismeri, hogy ez az állam tökélyét jelenti és hogy a művelődés magas fokának eredménye. Virozsilt nem csak rendszeressége, hanem szabadsági, jogegyenlőségi és alkotmányossági elvei is elődei fölé emelik.

Természeti közjogunkban ez eszmék — habár csak halványan és egyes vonatkozásaiban — kezdettől fogva megvoltak. Természeti közjogunk egyik érdemét éppen abban kell keresnünk, hogy ezen eszméivel tényleges viszonyainkat megelőzve részben előkészítette állami és társadalmi életünknek ezen eszmék irányában való átalakulását; fogékonyabbá tette a talajt az 1790-es éveknek a 40-es években feléledt eszméi iránt. Szerződési államfelfogása, melyet tényleges államéletünknek az Anjou-kor utáni fejleményei is támogattak, régibb közjogi tudományunk elve lett és nevezetes szerephez jutott az 1867-iki kiegyezést megelőző alkotmányi vitáinkban.* Tudományos jelentőségét az adja meg, hogy egyrészt a rendszeres államvizsgálódást megalapította, másrészt, hogy az állam jogi és erkölcsi oldalainak s részben alkotmányi berendezési gyakorlati viszonylatainak bár egymástól független megvilágítása és magyarázása által az államnak sajátos képét, felfogását adta. Természetjogunknak az állama — mondhatjuk: Pauler Tivadarig — nem annyira a jogász, mint inkább a politikus állama, nem mernv jogászi schema, hanem élő szervezet, noha nem önerejéből, hanem csupán tagjaiban és azok akaratából él. Az államnak ilyen élő szervezetként való feltüntetésével természetjogunk a politikai államfelfogáshoz közeledik; és ezzel elősegítette az állam politikai nézlete, politikai felfogása kifejlődését; a tényleges államélet eszélyességi elveinek ismételt kiemelésével pedig közvetlenül Karvasy és követőinek politika-tudományát alapozta meg.

Politika-tudományunk, mely Karvasy Ágost felléptével

* Balogh Arthur: *Az államélet fejlődéségei a magyar szent korona elmélete szerint*. Budapest, 1903. 130 l.

kezdődik, e rövid vázlatban adott természeti közjogunkhoz és policia-tudományunkhoz kapcsolódik. Anyagát a politikának e tudományokban kifejlődött és uralkodó s a policia-tudományban részben megvalósított felfogása szerint dolgozza fel. Karvasy Ágost és követői: Szeremlei Gábor, Kautz Gyula, Pisztóry Mór és Szilágyi Dezső a politikát mint az állam eszélyességi elveit kutató tudományt fogják fel és ebben az irányban művelik. Őket nem az állam megértése és törvényszerűségeinek megismerése érdekli, ők nem az államban ható jogi, erkölcsi, gazdasági erők összehatásából keletkező életet kutatják, hanem csupán az állami célok elérésére, megvalósítására szolgáló alkotmányi és közigazgatási berendezések gyakorlati, eszélyességi elveit keresik. Gyakorlati cél vezeteti őket; az, hogy az államkormányzat és igazgatás számára követendő szabályokat állítsanak fel. Ennek megfelelően munkáikban az állam gyakorlati oldala, vagyis a tényleges viszonyokhoz való alkalmazkodás és annak elvei fejtetnek ki. De az eszélyességi elvek mellett átterelődnek politikai vizsgálódásaik az állam létének, céljának és legfőbb elveinek terére is. És politika-tudományunk az államéletnek ezekben a kérdéseiben természeti közjogunkhoz kapcsolódik. Karvasy és Szeremlei az állam szerződéses elméletének hívei. Karvasy szerint a «status» társaság, melybe az egyén belép és az alkotmány a fejedelem és a nép közt kötött szerződés. Szeremleinel is — bár nem ennyire világosan — az egyéni akaratokból való keletkezését látjuk az államnak. Az államnak közelebbi és távolabbi célját különböztetik meg Karvasy és Kautz; az előbbit a jogban és az utóbbit a közjóban találják; mindez Virozsil államcél-felfogására utal hazai tudományunkban. Politika-tudományunk államforma-tana még Kautznál is mind az uralom alanya meghatározásának, mind az uralom gyakorlási módjának azon a téves összefoglalásán alapul, mint természeti közjogunkban. Közigazgatási politikánkban Karvasynál Sonnenfelsnek Beke, Sax és Huber műveiben megőrzött elvei közül a közrendészet anyagát, fogalmát és az anyag beosztását illető elvek éreztetik hatásukat.

Szoros okozati kapcsolatban áll politika-tudományunk továbbá a 30-as években kezdődő állami és társadalmi átala-

kulásainkkal. Ebben az időben való keletkezését kizárólag ezekben a külső körülményekben és nem a tudásnak, a kutatásnak a külső körülményektől független vágyában kell keresnünk. Keletkezését nem a természeti közjogban és a policiatudományban foglalt államtani elveknek a megismerés vágyából eredő kutatása eredményezte, hanem állami és társadalmi átalakulásaink terelték államtani vizsgálódásainkat ebbe az irányba, illetve okozták az eszélyességi vizsgálódásoknak az alkotmányra való kiterjesztését. Az állam- és társadalomtudományi ismeretek hiánya súlyosan nehezedett a 30-as évek reform-munkálatainak bizottmányi tárgyalásaira és ennek nagyobb buzgalommal, mint szakértelemmel végzett munkája élénk bizonyítéka volt annak, hogy a reformok «inkább a nemzet vágyaiban és érzelmeiben, mint értelmében élnek».* Ezen tapasztalatok és a reformok nagy térfoglalása, valamint a politikai élet erős lüktetése folytán vált szükségessé a modern államélet intézményeinek, berendezéseinek ismerete, valamint ezek legcélszerűbb szervezési elveinek megállapítása. A gyakorlati életben mutatkozó ez a szükségesség is hozzájárult ahhoz, hogy a politika, mint az államélet eszélyességi tana, kifejlődött és egyedül ez a szükségesség okozta a politikának ebben az időben, a 40-es években való kifejlődését.

S a mint a nemzet állami és társadalmi életének a szabadság, egyenlőség és alkotmányosság modern eszméinek megfelelő átalakítására való törekvés vezetett a politikatudomány keletkezésére, úgy e körülmény a tudomány anyagát is nagyrészen meghatározta. Karvasyt, Szeremleit, Kautzot és Szilágyit egyaránt a szabadság, egyenlőség és alkotmányosság elvein épült állam alkotmányi és közigazgatási intézményei és ezeknek legcélszerűbb elvei érdeklik.

PASTEINER IVÁN.

* Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből*. 1823—1848. I. k. Pest, 1868.

SÁGUNA ANDRÁS.

Második és befejező közlemény.*

1850-ben az összes tekintélyesebb román tényezők (37-en) aláírásával egy memorandumot vittek fel Bécsbe, a melyben a román követelések újólág összegeztettek. Ezt a kérvényt Ságuna már nem írta alá, a küldöttségben pedig résztvenni nem akart.

Ime, a görög ismét jelentkezik, már a saját gyermekét megtagadja és elárulja. Mert a memorandumban a Ságuna-féle nyolcz pontot variálják, a román területi beosztást, román földről, nemzetről, román önálló közigazgatásról és igazságszolgáltatásról stb. stb. beszélnek benne az unalomig. Új pont a memorandumban, hogy a román vezetők, az imádott fejedelem e kipróbált hivei többé ne üldöztessenek, papjaik be ne börtönöztessenek és hogy a hűséges román nép jövőben többé ne terrorisaltassék. És még az is új benne, hogy a nemzet képviselői egyenesen a markukat tartják:

«Hogy valamint a szászoknak, kik a románokhoz képest csak jelentéktelen veszteségeket szenvedtek és a szerbeknek, a kik szintén nem állottak ki keményebb megpróbáltatásokat, úgy a románoknak is, kik erős megtizedeltetés után jóformán minden földi javaik elvesztésével csak életüket mentették meg, szenvedett káraiknak és jelenlegi inséges helyzetöknek megfelelő kárpótlás és segély nyujtassék, hogy ily módon annyi ezer özvegy, árva, minden korú és nemű szenvedő a nyomortól megmentessék.»

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 452. számában.

Kérték még a már kérvényezett jogakadémiát és egy román egyetem felállítását és más egyéb apróságokat.

A császár ismét csak azt mondhatta a küldöttségnek, a mit mindig mondott, hogy a dolgot embereivel megvizsgálhatja és az érdemleges választ a maga útján megadja. A román memorandum a császári belügyministeriumhoz került, a hol végképen eltemetődött, a varva-várt válasz pedig örökre elmaradt. A küldöttség hiába várta Bécsben a választ, tagjai egyenkint hazaszállingóztak; a merészebbek és vérmesebb reményűek azonban továbbra is a császár-városban maradtak és politizáltak, gyülekeztek, a míg a bécsi rendőség ezeket is egyszerűen hazaintette. Cipariut, a ki tanulmányokat akart végezni Bécsben, a bécsi közoktatási kormány figyelmeztette, hogy siessen Balázsfalvára s ne rontsa a levegőt Bécsben. Ez az utolsó nemzeti küldöttség járt a legcsufosabban, mert közel volt ahhoz, hogy hazatolonczolják. Ezzel aztán a nagy nemzeti követelések korszaka befejeződik, hogy tért foglaljon az absolutismus a maga kérelhetetlenségében s hogy bekövetkezzék a teljes csalódás, a gyáva meghunyászkodás, az apróbb morzsák utáni futkozás, törtetés a nagy ember- és pénzáldozatért, a melyeket a románság a trón iránti hűségében a császárért annyi készséggel meghozott.

És itt megállunk egy pillanatra és azt a kérdést vetjük fel: miféle politikai eredményeket ért el Ságuna a román nép javára abban a harcban, a melyet a magyar állam ellen folytatott s miféle jogokat nyert ez a nép, melyeket az 1848-iki magyar törvényhozás meg ne adott volna már azokban a törvényekben, a melyeket a magyar alkotmányos uton meghozott és a király által szentesített? Avagy a sokat kárhoztatott területi unió Magyarországgal rosszabb volt-e annál a területi beosztásnál az összmonarchiába, a melyet a márczius 4-iki német alkotmány megteremtett?

A románság elvesztett mindent, minden előnyt, minden szabadabb mozgást, a mit számára az 1848-iki törvények biztosítottak. Mindabból csak a jobbágyság felszabadítása, az úrbériség eltörlése maradt fenn.

Hát politikailag ugyan mit vivott ki Ságuna? Semmit.

Híszen a végek végén 1849-ben az volt a kívánsága s Wohlgemuthoz csak azért folyamodott volt, hogy a harcban elesett románok számára engedné meg egy emlékkőnek a felállítását és erre nézve gyűjtésnek rendezését; a bécsi kormány ezt a kérését is ridegen visszautasította, azokat az elesetteket nem tartotta méltóknak arra, hogy emlékezetük megörökíttessék, mert ez az emlékkő egyuttal azt jelentette volna, hogy a románság segítette a németet a magyar szabadságharcz leverésében, abban a románságnak is szerepe és része volt, hogy a németek urak lettek Magyarországon.

De különben is az osztrák generálisok előtt az Axente, Bálint és Janku csapatai mindig gúny és nevetség tárgyai voltak. Nemesak gúnyolták őket, hanem le is nézték, megvetették és velük érintkezni egyáltalában nem óhajtottak. Hány-szor nem panaszkodtak volt e miatt a prefectek!

Mégis voltak eredményei a Ságuna hazaárulásának s annak az ellenséges indulatnak, melyet ő a magyarság irányában tanusított.

Ságunát 1850-ben a Lipót-rend I. osztályával, 1852-ben a bárói ranggal és a valóságos belső titkos tanácsosi méltósággal díszítették fel, 1864-ben a vaskorona-rend I. osztályát nyerte el, 1867-ben a Lipót-rend nagykeresztjét. Azontúl megszakadt a kitüntetések fonala, mert a magyar kormány, ámbár, mint látni fogjuk, e körül is eleget settenkedett, a nagy árulót megszivlelni nem tudta.

Voltak még borraivalók is az apróbb szentek számára. A bécsi kormány 24 ezer forintot küldött a prefecteknek, előállított költségeik fedezésére és 60 ezer forintot a szabadságharcz alatt leégett vagy elpusztult templomok felépítésére. Axentenak talán 700 forintnyi kegydíj és az orosz Szent Anna-rend II. osztálya jutott, ezt a rendet eszközölte ki Lüders orosz tábornok Janku és Bálint számára is. Románokkal töltötték be a német hivatalok alsóbbrendű állomásait, a tanultabbak, a kik németül is tudtak, osztrák alkalmazásban részesültek.

Azok között, a kik a császári trónért harczoltak és a harc lezajlása után politikai jogokat követelve, a németben

megcsalódtak, egyetlen férfiú akadt csupán, Janku Ábrahám, a ki az osztrákok érdemrendjeit és pénzbeli jutalmát visszatartotta, mondván:

— Én nem érdemkeresztekért küzdöttem! Politikai jogok elnyerése volt a célunk!

A Lüders által kieszközölt orosz érdemrendet azonban Janku elfogadta azzal az indokolással, hogy az oroszok nem ígértek a románoknak semmit.

A többi mind meghunyászkodott, igyekezett jó arcot vágni és lelkesen énekelni a német *Gotterhalte* román fordítását:

Doamne ține și protege
Patria și pre împărat!

Az a híres Muresán András, a ki Petőfi *Talpra magyar!*-ja hatása alatt megalkotta a román *Desteaptăte romanet*, a ki jogokért lelkesedett és a románok szenvedéseit a barbár magyarok uralma alatt oly megrázóan énekelte meg, az osztrákok alatt meghuzta magát, egy zokszó nem került ki a lantjából az elnyomatás ellen; maga megelégedett egy transzlatori állomással, a melyből dicsérte aztán az isteni bölcsességet az emberi sors vezetésében és verselgetett a tavaszról s egyéb ártatlan dolgokról, a nagy forradalmi költő!

Hogy a németek semmibe sem vették a román közművelődési érdekeket s hogy egyáltalában mily mostohán bántak el e téren minden szabadabb gondolkozóval, mutatja a Muresán Jákob esete, a ki a *Gazeta de Transilvaniat* szerkesztette volt. Wohlgemuth altábornagy egyik bécsi útjában 1851 elején Budapesten meghalt, örökebe 1851 áprilisban Schwarzenberg Károly következett. A román írók az új kormányzót a románság valódi barátjaként magasztalták, míg az elhalt Wohlgemuthot már ellenségének tüntették fel. A hivatalos körök azonban a románok politizálását és véleményük szabad nyilvánítását nem szívesen vették s különösen a *Gazeta* szerkesztőjét zaklatták, boszantották és háborgatták. 1852-ben a császár Erdélyben utazván, a bécsi rendőrfőnök, Weiss von Starkenfels is kíséreté-

ben volt. Muresán a bosszantások ellen a bécsi rendőrfőnök jóindulatát akarván magának biztosítani, hozzá fordult.

— Hát mi haszna lehet, — kérde Weiss Muresántól — ha ön román nyelvű lapot szerkeszt?

— Méltóságos uram! Rendkívül sok és nagy haszna van, a nép művelését és felvilágosítását tekintve.

— Ah, bah! Ezzel a lappal akarja ön felvilágosítani a népet? Azt tanácslom önnek, hagyjon fel minden román lapszerkesztéssel. A császár Ő Felseége kormánya jobban tudja és ismeri, mint ön, hogy minő tanítás való a román népnek s azért egyáltalán nincs szüksége az ön lapjára.

Ezeket a bosszantásokat és a szabad polgár természetes jogainak ezen elkobzását, a császári trón iránt érzett lán-goló szeretetüknél fogva a román politikusok nemcsak el-tűrték, hanem a végén helyeselték is és egyiknek sem jutott többé eszébe a sérelmeket jegyzékbe szedve Európa ítélő-széke elé terjeszteni.

Ságunát kezdetben árulással vádolták a románok. Laurian Treborian, Papiu Ilarian, maga Baricz is és mások úton-útfélen gyalázták és magaviseletét nemzetárulásnak bélyegezték; aztán elkeseredtek ők is, az ígát mindenki szé-pen a nyakába vette s azon gondolkozott ki-ki, hogy tulaj-donképen miért is falták fel a románok oly jóízűen azt a bizonyos adomabeli békát? A románok közül csak Ságuna tudta megfejtetni a kérdést, a ki aztán vadászatot indított apróbb madarakra, kisebb-nagyobb culturalis intézményekre, a melyek már nem az egész románságot, hanem kizárólag Ságuna egyházát és személyét érdekelték.

III. Ságuna újabb politikai vergődései.

Az 1859-iki hadjárat után, a mely Ausztriát, a nép jogok részéről, megalázta, az összbirodalom kormánya gondolkozóba esett s tágítani óhajtott azon a vasabron-cson, a melylyel a nagy birodalom népeit erőszakosan összefogta. Addig Ságuna, miután meg volt intve, politikai dolgokkal nem is foglalkozott 1860-ig, tehát vadászott ap-róbb vadakra, czivódott a gör. katolikusokkal és adóztatta

az övéit, a nélkül, hogy akár egyházán, akár az iskolaügyön valami nagyobbat lendített volna.

Hanem az 1859-iki szerencsétlen háborúval a Ságuna csilaga ismét feltűnt. A hadi költségek előteremtésére, a néphangulat kipuhatolására szükséges volt az összbirodalmi tanácsot is összehívni, a melybe az erdélyi románok részéről az uralkodó Ságuna Andrást nevezte ki. 1860 május 31-től, a megnyitástól egész szept. 27-ig, a birodalmi tanács berekesztéséig, Ságuna tevékeny részt vett a tanácskozásokban. Mindenütt résen állott a magyarok érdekeivel szemben. Erősen polemizált azokkal a szerencsétlen magyarokkal, a kik mint meghívottak elég gyengék voltak a magyarokra nézve ezen törvénytelen gyülekezetben résztvenni. Ságuna a magyar alkotmánynak és minden magyar érdeknek nagy ellensége volt, mert tartott attól, hogy ha a magyarok erőre kapnak és alkotmányukat ismét visszanyerik, ő a legkellemetlenebb helyzetbe kerülhet. Azért küzdött ő oly erősen ebben a bécsi gyülekezetben is minden adott alkalommal a magyarok ellen, illetőleg a románság nemzeti létének elismerése mellett. Hogyha valaha a két nép között birokra kerül a dolog, a románok el legyenek legalább látva mindazokkal a fegyverekkel, a melyekkel egy önálló, szabad és független nemzetnek rendelkeznie kell, ha némi sikert akar elérni. Azért volt ő az összbirodalmi eszmének lelkesebb apostola akár Bachnál vagy Schmerlingnél is, mert ebbe bele tudta a «román nemzetet» még illeszteni, máskülönben nem.

A bécsi tanácskozások alatt a következő politikai eszméket domborította ki :

1. Az összbirodalom országai autonomikus alapon rendezkedjenek be.

2. Az egyes nép a maga fájának a természete szerint jogegyenlőségben élhessen és fejlődjék.

3. Szabad vallásgyakorlat s a felekezeti intézmények biztosítása.

4. A közhivatalokban a nemzetek fiai egyenlőképpen alkalmaztassanak.

5. Az egyházak és iskolák állami segélyezése.

6. Az egyházi javak visszaadása stb.

Ságunának ezen bécsi szereplése semmiféle eredménnyel nem járt, ha csak nem tartjuk annak azt a fejedelmi fogadtatást, a melyet kirendelt magának Bécsből való visszatérte után október 4-ikén Nagyszebenben. A nagyszabású fáklyás zenén azt a meggondolatlan kijelentést tette, hogy a «nemzetnek» minden kívánságai a legrövidebb idő alatt teljesezésbe mennek, addig legyenek a románok együttérzők és bízzanak a császár adott szavában.

Ságuna némi bátorságra tevén szert, hirtelen két memorandumot fogalmazott (1860 aug. 21. és okt. 26-án) az erdélyi gör. keleti metropolia visszaállításáért, a mi azért volt sürgős Ságunára nézve, mert az egyszerű püspöki cím őt már nem elégítette ki, a «metropolita» mégis csak inkább megfelelné nagy hírnevének és tekintélyének. Ezzel természetesen nagyobb volna a fizetség is, meg a karlóczai szerb egyházi vagyonból is rája szakadna egy rész, a mely az egyházak elválasztása esetén kétségtelenül az erdélyieket illetné, de egyáltalában a hazai gör. keletieket is illetné. Mindebből azonban esztendőkön át semmi sem lett s a magyar kormánynak kellett megszületnie, hogy a görög keletiek elszakadása a karlóczai egyháztól bekövetkezhesék.

Ságuna közbe-közbe megeresztett egy-egy román nemzeti röppentyűt is, hogy népe abban gyönyörködhesék. Így 1860 november 7-én Suluczczal egyetemben egy petitiót küldöttek fel Bécsbe, a melyben az uralkodót arra kérték, hogy az erdélyi kancellári állást román emberrel töltsék be. Persze az ilyen röppentyűk egy ideig szépen csillogtak, sísteregtek, egyet pukkantak, aztán nem lett belőlük semmi — ismét sötétség megint. Mert a németek a román püspökök ezen kellemetlenkedő kérvényeit válaszra sem méltatták, egyszerűen irattárba helyezték.

1863-ban az osztrák kormány rászánta magát arra, hogy egy nagyobbszabású alkotmányosdi játékkal örvendeztesse meg az erdélyi politikusokat, a kik azt hitték, hogy Magyarországon a magyarok nélkül is lehet kormányozni. 1863 július 1-re Nagyszebenbe összehívta volt az «erdélyi országgyűlést», a melybe a románok 46, a magyarok 43,

a szászok 32 tagot választottak, ezekhez arányos számban járultak még a regalisták. A magyarok azonban ettől a gyülekezettől távol tartották magukat. Három szerencsétlen magyar regalista akadt, a kik a nemzet megvetése között együtt ültek és tanácskoztak a nemzeti alkotmány ellenségeivel. A magyarok passivitása nem feszélyezte a román és a szász képviselőket, a trónbeszédre megadták a választ s aztán hozták a törvényeket, a melyekkel Erdély új alapokon rendezkedett be. Az új Nagyfejedelemségben a románság döntőleg hatott volna minden téren. A román nemzet, görög katolikus és görög keleti vallás egyenjogúnak volt kimondva s a román nyelv érintkezési nyelvül a közhivatali ügyekben.

A nagyszebeni országgyűlés a bécsi Reichsrathban küldötteivel képviseltette magát, a senatusban ismét Ságuna foglalt a románság részéről helyet. Ságuna ez alkalommal is a magyar nemzet és alkotmány esküdt ellenségének mutatta magát. Ekkor nagyságának tetőpontján állott. Kétségtelenül az egész románság vezére lett, mellette Sulucz balázsfalvi érsek csak harmadrendű szerepet játszott s többnyire akkor, a mikor Ságuna valamit nem akart a saját szakállára kezdeményezni s hogy úgy látszassék, hogy valamit az egész román nép nevében kérnek.

A nagyszebeni országgyűlésdi nem sokáig tartott. Második ülészaka 1864 májusától ugyanazon év október haváig tartott, azzal a kilátással, hogy a bécsi birodalmi gyűlés tanácskozásainak befejezésével azonnal ismét összeül. Hanem arra immár nem került többé a sor, mert a magyarok passivitása mégsem³ volt ingyére a bécsi köröknek, a nagy birodalom vasabroncsai imitt-amott pattogni kezdtek, a pénzügyi viszonyok ziláltak, bent mindenütt elégtelenség, a külpolitika egén vészes felhők tornyosultak már, mindezeket nem lehetett többé Ságuna-féle emberekkel, Ságuna-féle hűséggel, a magyarokkal szemben ellenséges és gyűlölködő elemekkel eloszlatni és ellensúlyozni. Az osztrákok ellenségei külföldön is gombamódra szaporodtak; az emigratio emberei széles alapokon dolgoztak a gyűlölt Ausztria ellen, benn az országban az elnyomott nemzet csak jelre várt, hogy a sorsán valamit javíthasson. A magyarokkal

való kibékülés előtérbe lépett. Ezért Kolozsvárra új országgyűlést hívtak össze 1865 november 18-ra. A választások az 1791-iki XI-ik törvényczikk alapján, tehát törvényes alapon történtek. A nagyszebeni conventiculumon hozott és szentesített törvények hatályon kívül helyezettek. A kolozsvári országgyűlésen a Magyarországgal való uniót hamarosan kimondották, a 29 román képviselő ez ellen különvéleményt jelentett be.

Ságuna már egészen tisztában volt az új helyzettel. Mert ő az erdélyi országgyűlés összeülése előtt Bécsben volt, hogy ott a jövőt illetőleg tájékozódjék. Az osztrák államférfiak felvilágosították a helyzetről. Az uralkodó 1865 aug. havában fogadta Ságunát. Egész őszinteséggel kijelentette neki, hogy a magyar nemzet kibékítése már egyik legfőbb óhajtása s ha a magyarok engedményeket tesznek, a kibékülés kész. Az absolutismusban az alkotmányosdi kísérleteket befejezeteknek tekintették s az összbirodalmi eszme a magyarok passivitásán megtört. Ságuna tehát egész világosan látott s úgy látszik még más utasításokat és felvilágosításokat is nyerhetett, mert ez volt az utolsó bécsi útja. Két ízben, különösen 1867 ben a román nemzetiségi képviselők felkérték volt, menne fel Bécsbe a császárhoz audientiára, világosítsa fel őt az új áramlatnak a románságra való végzettségéről, de Ságuna több bécsi útra már nem vállalkozott, sőt határozottan kijelentette:

— Sírni veletek tudok, de segíteni a dolgokon nem!

Ságunának a kiegyezési munkálatok alatt Bécsben való megjelenése és audientiázása nagyon kellemetlen lett volna nemcsak az uralkodóra, hanem a magyarokra nézve is.

Ságuna helyett ekkor minden önérzetes politikus visszavonult volna. Ő sokkal kiméletlenebbül gázolt át a magyar érzéseken és sokkal nagyobb kitartással küzdött a magyar államiság ellen, semhogy igényt tarthasson arra, hogy vele magyar ember valaha szóba álljon. A görög azonban nem ismerte a politikai illetet, a bukott ember nem tágitott, résztvett, mint láttuk, a kolozsvári országgyűlésen, a hol az uniót Magyarországgal megszavazták, megelégedett egy különvéleménnyel, a melynek természetesen semmi eredménye sem volt.

Ságuna csakhamar bele tudott illeszkedni az új keretbe is. Facsart egyet lelkiismeretén, az összbirodalmi gondolatokkal felhagyott, a császárt nem emlegette többé, sem a románság rengeteg érdemeit a császári trón fenntartása körül, valamint hogy a külön territoriális berendezkedésről sem szólt többet, szóval megtagadta egész politikai multját és igyekezett elfogadhatónak mutatkozni az előtt a kormány előtt, a melyet hűtlenül elárult. Résztvett az 1867-iki koronázáson is. Az absolutismus ez a való alakja nem állott félre, mert a németektől hátramaradt elintézetlen ügyei voltak, még pedig szerfölött fontosak: a keletieknek a karlóczai szerb egyháztól való elválása és a görög keleti metropolia autonomiájának törvényes biztosítása.

Ez az egy szempont bírta Ságunát arra, hogy megbontsa a románok között addig fennállott egyetértést és összetartást.

Az Unió az erdélyi románságot két részre osztotta. Vancsa János balázsfalvi érsek és Baticz György, román historikus, jeles publicista és politikus abban a véleményben voltak, hogy a dualismus által beállott új helyzetben a románoknak vissza kell vonulniok a magyar parlamentből és sérelmeiknek a parlamenten kívül kell kifejezést adniok. Ez férfias és az adott körülmények szerint «becsületes» politika egy oly politika után, a mely a magyar alkotmányt nem ösmerte el, a magyar állam ellen idegen zsoldban fegyvert fogott s a magyar faj iránt érzett gyűlöletben annak megsemmisítésére tört.

De nem így gondolkozott a görög. Ő kész volt megcsókolni a magyar kezét, a melyet le akart vágni; ő, a legbűnösebb, a magyarokkal már szívesen pactált volna, ha azok iránta való megvetésüket le tudják küzdeni és vele szóba tudtak volna állani.

1865 december 10-én nyílt meg a pesti országgyűlés. Ságuna mint felsőházi tag a legnagyobb készséggel jelent meg a felsőházban és mindenképpen igyekezett, hogy észrevegyek s mint a románság vezerével szóba álljanak, s vele alkudozzanak. De senki sem vette észre. Eötvös József, mint minister és volt tanulóháza, még érintkezett vele, de más senki.

Aztán Ságuna elérte a célját. A görög-keleti metropolia 1868-ban törvényes megerősítést nyert. Ságuna úgy okoskodott, hogyha a románság passivitásba lép, a görög-keleti metropoliát s a karlóczai egyháztól való elszakadást ekkor veszély fenyegetheti, mert ugyan ki fogja ezeknek a nagy kérdéseknek az érdekeit a törvényhozásban képviselni?

A két román politikai tábor egymás ellen kemény és úgyszólván kíméletlen harcot folytatott, a melyből Ságuna bizony kevés babérral menekülhetett; kezdett a népszerűségéből veszíteni, s nem sokba mult, hogy a renegát jelzővel tiszteljék meg, mint megtisztelték mindazokat, a kik az activitás mellett foglaltak állást s ezáltal a román solidaritást megbontották.

Hogy a románság előtt Ságuna mint politikus menynyire lejárt a magát, mutatja az a körülmény, hogy 1869-ben a két román politikai párt Szerdahelyen egy közös conferentián egyesült, a melyben a románság politikai magatartása felett tanácskoztak.

A Ságuna-párt törpe minoritásban maradt, a románság passivitása a szerdahelyi pronunciamentóban proclamáltatott. Ságuna ekkor nem tehetett mást, mint hogy félrevonuljon a politikai küzdterről, a melyen már nem ismerték el képzelt érdemeit, tekintélyének meg nem hódoltak, sőt úgy tetszett, hogy Ságuna a románságot az ő activitásával a magyarság hálójába akarja keríteni. Ezt neki többen szemére is lobbantották. Annyi bizonyosnak látszott, hogy Ságuna a magyar alkotmány helyreállításával nem az egész nép, különösen nem a görög katolikusok érdekeit akarta szolgálni, hanem saját hatalmi fölényét és egyházának kiváltságait tartotta szem előtt. Azért látjuk, hogy a gör. katolikus világ saját érseke vezérlete alatt Ságuna ellen fordul és igyekszik őt a román világ előtt minden úton-módon meggyanusítani.

Ságuna tehát félrevonult a politikai küzdterről s igyekezett a kormánnyal a lehető legjobb viszonyt tartani fenn, vele minden összeütközést elkerülni. A mi utána jó maradt, talán az a békésebb szellem, a melyet utolsó négy esztendejében a körülötte levőkbe öntött a magyar kormány-

zat intentióival szemben. Az ő utódai, Iváskovics Prokob, Román Miron és Metian, ezt a békésebb szellemet Ságunától örökölték, csakhogy Ságunanak akkora volt egyházában a tekintélye, hogy neki az a békésebb szellem nem volt kárára, míg már Román Mironnak sokat ártott, egyenesen renegátnak tartották s maga Metian is nagyon sok megtámadtatásban részesült e miatt.

Így végződött Ságuna politikai szereplése, Bécestől és övéitől egészen elhagyatva, meggyanusítva és megtagadva.

Sokáig nem is emlegették a nevét. Sokáig el volt temetve emléke, mert nem úgy halt meg, mint a román nép hőse a küzdőtéren, hanem gyanus körülmények puha párnái között. Halála után mintha fellelegzett volna mindenki. Saját egyháza azért, mert annak tudatában, hogy azt ő teremtetten meg, annak zsarnoka is volt. A görög katolikusok azért, mert nekik esküdt ellenségük volt s valahányszor ezek saját egyházuk érdekében mozogtak, Ságuna mindig kész volt ellengőzzel a haladást és az eredményt megakadályozni, és végre a román politikai világ azért, mert Ságuna, mint vezér, a román ügy élére toltta fel magát s egy pár meghitt emberén kívül szóba sem állott senkivel. Nem is bíztak benne. Feltették róla, hogy a ki mint a szerb érdekek képviselője s a magyarok detectivje kezdte meg szereplését Erdélyben, minden következő erkölcsi saltomortaléi után, ismét mint a magyarok barátja s a románság árulója fejezheti be azt. Így tehát minden irányban volt okuk az embereknek Ságunát mélyen eltemetni, nehogy a görög kalmárszellemben valahol ismét felüsse a fejét.

És különösen nem is volt, a mi emlékét politikailag fenntartsa, mert politikai ténykedése semmiféle eredménnyel nem járt. Bécs minden román kérdést elodázott, a míg az alkotmányosság helyreállításával a románokat a magyaroknak egyszerűen kiszolgáltatta. A magyar nagylelkűség azonban felülkerekedett, a magyar feledett, a románságot befogadta az alkotmányosság sánczai közé s minden polgári jogokkal ismét felruházta.

IV. Ságuna kulturális alkotásai.

A szabadságharcz után Ságuna mihelyest meggyőződött arról, hogy politikailag a román nép számára semmit sem tud biztosítani, sőt komoly intést kapott, hagyna fel a hiú reménykedéssel s ne ugrassa a népet minduntalan petitiói-
val, összevonta politikai vitorláit s egyháza vizeire evezett; ott igyekezett magát kárpótolni, az egész románság által a trónért és a császárért hozott annyi áldozatokért a jutalmat tisztán a saját és egyháza javára fordítani.

Itt már könnyebben ment minden.

1850 márczius 12-én a bécsi kormány szigorú rendelkezéssel és óvatossággal megengedte Ságunának, hogy 24 esperessel és 20 világi férfiúval synodust a tartson császári biztos Karabetz János felügyelete alatt. Ennek a synodusnak a legfontosabb határozata a régi erdélyi görög keleti metropolia visszaállítása volt. Az aradi görög keleti synodus ugyanazt kérvényezte. 1850 április 12-én volt a császári királyi közoktatási ministerhez az eziránti folyamodás benyújtva. 1851-ben a bécsi püspöki conferentián már a szerb egyháztól való különválást is javaslatba hozták.

Mindezek a kérdések az 1848-iki magyar törvényhozást már foglalkoztatták és a magyar közvélemény a két kérdésnek a megoldását egyenesen követelte is. Mind a két óhajtása az erdélyi gör. keleti egyháznak már 1848-ban teljesült volna, hogyha a nemzet nem lett volna kénytelen önvédelmi harcztot kezdeni. Mint említettem, az erdélyi önálló gör. keleti metropolia helyreállítása és a szerb egyháztól való függetlenítése magyar gondolat volt és úgyszólván magyar óhajtás is. Tehát semmi érdeme sincs Ságunának a kérdés felvetésében és annak indokolásában, mert az arra vonatkozó összes anyag a magyar kormány által már össze volt állítva és a közvélemény által minden oldalról meg is volt vitatva.

És mégis milyen nehezen ment a németeknél ez a dolog. Tizennégy esztendő volt szükséges, hogy a dolog dülöre jusson. A mit a magyar kormány 1848-ban meg-

adott volna, a németek azt csak 1864-ben december 24-én adták meg, akkor is csak azért, mert az absolutismus abroncsai immár pattogni kezdettek. Az osztrákok 1859-ben elvesztették olasz tartományaikat, 1865-ben pedig a külpolitikai hullámok nagyban verdesték az Összmonarchia partjait, a melyeket a magyarság ellen összeverődött fajok bizony megvédelmezni nem tudtak.

1864 decz. 24-én jelent meg a császári kézirat, a mely megengedte, hogy a hazai görög keleti románok számára Nagyszeben székhelylyel visszaállíttassék a görög keleti román érsekség a görög-keleti román egyház pedig külön választassék a hazai görög keleti szerb egyháztól. A királyi leiratban nagyszebeni érsekké Ságuna András neveztetett ki. A visszaállított érsekség fennhatósága alá helyeztettek mint suffraganusok az aradi és a karánsebesi püspökségek. A visszaállított alkotmányosság után a magyar törvényhozas a független hazai gör. keleti román érsekséget az 1868. IX. t-cikkben örök időközön át biztosítja, szervezeti szabályzata pedig 1869 május 28-án nyert királyi szentesítést. A görög keleti román egyház a legfőbb jót mégis a magyar kormány kezéből veszi és a kormány nyújtja ezt neki önként, minden folyamodás, minden memorandumozás és deputatiózás nélkül.

Az 1848-49-ben elpusztított román templomok felépítésére és helyreállítására 60,000 frt császári adományt oszt ki egy osztrák biztos felügyelete alatt.

A brassói gymnasium alapkövét Ságuna 1852 szeptember 17-én teszi le. A gymnasium fel is épül és 1853-ban jelen van Ságuna annak a megnyitásán is. Ennek a tanintézetnek a létrehozásában Ságunának semmi érdeme nincs. Annak a létesítését a brassóiak 1851-ben határozták el, még pedig a saját vagyonukból és a romániai vajdák alapítványaiából. Ságuna erre a tanintézetre mitsem adott. Egy kis császári segélyt eszközölt ki az építkezésre, ezt a segélyt a brassóiak orrához dörgölte az alapkövetételnél, a megnyitásnál, a vizsgálatok alkalmával mindig, mert ezt ő eszközölte ki. A bécsi kormány csak 1856-ban adta meg a gymnasiumnak a nyilvánossági jogot. A mikor 1862-ben a tan-

intézetet nyolcz osztályra egészítették ki és számára államsegélyt kértek. Ságuna két kézzel fogadta el a bécsi kormány ajánlatát, hogy ha a tanárokat ő nevezi ki és az intézetnél működő tanárok tudni fogják a német nyelvet, adni fog három éven át évi 4000 frtot és a felszerelésre 1600 frtot. 1871-ben a magyar kormány ezt az államsegélyt beszüntette, mert az iskolai hatóság a magyar kormány számára nem engedte meg a tanári kinevezést, a tanáraitól pedig nem kívánta meg a magyar nyelv tudását. Íme a brassói iskolai hatóság a magyar hazai kormánytól megtagadja azt, a mit Ságuna egy idegen absolut kormánynak szíves készséggel felajánlott volt. Az 1883-iki középiskolai törvény azonban a magyar állammal szemben nyilvánuló ezen elzárkózottságot megszüntette. E szerint a törvény szerint tanárocul csak magyar egyetemeken végzett s a magyar tanárvizsgáló bizottságok előtt levizsgázott egyének alkalmazhatók; az érettségi vizsgálatokon kormánybiztos van jelen; a tantervnek pedig a törvény rendelkezéseihez kell alkalmazkodnia. A VII. és VIII. osztály tanulóinak a magyar irodalomtörténetet magyarul kell tanítani, természetesen a magyar nyelvet mint kötelező tantárgyat megfelelő órákban kell tanítani a többi osztályokban is. Az intézetben uralkodott osztrák absolutistikus hagyományok ma már ki vannak küszöbölve. De megszakadt ennek a tanintézetnek a Romániával való összeköttetése is. A román régi fejedelmek által meghatározott évi segélyeket az intézet ma már nem közvetlen Romániától kapja, hanem a magyar állampénztártól. A román kormány 1.010,379 lei (korona) összeget tett le a magyar központi állampénztárba, a melynek kamatait évenként az intézetnek, illetőleg Szent Miklósról elnevezett egyház előljáróságának utalja ki. Ezt az ügyet Wlassics Gyula 1898 április 18-án kelt erélyes rendeletével ütötte nyélbe, a melyben az intézetek és egyházközségek azonnal való felosztatását, illetőleg bezáratását helyezte kilátásba, ha a romániai subventiót továbbra is közvetlenül merészlik felvenni.

A nagyszebeni kathedrális templom felépítése már égető szükségé vált. Nagy érdeme tisztelői szerint Ságunának,

hogy ezt átlátta és annak felépítése iránt intézkedéseket tett. Az építésre 1857-ben gyűjtésre engedélyt nyert. Az építés céljaira a császár maga 2000 aranyat, Ságuna 2000 frtot írt alá. Mikor a tőke 50,000.000 koronára emelkedett, nekifogtak az építkezéshez. Ezt Ságuna érdemei közé szívesen igatnók mi is, hogyha néki nem lett volna kötelessége. Ezt a kötelességét pedig szerintünk nagyon későre ösmerte fel és még későbbben igyekezett azt teljesíteni, úgy hogy a felépített templomban életében nem is gyönyörködhetett.

Ságuna a «nemzet» számára az osztrák kormánytól mindig sokat kért, hogy a nemzeti jogokért küzdőnek látszassék. A mikor a nagy nemzeti dolgokból nem lett semmi, a saját és a felekezete számára mindig beérte aztán egy kis polgári haszonnal.

Így az iskolaügy terén, mint említettük, minden eredmény nélkül egy román akadémiát kért Balázsfalván, majd Kolozsvártt felállítani; aztán hat teljes és hat algymnasiumot, valamint hat reáliskolát, mindeniket román tannyelvvel. Mindebből semmi sem lett. Sőt az osztrák kormány még az abrudbányai román reáliskola fellállítását is megakadályozta, a mire nézve már a császár előlegesen beleegyezését adta.

Hanem mindezen nagy nemzeti követelések helyett Wohlgemuth 1850 közepén engedélyt adott Ságunának egy egyházi nyomda felállítására. Nagy érdeme ez Ságunának, legalább a dicsőítői ezt hirdetik. De hát ehhez sem kellett nagy szervezői tehetség. Az erdélyi görög keleti egyházak kénytelenek voltak Balázsfalváról vagy Romániából elégíteni ki templomi könyvszükségletüket, de vásároltak a szerb nyomdaktól is, a mit Ságuna kezdetben nagyon helyeselt. De Ságuna nagy számító volt, gondolván, hogy a templomi könyvek árából bejövő polgári hasznot ő is zsebre teheti, hát zsebre is rakta minden kimélet nélkül. Azon a czímen, hogy papjainak az értelmi színvonalát emelni akarja, tücsköt-bogarat nyomtatott össze-vissza a nyomdájában, ezeket az értéktelen dolgokat a templomi könyvekkel egyetemben a papok nyakára küldötte. A szegény papokon kö-

nyörtelenül felvette az árakat vagy lehúzta az államsegélyből, a papoknak járó jutalékokból.

A papság szellemi színvonalának emelése helyett — a mi különben elmaradt — beállott az a körülmény, hogy a papok nem bírván a nyomdának tartozó adósságaikat kifizetni, egyházi funkciójukat a néppel keservesen megfizették. Így volt lehetséges, hogy a nyomda alaptőkéje félmillió koronára emelkedjék. Utána sok ideig a szegény falusi lelkészek — régi szokás szerint — az államsegélyből semmit sem kaptak, mert jutalékuk mind betudódott a sok rossz kalendárium, álmokönyv, prognosticon és más felesleges világi és egyházi könyvek árába. Az államsegély elkönnyveltetett a papok nyomdai tartozásaiba.

A román egyházi könyvek nyomtatására Erdélyben abban az időben csak a balázsfalvi nyomdának volt joga. Ságunának e miatt meg is gyűlt a baja Balázsfalvával. Hosszas perlekedés folyt e miatt a két udvar között, a míg 1860-ban a nagyszebeni egyházi nyomda szintén jogot nyert egyházi könyvek nyomtatására, nemcsak Erdély, hanem a magyar országi, sőt Bukovina görög keleti egyházai számára is.

1853-ban Ságuna jogot nyer, nagy küzdelem után, egy lapnak (*Telegraful Român*) a megindítására, a melynek célja volt a népet az osztrák absolutismus politikai virálynain elhordozni. Ezt is nagy érdemei közé számítják Ságunának. Pedig ebben a kérdésben nemcsak szolgálalkúnak, hanem egyenesen spionnak mutatkozott. Akadt is egy tanár, Florián Áron, a ki ez irányban Ságunával formális szerződést kötött. Íme egy pont az utasításból: «Ne merészeljen más célt és érdeket szolgálni, mint a magas kormány érdekeit... elvárom, hogy úgy szerkeszsze a lapot, nehogy akár nyiltan, akár a sorok között a császár és a kormánya ellen támadást vagy sértést kövessen el».

Ságuna személyes felelősséget vállalt a lap politikai irányát illetőleg. Minden cikket maga revideált és semmi sem jelenhetett meg a lapban az ő tudta és kifejezett beleegyezése nélkül. A görög katolikusokat azonban szabad volt nyiltan is, titokban is bántani. Ezt a szájkosaras szabadsajtót

Ságuna valami kitünő dolognak tartotta, de nem tartotta annak a szegény szerkesztő, Florián Áron, a ki rövid idő múltán megvált a szerkesztéstől, hogy aztán hivatott szájkosaras urakra kerüljön a sor. Ságuna részére ez sem bizonyult rossz üzletnek, a szegény papok az államsegélyek jutalékából fizették ki az előfizetési árt és még jó arcot kellett hozzá vágniok. Lehet képzelni, miféle politikai nevelésben részesült Ságuna közvetlen hatása alatt ez a papság, hogy az európszerte elítélt osztrák zsarnokságért mennyit kellett a gör. keleti templomokban még külön is imádkozni és mennyire kellett saját lelkiismeretét elaltatni, hogy a Ságuna által dicsóított absolutismust élvezhesse.

Ságuna a maga lapjánál valódi német censor lett, a ki az összbirodalom eszméjének szolgálatában minden szabadabb gondolkozást megfojtott, minden panaszt s a nagy megesalódás nyomában mindegyre kitérő jajkiáltást elnémított, hogy a nép a német iga alatt nyugodtnak és boldognak látszassék. Melyik püspök merészelne ma valamely alantasával akként rendelkezni, mint a hogy Ságuna rendelkezett Floriánnal es a többi szerencsétlen embereivel?

Hát Ságuna *Telegraful Românja* nem képviselte sem a románság, sem a gör. keleti egyház, sem a közcultura érdekeit, hanem kizárólag a Ságunáét. Annak a viszonynak az érdekeit szolgálta, a mely közte és a német kormánykörök között fennállott, hogy aztán azokat a maga javára kizsákmányolja. Két czél lebegett szeme előtt: a pénz és a vagyongyűjtés s hogy kitüntetésekben részesüljön. Egyházát csak annyiban és ott támogatta és emelte, a hol egyúttal ezzel a saját tekintélye, befolyása és hatalma emeléséről is szó volt.

Ez a lap szükséges volt a Ságuna kezében nemcsak azért, hogy a német kormány tetemes anyagi támogatását magának biztosítsa és így vagyona szaporodjék, hanem azért is, hogy papsága és népe felett a maga hatalmát fenntartsa és megerősítse.

Kutatok Ságuna nagy érdemei után és azokat nem tudom felfedezni senol.

Az elemi iskoláztatás az ő egész 27 esztendei püspö-

kösködése alatt alig emelkedett valamit. A nagyzás hóbortja itt is dühöngött Ságunában. A falusi lelkészeket iskolaigazgatókká, a protópópákat (espereseket) pedig tanfelügyelőkké nevezte ki. A ki hallott erről a szervezetről, azt hitte volna, hogy itt egy kifejlett tanügy létezik, valójában pedig elemi oktatásról alig lehetett szó, úgy hogy Ságuna alatt az analphabéták száma alig apadt valamit. A körülbelül 2600 anya- és fió-kegyházközségben átlagosan alig volt 600 valamirevaló, tényleg kimutatható iskola, mert a többi csak papiron volt meg. Az elemi oktatás ebben az egyházban csak az 1868-iki közoktatási törvény hatása alatt kezdett javulni, de még ma is a többi felekezethez viszonyítva a görög keleti egyház a leghátramaradottabbnak mondható.

Visszaemlékezem azokra a Ságuna-féle elemi iskolákra tanfelügyelő koromból (1876—1886.). Néhol egynéhányan a pap pajtájában gyültek össze, de nem azért, hogy tanuljanak, hanem, hogy a szerencsétlen nebulók a papnak házi szolgálatokat végezzenek. Sem tanító, sem felszerelés. Hanem azért igen eredményes oktatásról szólott az egyházi tanfelügyelői jelentés.

A tanítóképzés tanfolyama Ságuna alatt hat hónapról 1857-ben két esztendőre emeltetett, de ez is csak papiron volt így. Ságuna tetszése szerint küldözgette ki és alkalmazta a tanítókat sokszor egy-két hónapi kioktatás után. Mert Ságuna azt cselekedte, a mi neki tetszett. A tanítóképezdébe való felvételre elégséges volt az írás, olvasás és egy kis számolás, mert egyáltalában hiányzottak a megfelelő előkészítő iskolák. Ságuna ilyen csekélységekkel alig bajlódott.

Ságuna nem szerette maga körül a tanult, a tudós embereket. Azt akarta, hogy minden világosság belőle ömöljön ki, tőle eredjen — és oda térjen vissza. A bécsi birodalmi tanácsban 1860 szept. 10-én közmegebotránkozást okozott egyik felszólalásával. A közoktatási kormány kiadta a rendeletet, hogy ezentúl csak képesített egyéneket lehet tanárokul alkalmazni. Ságuna kijelentette, hogy az ő tanárai Brassóban képesítés nélkül is kitűnően tanítanak mindent. Ságuna, a ki 12 gymnasiumot, egy egyetemet, jogakadémiát,

reáliskolákat követelt népe számára, nem tudta képesített tanerővel ellátni egyetlen gymnasiumát sem. És beszélt a tanári képesítés felesleges voltáról, mert nem tudott egyetlen képesített embert sem felmutatni s így be kellett volna gymnasiumát zárnia.

A papképzés sem állott jobban az elemi oktatásnál. A tanfolyam a theologiai intézetben hat hónapig tartott. Érettségi vizsgálata alig volt egy-egy papnövendéknek. Egy pár gymnasialis osztályról szóló bizonyítvány, néhol pedig az elemiből is elég volt a papképzőben. Gyakran megtörtént, hogy a fiú az apa mellett megtanulta a papi teendőket, továbbá a cziryll írást és olvasást, az ilyent minden további teketória nélkül felszentelték; elfoglalta apjának a parochiáját, gondozván a hívek lelkeit a régi hagyományok szerint az előhaladás lehetőségének kizárásával. De hány növendéket nem szedtek fel az eke mellől a papképzőbe?

Az ilyen papság felett Ságuna aztán zsarnoki módon uralkodott. Valódi kényúr volt, a ki lelkészeivel úgy bánt, mint a földesúr bánt a jobbágyaival. Fel is használta őket mindenre.

Ságunáról maradt hátra a következő adoma. A jobb papi állomásokat Ságuna nem szokta csókért osztogatni. Azt mondják, hogy bőségesen fizettette magát. A parochiáért jelentkező paphoz több apró kérdés után, a következő fő kérdést szokta volt intézni Ságuna:

— Aztán mondd meg fiam, hogy mekkora is volt Szent Péter kutyájának a farka?

Az illető folyamodó aspiráns már várta ezt a kérdést, mert a papalkalmazási hagyományokat immár jól ismerte. Hát felelet helyett kibontotta a pungáját, kivett abból és leolvasott egyenes-rendben sok aranyat.

— Ekkora volt, szentséges atyám! — szólt a papjelölt, az aranyak hosszú sorára mutatván.

Ha Ságuna a sor hosszúságával meg volt elégedve, egyszerűen beseperte az aranyakat és az üzlet meg volt kötve; ha pedig az ellen kifogása volt, rendesen ezt a megjegyzést szokta tenni:

— Nincs igazad, fiam, mert volt ám annak egy kis görbe vége is.

És ezt a kis görbeséget néhány arannyal pótolnia kellett az illető folyamodónak. Si non e vero . . .

Másképpen nem is lehet megérteni és megmagyarázni 27 évi püspökösködése alatt azt a nagy vagyont, a melyet hátrahagyott. Különösen, ha tudjuk azt is, hogy Ságuna valóban pazarul élt, sokat vendégeskedett és sokat utazott, különösen Bécs felé, a hol hónapokig időzött, s a hol fejedelmileg költekezett mindig. A karlóczi szerb egyházban addig divatozott sokféle bünözés Ságuna alatt átplántálódott az erdélyi egyházba is, a mi az addig divatban volt tisztességesebb erkölcsöket, különösen az anyagiak után való dulakodása miatt, nagyban megrontotta.

Rendesebb papnevelésről csak 1863-tól lehet szó, a mikor a theologiai tanfolyamot három évre emelték, de azért onnan mégis rendszerint csak moralisták kerültek ki, érettségit letett egyének csak nagyritkán jelentkeztek a gör. kel. theológiára. A régi szokások még ekkor is fennmaradtak, jelesen akárhány ember az eke mellől került a papi állásba. A theologiai tanulmány vagy más iskola végzése még ekkor is merőben feleslegesnek mutatkozott a nagyszzebeni metropolian.

Ságuna volt minden. Törvény, szabály előtte csak addig létezett, a míg azok az ő javára szolgáltak s azokkal másokat féken lehetett tartani. Mihelyest neki az egyházi törvények és szabályok nem conveniáltak, azokon felülemelkedett és püspöki méltóságára támaszkodva parancsolt, mint a legigazságtalanabb kényúr.

Nagy érdemei közé számítják Ságúnának a görög keleti egyház szervezeti szabályait. A görög keletiek szűk látókörűségét, illetőleg sok részben tudatlanságát árulja el, hogy ezt olyan nagy dolognak tüntetik fel. Mintha bizony egy dalárdának az alapszabályait összeállítani valami rendkívüli dolog volna. Avagy nincsenek még dalárdák a világon, a melyeknek alapszabályait le lehet másolni és alkalmazni? Avagy nincsenek még más egyházak a világon, a melyeknek szervezeti szabályaiból egy másik egyháznak a szabályait össze lehetne tákolni? Mi van a Ságuna szervezeti szabályaiban olyan, a mi más egyháznak a szabályaiban

ne volna meg? Mi volna valami eredeti, saját szerzemény, a mi az ő bölcsességét árulná el?

Erdelyben a görög keleti egyház a nemzeti fejedelmek korában a protestáns, különösen a kálvinista egyház törvényeiből, intézményeiből nagyon sokat vett át, mert bizony a román egyházaknak abban az időben majdnem semmiféle szervezetük sem volt. Csak a főbb dolgokra, a papszentelésre, alkalmazására és a papi függőségre állottak fenn némely intézkedések, más belső szervezettel az egyházak bizony nem dicsekedhettek. Az erdélyi fejedelmek alatt kezdenek a gör. keletiek némi szervezetre szert tenni. Kézügyben volt a kálvinista egyházi szervezet; a román eklézsiák részben kálvinista-oláh egyházakká alakultak át és így a románok a kálvinista egyházszervezettel közelebbi ismeretségbe kerültek. Ennek eredménye lett, hogy a görög keleti egyház számos intézményét vette át a kálvinista egyháznak, ezeket Ságuna a maga szabályzatába mint régi egyházi hagyományokat egyháza szervezetébe felvette. Ságuna az érsekség egész területére behozta a szinodalitást. A görög keleti egyház autonómiáját biztosító *Szervezési szabályzat*-ot a király 1869 május 28-án erősítette meg. A magyar kormány a görög keletieknek széles alapon nyugvó autonómiát biztosított, ezt az autonómiát két évtizeden át a németeknél Ságunáék hiába sürgették.

Ságuna a szervezési munkálatban különösen a nagy-szebeni lutheránus superintendens tanácsai szerint járt el, azért ebben a szabályzatban sok lutheránus hatást is észlelünk. A zárdákra és egyebekre vonatkozólag útbaigazította őt a szerb egyház szervezete, a miből szintén több intézkedést vett át.

A dolog ezen állapotjában egyáltalában azt kérjük: hol van a nagy érdeme Ságunának ebben a kérdésben? Összeállított egy szabályrendeletfélét különböző egyházak törvényeiből és szabályaiból, a mely a legilletékesebb romániai püspökök felfogása szerint homlokegyenest ellenkezésben áll a keleti egyházak traditióival és kánonjaival. A romániai püspök, Gerasim, Ságunának egész szervezeti munkáját egyszerűen «átkozottnak» jelenti ki. De különben is

Ságunának a szervezési szabályzata annyira fogyatékos volt, hogy már a megerősítő királyi leiratban is több hiánya póltoltatott, a következő egyházi congressuson (1870, 1891, 1896, stb.) pedig annak egyharmadát úgyszólván megváltoztatták és a helyett új rendelkezéseket igtattak be. A plébániák szervezésére, rendezésére és betöltésére, a fegyelmi ügyekre vonatkozó biráskodásra és az egyházgondnoksági ellátásra vonatkozó szabályzatok vannak olyan nagy fontosságúak, mint a Ságuna szervezési szabályai, ezek már a Metianu érsek alkotásai (1906, 1907-ből) és ezt a főpapot mégsem emelik a hetedik égba nagy érdemei miatt, mint a hogy Ságunával bálványozói megcselekedték.

Nagy érdemei közé számítják Ságunának az «Asociatiunea transilvană» román culturegylet megalapítását is. Pedig az eszme nem volt az övé, sőt a kezdeményezés dicsősége sem illeti meg Ságunát. 1852-ben osztották ki Nagyszebenben a prefectek között a német pénzt forradalmi szolgálataikért. Bálint kapott 9500, Axente 9000 és Jánku 6000 forintot. (*Tribuna* 1911 szept. 16-ik száma, Florián levele Maiorescuhoz.) Florián Áron mint tanár ember arra törekedett, hogy ebből a pénzből «egy irodalmi és népművelő társaság céljaira» valamit megkaparintsanak. Bálint 1000, Axente 1000 és Janku 500 frtot tett le Florián kezéhez, a mi Ságunát erősen boszantotta, hogy az ő kikerdezése nélkül eszméket vetnek fel és arra még adományokat is szednek. Innen indul ki először egy román nép- és irodalmi társaságnak az eszméje, a mely Ságuna helyeslésével nem találkozáván, akkor annyiban is maradt. A román nép és irodalom művelése Puskáriu Jánost, későbbi curiai bírót (meghalt Törösvárt), 1858 és 1859-ben erősen foglalkoztatta volt; az akkori *Gazetában* mozgalmat indított egy nép- és irodalomművelő társaság létesítése érdekében. Sulucz akkori balázsfalvi érsek készségét nyilvánította az ügy megindítására. Természetesen baj lett volna a görög keletiekre nézve, ha a görög katolikusok érseke elegyedik bele ebbe a nagyfontosságú dologba, a mely siker esetén a nép rokonszenvét nyerte volna meg. Úgy kellett feltüntetni tehát a dolgot, hogy az együletet az egész román-

ság kívánja. A folyamodványt aláírta Sulucz mellett tehát Ságuna is és még 180 tekintélyesebb polgár s 1860 május 10-én a guberniumhoz beterjesztették. A kormányzó gyanusan fogadta az egyletezést. Baricz György, román historikus, különben görög katolikus, készítette el az egylet alapszabályait, a melyek szerint az egyletben a politizálás szigorúan tiltva ván, s azokat egy újabb kérvénnyel, a melyben a románságunk a császári trón iránti nagy áldozata és hűsége ismét fel van hánytorgatva, a kormányzóhoz felterjesztették.

A főkormányzék 1861 szeptember 26-án az egylet megalakulását engedélyezte. Ettől fogva Ságuna a vezetést nem adta ki a kezéből; a görög keletiek befolyása alatt akarta azt megtartani, a mi sikerült is neki. A megalakulásra 1861 november 4-re hívta össze Nagyszebenbe az erdélyi román értelmiséget. A közgyűlés elnöknek Ságunát választotta meg, alelnök lett Cipariu Timotheus, görög kath. kanonok. A választmányba alig jutott két görög katolikus, 10 görög keletivel szemben. Egy csomó romániai görög keleti tiszteleti tagot is választottak és így már kezdetben sokat ártott a felekezetieskedés a román közművelődési egyesületnek. Ságuna vallási türelmetlensége azt eredményezte, hogy a közgyűlések alkalmával az alakuláshoz a vallási tekintetek léptek előtérbe. A felekezeti kapzsiság leginkább abban nyilvánult, hogy az új közművelődési egyesület segélyeit és ösztöndíjait többnyire a gör. keleti ifjaknak szavazták meg, mi miatt a görög katolikusok nagyon elkedvetlenedtek. A tisztviselői kar es választmány megválasztásánál nem az érdemesség határozott, hanem, hogy görög keleti, vagy görög katolikus-e az illető. A görög katolikusoknak egy pár esetben sikerült csak az egyesületben többségre jutniok.

Ságuna érdemei s az osztrák kormány adományai a román egyházat és népet illetőleg ezek volnának.

Hát ennyiert küzdött volna a román nép 1848-ban? Ezek a kicsiny morzsák vajjon arányban állanak-e a hozott áldozatokkal, a melyekre annyit hivatkoztak? Nem kutatjuk.

Ezekkel az eredményekkel lehetetlen szembe nem álli-

tani a magyar kormány ideje alatt létesült culturintézményeket, a melyek a román nép érdekében és javára a legnagyobb készséggel voltak engedélyezve.

Hogy áll ma már a román sajtó? Ma van körülbelül öt szak-, négy szépirodalmi-, hét pénzügyi, három élez-, hat egyházi, három társadalmi és körülbelül tizennyolcz politikai román lap; mintegy 27 román nőegylet; 120 román dal-egylet; 41 román olvasókör; 180 román pénzintézet, a melyek ma már több mint két és félmillió korona évi nyereséggel dolgoznak; részvénytőke 20 millió, évi kölcsön 115 millió; culturális czélokra körülbelül 115,000 korona jut évenként. Gazdasági egylet kettő, másféle segély-, fogyasztási-, kereskedelmi stb. egylet összesen: 54, kereskedő- és iparosegylet 20; temetkezési egylet 29; népművelődési egylet hat; az alapítványok összege meghatványozódott, a román gymnasiumok magas színvonalra emelkedtek, némelyek főgymnasiumokká alakultak át, a papi, a tanító-képzés, a tanárképzés alig mutat fel kívánnivalót, míg mind a papok, mind a tanítók és a tanárok fizetése a kor kívánalmai szerint rendeztetett. A román egyházakra, papokra, tanítókra, s egyáltalában román culturális czélokra több milliót fordít évenként az állam, a nélkül, hogy az illetékesek Ságuna-ként a haza és a magyar trón iránti hűséget sokat emlegetnék. Mindezek az áldások, a szabad sajtóval és más szabadelvű intézményekkel együtt az ölébe és a szájába hullottak azoknak, a kik a magyar állam ellen ma is éppen olyan ellenséges indulattal viseltetnek, mint Ságuna az absolutismus alatt.

1871-ben ünnepelte meg 25 éves jubileumát Ságuna, hogy Erdély-földjére lépett. Mikor a szebeniek értésére adták, hogy ünnepelni akarják, így felelt:

«Valamint a huszonöt esztendő alatt minden alkalommal eltávolítottam magamtól a tüntető ünnepeltetést (?) úgy a 25 éves jubileumom napjait is magányban, böjtölésben, imádsággal fogom eltölteni, hogy így az Istennek és Ő Főlségének megköszönjem azt a sok jót, a melyet az egyházzal és a román néppel tett (!) az elmúlt huszonöt esztendő alatt.»

Ságuna mondja, hogy ő elhárította magától az ünnepeletetést, holott egész életén át arra vadászott, hogy kitüntessék és hogy ünnepeljék. Ő szemérmetlenül dobta oda a legnagyobb valótlanságokat. 1848 május 15-én Balázsfalván a nagy tüntetést rendeznek mellette; bécsi újtairól és Budapestről való hazaérkezése után mindannyiszor fátylás zenével, szónoklatokkal, banderiumokkal, díszebédekkel, felköszöntőkkel dicsőítik; a mikor csak tehetette, ünnepeletette magát. Számos kitüntetései után mindannyiszor ünnepeletetések — és a 25 éves jubileum alkalmából azt mondja, hogy egész életében került az ünnepeletetést!

Az 1871-ki huszonötéves jubileumot igenis elhárította magától, mert a politikai viszonyok egészen megváltoztak. Az alkotmány helyreállított és a Ságuna-féle ünnepeletetés úgy tűnt volna fel, mint tüntetés az 1867-iki kiegyezés ellen. Mert mit ünnepelettek volna a románok Ságunában a 25 éves jubileumon? A magyar hazához, a magyar királyhoz, alkotmányhoz való hűséget talán? A harczot az absolutismus, a zsarnokság, a rabiga, a polgári jogok és szabadságok elkobzása ellen? Miben volt Ságunának érdeme? Hiszen neki azon a jubileumon pirulnia kellett volna, a mikor a lelkesedés hevében hívei dicsőítettek volna politikai bűnei miatt, az ország, hazája elárulása miatt! Volt benne annyi belátás, hogy az ünnepeletnapon tényleg Resinár községébe vonult felre és ott imádkozott és bőjtölt, ha ugyan ezt cselekedte, iszonyú bűneiért, a melyeket a nemzet ellen elkövetett. Csakogy az egnapi bőjt és imádkozás kevés volt a vezeklésre.

A politikailag bukott Ságunát hívei tényleg a jubileumon nagyban ünnepelették. Popáz János karánsebesi püspök helyettesítette az érseket. De már nem volt «Gotterhalte» és nagyon csinján bántak a politikai vonatkozásokkal, az egész ünnepelet egyházi mederben folyt le.

Ságuna 1868-ban a politikával felhagyott, 1871-ben elnökkölt utóljára a synoduson, mert már ekkor erősen kínozta az asthma. 1872-ben husvétkor misézeit utóljára, a mikor már nagyon türelmetlen, ideges lett. Kíméletlenül bánt a segédkező papokkal, az oltárnál szidta őket, úgy-hogy a

húsvéti ünnepet a nagyszebeniek nagy megbotránkozással ülték meg. Ettől fogva már kín volt az élete. Két papnövendék állandóan mellette volt, ő többnyire az ágyban. Utolsó perczeit közeledni érezvén, 1873 június 28-án Popea Miklós vicáriust hívatta magához. Jellemző a következő végszava:

«Én már, Miklós, befejeztem! Minden rendben volna. Ne veszekedjete!»

Ez az utolsó mondása élénk világot vet a testületi szellemre, a mely Ságuna körül alakult.

Ságuna ezen a napon meg is halt. 1873 július 3-án nagy pompával temették el Resináron.

1909-ben tartották születésének száz éves jubileumát. Ennek a férfinak a dicsőítése páratlan volt. Nem érdemeiért, hanem gyűlöletes, magyarellenes politikájáért. Romániában is szélteben jubiláltak és dicsőítő ünnepélyeket rendeztek, ismétlem, ott sem érdemeiért, hanem azért, mert a magyarság ellen vezette a szegény románságot 1848-ban. Romániában Ságunát sem a papság, sem a politikai világ nem szerette, még pedig az egyházakban eszközölt sok kánonellenes újításai miatt, a politikai körök pedig chamæleon-színváltásai miatt nem bíztak benne. De hogy a magyar állam és nemzet ellen küzdött és példát nyújtott sokaknak a hazaárulásban, ez a mai romániai szélső köröknek nagyon tetszett s a hazaárulónak megadták a legnagyobb tisztességet, a mely csak az erkölcsi alapokon működő nagy férfiakat illeti meg.

V. Ságuna András nagysága.

A míg nálunk Ságuna dicsőítése kimerült a nagyszebeni görög-keleti congressussal, addig Romániában, mint említém, nagyobb ünneplést engedtek meg maguknak a százéves jubileum alkalmából. Nagyszabású ünnepélyeket rendeztek Bukarest, Jassi, Giurgiu stb. városokban, a hol a szónokok ki nem fogytak a nagy férfiú dicsőítéséből és a magyarok gyalázásából. Pimen érsek, Jorga, Xenopol, Mihailescu es a többi szónokok kiapadhatatlanok voltak ebben a nemben. Tették ezt a szélsősködő elemek.

Engem különösen a Slavici János szónoklata érdekel. Bukarest városában vagyunk az Athenæum dísztermében, a melynek falán ott függ Ságuna arcképe, jobbra a macedo-román egyesület, balra a Cultur-Liga zászlója. Töméntelen közönség. A szónokok sorában szerepelt Slavici János is, ez a sokszor megvedlett ellenségünk, a ki ilyeneket állított Ságunáról:

«Ságuna a legmérsékeltőbb ember volt a románok között, a kik a XIX. században éltek.»

«Ő minden macula nélküli volt... s leginkább mint ember volt nagy... nem volt önző... Emberszerető volt, nem azt mondom, hogy csak a románokat szerette, de szeretett általában minden embert. Az önszeretet előtte ismeretlen volt. Ő törölte el a jobbságot.»

Ebből a hangnemből beszélve igyekszik az érdeemes, a tökéletes ember mintaképét állítani elő, a mely tiszta fényben úszik és a melynek nincs semmi árnyéka.

Egyetlen népnél sem ütik annyiszor arczul a történeti igazságot, mint a román népnél. S tudatosan egyetlen népet sem bolondítanak és csálnak meg annyi hazugsággal, mint a románt. Ez a lelkiismeretlen játék a közönség korlátolt ismereteivel, egyenesen felháborító.

Mit is mondott csak Maiorescu Titus, Románia volt külügyministere?

«Culturánk mai irányában legfőbb bűn a hazugság. Hazugság az aspirációkban, hazugság a politikában, a költészetben, a nyelvtanban és a közszellem minden nyilvánulásában». (*Critice*, 327. l.)

Ságuna ezen nagysága is a Slavici-féle hazugságok tömkelegén épült fel.

Ságuna Erdélybe történt belépése óta már megfogalmazott program szerint önmagáért és első sorban önző céljaiért dolgozott. Mint embert, mint keresztyén, mint papot, mint író-t és mint politikust, az «Én» gondolata töltötte el. Összehiráncsolt minden garast, összehordott minden követ, épített korlátolt műveltségű népében és egyházában egy talapzatot, a melyre imádandó alakként a saját Én-jét állította fel. Jaj volt annak, a ki ez előtt az alak előtt meg nem hajolt és nem

imádtá! Zsarnok volt, öntelt, gyűlölködő, bosszúálló zsarnok, a ki maga mellett azon a talapzaton semmiféle mellékalakot nem tűrt, nem is nevelt férfiakat, csak rabszolgákat, a kiknek egész tudománya és élete a Ságuna iránti hódolatban merült ki, mert, mint Florián Áron akkori tanár leveleiből tudjuk, hozzá senki sem közeledhetett, csak egy Pantazi nevű kétes görög, a ki Ságunának factotuma volt. (*Tribuna*, 1911 193. sz.). Annyira nem tűrte maga mellett az eszes, jóra való férfiakat, hogy az utána megüresedett érseki székbe nem volt kit beleültetni, úgy, hogy ismét a szerbektől kellett érseket kölcsön kérni, mert arra való román ember az egész hirhedt görög keleti egyházban nem találtatott.

Előtte az utódlásról, az érseki szék aspiránsairól beszélni nem lehetett. Ő sohasem foglalkozott azzal a gondolattal, hogy vajjon utána ki fog következni? Hát ha az ő egyházának és fájának érdekeit annyira szívéen hordozta, ha ő annyira nacionalista volt, miként történhetett az, hogy utódról egyáltalában nem gondoskodott, sőt annyira nem gondoskodott, hogy nem tűrt maga mellett csak szolgálkú csúszómászókat, a kik felett tetszése szerint zsarnokoskodott és így az utódlást átjátszotta ismét a szerbek kezére.

Nem fog ártani egyenként bemutatni azokat a kődarabokat, a melyeken Ságuna nagysága felépült. És itt a már előadottak után a Slavici-féle valótlanságokra szoritkozom.

Az 1909-iki Ságuna-ünnepélyek alkalmával Ságuna érdemei közé sorozták a jobbágyság eltörlését is hazánkban; ezt a hazugságot igyekeztek bevinni a köztudatba is, ime, micsoda együgyűségekkel:

A *Tribuna* 1909-ki évfolyamának egyik tárczájában Bodea J. néphagyományokat közöl arról, hogy miképpen lett a jobbágyság hazánkban eltörölve, illetőleg miképpen menekült a román nép hazánkban a jobbágyság igája alól. A közölt három néphagyományt itt közlöm:

1. 1848-ban a románok minden jog nélkül valók voltak, megrakva mindenféle terhekkal. A mi uraink ránk nézve vallásra és nemzetiségre idegen pogányok voltak, s kik tetszés szerint kínozhattak, sőt meg is ölhettek,

a nélkül, hogy az Istentől vagy a törvénytől féltek volna, mert hisz a törvény saját akaratukon nyugodott. Ilyen állapotban éltünk mi, a mikor híre terjedt, hogy háború lesz a császár és azok között az urak között, a kik kiszivták minden életnedveinket. Ekkor elhatároztuk, hogy mi románok az erősebbikkel és a nagyobbikkal, a császárral tartunk.

És vele is tartottunk mindnyájan mi románok és megvertük a mi zsarnokainkat. A csata után a császár terített asztalához hívja meg összes jóbarátait. A dúsan megrakott asztal körül mind ezüst székek, az asztalfőn kettő aranyból való volt. Már érkeztek a vendégek fényes, káprázatos öltözetekben, a kik közül többen az aranszékekre akartak letelepedni. «Bocsánat, uraim, szóltak a lakájok, de a két arany szék a császár és a legjobb barátja számára van fenn tartva.»

Ságuna András, Erdély metropolitája, a benyíló szobában mulatott, kvaterkázott a császárral. Egyszer csak a császár kézen fogja Ságunát és kivezeti az asztalhoz, s leülteti az aranszékre maga mellé. Persze volt nagy csodálkozás, mert Ságuna paraszt, kopott, foltozott ruhában volt, melle, mint egy kaszásé, kilátszott. Egyszer csak a császár feláll és szól:

«Kedves barátaim: Meghívtalak, hogy örvendeztetek asztalomnál, amiképpen én örvendeztem, mikor megsegítettetek azok ellen, a kik ellenem feltámadtak. Immár egyetek, igyatok és kérjetek tőlem bármit, aranyat, ezüstöt, hatalmamban van, megadom nektek.» Erre feláll egy nagy úr, a kinek a háború nagy veszteségeket okozott és annyi aranyat kért, a mennyit ő a háború miatt elveszített. A császár teljesítette a nagyúr kérését. Azután a második, a harmadik úrnak is megadott a császár mindent, a mit csak kért. Végre felállott Ságuna és így szólt:

«Felséges Úr! Erdélyben él egy nemzet, román a neve. Ehhez a néphez mind becsületes, igazság- és rendszerető emberek tartoznak, páratlanul munkások. És mégis szomorú és keserves életük van. Sem földjük, sem házuk, sem asztaluk nincs, ünnepi öltözetük, ime ez, a mi rajtam van.

Ne legyen visszatetsző, ha én asztalodhoz, Felséges Úr, népem ünneplő ruhájában jelentem meg. Én nem kérek egyebet, mint a sorstól annyira megvert népemet szabadítsd meg a jobbagyság jármától, hogy legyen szabad s dicsőitse bölcs kormányzásodat». A császár nyomban eltörölte a jobbagyságot, így lett szabad a román ember.

2. Az 1848-iki csata (bătălie) után a császár kiadta a parancsolatot, hogy a jobbagyságot az egész országban eltöröljék. De az urak nem engedelmeskedtek a császár parancsának, hanem verték és kinozták a jobbagyokat tovább is. Ságuna ekkor egy keserűséggel telt levelet küldött a császárnak, a melynek vétele után ez nyomban hintóba ült és elhajatott Nagyszebenbe jóbarátjához, Ságunához. Hanem Ságuna megizente a császárnak, hogy őt az Olt vidékén találhatja csak meg. A császár tehát arra hajtattott. A Felek és Fenyőfalva között levő híd oszlopánál Ságuna meghúzta volt magát és a mint a császár a hídon áthajatott, Ságuna gyorsan a kocsí után futott, s a császár két szemét a két tenyerével befogta volt, miként a gyermekek szoktak játszani.

— Ki meri a császár szemeit ily módon befogni? — szólt haraggal a császár.

— Találd ki, ki vagyok? kérdezte Ságuna.

A császár ráismert a Ságuna hangjára s kiengesztelődve kérdé:

— Te vagy, Ságuna, legjobb barátom?

Aztán Ságuna felült a hintóba a császár mellé, bejárták a románok által lakott összes helyeket, a jobbagyság eltörlésére osztogatták mindenfelé a parancsokat s az urak mindenütt futásnak eredtek, a jobbagyok pedig felszabadultak.

3. Az 1849-iki csata után a császár meg akarta Ságunát Nagyszebenben látogatni, hogy személyesen megköszönje neki, hogy a románokat a császári táborba terelte. Ságuna nem kért egyebet, mint a jobbagyság eltörlését s kérte arra is, utazzák be az Olt vidékét, látná a románság iszonyú helyzetét, a melyben szenved. És el is indultak nyomban az Olt vidékére.

Az Olt hidjánál Szakadát, Felek és a környék román-sága várta a vendégeket, minden ember kezében panaszlevél és kérvény, hogy a jobbágyság töröltessek el. A császár átvette a panaszleveleket s így szólt:

— Szegény román, de elkeseredett lehetsz!

Hajnalban Szombatfalvára értek a nagy vendégek, a hol senki sem várta őket. És miért? A szombatfalvi magyar uraság halálra kínoztta az ő jobbágyságait; étel és ital nélkül hajnaltól késő estig dolgoztatta. A falu egész népe a másik határban dolgozott, a falu üres volt egészen. Végre egy öreg asszonyra találtak, a kitől paraszt munkás öltönyöket kértek. Így felöltözködve haladtak egy utcán, a mikor szembe találták magukat egy urasági szolgálóval, a ki őket szidalmazni és ostorozni kezdte.

— Ti lóköttök, nyomorultak! — szólt — ti mikor az egész világ dolgozik, lopjátok a napot? El velök a mezőre; dolgoztak. Mikor a reggelizés ideje volt, semmit sem kaptak enni... tovább dolgoztak délig. Ságuna, a ki ekkor már nagyon éhes volt, azt kérdezé társaitól: «Atyafiak, hát aztán ti nem esztek egész nap? Gyertek, együnk!»

Egy urasági szolga ennek hallatára hozzájuk férközött s elkezdte őket (már t. i. a császárt és Ságunát, a legjobb barátját) ostorozni, hogy a hátuk tiszta kékbarázda volt. Estvére már éppen ájuldoztak az éhségtől, mert az urak nem igen szokták meg az étlenséget. Másnap mit látunk? A császár és Ságuna ismét a munkások között volt. S már a reggelizés idejekor mindkettő eldobta a kapát, mondván: «Jó emberek, le a kapával, ne dolgozzatok többé, mert ime számotokra is felvirradt a szabadság napja!» Ekkor a két idegen levetette paraszttöltőzetét s fényes ruhájukban mutatkoztak, a szolgák pedig elfutottak s elmondták a történeteket uroknak. Szombatfalván s az egész országban akkor törölték el a jobbágyságot. —

A ki ismeri egy kissé a román népleletet, a népgondolkodást, mindjárt rájő arra, hogy ezekhez a hagyományokhoz a népnek semmi köze nincs. A néplelek ilyen hülyeségeket nem termel. De néphagyományokra volt szükség, hogy Ságuna nagyságát a néplelek szempontjából is bemutassák.

Szükség volt a román népet a játékba belekeverni, mintba a Ságuna alakja a néplélekbe be volna vésve, mintha a román nép emlékébe, lelkébe Ságuna kitörölhetetlen módon befészkelte volna magát.

Sokat jártam a románok között Ságuna idejében is, azután is, de megvallom, ilyen néphagyományokról nem hallottam soha, nem is olvastam azokról a jubilaris évig sehol sem. A Ságuna idejében ellenben a görög keletieknél igen sokat hallottam a papi zsarolásokról, a szegény nép kíméletlen egyházi megadóztatásáról. Egy-egy temetés a szegény emberre nézve valóságos elemi csapás volt, mert a szerb egyháztól áthozott szokások folytán a pap hallatlan követelésekkel állott elő. Egy pár ökör egy temetésért nem ment csoda számba. De hát a fejétől büzlött a hal... A sok ringy-rongy kalendárium, Ságuna számos férczmunkája, az egyházi nyomda halom kiadványai, meg a *Telegraful* évi előfizetése bizony súlyosan nehezedett arra a papságra, a mely akkor a cyrill-féle betűkön kívül más írást nem ismert. Nem volt ez nála kulturális mozgalom, sem a román nemzeti irodalom fejlesztésére való törekvés, mert a mint később látni fogjuk, cyrill-betűvel nem lehet román kulturát terjeszteni, sem a sok szerb, szláv tendenciájú fordításokkal és compendiumokkal, a melyek bizony a görög keleti egyház papságának szellemi színvonalát nem is emelték. Ságunánál ez egyszerűen üzlet volt.

Igen, effélékről halottam beszélni Ságuna alatt a nép között és láttam azt is, hogy a nép között a Ságuna-cultus nem valami épületes alapon nyugodott, a nép félve ugyan, de nem a legtiszteletreméltóbb módon szólt a főpapjáról, a ki nem sokat érdeklődött a szegény nép nyomora iránt.

Ő nem is szeretett a nép között megfordulni. Huszonhét esztendei főpásztorkodása alatt rengeteg egyházi birodalmának alig egy pár faluját látogatta meg. A topánfalvi havasok népét Bucsum-Izbitán egyetlen egyszer látogatta meg, a mikor kormányi megbízásból, sajátkezűleg a templomban elfogta volt Varga Katalint. No, ha ekkor a nagy Ságuna el nem menekült volna mint egy csirkefogó, a havasi nép dühében a főpásztor urat darabokra tépi. Nem

is mert többé a havasi móczok közé menni. Erről igenis van tudomásom, sőt, a mikor a hetvenes évek végén a topánfalvi havasok román lakosságát tanulmányoztam és Bucsum-Izbitán is megfordulván, a Ságuna-féle cselszövényről elbeszélgettünk, Kozmának, az 1837-iki bucsumi események vezérének egyik rokona így szólott:

— Ságuna püspök volt a mi árulónk; 1847-ben Vizkeresztkor ő fogta el a havas legnagyobb jötevőjét, Varga Katalint. Már úgy állott a dolog, hogy a pert megnyerjük s megmenekszünk a kincstár robotmunkáitól, a mikor a püspök álnok utakon hozzáférközött úrnőnkhez és elfogván őt, Enyedre vitte. Jaj, ha akkor, vagy azután is ez a püspök a kezünkbe került volna, de leszedtük volna róla a szentelt vizet!

Ebből nyilván kitűnik, hogy Ságuna a nép ellen éppen az urbéri szolgálmányok teljesítése érdekében dolgozott, a mit a nép neki soha megbocsátani nem tudott. A havasi nép által a kincstár ellen folytatott perekben egy lépést nem tett, nem is a robotok és szolgálmányok eltörlése, de még azoknak enyhítése végett sem, ellenkezőleg, az erdélyi fejdelmek kiváltságait, a melyekre a nép hivatkozott, nem létezőknek tekintette s espereseihez, különösen Ighian offenbányai görög keleti espereshez intézett leveleiben mindig csak arról írt, szólítná fel a népet a kincstári szolgálmányok pontos teljesítésére. Persze, ekkor Ságuna magyarbarát volt.

Ságuna nem is szerette a román paraszt népet, azt a falujában nem is kereste fel soha. Csak rendeletekkel dolgozott. Hogy vajjon azokat a rendeleteket valaki végrehajtja-e, azzal nem sokat törődött. Nem szerette a népet azért, mert az mindig sírt és állandóan panaszkodott, mindig kért és mindig jajgatott. Ő pedig rendesen azt felelte:

— Sírni veletek mindig kész vagyok, de segíteni rajtatok nem tudok!

Hanem mégis voltak pillanatok, a mikor Ságuna szerette a népet, a mikor hivalkodott vele. Ha éljenezte, ha ünnepelte őt. Ha banderiumokban szervezkedett és a lovasok előtte és utána a tömeg sorsfalai között vitték Isten földi helytartóját. Ságuna ilyenkor mindig kitört:

— Ime, az én népem, az én hatalmam! — Mert Ságuna, a mikor csak valamire szüksége volt, mindig a népre és azokra az áldozatokra hivatkozott, a melyeket az a trón és a császár érdekében hozott. És ezeknek az áldozatoknak tejfelét mindig Ságuna szedte le. Ságuna szerette a gazdag ünneplő szelistyei és rasinári, de nem a nyomorgó népet.

Ságunának a jobbágyság eltörlésében semmi része nincs, mert a különféle robot és jobbágyi szolgálmányok eltörlésére és a más szabadságok biztosítására vonatkozó törvényeket (VIII., XX., LLX. t.-cikkek) V. Ferdinánd király már 1848 április 11-én megerősítette. A jobbágyság eltörlése tisztán magyar munka; a 48-iki szabad eszmék, a szabadság, testvériség és egyenlőség folyománya. A románság között a jobbágyság eltörlésére vonatkozóan elterjesztett néphagyományok a nép félrevezetésére és megcsalására szolgáló otromba koholmányok.

Hogy mennyire volt Ságuna macula nélküli, s mennyire volt türelmes, emberszerető s mennyire szerette a román embert, ha katolikus volt, kimutathatom a következőkben.

Általában a románok között az erdélyi részekben «Spiritul lui Saguna» (Ságuna szelleme) szállóigévé lett. «Ságuna szelleme, lelke lengi át...» annyit jelent, mint kötekedő, gyűlölködő, ellenségeskedő, zavart okozó, cselszövő, alakoskodó stb.

És ez a közhit kiindult a nagyszebeni metropolia kebeléből, a hol a veszekedések napirenden voltak, a metropolia épülete melegágya volt a folytonos, állandó cselszövésnek, rosszindulatú ártani akarásnak, a gyűlölködésnek, mert hiszen Ságuna mintakép gyanánt szolgált környezete előtt azokkal az áskálódásokkal, veszekedésekkel és gonoszkodásokkal, a melyeket a görög katolikus Balázsfalva s annak érseke és egyháza ellen egész főpásztorkodása alatt folytatt. Utolsó perczeiben is ezek a veszekedések jutottak eszébe s utolsó szava volt:

-- Nu vă sfăditi! Ne veszekedjete!

De hogy a saját iratával jellemezzem a macula nélküli emberszerető nagy férfit, itt közlöm fordításban Havas-

alföld metropolitájához, Nifonhoz, 1856-ban intézett sajátkezü levelét, a mely ennek a férfinak egész lelkivilágát, jellemét és szívének összes ránczait feltárja. Ime a levél szószerint:

«Ne vedd rossz neven, Szentelt Magasság, ha tapasztalataimnál és ismereteimnél fogva ez alkalommal sietek véleményemet kifejezni, hogy a halálos ellenségek, a kiktől a románok igazhitű egyházának félnie kell, nem a pápisták, a lutheránusok, a kálvinisták, vagy más szakalárok, a kik ezeknek tévelygéseiből születtek. A legrettenetesebb ellenség, a kiktől keresztyén hiveink, a kik az ősök vallásában akarnak meghalni, futni kénytelenek, egy maréknyi románság, a mely magát egyesültnek nevezi. Ez a románság a keleti ritus álarcza alatt megtestesült pápista, s román név alatt csalogat maga után a mélységbe, a hol nemcsak az egyház, hanem a nemzetiség is sirját lelheti. A mi itteni igazhitű egyházunk kezdettől fogva sokat szenvedett a pápistáktól, a lutheránusoktól és a kálvinistáktól; ezek azonban mind jelentéktelen dolgok az egyesültektől eredő üldöztetések mellett, a melyekkel meggyalázzák egyházunkat, a belső bekénket megzavarják és megakadályozzák a népnek előhaladását. Az üldöztetések, a melyeket el kell szenvednünk a magukat testvéreknek állító unitusoktól, megszaporodtak, a mióta gyulafehérvári metropoliankat elrabolták s még két püspökséggel megerősödtek s a mióta több eszköznek jutottak a birtokába, a melyekkel el akarnak nyomni s egyházunkat végképen meg akarják semmisíteni.

«Ezek a báránybőrbe öltözött farkasok, a kik azt mondják, hogy hivatásuk az összes románságot Róma hatósága alá terelni, észrevétlenül befurakodnak a mi nyájunk közé, parádéznak a román nemzetiséggel, hogy megnyerjék azokat, a kik őket nem ismerik; szidalmazzák a görögöket és a szerbeket, a kikkel az egyház útján atyafiságban keveredtünk, aztán mérgükkel a románokat ráhajtják, hogy meggyöljék egyházukat és attól elpártoljanak.

«Tudom, hogy a mióta a román fejedelemségben új korszak kezdődött, hogy ott iskolákat nyitottak, sok unitus, s még apostatált pap is, került oda be, a kik román czég

alatt megcsalták és tévútra vezették a közvéleményt, be fogadtattak, mint tanítók a gyermekek mellé, a nyilvános iskolákat kezükre bízák, tanszékekhez juttatták őket, mi több, közülök nem egy a papi semináriumokba is bejutott. Az ájtatosság apadását és a szent dolgok iránti hideg közönbösséget részben magával hozhatta az idegenben tanuló úri ifjuság, azonban minden kétség nélkül mondhatom, hogy a vallásos eszmék zavara és a hideg közönyösség az ősi hit iránt tudatosan azok által az unitus románok által terjesztetik, a kik maguk is tévelygésben élvén, másokat is maguk után akarnak rántani, elhomályosítván elméjüket és szívüket megrontván.

«Ezen körülményeket Szentelt Magasságod tudomására hozván, figyelmét óhajtottam felhívni a veszedelemre, a mely kegyetlenül fenyegeti egyházunkat, és kimutatni, mennyire szükséges egyetértésünk egyházunk védelmében és megerősítésében. Tudom, hogy a készség, a melylyel Szentelt Magasságod egyházát őrzi a ragadozó farkasok ellen, nem fogja engedni, hogy az unitus románok csalárdkodása ott is elterjedjen s megrázza alapjában az egyházat, a mely sok századon át fenntartatott. Öröömre szolgál, hogy ezek közlésével könnyítettem lelkemen s hogy teljesítettem kötelességemet, és még nagyobb örömet éreznék, ha tudnám, hogy közléseim eredménynyel jártak stb.» (A nagyszebeni gör. keleti consistorium levéltárában talált eredeti után közölte a *Convorbiriile Literatur* 1908. évi deczemberi füzete.)

Ságuna egy időben a romániai főpapok barátságát kereste; igyekezett velük összeköttetést fenntartani, de sikertelenül. A fennebbi levelének sem volt semmi hatása, úgyannyira, hogy a nagyszebeni érsek teljesen felhagyott a romániai összeköttetéssel, a hol az emberek között a felekezeti türelmesség mégis nagyobb volt, mint a Ságuna lelkében. A romániai főpapok előtt különben is Ságuna ellen-szenves alak volt azért, hogy egyházi ügyeinek elhanyagolásával egészen a politikára adta magát, mert hajhászta a világi hiú dolgokat, kitüntetések, érdemkereszteket, bárói és érseki titulusokat, a vagyont, s a kalugeri egyszerűség helyett hiú, külső pompákban hivalkodott.

Az a levél, a melyet imént közöltem, feltárja Ságuna egész gondolatvilágát, belső érzéseit; szívének és veséjének minden ránczát szemléltethetővé teszi. Ez a levél a jubiláris ünnepi szónokok minden magasztaló és dicsőítő phrasisát semmivé teszi és előnkbe állítja az embert, a keresztyén papot, a nationalistát a maga meztelenségében.

Az után a levél után milyen embert constatálhatunk Ságunaiban?

Egy emberi gyarlóságokkal telített nagyállású férfiút, a ki ezen gyarlóságainál, hibáinál és bűneinél fogva annál veszedelmesebb volt, mert magas állásában felelősség nélkül sok irányban ártani tudott, s a közéletet a maga eszméi szerint irányíthatta.

Mindenek előtt hiányzott Ságunából a valódi humanismus, a felebaráti szeretet, az igazi keresztyéni gondolkozás; ezek helyett uralkodott benne a gyűlölet, a felekezeti vad türelmetlenség, az ártani akaró bosszúérzet, a mi őt többször a kém szerepéig aljasította le.

Baritz György levelezéséből tudjuk, hogy a németek alatt politikai vétségért négy román theologus került a börtönbe. Ságuna közbevetette magát és három gör. keleti vallásut azok közül a saját kezességével kiszabadított, a negyediket, mert unitus volt, a tömlöczben hagyta snylődni továbbra is. Mi ez? Vajjon humanus, keresztyéni vagy nacionalista érzés, avagy gondolkozás volna? Hol itt ebben az egyszerű kérdésben is a nagy humanus jellem?

Avagy román nationalis érzésre vall-e az, hogy Ságuna kizárja szívéből az összes görög katolikus románokat, egyházi statistika szerint körülbelül másfél millió románt, a kiket ragadozó farkasoknak nevez, a kiket nem tart testvéreinek, sem felebarátainak azért, mert ezek a szerbek és a görögök ellen lázítanak, a kiket Ságuna a keblére ölel. Ezt a másfél millió gör. katolikus románt odaajándékozza az ördögnek, csak hogy a szerbeket és a görögöket magához ölelhessen.

Különösen csúf vonás Ságunaiban, hogy Nifon havasalföldi metropolitát a tőlünk átmenő tanult emberek üldözésére sarkalja és arra, hatna oda, hogy ne adjanak a

görög katolikus vallású embereknek Romániában állomásokat, mert ezek az egyházat fundamentumából forgatják fel, útját állják a haladásnak, s a vallásra nézve a legveszedelmesebb elemek. Ez a besugói szerep ámbár embertelen, de teljesen beleillik a Ságuna szellemkörébe. Különösen jellemzők levelének azon sorai, a melyekben kifejezi, hogy nagy örömet érezne, ha levelének eredménye volna s a gör. katolikus férfiakat Romániából kikergetnék. A görög gondolkozású Ságuna felette gyönyörködött volna abban, ha Románia kiüzné területéről a több mint 30 ezer románt, a kik Romániát különféle culturágakban hűségesen szolgálták. A maculanélküli keresztyén román főpap a mennyország összes gyönyöreit végig élvezte volna, ha harmincz-ezer keresztyén románt koldusbotra támaszkodva látott volna Romániából kivándorolni, nyomorban és szenvedések között.

A felekezeti türelmetlenségétől egészen elvakult főpap, a ki fiatal korában különben is katolikus volt s hihetőleg azért lett katolikus-üldöző, a legszemérmetlenebb történet-hamisító, a mikor azt állítja, hogy

a) a gyulafehérvári gör. keleti metropoliát a katolikusok «elrabolták» ;

b) a gör. katolikusok a román «nemzetiség» sírásói lévén, a román nép haladása útjában akadályul szolgáltak és szolgálnak.

A gyulafehérvári gör. keleti zsinaton 1697 márczius 21-én Teofil gör. keleti püspök és az egész clerus mondtotta ki a római kath. egyházzal való egyesülést s az erről kiállított okmányt az aláírások mellett a zsinati és püspöki nagy pecséttel látták el. (Nilles: *Symbolae* I. k. 169—170. l.) Ez a határozat «egy szívvel és lélekkel» egyhangulag volt meghozva.

A gyulafehérvári 1700 szeptember 5-iki zsinaton Athanasius püspök, 54 esperes és 1563 lelkész, körülbelül 200,000 román család a megelőző okmányt egy újabbal erősíti meg, «önként, szabadon, Isten neve által buzdíttatva». A tiszta románság a Rómával való egyesülést egyhangulag óhajtotta, a brassói görögség és bolgárság szólalt fel ellene, tehát a

szláv és a görög elem, mely a románokat továbbra is a gör. keleti egyházban szerette volna megtartani.

Az egész románság önként egyesült Rómával, semmi külső vagy belső kényszer ebben a kérdésben szerepet nem játszott, hogy a metropolia elrablásáról lehessen szó.

Nemsokára azonban jelentkeztek a szláv és görög kalugerek, a kik bujtogatták, zavarták a népet, s a Rómától való elpártolásra izgatták. A szegény románság sok helyütt visszaállott, disunitus papjait visszafogadta s támadt az országban nagy zavar és forrongás.

Az utazó kalugerek hirdették, hogy Isten előtt kedvesebb dolog, ha valaki három embert öl, mint ha a válását elhagyja. Erre a sok bujtogatásra egyes községekben a lakosok papjaikat elkergették, megkínózták; templomaikat visszafoglalták, falaikat levakarták, újból bemeszelték, azok padozatát felásták és újra feltöltötték, újra felszentelték; gyermekeiket újból megkereszteltették, nem csak, de még halottaikat is kiásták és azokat újból disunitus papokkal temették el. A görög keletiek vakmerősége odáig ment, hogy hazánkban sok helyütt a rend és nyugalom teljesen felbomlott annyira, hogy Bucow generális alig tudta csapataival a rendet helyreállítani.

A gör. keletiek üldöztetése Erdélyben ez volna.

De még vakmerőbb állítása Ságúnának, hogy a görög katolikusok a románismus sírásói volnának s akadályai a valódi román culturának s a nemzeties fejlődésnek.

A romanismus gondolatának, a román nemzeti culturának, a két román fejedelemség egyesülésének eszméjét a Rómával való egyesülés s az annak nyomában fellépő gör. katolikus férfiak teremtették meg. Egy Klein püspök (1729—1768.) maga többet használt a romanismusnak, mint Ságúnáig az összes szerb és görög papság; Sinkai György és Maior Péter, a Rómában tanult férfiak, többet tettek a román nemzeti öntudat felebresztésére, mint I. Károly királyig a gör. keleti összes politikai és egyházi tényezők Romániában.

Nagy adag rosszindulat, gyűlölet és vallási türelmetlenség kell hozzá, hogy valaki a gör. katolikus román férfiak

kat a romanizmus sírásóinak nevezze, a mikor köztudat, hogy a szláv és a görög egyházi hierarchia több mint ezer esztendeig ólomsúlyként nehezedett a románságra, mert annak nem az volt a célja, hogy a román nemzeti szellemet fejlessze, a román nemzeti öntudatot ébrentartsa, hanem hogy a románságot anyagilag szipolyozza, szellemileg pedig a bigotizmus, a babonás hit, az ördögöktől való félelem bilincseiben tartsa, hogy megfojtson benne minden önálló szabadabb gondolkodást. Így lőn a román nyelv, a román néplélek, a román hitvilág meghamisítva, megrontva, üldözve és sanyargatva. A gör. keleti valláson lévő bolgár, szerb és görög még ma is ezekkel a fegyverekkel dolgozik a Balkánban élő szerencsétlen román lakosokkal szemben.

A Rómával való egyesülés után, alig ötven esztendő alatt Klein püspök a román nemzeti öntudatot több mint ezer esztendő álmaiból felelészti, egy román nemzeti kulturának rakja le az alapjait s néhány esztendő alatt többet tesz, mint a szláv vagy görög egyházi hierarchia ezer esztendő alatt. Ennek a mozgalomnak köszönheti Románia a maga egyesülését, hogy a görög és szláv hierarchiát megtörte s Cuza fejedelem országát az athoshegyi görögség és szlávásgától 80 millió koronával megváltja.

Rendkívül érdekes Ságuna egyik kortársának, Flórián Áron képzett tanügyi s tankönyvírónak levelezése Maiorescu Jánossal (Románia volt nagy miniszterének apja), a ki irodalmi dolgokban nagy szerepet játszott Romániában, ez is tőlünk vándorolt ki, jellemes, férfias alak. Flórián Áron jellemző dolgokat mond el Ságunáról, a melyek sajnos mind arról tanuskodnak, hogy Ságuna sem humánus keresztényen gondolkodású, sem román nacionalista nem volt, hanem szlávbarát, felruházva minden jellembeli gyarlóságokkal.

Flóriánnak ez a levelezése olvasható a *Tribuna* 1911 szeptember 16-iki számában. Ime egy kis szemelvény:

«Nagyszében, 1852 márczius 14.

Braun (egy bécsi agens) Bécsbe való költözködésemről lebeszél. Azt feleltem neki: mit tehetnék egyebet? Az igazságügyben nincs helyem, mert nem vagyok jogász.

A tanügy terén meg semmi kilátásom nincs, mert Ságuna a helyett, hogy Fulea helyében, a ki harmincz esztendő alatt semmit sem dolgozott, más igazgatót ajánlott volna, felirt a ministeriumnak, hogy az igazgatói állást szüntesse be, mert annak semmi haszna nincs.»

«Nagyszeben, 1852 május 2-án.

Ságuna tüzet okádik ellenem. Felmérgesítettem az őszön, hogy latin betűkkel írott ABC-és könyvem hamarabb látott napvilágot, mint az ő cyrilbetűs ABC-je. Aztán azt is megtudta, hogy a könyv 12,000 példánya nem volt elégséges a szükség pótlására, hogy újabb kiadásról kellett gondoskodni.

Most meg tudomására jutott, hogy Jánkutól, Bálinttól és Axentétől egy irodalmi és népművelő társaság alapítására 2500 frcot kaptam. (Erről az Astránál fennebb szöveltem már.) Most már épen ágyúba tenne. Miután ő lustálkodik (tándeleszté) és semmit sem akar csinálni, azt szeretné, hogy más se csináljon semmit. Az ő kutyaságának (hunsfut) egyik főelvét, hogy unitus és disunitus között a legkisebb szövetkezés se legyen, odáig szeretné kinyújtani, hogy a disunitus még «jó reggelt» se kívánjon az unitusnak».

Ez a Flórián Áron disunitus volt s őt Ságuna szerkesztőnek alkalmazta a *Telegraf*nál, de állását csakhamar ott hagyta, mert a Ságuna-féle humanismust és maculánküliséget sokáig túrni nem tudta.

Ugyanebben a levelében írja Flórián:

«Undorban úszunk a püspökök dolgában, a kik egymással verekednek, mint a berbécsek. Ha Ságuna dühöngő, (rabiát), szeretnők, hogy Sulucz (balázsfalvi gör. katolikus érsek) ne legyen ostoba. Miért nem csitítják a mérsékeltebb unitusok Suluczot? Mi Ságunához nem közeledhetünk: Pantazi az ő factotuma!

Fogalmaztam egy feleletet... hogy nemzeti ügyekben egyet kellene értenünk. Ságuna azonban elrontott mindent s kijelentette, hogy az unitusokkal semmiben semmiféle egyetértést és egyesülést nem akar.»

«Nagyszeben, 1852 június 12-én.

A Suluczhoz és a brassóiakhoz intézett felhívástokat (egy jogacademia felállítása ügyében. M.) közöltem az itteniekkel. Ti azonban nagy hibát követtetek el, hogy nem írtatok Ságunanak is. Nem ismeritek ti a román közmondást, hogy az ördögnek is tömjént kell adni. Ez a hiba az egész dolgot elrontotta . . . Janku függetlenebb, Ságuna azonban minden mozdulatát paralizálni fogja. Ilyen körülmények között tehetsz-e valamit, hogy ne compromittáld magad s ne ébredj fel a csendőrökkel a hátadon?»

Ez a néhány sor a Ságuna besugásaira, spionoskodására vonatkozik.

«1852 június 5-én.

János,

. . . A brassói *Gazetában* olvastam, hogy a szebeni és a kolozsvári akademiák tanrendjében a magyar nyelv is előfordul, de a román nyelvről nincs szó. Mi abban egyeztünk meg, hogy a nagyobb román községek ez ellen Ö Felségénél tiltakozzanak. Nincs reményem, hogy győzzünk, de kötelességünket legalább teljesítettük.

A román püspökök nem fognak megegyezni abban, hogy román academiát kérjenek, sőt mi több, ha az egyik akarni fogja, a másik ellenezni fogja. A mennyire csak lehet, egyik is, másik is nyíltan a románok megrontására törekszik. Hogy a botrány teljes legyen, nem marad más hátra, ha a két püspök találkozik, hogy nyílt piacon, az egész világ előtt egymás szakállába kapjon.»

«Nagyszeben, 1852 július 3-án.

Az irodalmi s népmívelőtársaság ügye desperált. Látom, hogy Kelet (Ságuna) az Ördög, Nyugat (Sulucz) pedig a Sátán felé igyekszik, közbül hagynak egy nagy mélységet, a melybe a nemzetet eltemethessék.

A papoktól függetlenül javasoltam az irodalmi társaságot, hogy abban a román értelmiséget egyesülve lássuk, — most pedig úgy veszem észre, hogy a papok világi intelligentiánkat is pártoskodó viszályokba sodorták.

. . . Látom, hogy a Ságuna-féle «nem társulás» eszméje kezd lábrakapni a román intelligentiánál is, úgyannyira, hogy az egy nemzet a románoknál csak fogalom, tényleg

pedig két nép létezik . . . úgy látszik, az Ördögnek nincs dolga, a viszálykodás pedig nő és gyümölcsözik.»

Eszünkbe jutnak Ságuna szavai 1848 május 15-ikéről Balázsfalván, a mikor a katedralis templomból Leményi püspökkel karonfogva jött ki a nép közé és az éljenző népnek ezeket mondotta:

«Igen, mi testvérek vagyunk, nem színből, hanem valódi testvérek Krisztusban, román testvérek, a mi arra indít minden románt, hogy elfelejtse a mult kellemetlenségeit és tekintse magát mindenik igaz testvérnek, mint a milyen testvérek püspökeik is.»

És mennyire el kell szomoródnunk és mennyire el kell itélnünk Ságunát, hogy a mikor a népben a feledési kedv tényleg mutatkozott és a testvéries együttérzés is nyilvánult, tekintélyével, hatalmával és erőszakosságával az emberekben nemcsak megfojtott minden nemesebb érzést, hanem a gyűlölködést, a szeretetlenséget, a viszályt ápolta és mindazokat nagyobb és nagyobb lángra lobbantotta.

Ságunának minden cselekedete más volt, mint a mit hirdetett.

VI. Ságuna irodalmi tevékenysége.

Ságuna a pose embere volt. Nagy színész, a ki a körülményekhez alkalmazkodva, különféle szerepeket játszott és nyilvánosan mindig el tudta takarni azt, a mi a szívében lap-pangott. Szerette a nagy mondásokat, mert tudta, hogy udvaronczaik azokat aranybetűkkel fogják márványtáblákba vésní és fenntartani az utódok számára; tudta, hogy őt nagymondásai és nem tényei szerint fogják megítélni. Nem csoda, hogy Baricz György a 'nagy alakoskodó' (marele făjarnic) névvel tisztelte meg.

Ságuna nagy mondásai azonban csak afféle pattogó színes röppentyűk voltak, a melyek örökre és nyom nélkül tűntek el és a melyeknek tartalmára ő maga sem adott semmit. Ő nem a nagy mondásai szerint élt, hanem a nagymondásaival akarta takarni a valóságot, a tényeket, a melyekkel szellemi színes röppentyűi mindig hadi lábon állot-

tak. Szemhunyorítás nélkül ferditett és hamisított; szemhunyorítás nélkül állította a legnagyobb valótlanságokat.

A jubiláris ünnepélyek alatt lépten-nyomon idézték azt a rövid ima-féléjét, a melyet Karlóczán mondott el püspöki felszentelése alkalmából — szerb nyelven. Mert Ságuna, a mikor Erdélybe jött, keveset tudott románul, magyarul igen, szerbül is. Ime a nagy alakoskodó mondása:

«Végre leborulok Uram Istenem előtted és mondom: Te, Uram, tudod, hogy ezéлом felé akarok közeledni: az erdélyi románokat a hosszú mely álomból felébreszteni, az igaz, jó és nemes útja felé vonzani» stb.

És a Ságuna-bálványozók erősen vitatták, hogy az erdélyi románokat Ságuna ébresztette fel az ezeréves álomból, hogy ő rázta fel a népet s adta meg a culturalis eszközöket arra, hogy mint szabadgondolkodó nép, nemzeties irányban tolytassa életét.

Ságuna Erdélyben nem ébresztett fel senkit. A románság Erdélyben már Ságuna megjelenése előtt ébren volt. Ságuna, mint az eddigiekből láttuk, a magyarok szolgálatában kezdetben éppen ellenkező irányban dolgozott, úgyannyira, hogy Puchner kénytelen volt magát Ságunát ébreszteni fel, a mikor felszólította, hogy pártoljon át a németekhez, különben a gyulafehérvári börtönbe küldi. A görög katolikus püspök, Leményi, nem ijedt meg a Puchner-féle ébresztgetéstől, ő megmaradt alkotmányosan gondolkodó magyarbarátnak, a ki e miatt el is vesztette püspöki székét; de a gyáva görög annyira megijedt, hogy rögtön beadta a derekát és erdélyi népét a cultura, az igaz, jó és nemes dolgok virányai helyett mészárszékre vezette, — egy éjszaka politikai meggyőződését megváltoztatta és beállott német spionnak, hazaáruló muszkavezetőnek, a magyar állam legnagyobb, legmerészebb ellenségének. Ő csak a hatalom árnyékában tudott érvényesülni; csak ott és akkor volt merész, a mikor egészen biztonságban érezte magát, azért szökött meg Bécsbe és maradt ott, a mig itthon az idegen hadak mindent vérbe fojtottak.

És komolyan teszem fel a kérdést: Ságuna a román népet mikor és miféle álomból ébresztette fel? Mert én úgy tudom, hogy a románság 1848-ban már minden álomból

fel volt ébredve, minden járomtól és szolgaságtól fel volt szabadítva, culturalis téren a boldogító irányok neki immár meg voltak mutatva; szóval 1848-ban a román nép Erdélyben egész öntudatánál volt. Az egyházi, illetőleg vallásfelekezeti téren a szláv és a görög nyomás alól az erdélyi románságot felszabadította Róma, illetőleg Klein püspök és utódai már a XVIII. században; a nemzeti öntudatot az erdélyi románságban felébresztették Sinkai, Maior és követőik; a latinos cultur-irányt megadták a román nyelv felkarolásával és román könyvek nyomtatásával a magyar nemzeti fejedelmek a XVI. és a XVII. században s ezek után Sinkai, Eliade Radulescu és követői; az 1848-iki forradalmi eszméket megszülték, ápolták és 1848-ban lángra lobbantották a balázsfalvi kispapok és tanárok, a kik Leményi püspök ellen lázadtak fel, Papin Ilarian, Barnucz, Pumnul Áron és társai, a kiktől minden mozgalom kiindult volt s a kikkel szemben a magyarbarát Ságuna kezdetben ellenzékben állott. A román jobbágyokat a magyar törvényhozás, tehát a magyar nemzet, önszántából szabadította fel, Ságúnának így semmifele szerepe nem volt a román nép felébresztésében.

Ságuna talán irodalmi munkásságával ébresztette volna fel ezt a népet? Tudományos, korszakalkotó munkáival talán a culturát terjesztette s a román nép látkörét tágította, a műveltséget emelte volna? Ez oly kérdés, a melylyel foglalkoznom kell. Ságuna irodalmi tevékenységét s munkáinak belső értékét s azok hatását a közönségre meg kell ismerni.

Tudjuk már, hogy Ságuna, a mikor 1846-ban Erdélybe ment, alig tudott románul. Azt is tudjuk, hogy az ő műveltsége a magyar mellett inkább szlávos volt, a nyelv latinos irányának esküdt ellensége. Rómát gyűlölte; mert az a vallási türelmetlenség, a mely a karlóczai egyházi körökben Róma ellen dühöngött, Ságuna egész lényébe felszívódott és attól egy pillanatra sem tudott megszabadulni. Neki nem az volt a célja, hogy az erdélyi románságot büszkévé tegye az ő római eredetére, ezt ő sehol és soha sem említi fel, s nem törekedett, — mint a többi agitátorok cselekedték és cselekszik ma is, — hogy a latin, illetőleg a római nagy-

ság bálványa elé vezesse a népet, hanem *Telegraf*uljában minden szabadabb gondolkozást megfojtott, az osztrák császár-imádásban valóságos szolgalelkeket nevelt, a kiknek még a lélegzés is csak olyan mértékben volt szabad, a mennyire Ságuna absolutismus-imádata megengedte; másfelől az egyházakban a szláv Právilák, a rengeteg, sokszor embertelen és erkölcstelen tilalmak terjesztésével, az ördög-gel való sok fenyegetődzéssel a népet a szláv butaság sötét-ségében óhajtotta megtartani.

Irodalmi tevékenységét és az azzal való üzérkedést Ságuna már az ABC-és könyvekkel kezdette meg. A szláv culturát már a cyrillbetűs ABC-és könyvekkel vezette be. Mikor Ságuna az ő ABC-és könyvét a kormányhoz felterjesztette volt, ott bámulatba estek, hogy a román nyelv hangjainak leírására 43 betűalakot használnak. Ugyanakkor Sulucz balázsfalvi érsek egyházmegyéje számára már latin betűkkel szintén felterjeszt egy ABC-ét, a melyet összehasonlíthatatlanul jobbnak találtak.

De jobbnak találták fenn a nagyszebeni főpap udvarkörében élő Flórián Áron latin betűkkel írt ABC-és könyvét is, a mi Ságunát kihozta a sodrából. Hogy pedig mennyire becsülte a mások irodalmi működését, megtudjuk Flórián Áron már említett levelezéséből, a ki egy *Kátét* és egy *Bibliát* írt a gör. keleti iskolák számára, ezek tehát általános használatban voltak, az elsőért 10, a másodikért 15 frtot utalványoztak neki. Szerző a honoráriumot elfogadta, csak azt kötötte ki, «ha ugyan botrányosnak nem találnák», hogy szerző neve a könyveken ki legyen nyomtatva.

Tehát Ságuna nem a latin betűvetésre tanította egyháznak akkori nemzedékét, de híve volt annak a gör. keleti főpapi gárdának, a mely az ő idejében is átokkal sujtotta a latin betűk használatát, a mely szellem még a XX. században is egy görög főpapban felüti a fejét, a ki a katolikuskokat ragadozó farkasoknak s a pokol örök tűzében égő ördögöknek nevezi. Egy ilyen keresztyénietlen és felebarátjával szemben semmi szeretetet nem érző főpapi alak nem igen lehet alkalmas arra, hogy népét az igazság útjára elvezesse, felvilágosítsa s valamelyes álomból felébressze.

Ságuna Andrásnak irodalmi tevékenysége kufarkodás állásával, befolyásával, híveinek lelki szükségleteivel. Irodalmi becse egyetlen munkájának sincs, s a népre egyetlen munkájával sem volt hatással semmiféle irányban.

Politikai, egyháztörténelmi és egyházi könyvei minden nyom nélkül merültek el az irodalom hullámaiban. Azokra senki sem hivatkozik többé. Politikai iratai léha vergődések, egyháztörténelmi munkái czélzatos ferdítések, a történelem meghamisításai; egyházi, vallási kiadványai pedig közönséges compilatiók, tákolmányok a szláv és a görög bigott irodalomból, néhol a bogomilismus lerakódásai, a melyek a szabadgondolkodást egyszerűen lehetlenné tették. Ságuna ezekkel a munkákkal fel nem ébresztett senkit, ellenkezőleg a népnél valóságos morphiium-befecskendezések voltak, hogy az álom mélyebb és állandóbb legyen, a közérzés pedig el-tompuljon egészen.

Politikai téren Ságunának legjelentősebb munkája az a memorandum, a melyről szólottam már, a melyben az osztrák-magyar birodalom összes románságát egy politikai és egy egyházi fő alatt egyesíti. Persze ez az egyházfő Ságuna lett volna. Magyarországot és a gör. katolikus egyházat Ságuna ebben a munkájában egyszerűen nemlétezőnek tekinti. Bécsben Ságunának ezt a nagyszabású államalkotó tervét megmosolyogták és a papirkosárba dobták.

Ez és más politikai baklövése, kezdetben kétes, két-kulacos politikai magatartása a románság kebelében sok megjegyzésre adott alkalmat, sőt nyíltan árulással vádolták. Ezek ellen a vádak ellen *Scrisori apològetice* című munkában kevés sikerrel védekezik.

Ságuna nagyravágyása annyira ment, hogy, mint mondtam, nemcsak a magyarországi hívek, hanem a bukovinai gör. keletiek metropolitája is akart lenni s ebben a tárgyban Hackmann bukovinai püspökkel már 1849-ben érintkezésbe lépett. E miatt aztán később a két püspök között nagy perpatvar keletkezett. Ez az irodalmi felelgetés bizony nem sok irodalmi babért hozott Ságuna homlokára. Egy idegen ország papjától kellett leczkéket elfogadnia, hogy Bukovina mégis csak más tartomány s Magyarországgal

semmiféle közösségben nincs s hogy az egyes országokat még sem lehet csak úgy ide-oda dobálni, mint a hogy Ságuna püspök akarja. Már ekkor hányták fel Ságunának, hogy Karlovicz hatósága alól a románságot azért akarja elvonni, hogy a felett egyedül ő uralkodjék s ő maga is, mint püspök, ne legyen alávetve alantas püspökként a karloviczi szerb hierarchiának.

Egyháztörténelmi munkái Ságunának a ferdítések halmozából állnak. A görög keleti metropoliáról Erdélyben 1700-ig úgy beszél, mint valami szervezett egyházi főhatóságról, alantas püspökségekkel, holott Erdélyben az oláh vladika még rendes lakással sem bírt, több püspökről egyszerre szó sem lehet s mert Erdélyben a gör. keleti, az oláh vallás csak túrt volt, maga a püspök sem birhatott residentiát. Az oláh vladika hol itt, hol ott lakott, egyházi szervezet alig létezett, úgy hogy a mi egyházi szervezet kialakult, az a reformált egyházak hatása következtében állott elő, a zsinati rendszer a világi elemnek a bevonásával és az esperességek létesítésével. Ságuna a gör. keleti egyház autonómiájáról és történelmi jogáról értekezik, a miről a Rómával történt unióig (1700.) nem beszélhetünk, mert a gör. keleti valláson lévők minden ügye tisztán a nemzeti fejedelmek és a három alkotmányos nemzet tetszésétől függött. Ha a görög keleti vallásuaknak Erdélyben történelmi joguk és autonómiájuk lett volna, akkor azokat megsemmisíteni nem lehetett volna; akkor őket 1783-ban rövid úton nem rendelték volna Karlócza főhatósága alá. Az erdélyi románság tiltakozott volna az egyházi autonómia ily flagrális megsértése ellen, vagy legalább követelte volna, hogy egyházi autonómiája respectáltassék.

Ságuna *Istoria bisericii ortodoxe* (1868) stb., *Promemoria* és *Anhang zu der Promemoria* stb. című munkáiban a fennebbi történelmi jogokat és egyházi autonómiát variálja. Felejtí azonban Ságuna, hogy az Unió utáni egyházi vilongásokat a rácz Visarion-féle kalugerek élesztették. Ezek a szerb egyházi érdekekért szakították a román népet két felé, az egyik részt igyekeztek a szlávok számára megnyerni, s hogy 1783-ban az erdélyi gör. keletiek nagy

örömmel vették nyakukba a rácز egyházi jármot és Rómát megvetették.

Ságuna egyházi könyveire vonatkozólag a következőket jegyzem meg. A nagyszebeni papnöveldébe egyik tantárgy volt a canonjog. A papnövendékek számára az ismert *Pravilát* összeegyezteti Beveregius *Sintagmajával* és Raics János archimandrita irataival és kész a canonjog kézikönyve (*Elementale dreptului canonic*), a melynek nyelve nehézkes, idegenszerű, meghatározásai pedig egyáltalában a szaktudás követelményeinek meg nem felelnek. A könyv bevezető részében szerző maga állítja ki a bizonyítványt erről a munkájáról a mikor azt «*tratat neco-vârşit*»-nak (tökéletlen értekezés) nevezi, a melynek csak az a hivatása, hogy a tanulóknak egy kis útbaigazítást nyújtson a tantárgy vezéreszméit illetően. S ha hozzáveszszük, hogy Ságuna ezt a munkáját is cyrillbetűkkel nyomtatja ki, tisztában lehetünk a hatással, a melyet az a román irodalomra gyakorolt.

Legnagyobb munkája Ságunanak *Enchiridion* (1871) címzet visel, szintén cónonjog. Előbbi munkáját szélesebb alapokra fekteti, anyagát igyekszik rendszerbe önteni s 548 oldalon 85 apostoli, 189 ecumenikus, és 330 zsinati cónont zsufol össze, azokhoz Zonora és Balzamon, Blastar és Beveregius commentárait fűzi, tehát Ságunanak szakismerete ebből sem domborodik ki. Ezt a könyvet a «papi-rendnek és a népnek» ajánlja.

Ezekkel az irodalmi compendiumokkal Ságuna hatást a népre nem gyakorolhatott annál a szempontnál fogva sem, hogy ezek mind szűk felekezeti szempontból indultak ki célzatos munkák voltak, a melyek a gör. katolikusokat kellemetlenül érintették, írójuk iránt inkább ellenszenvet keltettek.

Ságuna cónonjogi felfogását különben kiváló írók és gör. keleti püspökök, mint Gherasim, románi püspök, a leghatározottabban elítélik és kárhoztatják, könyveinek értékét tehát maguk az orthodox írók szállítják le legelső sorban.

Ilyen tehát Ságuna élete, jelleme és alakja. Mindig fájt nekem, a mikor elfogult, a magyargyűlölettől elvakított férfiak Ságunának életét, jellemét mintakép gyanánt állították a román nép elé, hogy annak tökéletességét megbámulva, tényei szerint éljen. Eljő az idő, a mikor az utókor nem fog Ságunában mást látni egy politikai kalandornál, egy önző céljait hajhászó alakoskodó szerbbarátnál, a ki szükös felekezeti szempontokból indul ki s minden adott esetben a hazai románság valódi érdekei ellen cselekedett. Az ilyen veszedelmes alakokat temessük el mélyen, hogy emléküek az élők közé vissza ne járjon, mert mindannyiszor megzavarnák a hazai népek közötti békét s meggyengítnék azt az erőt, a melynek az állam védelmében össze kell fornia.

MOLDOVÁN GERGELY.

AZ UTOLSÓ TAVASZ.

Második közlemény.*

Május 28.

Úgy reszket a kezem, hogy alig tudom fogni a tollat De hadd mondok el sorjában.

A gymnasiumtól egészen végig láttam az utat az állomásig; bizony ott csak mind olyanok járkáltak, a kik egy csöppet sem hasonlítottak Ilonkához. Ámbár egynehányszor csalódtam is. Kissé rövidlátó vagyok (boldog tulajdonság: nekem minden nő szép) és többször elnéztem valakit ő helyette.

Kiértem a város szélére, végig pillantottam a temetőbe vezető szép úton. Az akácvirág lehullott már, de a fák dús lombja szelíden ringott az enyhe tavaszi fuvalomban. A nap fátyolszerű felhő mögé bujt és tejüvegen át szórta fényét, mintha kimélni akarná perzselő sugarától a tavasz üde arcját. A levegő csöndesen hullámozott az akácok fölött.

Megvonaglott a szívem.

Ilonka ott andalgott az úton. Fejét lehajtotta, napernyőjét maga után húzta. Láttam meghajlott nyakát.

Csendesen, a fűvön lépkedve, siettem utána.

Odaértem. Megfordult.

Igen, most kétségtelenül láttam, hogy megörült. Arca fölvidult, két fekete szeméből úgy hullott rám a rokonszenv, mint a langy tavaszi eső a szomjas földre.

Kezemet kissé megszorította és mentegetőzve szólott:

— Bocsánatot kérek, tanár úr, hogy a multkor nem várhattam meg, de Tagányi Elemér mellém szegődött. Belátja, úgy-e, hogy nem küldhettem el?

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 452. számában.

— Nekem kell bocsánatért esedeznem, Ilonka, mert elkéstem, azonban vendégem volt. Szívesen kidobtam volna, csakhogy ez nem szokás. Úgy-e megbocsát?

— Meg én, — szólt vidáman, — különben pedig ne irigyelje tőlem Tagányit, mert ezt az urat nem szeretem.

Jól esett hallanom, de volt annyi ízlésem, hogy nem bántottam az Apostol-gyógyszertár troubadourját.

Ilonka kívánságára kifelé mentünk és a temetőben bolyongtunk jó sokáig.

Egészen megfiatalodtam, szívembe szállott a tavasz, a mely a természetben és ebben a gyönyörű kis leányban most ülte diadalát. Ha nem szégyenleném, leírnám beszélgetésünket, a melyet saját magam is úgy hallgattam, mintha a hús esztendő Takács Antit hallgatnám.

Megkérdeztem Ilonkát, szereti-e a virágokat, szokott-e táncolni, kiről gondolkodik leggyakrabban, volt-e már szerelmes? Azt mondta a kis hamis, hogy még nem volt, (ezt ugyan nem hittem el neki), de most szerelmes. Egy óra hosszáig faggattam, kibe, de váltig azt hajtogatta, hogy éppen nekem nem árulhatja el.

Boldog szédülés keringett a lelkem körül, mint mikor a virágtól roskadó fát körülrajongja a pillangók színes táborra, vagy a hívő keresztyén lelkét körülzsongják a szent zsolozsmák. Engem szeret, bizonyosan engem szeret! . . . Újjongott bennem a szív, a friss vértől vadul lüktető szív, mint körülem a nyárrá érő, lobogó lángú tavasz.

Boldog voltam. Ilonkának minden mondatát szellemesnek, minden mozdulatát a báj megtestesülésének éreztem, — éppen, mint hús évvel ezelőtt.

Egy nagy családi sirbolt mellett padot találtunk. Ide leültünk s mikor már Ilonka menni készült, megfogtam kis kezét, hogy visszatartsam s a kis kéz egy darabig ott maradt az enyimben.

Hazafelé ballagtunk s a gymnasium előtt elváltunk.

— Mikor találkozunk megint? — kérdeztem sóhajtva.

— Holnapután, — lehellte és ket szeme megint elárasztotta arczomat melegséggel.

Fölmentem a könyvtárba és ott sokáig üldögéltem az

asztal mellett. Az akadémiai kiadványok zöld és piros táblája szemrehányóan nézett rám.

— Antal, Antal, — mondta *A longobardok szerepe a világtörténelemben*, — hát téged mi lelt? Mi lesz ennek a vége?

— Antal, Antal, — szólott *A Hadrianus császár világa* is, — bánat fakad ebből a te bolondságodból. Jámbor férfiú vagy te, nem való neked ez a szerep.

— Lehet, — gondoltam, — hogy igazuk lesz ezeknek a tudós könyveknek, — de azért mégis a zsebembe csúsztattam annak az ajtónak a kulcsát, a melyik a folyosóra szolgált.

— Megmutatom a kis Ilonkának a könyvtárt! — és lelkesült, bolondos öröm futkosott át meg át a véremen.

Május 30.

— Megyek a könyvtárba, — mondtam a feleségemnek.

— Már? Hiszen még csak három óra. Miért nem várod meg az uzsonnát?

— Nem lehet, édes szívem, rengeteg dolgom van.

Margit haragudott:

— Az már mégse járja, hogy ennyi dologért semmit se fizessenek. Egy álló hónapja egész délutánokon át a könyvtárban görnyedsz. Mondj le!

— De mikor ezt az egy foglalkozást szeretem csak. Ha lemondok, a nyakamba sóznak valami más hivatalt, a mit lelkemből gyűlölök. Pedig még legalább egy hónapig így fog ez tartani, — mondtam mély előrelátással.

Margit nem szólt semmit. Elfordult és kiment a szobából. Csak az nem tetszett nekem, hogy úgy vettem észre, mintha elmosolyodott volna.

Istenem, ha tudná, hogy én azért mentem két egész órával előbb a könyvtárba, mert ki akartam kerülni mindenféle véletlent, a mely meggátolhasson az ötre kitűzött találkában.

A könyvtárajtót magamra zártam s háromtól kezdve teljes két óra hosszáig ácsorogtam az ablaknál, míg meg nem láttam a halványsárga blouse-t és a pipacsos kalapot.

Lassan utána indultam és az utolsó utcásarkon elértem.

Halkan köszöntünk és csendesen megindultunk a temető felé. Meleg volt néhány nap óta s az akácok lombja mozdulatlanul állt az izzó napfényben. Csend mindenütt.

Ilonka szomorú volt. Gyönyörű kis fejét lehajtotta s egész bájos alakján megszépült bánat ömlött el. Kutatva néztem arczát, a mely különösen így élben csodálatos finom volt.

— Ilonka, — kérdeztem kissé remegő hangon, — mondja csak, miért olyan szomorú? Lássá, ez nekem fáj.

Gyönyörű arczat felém fordította és halkan, bánattól elmélyült hangon kezdett beszélni:

— Tulajdonképp nem is tudom, mi bánt, de nagyon levert vagyok és elégedetlen. Nem is hiszi, mennyit sírok otthon. Minden este könnyek közt alszom el.

— Mondja el, mi baja! Hátha tudnék rajta segíteni, — és az én szemembe is csaknemhogy könny szaladt.

— Sok minden a bajom . . . Lássá, kedves tanár úr, olyan egyedül élek, hogy még gondolni se jó rá. Nincs itt ebben a városban senkim. A kiknél lakom, azok nem hozám valók. Akármilyen jó lélek a háziasszonyom, mégis csak suszterné; mit beszéljek én ő velem? Társaságom nincs. Az idevaló gazdag úrilányok nem fogadnak be, lenézik a tanítókisasszonyt. Nincs hova mennem, nincs kivel sétálnom. Mig ön nem jött el velem, egyedül kószáltam az utcán. Pedig azért megszólnak. Hát nem elég baj ez egy magános leánynak?

— Bizony elég ez, — motyogtam és a torkom kiszáradt.

A temetőhöz értünk. Az árnyas fák alatt Ilonka tovább panaszkodott:

— A szobám olyan rideg. Ha szegény anyámék itt lehetnének velem, boldog lennék. De magamnak nagyon rossz. Még mindig ferde helyzete van társadalmunkban az egyedül élő leánynak. Sajnáljon engem, tanár úr, — szólt és mélyet, nagyot sóhajtott.

Kezünk valahogy összeért és én önkénytelenül megfog-

tam kacsóját. Ó, milyen édesen simult a bársonypuha kis kéz az enyémbe.

Így járkáltunk beszélgetve soká-soká a lombos fák alatt, a virágos sirhalmok között.

Ilonka búsan mondta, hogy legjobb volna neki is itt aludni valamelyik domb alatt.

Nekem vajszivem van, a melyet a középkor véres küzdelmei (persze csak a katedréről előadva) éppenséggel nem tudtak megedzeni és szörnyen viaskodtam kitörni készülő könnyeimmel. Kértem a leányt, hogy ne mondjon ilyet, mert azzal nekem nagy fájdalmat okoz. Nem hitte el. Úgy gondolja, engem az ő sorsa keveset érdekelhet. Biztosítottam, hogy nagyon is érdekel, a mint egy hónap óta világosan észre veheti. Csak az a baj, hogy én ugyancsak kevés rokonszenvre számíthatok az ő részéről.

— Attól tartok, — mondta olyan halkán, mint a szellőtutogás, — hogy a mit én érzek, az már több a rokonszenvnél.

Megdöbbenve, kutatva tekintettem rá. Ő egy pillanatra szemembe nézett, aztán lehajtotta fejét és halkán, remegően mondta :

— Igen, úgy van.

— Köszönöm, Ilonka, köszönöm, ha úgy van, — és az én hangom is remegett.

Elbocsátotta kezemet és félve tekintett körül :

— Haza kell mennünk. Minden jó hamar véget ér.

Csendesen megindultunk haza felé.

A nap melegen sütött, a levegő, a száraz föld átizzott. Bágyadtan lógtak a falombok. Távolból ide hallatszott a vonat robogása.

Ilonka fáradtan látszott. Nehezen emeltem a lábam én is. Itt a városban nem jól éreztem magam. Minduntalan attól félttem, hogy találkozom valakivel és ez szóbeszédre ad alkalmat.

Úgy jutottunk el a gymnasiumig, hogy alig-alig szóltunk.

A nagy épület előtt megálltunk és a kis leány búcsúzásra nyujtotta kezét.

— Ilonka, jöjjön, nézze meg a könyvtárt. Úgy-e még nem látta?

Egy pillanatig habozott. Szempillája megrebbent, mint a megijesztett madár szárnyaeskája. Piros lett.

— Nem láttam. Nézzük meg.

Félve mentem a lépcsőn. Istenem, csak most ne találkozzam valakivel.

Szerencsésen eljutottunk a külső ajtóig. Beléptünk.

A függönyökön sárga fény szűrődött át és a polczokat, az íróasztalt, a sok könyvet ünnepélyes, meleg csönd ülte meg. Úgy hallgatott a sok könyv, mint a megnémult bölcsek.

A kis leány leült az én helyemre az íróasztalhoz, míg én szemben foglaltam el egy széket.

— Úgy-e, — szóltam, — elég illedelmes távolságban vagyok magától?

— Közelebb is jöhet, tanár úr, — mondta szelid mosolygással.

Odahúzódtam mellé.

Mind a ketten nagy zavarban voltunk. Ilonka a bélyegzővel babrált és nagyon remegett a keze. Be is festekezte az újját. Az én kezemben is reszketett a katalógus, a melyet ugyancsak forgattam.

Csend volt a nagy épületben. Csak egy óriási dongólegy kinlódott az ablaküvegen. Majd fölkerekedett és körülzúgta a hatalmas állványokat, a hol évezredek tudása pihent a néma betűkben.

Ilonka bágyadtan pihegett.

— Ó, milyen jó itt, — suttozta.

— Akkor is olyan jó lenne, ha én nem volnék itt? — kérdeztem.

— Akkor nem, — mondta komolyan a kis leány és rám pillantott.

Szeme szivárványosan égett és én úgy éreztem, mintha arczomat illatos rózsalevével hintették volna be.

— Ilonka, — mondtam odahajolva hozzá, — Ilonka, én magyarázattal tartozom magának,

Hangom elmélyült és valami különös, bús zengéssel szállt el ajkamról, mint a hogy az útrakelő vándort kíséri falujának harangszava.

— Talán mondanom se kell már, hogy én magát szeretem . . . Ne tiltakozzék, ne szóljon, majd én beszélek . . . Szeretem magát, Ilonka, a szív utolsó föllobbanásával . . .

— Igen, tudom, nekem feleségem van, gyermekeim vannak! De azért nem vagyok én rossz ember. Szeretem a feleségemet. Derék asszony, jó asszony és — hiszen láthatta — szép asszony. Mindenkép, testileg, lelkileg méltó arra, hogy szeressék. Szeretem is épen úgy, mint ezelőtt tizenhárom esztendővel, mikor elvettem. De lássa, kedves kis Ilonka, az évek múlnak; úgy elsubannak, mint a költöző madár árnya a tenger tükre fölött, mint a szélben a rózsaszírom. Őszül a hajam; az ezüstszalak úgy szaporodnak, mint a hópihe a földön: először itt-ott van egy-egy hópehely s egyszerre csak fehér az egész határ. Ilonkám, el akar hagyni az ifjúság, az én édes, egyetlen ifjúságom! És mielőtt elválna tőlem, mielőtt leszakadna lelkemről, még egyszer — utoljára — boldoggá akarja tenni a szívemet . . .

Egy pillanatra elhallgattam s a csend hirtelen megnőtt körülöttünk. Nem hallatszott a nagy teremben még csak egy subanás, egy olyan halk pattanás sem, mint mikor a pókháló elszakad. A kis leány félig lehunyt szemmel nézett rám és a pillája szögletében egy könnyesepp csillogott. A drága lélek megsiratta az én tűnő ifjúságomat, mint a hogy megsiratjuk a kifagyott rózsatőt, a mely tavaly még rózsaháremet tartott pompás lombsátorában.

Hangom még jobban elmélyült. Zengett, mint az utolsó harangkondulás.

— Ilonka, ne haragudjék, hogy a sors magát választotta ilyen bálátlan szerepre: megaranyozni egy férfi eltűnő ifjúságát, megvendégni utoljára a pusztuló nagyurat. Legyen hozzám jó, legyen irántam elnéző, ne ítéljen meg. Tiszta az én szívem, csak fáj neki a búcsú, végtelenül fáj . . . Mondja, Ilonka, mondja, szeret egy végtelen kicsit?

Piros ajka nem mozdult, de valami finom hang szállt felém, mint egy láthatatlan pillangó:

— Szeretem.

Átöleltem két vállát, magamhoz vontam és ajkunk remegve összeforrt egy csókban. Rám borult és én megcsókoltam még a szemét és tiszta homlokát. Ő visszacsókolt, aztán szomorún, elpirulva mondta:

— Úgy-e, ezt nem lett volna szabad tennem?

— Ilonka, ne vádolja önmagát; ezért a csókért megáldja az Isten. Ne vádoljon engem se, ezért a csókért talán nem büntet meg az Isten.

Hallgattunk. A csend újra fejünk fölé nőtt, mint az árvíz a házak fölé.

Hallgatva ültünk és az én lelkemet mélységes szomorúság ülte meg. Valami súgta, hogy az élet egy nagy aranykaput zárt be mögöttem.

— Haza kell mennem, — suttogta Ilonka, — de maga ne kísérjen el.

Megigazgatta kalapját, haját és fölállt a székről.

Kezet csókoltam neki és bezárult mögötte a nagy ajtó. Könnyű lépése lassan elhalt a folyosón.

Egyedül maradtam. Leültem Ilonka helyére és sokáig ültem ott. Szomorúság és valami nyugtalanító érzés támadt lelkemben. Mi lesz ezután? Kíváncsian néztem körül és az a különös gondolatom támadt, hogy egy parányit nevetéséges vagyok. Bizonyosan mosolyognának rajtam az emberek, ha tudnák, mit beszéltem és mit tettem az előbb. (A negyvenéves professor, mint szerelmes troubadour, a várkisasszony lábainál!) Bizonyosan mosolyognak rajtam még ezek a néma könyvek is itt a polczokon.

— Antal, — szólott le Ribbeck Ottó: *A római költészet történetének* mind a három kötete, — ezt nem hittük volna, ez egészen új. Te talán elfeledtél számolni? Barátunk! húsz meg húsz az negyven.

— Antal, — nevetett halkam Meyer Gotthold Alfréd: *Szent Simeon koporsója Zárában*, — kissé szokatlan volt itt látnom lángoló arczczal egy ifjú leányt és Takács Antal történettanár urat kikelt ábrázattal, a kik meg-megcsókolták egymást és olyan nagyon sóhajtoztak, mintha nekik kellett volna életüket egy nyolczvan láb magas oszlopon tölteniök és nem nekem. Antal, nem értelek.

— Szent Simeon, — suttogtam, — én sem értem a dolgot. Megrészegettem és tudom, hogy a mámor után ki-józanodás, fejfájás következik! De, ó szent Simeon, ne ítélj el, mert lehet, hogy ez volt a búcsú édes-kinos órája!

Sokáig ültem még ott, azután nehéz, mámoros fejjel, fölindult lélekkel hazamentem.

Margit leült mellém a hűs szobában, megölelt és részvétellel kérdezte, hogy miért vagyok olyan halovány, miért olyan hideg a homlokom, mint a halott madár teste.

Én a keblére borultam, vonagló ajkkal megcsókoltam a száját és megszegyenítő, fájdalmas lelkifurdalást éreztem. De később újra mámoros öröm, piros boldogság szállt a lelkem fölé: éreztem Ilonka csókját az ajkamon.

Junius 2.

Úgy látszik, a nagy aranykapu csakugyan bezárult mögöttem és a nagy boldogság csak három napig tartott. Meg kell barátkoznom azzal a gondolattal, hogy az ilyen boldogsághoz már nekem nincs jogom.

Ma délelőtt háromnegyed tizenegy órakor Ilonkát pillantottam meg a gymnasium ablaka alatt. Csendesesen, gondolkodva ment a vasútállomás felé. Szép új ruhát viselt, halványzöld szoknyát és fehér blouse-t, kis kék virágokkal.

Épen történetórán voltam a hatodik osztályban. Ismételtük a középkort. Egy nagyfejű, pirosképű fiú nyögött a padban, Vadászi Béla. Nem tudta a szerencsétlen, hogy Angliában a százéves háborúra — nagy megszakítással 1338-tól 1450-ig — az a nagy gyűlölködés és mélyreható ellentét adott okot, a mely Hódító Vilmos kora óta az angol és francia nemzetet egymástól elválasztotta.

Én az ablakhoz álltam. A szívem dobogott és Vadászi Béla folyékonyan kezdett felelni; bizonyára könyvéből olvasta a leczkét a gazember. Már annál a véres polgárháborúnál tartott, a mely Angliában egy nemzedék életén át — a tizenötödik század második felében — az uralkodó Plantagenet-ház két ága, a York- és Lancaster-család között dúlt. Én időnkint hátra szóltam s egyszer csak észrevettem, hogy a fiúk mosolyognak. Borzasztó! összetévesz-

tettem a két családot. Azt állítottam, hogy a York-család viselte czímerében a piros rózsát! Elkecserevedve tapasztaltam, minő baj az, ha a historia tanára szerelmes.

Tizenegykor a könyvtárban nagy kefélkedés, fészülködés történt, aztán Takács Antal (tudniillik én) ment a vasút-állomás felé.

Nagyon meleg volt. A forró szél aranyszínű porfelhőt űzött a kocsúton s a házak zöld redőnyei légmentesen zárva voltak. (Hála Istennek, legalább nem leskelődnek a portengerdi lányok, asszonyok.)

A távolban egy pár sétált előttem.

— Vajon kik lehetnek? Csak bemennének valahová, vagy visszafordulnának, hogy az ördög vigye el őket, — gondoltam megbocsátható rosszakarattal. — De kik lehetnek? Magas férfi, alacsony nő. Csak nem? . . .

Fölteszem csiptetőmet és a csiptető hirtelen olyan fájdalmat okozott nekem, a melyet efféle hasznos tárgytól épen nem vártam.

Az a két ember Ilonka és Tagányi Elemér, az Apostol gyógyszerár seladonja voltak.

— Ó, szent Simeon! Mennyivel jobb dolgod lehetett neked a nyolczvan láb magas oszlopon, mint nekem itt a portengerdi akácok között! — nyöszörögtem.

Tíz percz múlva már újra fent voltam a könyvtárban. De milyen állapotban! A könyvek, a kiket úgy szeretek, soha sem látták még ilyen siralmas mivoltában gondozójukat. Leborultam asztalomon a foltos itatóspapírra (mialatt jobb könykömet a bélyegzős doboz, bal könykömet a catalogus nyomta) és ott keseregtem egy fél óra hosszat.

Ekkor fölkeltem (épen a legrosszabb pillanatban) és láttam, a mint Tagányi, a szép Elemér, nagy hévvel udvarol Ilonkának, az én utolsó tavaszom bájos rózsaszálának, bűvös dalú kis énekes madarának. S a szép leány érdeklődre emeli rá gyönyörű arczocskáját . . . Ilyen mély fájdalom, mint az enyém, talán még a világtörténetben is kevés van!

— Látod, látod, Antal, — mondta gúnyos szemre-

hányással Lavergne Leonce: *Az angol mezőgazdaság.* — úgy-e megjósoltuk, hogy nehéz dolga van a szerelem virágos kertjében a portengerdi főgymnasium negyvenéves történettanárának! Látod, Antal! — tette hozzá gúnyos hidegséggel a komoly könyv, — hiszen még a nevetek is milyen más: Takács Antal és Tagányi Elemér! Értsd meg, Antalkám: Elemér! Azt hiszem, többet kár is mondanom.

A pár elment, én haza támolyogtam.

Junius 5.

Napok óta úgy rémlik, mintha mindig éjszaka volna, a csalódásnak, megszegyenülésnek csúfos éjszakája.

Három napja nem mozdultam ki a házból; (pütkösdi szünidő van egyébként.) Feleségem több ízben kérdezte, hogy hát a könyvtári sürgős és nagy munka ilyen villámszerű hirtelenséggel félbeszakadt? Holott én egy hónapra terveztem s most a vacatióban ugyancsak ráérnék.

Fogas kérdés ez s milyen hangon intézte hozzám az asszony!

Nagyon, nagyon aggódom, hogy sejt valamit. Semmi sem lehetetlen! Ebben az átkozott pletykafészekben besúghatta neki valaki azt a pár sétát (kettesben) a temető felé. Még baj lesz.

Újra meg újra eszembe jut Stylita Szent Simeon — a ki az ötödik század első felében élt Krisztus előtt s — a kinek határozottan jobb sorsa volt a nyolczvan láb magasz oszlopon, mint nekem itt a biztos talajon.

Alighanem sejt valamit az asszony.

Junius 10.

A mit én napról-napra csinálok, az egyszerűen arczipiritó. Elég, ha kettőt megörökíték tanulságul az utókor számára. (Historia est vitæ magister.) Álljon tehát itt két cselekedetem intő például azoknak, a kik történetben netalán magukra ismernek.

Az első a csíkbogár esete.

A szegélyes csíkbogár (*Dyticus marginalis*) igen érdekes víziállat. Jól el lehet tartani üvegben a háznál, mert földi

gilisztával bőven ellátva sokáig elél. Igazán nagyszerű, mikor a vízbe dobott gilisztát megrohanja s a gyámoltalan férget jóformán élve falja föl.

Azonkívül még valami olyan tartozik a csikbogár természetrajzához, a mi tulajdonképen egyáltalán nem tartozik a csikbogár természetrajzához. Ez a következő.

Tegnap véletlenül meghallottam, hogy Ilonka elmegy meglátogatni jó barátneját, Veress Katiczát, az alsó-gőzmalom tulajdonosának a leányát. Ez a malom nagy állóvíz mellett épült s ebben a vízben élnek a csikbogarak. — Ime kiderült, mi köze van Ilonkának az említett víziállathoz.

Tegnap délelőtt fölzigattam legnagyobb fiam képzeletét a csikbogárral és a gyerek esdve kért, hogy szerezzek neki ilyen fura állatot. A gyerek szeme könnyes volt, én pedig az ebéd alatt így szóltam Margithoz:

— Lelkem, délután hozok ennek a fiúnak csikbogarat.

Feleségem úgy nézett rám, mint a spanyolok Kolumbusra, mikor először állította, hogy a föld gömbölyű.

— Csikbogarat mégy fogni? — kérdezte, — hiszen eddig még a portengerdi szőlőket se láttad, pedig tizenhárom éve vagy itt.

Nem tudtam szólni, csak pislogtam. Később annyit mégis makogtam, hogy a gyerek nagyon oda van a csikbogárért.

Egy óra mulva már a vízparton ácsorogtam és botomra erősített hálócskával olyan szorgalommal vadásztam, hogy a hírneves német bogarászok, a két Taschenberg — apa és fiú — túlvilági gyönyörűséget találtak volna benne.

Este volt már. A nap vérpirosan bújt el a gőzmalom mögé és öt csikbogár rugdalózott üvegben, mikor végre Ilonka megjelent a gőzmalom széles kapujában. Csakhogy nem egyedül.

Igen, nem egészen egymagában.

Vele jött egy úr is, kinek láttára a hatodik csikbogár szerencsésen elmenekült.

Ez az úr Tagányi Elemér volt.

Úgy tettem, mintha nem venném őket észre, dühösen nyújtogattam hálómat a vízbe.

Elmentek.

Én később utánok kullogtam, de mondhatom, egész Magyarországon nem volt több olyan szerencsétlen bogarász, mint én.

A másik esetem jóval egyszerűbb.

Hirtelen dolgom akadt a szomszéd városban, Hajdúvermesen. Megbalt az odavaló plébános, könyvei maradtak, s azok elárverezésén (szerintem) okvetlenül ott kellett lennem. El is mentem, vissza is jöttem egy vastag angolnyelvű bibliával és valami *Szentelek Életével*.

A feleségem hűledezve fogadta a könyveket és ámulata akkor sem csökkent, mikor dicsekedve mondtam:

— Képzeld angyalom, ez a The Holy Bible (Szent Biblia) harmincz, a Szentelek Élete huszonhat fillérbe került.

Nem tartozik épen a dologhoz, de mégis elárulom, hogy ugyanezen a napon Ilonkának is dolga volt Hajdúvermesen és én ezt véletlenül tudtam meg házigazdájától, a susztertől. Számot akarván azonban tartani némi részvétre, megjegyzem még, hogy Ilonka reggel korábban indult, mint én, este pedig nem jött vissza, csak másnap délelőtt, úgy hogy nem találkozhattam vele.

A könyvtári boldogság óta eltelt tizennégy napon vagy tiz tervem hiúsult meg, a melyek makaesul mind azt célozták, hogy Ilonkával találkozhassam. A sors ellenem van.

Lelkiállapotomról nem is jó beszélni.

Már olvasni sem tudok.

Junius 12.

Tagányi Elemér mindennap sétál Ilonkával. A patikában nagy fufanggal megtudtam, hogy kétheti szabadságot kapott, de nem megy sehová, itt tölti el a két hetet a városban.

Az Apostol-gyógyszertár főnöke cognacot adott, mert azt állította, feltűnő sápadt vagyok. Valószínű, hogy igaza volt. Épen ez a Tagányi-féle szabadság kellett nekem!

Az iskolában is újra bakot löttem. Összeavartam a renaissance-kor tárgyalásánál Medici Cosimo és Lorenzo urakat, a firenzei pénzaristokratia e két tüneményes alakját. Egy fél órával később meg azt állítottam, hogy

Milanóban a főhatalmat előbb a Sforza-család szerezte meg, s csak később, a középkor vége felé a Visconti-ak. Pedig éppen fordítva van. Hallatlan!

Ma délelőtt, mikor a gymnasium hatalmas kapuján kiléptem, szerettem volna elsülyedni. Tagányi és Ilonka sétáltak el az orrom előtt. (Milyen hosszú lehetett ez az orr!) Ilonka közömbösen, hidegen köszönt.

Vajjon igazán hidegen köszönt, vagy csak úgy képezelem? . . .

Kétségbevonhatatlan tény azonban az, hogy a velencei ólomkamrák szerencsétlen rabjai (a kiket éppen most ismétlünk) lehettek olyan állapotban, mint én.

Junius 20.

A harag és elkeseredés napokon át képtelenné tettek az írásra. De nincs is miről beszámolnom, mert az egész hét kínok- és abbeli mesterkedésekben merült ki, hogy Ilonkát egyedül kaphassam az utcán, beszélhessek vele, megkérdezzem, vajjon szeret-e még. Fájdalom, nem találtam egyedül soha; az a gazember Tagányi jól kihasználja a szabadságát.

Már annyira lealjasodtam, hogy az iskola előtt lestem. De véletlenül-e, vagy készakarva, mindig másokkal jött, egyedül soha.

Ez így tovább nem tarthat, bizonyosat kell tudnom. Minden író, a ki valaha tollat vett a kezébe, megírta, hogy a legrosszabb bizonyos is jobb, mint a bizonytalanság. Tehát valami olyat kell tennem, a mi átsegít ezen a szörnyű helyzeten.

Hosszas tépelődés után merész gondolat kezd agyamban kialakulni: ha még egy napig nem tudok Ilonkával találkozni, levelet írok neki. Megkérdezem tőle, hogy elfeledte-e már azt a csodálatos májusvégi napot? . . . Ott a könyvtárban, a néma könyvek közt? . . . Ott, a függönyökön besütő, sárga fényben? . . . Elfeledte már? . . .

Junius 21.

A levél elment.

Átléptem a Rubicont, mint Julius Cæsar. Kiszögeztem a kilenczvenöt tantételt, mint Luther Márton 1517 október 31-én.

— Ilonka, ha már vállalkozott arra a hálátlan szerepre, hogy egy vénülni készülő szívet még egyszer megdobogtasson; hogy öszbeforduló, méla-sugaru nyaramat még egyszer — utoljára — forró, tüzes tavaszszá bimbóztassa: ne hagyjon el épen akkor, a mikor ez a csoda már meg is történt. Ilonka! zengve, lobogva jött el még egyszer életem tavasza; a virág virít, a madarak énekelnek és szívemet szerelmes, piros vér hajtja, mint a tél jégbilincseitől megszabadult patak a malmot; a nap süt és én boldog vagyok: ne taszítson vissza csendesen, fájón hervadozó öszömbe! Csak még egy darabig ne, csak még tíz napig, öt napig ne! Mint a halálra szánt, úgy könyörgök egy kis halasztásért.

— Lássá, édes szép leány, tudom én azt, hogy a vége ennek az én ajándékba kapott boldogságomnak közel van. Jól tudom, előre tudtam. De még nem akarok lemondani, még nem voltam rá elkészülve.

— Elismerem, gyáva vagyok, hogy így könyörgök. Hej, nem is könyörögnék én, ha tizenöt évvel kevesebbet írt volna föl rovásomra az élet zordon korcsmárosa, a Sors! Írjon, édes Ilonka, és hosszabbítsa meg az életemet!

Így végződött a levél.

Junius 23.

Ma délelőtt megjött a válasz. Bezárkóztam vele a könyvtárba, leültem székemre, a levelet kibontottam (szívem dobogott, kezem reszketett) és olvastam:

— Igen Tisztelt Tanár Úr! Bocsásson meg, a miért csak röviden válaszolok, de körülményeim annyira megváltoztak, hogy nem szükség hosszásabban írnom. A miniszter úr ugyanis áthelyezett Kassára és így holnapután elutazom, miután holnap az osztályom levizsgázik. Nagyon sajnálom, hogy már ilyenformán nem találkozhatunk s hogy csak így levélben búcsúzhatom el. Isten önnel, tisztelt tanár úr! Üdvözlí — Baráth Ilonka.

Semmi több.

Körülnéztem. Fönt a hatalmas polczokon ragyogott az akadémiai kiadványok aranynyomású felirata. Milyen jól ismerem őket! Az a három vastag, zöld vászonkötésű könyv itt balfelől Mac Carthy Justus: *Anglia története korunkban*, az a hat termetes kötet pedig Ernst Curtius: *A görögök története*. Komoly könyvek; mindig komolyan néztem rájuk és ők is én rám. S most — most, mintha kacagnának. Halkan, finoman, kissé keserűen, nem épen rossz indulattal, csak azzal a csekélyke kis kárörömmel, a mivel mi is kacagunk, ha valami baljóslatunk beteljesül, a melynek az emberek nem akartak hinni.

— Ugy-e megmondtuk, te vén csacsi, hogy így fogsz járni! Ugy-e, figyelmeztettünk, kértünk, hogy ne bolondozzál, hogy ne játszszál a tüzzel! Látod, most milyen nagyon fáj az a te könnyenhivő, balga szíved, az a te finom, érzékeny lelked!

— És azonfelül rosszat is cselekedtél, — mondta szigorúan Meyer Gotthold Alfréd: Szent Simeon ezüstkoporsója Zarában. — gondolj hitvesedre!

Nem birtam el jó barátaim, a néma könyvek szemrehányó vádjait. Lehajtottam fejemet az írómappára és annak rózsaszín itatóspapírja ez egyszer szerény tollam tintanyoma helyett két szemem keserű könnyét itta fel.

Én jó Istenem! Alázatos szívvel, de bátran állítom: volt mit siratnom.

Junius 24.

Finita la commedia; a függöny legördült! Ezek az utolsó lapjai naplómnak, ez az utolsó dátum. Jogom van hozzá, hogy utoljára még kipanaszkodjam magamat, mert sokat szenvedtem.

Éjjel van: szegény jó feleségem azt hiszi, hogy a névkönyvet írom, a melyet végtelen sürgősnek hazudtam.

Lámpámat meg-megbillenti a nyitott ablakokon behuhanó éjjeli szellő; szívemet meg-megremegteti a fájdalom. Igen, ma este most már végképen, visszahozhatatlanul elvesztettem Ilonkát. Ezt az estét sohasem fogom elfeledni.

Jöttem haza a casinóból. Az eső szitált. Elég hűvös szél futkosott a nedves utczákon és hajtotta a könnyű fellegeket az égen. Közeledtem Ilonka lakása felé s képtelen gondolatokkal foglalkoztam, mint a kétségbeesettek általában. Hátha kint vár a kapuban? Hátha les az ablakon, hogy elbúcsúzzék tőlem? Vagy elem jött, s jár, jár ő is az esőben? . . .

Pedig ezekhez a képzelgésekhez semmi jogom se volt, mert tegnap délután láttam Ilonkát Tagányi Elemérrel a vasút felé sétálni. Arra tehát volt ideje, hogy Elemér úrtól elbúcsúzzék!

Kapujokhoz értem. Be volt zárva. Az ablakfüggönyök leeresztve. Vékony világosság szűrődött át a függöny mellett. Egy óráig állhattam ott. Az eső esett, a szél fútt. Egyszerre kialudt a lámpavilág . . . Igen, lefeküdt az én szerelmem, mert a vonat reggel korán indul Kassa felé. Haza-jöttem.

Le kell mondani!

S itthonn, — itthonn Margit szelíd jókedvvel fogadott. Részvétellel kérdezte, hogy nem fáztam-e meg? Nem fújt-e keresztül a szél? Adatott száraz cipőt, készített jó teát, hogy fölmelegedjem, mert sápadt vagyok és úgy látja, nem érzem jól magam.

Mellém ült, átölelt, megcsókolt. Rám árasztotta szerető szívének minden melegét, rám ragyogtatta szerelmes lelke tündéri fényét. Fölelegette a multat, menyasszonysága mámoros boldogságát s végül nagyon, nagyon a lelkemre kötötte, hogy ne írjam sokáig a névkönyvet, hanem siessek ő hozzá.

Megszégyenülve, de máris kigyógyulva csókoltam meg Margitom édes ajkát vonagló ajkaimmal. Éreznem kellett, hogy ő, egyedül csak ő az, a ki nekem drága, egyetlen, pótolhatatlan és hogy a tavasz nem veszett el; itt él körülem, bennem, csak ostoba voltam, vak voltam, — megsédültem.

— Szegény asszony, — gondoltam — milyen kár, milyen csúfság volt őt ilyen rútul megcsálnom. Hiszen az a másik csak szánalomból szeretett, csak azért vonzódott hoz-

zám, mert senkije se volt, mert egyedül élt s a mint jött az ifjú, otthagytá az érettkorú Takács Antalt! . . . Szegény jó Margitom, mennyire szeret engem és mennyire nem is sejt a világon semmit.

Utolsó tavaszom, Isten veled! Ilonka, szép kis barna lány, Isten veled!

Junius 30.

A történelem világos tanítása szerint a legnagyobb emberek is csalódnak néha. Nem kell soká gondolkodni rajta, hogy néhányat tüstént ideírjak. Csalódott a nagy Pompeius, midőn azt mondta, hogy csak egyet toppant s Itália földjéből seregek nőnek ki. Hiába topogott. Csalódott a híres VII. Gergely pápa, mert Canossában nem törte össze a német császárság hatalmát, hanem ő maga bukott el. Csalódott II. Fülöp, spanyol király, mert a győzhetetlen armada 1588-ban nem győzte le Spanyolország versenytársait a tengeren, hanem ő maga semmisült meg; a mint az ütközet emlékére vert érem mondja: flavit et dissipati sunt.

Ilyen nagy példák után talán nem szégyen, ha bevallom, hogy csalódott Takács Antal is.

Igenis, csalódtam, mert a junius huszonnegyedikü följegyzés nem a legutolsó. Nem, mivel még tartozom egy és más dolog elmondásával.

Igen, tegnap történt. Ez történt.

Délután Margit így szólt hozzám:

— Antal, vedd fel már az új nyári ruhádat. Ezt a másikat ki kell tisztíttatni.

Máskor sem igen szoktam ellentmondani, most meg épen készséggel fogadtam szót.

Bizonyos büszkeséggel mentem a könyvtárba, hogy az évi szaporulatot összeírjam. Az új ruha mindig valami csendes önérzetet fejleszt az ember szívében.

Már épen az ajándékba kapott műveket akartam számba venni, mikor a toll kiesett a kezemből. De igazán kiesett.

— Szent Isten, — mondtam őszinte rémülettel, —

végem van. Ilonka levelét a levetett kabát gyufazsebében hagytam! Margit végigkutat minden zsebet, mielőtt a ruhát a tisztító-intézetbe küldené. Megtalálja a levelet, végem van! Már ezóta meg is találta. Micsoda jelenetre lehetek én elkészülve! És milyen igazán megérdemlem, a mi velem történni fog!

A könyvekre most nem is mertem nézni, mert a könyvek ezúttal bizonyosan ellenem voltak. Ki sajnálna ilyen ügyetlen frátert, mint Takács Antal, a portengerdi főgymnasium történettanára?

Kirohantam a levegőre, helyesebben a vasútállomáshoz. (Hej, vasútállomás, vasútállomás, te miattad vagyok én most bajban!) Innen visszarohtam a gymnasiumhoz; innen megint az állomáshoz és így tovább. Azt hiszem, megtettem vagy tizenöt kilométernyi utat. Furcsa része volt vezeclésemnek ez a gyalogverseny.

Nyolcztól kilenczig a casinóban néztem (külső látszat szerint) a kártyázókat és emésztődött a lelkem úgy, mint a hős Vercingetorixé, az arvernusok fejedelméé, a kit Caesar Kr. e. 52-ben Alesiában ostrom alá fogott.

Kilencztől féltizenegyig a Központi kávéházban egy szokatlan vendég ült és beszélgetett a cigányprimással, meg a részeges segédvégrehajtóval a külpolitikai helyzetről; s ez a vendég, ez a szánalomrameltó alak — Takács Antal volt.

Ekkor Takács Antal fölállt és rogyadozó lépéssel, reszkető inakkal hazafelé bandukolt. Abban állapotott meg, hogy a felesége lába elé veti magát, megvall mindent és bocsánatért fog könyörögni.

Takács Antal már a harmadik szomszéd előtt támolyog, már a második szomszéd előtt . . . már a kapunál reszket, már a folyosón tántorog . . .

Istenem, milyen arcczal vár szegény Margit, mit fog mondani? Sír, dühös lesz, elkeseredett? Talán válni akar majd? . . .

Takács Antal lábujjhegyen lépeget a folyosón. Megnyomja a kilincset; az ajtó nyitva van. Az előszoba üres, a lámpa ég. Megnyomja az ebédlő ragyogóan tiszta kilincsét; az is enged. Belép.

Az asszony, az én feleségem, az én áldott, szépséges, jószágos Margitom az asztalnál ül és olvas. Mosolyogva föltekint. Arcza nem haragos, nem is bánatos. Szeméből nem gyűlölet, nem düh, hanem a szeretet áldó melege árad. Hangja tisztán zeng, mint a régi hangszeré.

— Megjöttél, Anti? Félttem, hogy talán valami baj ért.

Megölelem, magamhoz szorítom és remegő hangon sügom a fülébe:

— Nem haragszol, egyetlen Margitom?

— Nem én, Anti, nyugodj meg. Régen tudom már, hogy a kis Ilonka tetszik neked . . . Két hónapja . . . : ugy-e, két hónapja? . . .

Torkom összeszorul, alig tudom elszuttogni:

— És nem haragszol rám, megbocsátasz?

Megcsókol szeretettel, megbocsátóan.

— Nem, Anti! Tudtam én azt, hogy visszatérsz te én hozzám, a te jó Margitodhoz.

Az óra tizenegyet üt, a lámpa serczegve ég és én hal-
kan térdre ereszkedem és áhítattal megcsókolom Margitom hófehér kezét.

JÓKAY LAJOS.

AZ INDÁKKAL BENÖTT FORRÁS.

Miként a part felé a tengeráradat,
Óh erdő, ki csupa illat vagy, csupa dal,
Lombtengered a lég kékjében úgy dagad,
Te, folyvást vénülő s örökké fiatal.

Te vén király, a kor kimélve bánt veled,
Tisztelte homlokod, mit repkény koronáz;
Sohsem tapodja láb nem hervadt leveled,
Az ember elmulik, s te változatlan állsz.

A szakadékos és sziklás hegyoldalon
Lecsüggnék nagy, nehéz, villámvert ágaid,
Hűs árnyad szent helyén édes a nyugalom,
Habzúgás, szélsőhaj ott úgy elandalit.

Dagasztja lüktetőn nedved a dél heve;
S felöltve biborát, állsz némán, hangtalan;
De az éj, harmatot és álmot hintve le,
Megenyhít, s ébred a lelkek s erdők dala.

Túl az erdők övén, hol gazdagon, buján
Szálfa csoportja nő s tör a kék égre fel —
Fenn, a szeplőtelen bérczcsúcsokat csupán
Az örök hó földi fehér redőivel.

Óh honi rengeteg, jártam mély árnyadon
Sötét hegyoldalon piros hajnal hasadt;

Zúgott az ébredő tenger lassúdadon
S eltűnt az álom a szemekből percz alatt.

Madárka rég csukott szárnyát már emelé,
S napkeltét hirdető hangja üdőbb vala,
Mint a rózsák között bolyongó csermelyé
S az erdön kaczagó szerelmes szél dala.

A méhek elhagyák természetes kasok,
S rajban rezegtek a reggeli nap hevén ;
Szűz kelyhe kincseit nem szánva, nyílt a sok
Virág, kristály nedűt ringatva kebelén.

A fényes ég leszállt a harmatban s e fény
Csillogtatá körül a bércz kék mezét,
Illatlehelve szórt tömjént minden növény,
Szent természet, neked, kihez szívem beszélt.

A párától mosott erdő mélyén, belül,
Egy élővíz fakadt, tükrén se ráncz, se folt ;
Fölé, az erdei forrásnak öreül,
Néma csoportban ott néhány zöld sás hajolt.

Nagy vízirózsák és indás iszalagok
Fehér sziget gyanánt ringtak a víz felett
S az átlátszó, derüs mélyben felcsillogott
Egy másik ég s azon úszó madársereg.

Óh erdők hűvöse, óh szűzi tiszta lég,
Szél, mely végig suhansz a zengő lombokon,
Forrás, melynek vizén a fény játéka ég,
Te, zöld magaslaton kinyílt paradicsom !

Légy üdvöz béke, csend, s te tiszta lehelet !
Te is, ki égből az ágak közt földre szállsz,

Megnyugvás, hol a szív kéjt és kint elfeled,
Szentély! ki, földi bajt belepni tiltva állsz!

S az erdő mélyiben, a sűrű bolt alatt
A kék viz fenekén, lombárnyalt nyughelyen,
Habszemfödél alatt szendergett egy halott,
Arczczal az ég felé, a sárga fővenyen.

Nem oly békén pihent, mint szép Ofélia,
Mosolygva, összetett kezekkel kebelén;
Hamar feledt halott, sápadt, komor, ki a
Homokban ott aludt a tiszta tó ölén.

Merev szemekkel, egy kövön feküdt feje,
S fővénytől csillogó redős arczúlatán
Mintha meleg könyűk gördültek volna le
S egy perczre szíve is megrezdült volna tán.

Sötét nyugtalanság bolyongott ajakán,
És mozdulatlanul, úgy tetszett, hogy figyel,
Nem hall-e lépteket, zavarni a magányt,
S utolsó menhelyét rabolni tőle el.

Ifjú ember, ki e nyugalmas erdei
Forrás azúr vizét választád fekhelyül,
A gondgyötört szívek kelyhét üríteni,
Ki tudja, mily italt mértek ki részedül.

Ifjú szived minő szilaj láng vihatá,
Hogy a halál maradt egyetlen menedék?
Szemed be nem fogák s az élet itt hagyá
Sápadt homlokodon az önvád bélyegét.

Mért sírodig e bú, e keserű, kemény?
Azért tört meg szived, mert nagyon szeretett?

A színes álom és az eltünő remény
Bezárva lelte-é, fölszállva, az eget?

Nem e part szült, ez az aranyhabbal szegett,
Gyermekkorod nem e pálmák alatt telék.
Álmod virágait gyümölcsesé zord eged
Fukar sugárai sohasem érlelék.

Kebledben a midőn végsőt lobbant a láng,
Óh, ki e szép helyen kerestél pihenőt,
Egy égi kép, a mely futott fantom gyanánt,
S egy méla ég vonult végig szemed előtt.

Ha lelked itt alant lánczát nem törte szét,
Könyűd le nem mosák e tiszta gyöngy-habok,
S a szomszéd csillagot ha el nem érhetéd,
Maradj, merítsd ki itt élted s szent bánatod.

Aztán, kék sírodban, óh sápadt idegen,
Mi éltedben gyötört, mind elfeledve azt, —
Hozzád jó legalább a természet legyen,
Pihenj meg karja közt s lelj békét és vigaszt...

Ezt gondolám. De állt büszkén, közönyösen
Az illatos vadon, madárdallal tele;
Reám se hallgatott. Nem volt sejtelve sem
Arról, hogy szenvedünk s meghalhatunk bele.

A fényes, tiszta tó, pompájában, csupán
A lángoló eget tükrözte ragyogón
Sohaj se kelt. s a vig haboktól semmi árny
Nem rezdült végig a szomorú homlokon.

Egy vízirózsa nyílt ölére szállt rigó
Piros csőrrel ivott a forrás kelyhibül,

A holtra nem ügyelt, s vizgyöngytől csillogó
Tollát szárítani a langy légben fölrepült.

A természet mosolyg az ember bú-baján;
Ön-nagyságán kívül minden iránt hideg,
Kincsét királyilag pazarlva szórja, ám
A fényt s nyugalmat ő magának őrzi meg.

LECONTE DE LISLE után, francziából

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Világháború és pénzügyi hadkészenlét.

A toll könnyen írja le e szót: világháború, de az elme a soha nem tapasztaltat, soha nem képzeltet borzalommal bonczol-gatja. Majd a borzasztót kevésbé borzasztónak szeretné látni, majd a borzalmak borzalmát sem tartja alkalmasnak a jöven-dők kifejezésére. Egész Európának, majdnem az emberiségnek jövője bizonytalanná vált, a történetileg kialakult európai állam-rendszer kártyavár, mely összedőlni látszik.

Ezen rémes jelenséggel egyszerre actualitást nyert a pénzügyi hadkészenlét kérdése, melyet eddig jóformán tisztán aka-demikus érdeklődésből tárgyalt a szakirodalom. (Bloch, Riesser, Renaud, Helfferich, Flöcker stb.)

Hogy a háborúban a politikai, a technikai készenlét mellett a pénzügyi készenlét is elsőrangú fontosságú, azt számos törté-neti példa bizonyítja. Nagy mérközések meghiusulását sokszor a pénzügyi készenlét fogyatékosága okozta. Saját történetünk is erre nem egy példát szolgáltat. A nemzeti királyság, a függet-lenségi harcz bukásában nagy része volt a pénzügyi készütség hiányának. Gazdag tapasztalatok alapján majdnem közhelylé vált, hogy a háborúra való készülődésnek egyik legfontosabb eszköze a jó pénzügy és különösen a pénzügyi mobilisatiónak biztos előkészítése.* Ez annál inkább áll, mert a legújabb kor háboruiban — egészen eltérőleg a régi háborúktól — egyik főtö-krévés a döntést mielőbb és minél hatalmasabb módon provocálni.

Milyen óriási pénzügyi erőket követel a modern háború — és e tekintetben a most kitört háború új világrecordot fog al-kotni —, arra talán még a legújabb tapasztalatok sem nyujtanak biztos tájékozást, mert a lefolyt korszakban rendesen csak két

* Erre nézve érdekes megjegyezni, hogy a pénzügyi mobilisatio nálunk és Németországban a legsimábban ment.

államra terjedt ki (orosz-japán háború, búr-angol háború, spanyol-amerikai háború), vagy néhány államra (balkán háború), holott most jóformán egész Európa áll lángban, sőt a láng átesapott már más világrészekre is. Mindazok a számítások, melyeket szakemberek a jövő háborúja iránt tettek, kiindultak abból a feltevésből, hogy a harc valószínűleg a hármasszövetség (Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország) és a kettős szövetség (Franciaország, Oroszország) között fog lefolyni. Ezen esetre Bloch nagy feltűnést keltett művében a napi költséget a két államesoport közötti háborúban 104·8 millió francra tette, Renaud pedig már részben számításba véve a véderő azóta bekövetkezett fokozását, 225 millió márkára, vagyis katonánként 6 márkára, a mi inkább minimumnak tekintendő, mert ez újabb háborúban 8, 10, sőt több francra emelkedett. Az utóbbi számítást elfogadva, egy évi tartam mellett a háború költsége 80 milliárdra emelkednék. Már pedig a mostani háború nem szorítkozik az említett öt államra — igaz, egyelőre Olaszország nem vesz benne részt, — ellenben Anglia, Japán, Belgium, Szerbia, Montenegro és mobilisálva van a hadsereg jóformán az összes államokban. A mi pedig egy nagy háború tartamát illeti, több katonai tekintély véleménye szerint az két évig fogna tartani — quod Deus avertat —, Renaud pedig azt mondja: Ha tekintetbe vesszük egy teljes leveretés következményeit, akkor nem lehet azon gondolat elől elzárkózni, hogy a modern népek hatalmas hadi erőikkel való esetleges, a legmagasabb javakért folyó viaskodása esetleg igen soká tarthat. Reméljük, hogy a feltevés túlpessimistikus, hiszen a háború tartama az ellenséges felek katonai és pénzügyi felkészültségétől függ, a mely esetleg egyenlőtlen. Coniecturális számításokról lévén szó, csak egy dolog bizonyos, hogy a jelenlegi háború költségei a legmerészebb képzelődést is bizonyára meghaladják, főleg ha szem előtt tartjuk, hogy e költségek felhasználásánál egyes államokban sok hiba és visszaélés fordulhat elő. A háborúnak a pénzügyi kimerültség is vethet véget, legalább egyes hadviselő felek között.

Ilyen rengeteg pénzügyi igények kielégítése komoly próbára teszi a nemzet közgazdasági és pénzügyi szervezetét. A rendkívüli helyzet rendkívüli eszközök igénybevételét igazolja, ilyen hadi kincs, hadi adó, hadi kölcsön stb., mint ultima ratio pedig papírpénz-kibocsátás azon határokon belül, melyek az inflationak az egész közgazdaságra végzetes romboló veszélyeit távol tartják. A hadi adók és hadi kölcsönök helyes aránya, a kölcsön helyes módjának választása mindmégannyi komoly problema. E tekin-

tetben sok függ az illető állam közgazdasági structurájától, gazdagságától, a háború színhelyétől, a különböző jövedelmi források eddigi igénybevételének mértékétől. A termelés és fogyasztás csökkenése az adóforrásokat gyengíti, a világháború esetében a kölcsönök tekintetében minden állam természetesen főleg saját kútforrásaira van utalva. Elsőrangú szerep jut a jegybanknak, mely a nemzet nemes-érczkészletének letéteményese és kezelője és mely bizonyos értelemben hadi bankká válik. Rendezett valuta, erős jegybank, egészséges elvek a pénzforgalom természete s követelményei iránt főleg későbbi következményeiben erős pillérei a pénzügyi és közgazdasági készenlétnek.*

Mert a pénzügyi készenlét magában foglalja a közgazdasági készenlétet is és nem szorítkozik tisztán csak a szükséges pénzügyi eszközöknek akármilyen módon, akárbonnan való előteremtésére. A pénzügyi készenlét egyik mozzanata, sőt feltétele, hogy a közgazdasági szervezet kiállja a nagy megpróbáltatást, a nagy megrázkódtatást, melylyel egy nagy háború jár. A háború kitörésének első szomorú következménye, különösen a hitelgazdaság mai korszakában, hogy a jövőnek a háború által okozott teljes bizonytalansága az emberek bizalmát megingatja és számos emberre nézve kötelezettségeinek teljesítését lehetetlenné teszi. A hitelforrások bedugulnak, az értékek óriási csökkenést szenvednek, az érczpenz eltűnik, a vállalkozó szellem kihal, termelés és fogyasztás összezsugorodnak. Súlyos feladatok, súlyos helyzetek támadnak, melyeken hamarosan segíteni kell a bizonytalanságnak, a bizalmatlanságnak a minimumra való leszállítása által. Hiszen a modern gazdasági szervezetben óriási erők rejlenek, csak rendkívül nagy e szervezet érzékenysége és solidaritása. E célból az emberek erkölcsi erejére kell appellálni, hiszen abban rejlik, végső elemzésben, a mentőszerep. A közgazdasági élet is alapjaiban erkölcsi erőkön nyugszik. Ezeket kell felszabadítani, az emberben rejlő egyéni és erkölcsi erőket, melyek a háború minden pusztítását ellensúlyozzák. Ezen erkölcsi erők mellett a jogi segédeszközöknek, mint a moratoriumnak stb. is meg van a maguk fontos, de sokkal kisebb szerepük, mert hatásuk korlátozott, egyenlőtlen, esetleg igazságtalanságtól sem mentes. A háború által okozott bizalmatlanságot legjobban képes leküzdeni a

* E tekintetben rendkívül tanulságos az 1870/71-diki francia-német háború, a hol Németország valutáját jóformán zavartalanul fenntartotta, míg Franciaország azt évekre megrontotta.

kifejlett, erős, megingathatlan közszellem, a magánérdeknek teljes alárendelése a közérdeknek. Hiszen most első sorban a közt kell megmenteni, ha az meg van mentve, a magánérdek is boldogulni fog, ellenben a rövidlátó magánérdek kielégítése semmiképp sem biztosítja a köz megmentését, sőt veszélyezteti és az általános kataklizmában természetesen magát a magánérdeket is. Ezt különösen azon hivatásoknak kell szem előtt tartani és megszívlelni, melyekben a magánérdeknek nagyobb szerepe van és melyek abban a helyzetben vannak, hogy a háborút szűkös egyéni érdekek kielégítésére kizsákmányolhassák. A gazda, az iparos, a kereskedő, főleg pedig azok a vállalatok, intézetek tartsák a közt szem előtt, melyeknél a hitelgazdasági rendszer mellett a gazdasági élet összes szálai összefutnak, melyek a szabad tőkék felett való rendelkezésnél fogva a gazdasági élet irányítói, — a hitelintézetek. A hitelintézetektől indul ki a bizalom fluiduma és a bizalmatlanság egyaránt. Legyenek annak tudatában és cselekedjenek nem egyéni érdekeik, hanem a közérdek követelményei szerint. A mostani világháborúnak is tulajdonképeni signatúrája az, hogy emberiségi motívumok összeütköznek önző motívumokkal és ellenségeink táborában van az a két hatalom, mely az önzésnek mindig legridegebb képviselője volt, Oroszország és Anglia.

A pénzügyi készenlét itt röviden vázolt kérdései a mai pénzügytan igen fontos problémáját alkotják és nem dicsérhetjük eléggé a német tudományt, mely e problémák tárgyalására már évek óta nagy gondot fordított. Nálunk e sorok írója arra törekedett — úgy az államháztartástanról írt munkájában, mint egyetemi előadásaiban és parlamenti felszólalásaiban —, hogy a figyelmet e kérdésekre felhívja és az érdeklődőket tájékoztassa. Németország óriási gazdasági fellendülése és bankrendszerének nagy szervezőképességgel való kiépítése az e téren a társadalomra és az államra várakozó feladatok megoldását megkönnyíti, de bizonyára a tudománynak is van abban része, hogy Németország a háború követelte intézkedések teljes tudatával és előkészítésével ment bele a nagy világtörténeti mérközésbe és a mint minden német katona tudja, mi a kötelessége, ép úgy az egész közgazdasági és pénzügyi organismus minden tényezője tudja, mi a teendője. Nálunk és szövetségeseinknél a pénzügyi mobilisatio símán, nagyobb rázkódtatások nélkül ment és sikere remélni engedti, hogy a gazdasági élet erős szervezete és a két állam népességének egészséges gazdasági érzéke a későbbi nagy áldozatokat is ki fogja bírni és így a pénzügyi készenlét a katonait teljes mértékben támogatni fogja.

Hogy a magyar szakirodalomban is e fontos kérdésekről bővebb tájékoztató munka nyujtson fölvilágosítást, ez vezette a Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági bizottságát, mikor e kérdéseket a múlt évben pályázat tárgyává tette, persze nem sejtve, hogy e kérdések oly hamar actualissá fognak válni. A pályázat alapján egyetlen munka érkezett be, melyet a bírálók a pályadíjra érdemesnek tartottak, habár több irányban a munka kiadása esetére kívánságaik voltak. A munka szerzője Hantos Elemér, ki a pénzügyi irodalomnak ismert tehetséges munkása. Tekintettel a legközvetlenebb actualitásra, a könyv már meg is jelent és bár a bírálók útmutatásainak az idő rövidsége miatt a szerző csak részben tudott megfelelni, az értékes munka a kérdésekről bő felvilágosítást nyujt, sok érdekes statisztikai és történeti anyagot közöl és irodalmunkban mint hézagpótló és tartalmas munka tisztességes helyet foglal el.

Földes Béla.

ERTESÍTŐ.

Magyar hegemonia.

A magyar hegemonia. Irta dr. vasadi Balogh György. Szeged, 1914.
Nyomatott Bartos Lipót könyvnyomdájában.

E füzet szerzője arról a kérdéstről elmélkedik, hogy minő eszközökkel kellene fejlesztenünk a magyar hegemoniát királyságunk területén. Gondos tanulmány alapján megállapítja, hogy a hegemonia szilárdítása végett szükségünk van nagyobb számbeli gyarapodásra. Csökkentenünk kell tehát a gyermekhalandóságot s meg kell szüntetnünk a kivándorlást. Értékünket fokoznunk kell a nemzeti műveltség emelésével, a jómódu polgárság és a kisbirtokos parasztsztyály megteremtésével. Bizonyára nem ismeretlen gondolatok, de a békés időben ismétlésük, sőt folytonos hangoztatásuk szükséges volt oly közönség előtt, melynek figyelmét rendszeren sokkal csekélyebb értékű kérdésekkel szokták ostromolni. Most azonban elhalványult e gondolatok jelentősége, nemzeti államunk jövőjét az a háború dönti el, melynek még csak elején vagyunk s a melynek végét csak Isten láthatja. A fiatal szerző, e tanult és jó tollú író, a kitől sokat várunk, most maga is a kardot forgatja a toll helyett. Ott, a hová polgári kötelessége hívó szava állította, aligha ér rá a magyar nemzeti politika feladatainak változásáról elmélkedni. Nekünk sem illik e létünk körül forgó harc közben jövő alakulásokat találgatva tárgyalnunk. De abból, a mi eddig történt, már bizonyos tanulságok elég világosan emelkednek ki.

Talán nem fölösleges szólnunk ezekről. A ki még eddig nem tudta, most kézzel foghatja, hogy mit jelent nemzetekre nézve az elszigeteltség. Az 1867-iki kiegyezés alkotói kiszabadították nemzetünket ez áldatlan helyzetből; visszaszerezték önállóságát s a dynastia tartományainak szövetségesévé tették. Ez a szövetség nem volt eléggé népszerű 1867-től mind e mai napig. Hogy

miért nem bírta megszerezni a jól megérdemelt népszerűséget, most ne fejtessük. Pedig ha megszerzi, több figyelmet, erőt fordíthatunk volna a nemzeti lét gyökeres problémáira.

Most, e nagy napokban, midőn a nép szeme előtt egyszerre lefoszlott a köd, mely az 1867-iki alkotás értelmét elfödte, az Ausztriával való szövetség népszerűvé lett.

Királyunk új s szép magyar népdalok hőse lett; a sárga-fekete zászlók testvéri egyetértésben lengenek a nemzeti színek mellett a főváros utcáin.

Nem lehet ez muló szeszély; a tények ereje megnyitotta a nemzet szemét s valószínű, hogy ezentul jó vagy rossz napokban világosan fogja látni az 1867-ben szabályozott közbizonyi állapot értékét. És ezzel fejlődésének egyik legnagyobb akadályát dönti meg.

Még egy másik fordulatnak a lehetősége bontakozik ki a mostani hangulatok hullámvásából. Mint száz évvel ezelőtt a világhódító ellen, úgy szövetkeztek az idén nagy s kis nemzetek egy békés, Európában már terjeszkedni nem vágyó nagyhatalom ellen.

Mi a német mellett állunk, mert érezzük már régen, hogy sorsunk szoros kapcsolatban van a német nemzet nagyságával vagy súlyedésével. Majdnem harmadfél századdal ezelőtt I. Lipót magyar és német tanácsosainak egy Bécsben tartott konferenciáján hangzottak el e szavak: *Hungari sine Germanis et Germani sine Hungaris vivere non possunt*. Most ez az érzés mindenkit áthat nálunk a felső társadalmi osztályoktól le a legalsóbbig. Büszke örömmel, vagy aggódó szeretettel kísérik a dicső német hadsereg minden lépését, mintha a magunk véréről volna szó. De gúnyoljuk vagy gyűlöljük a «nagy nemzetet», mely hiúságától és bosszúvágyától elvakítva a barbár zsarnokság eszköze lett s még jobban haragszunk az angolra, az alattomos, irigy, hidegvérű gyujtogatóra, az üzletéért világrészeket vérbe és lángba borító képmutatóra.

Ez érzések ily erőben aligha maradnak meg lelkünkben a háború után is. De hiszszük, hogy bizonyos fokig maradandó hatásuk lesz a nagy nemzetek értékéről alkotott felfogásunkra. Csak bizonyos fokig. Mert hiszen magunknak ártanánk, ha a francia és angol politika ellen érzett gyűlöletünket a két nemzet kultúrájára is kiterjesztenők. De meg kell vallanunk, hogy társadalmi, politikai és irodalmi életünknek némi angloman és galloman íze volt

eddig. Sok iparczikket, szokást, intézményt és szellemi irányt szeretünk meg angol vagy francia bélyegök s nem belső értékek miatt. A német hatást, a német felsőbbiséget inkább csak eltűrtük, nem szerettük igazán.

Nem szerettük eléggé a német hűséget, sokszor neveztük szolgálai alázatosságnak. Nem szerettük eléggé a száraznak vélt német egyszerűséget, a pedanteriának gunyolt német lelkiismeretességet, a feszesnek látszó német komolyságot, mely oly meleg érzést és játszi képzeletet takar. Most felébredtünk a gonosz álomból. És reméljük, hogy mind nagyobb szeretettel fogunk elmélyedni abba a néplélekbe, melynek sajátságait Bismarck e szavakba foglalta össze: A német senkitől sem fél, csak az Istentől.

Örökké emlékezetes lesz a világtörténetben az év, melyet most átélünk. A mi nemzedékünk elmondhatja majd, hogy a bölcsője és koporsója közti űr századoknak szolgált mesgyeül. De ha e századokra szóló küzdelem hatása alatt igazán átérezzük azt, hogy mi az értéke a dynastiával s népeivel kötött 1867-iki szövetségnek s hogy mivé fejlődhetünk a német lelki nagyságnak szeretete és követése által, el nem merülhetünk, bármí történik is körülünk. d.

A Balkán.

Strausz Adolf: *Az új Balkánfélsziget és a török birodalom.* Politikai, gazdasági tanulmány. Budapest, Kilián, 1913. — XXII+640 l.

Bosznia és Hercegovina occupatiója óta sokszor hallani nálunk azt a buzdítást, hogy érdeklődjunk a Balkán országai iránt. Föl-főlelevenítik a történelmi reminiscentiát és ki is jelölik gazdasági gyarapodásunk országútját, mely újra összekötné a Balkán népeivel. Ennél több azonban nem is igen történt. Az idetartozó tudományos problémákban nem veszünk részt, a gyakorlati politika (lehet mondani: nemzetközi politika) iránt nem tájékozódunk. E közömbösségünk következménye oly nyilvánvaló, hogy említeni sem szükséges. Annál nagyobb érdeklődéssel fordultam e könyv felé. Szerzője járt a Balkánon, négy évtizedes munkásságra is hivatkozik s annak alapján politikai és gazdasági tájékoztatót óhajt adni a magyar közönség kezébe. Jókora bevezetésből és nyolcz nagy fejezetből áll. Bevezetésének termé-

szetesen az a célja, hogy a most lefolyt pár esztendő és a háború történetét röviden elének állítsa. Mindjárt megmondhatom, sokkal kevésbé sikerült elérnie célját, mint megmutatnia, mennyire bolgárkedvelő. Noha ismerjük a szerző bolgárkedvelését, csodáljuk szertelen elragadtatását, melyben a szerbet, görögöt, románt és montenegróit együtt majdnem semminek látja a bolgárhoz képest. Ennélfogva a szeretet meg a gyűlölet nagyon szerepel itten, de megbízható források fölkutatása, diplomatai tanulmány nem vehető észre, hanem e helyett a napi újságírásból ismert mindenféle locus communis. Engedjük meg fölfogását, nézzük, mikép tájékoztat.

A történeti folyamatot igen hirtelen tudja lefolytatni. Megemlíti az 1878-i berlini congressust, megemlíti egy szóval, hogy Keleti Rumélia 1885-ben Bulgáriáé lett, aztán így folytatja: «Ezeknek a tényeknek természetes következménye volt 1908-ban Bulgáriának önálló királysággá nyilvánítása és Bosznia-Hercegovinának a monarchiába való végleges bekebelezése.» Ezzel el is intézte az annexio válságát, pedig ép a válság idejéből tudjuk, hogy e következmények nem egész természetesek. De nem panaszkodhatni, hogy újat nem mondana. A könyv elején azt írja: «A zsarnoki rendszert gyűlölő és modern haladásra törekvő férfiak, kik Európa több városában bizottságokat alakítottak a menekültekből és az önként kivándorlottakból, az alkotmányosság, egység és haladás jelszava alatt nemcsak az európai Törökországban élő nemzetiségek vezetőit nyerték meg közös eljárásra. hanem a hadsereg tisztikarának túlnyomó részét is.» Ez a fölfedezés, az újtörökök és a nemzetiségek vezetőinek közös eljárása (?), meglepő. Kár, hogy csak ennyit mond el Strausz és hiteles adatait nem közli velünk. Ugyanennyi pontossággal szól a régebbi állapotról. «Nyílt titok volt Európában, hogy a görög és bolgár bandák vezetői, a hirhedtté vált komitácsik szoros összeköttetésben állnak az athéni, illetőleg a szófiai kormányokkal.» Nem érdekel, vajon a görög kormány is pénzelt-e a görög csapatokat (Michel Paillarès *Imbroglia Macédonien* cz. könyvében ezt czáfolja), csak némi időrendre volna szükség. A görög csapatok a bolgár csapatok nyolcz évi működése után alakultak meg 1903-ban. Harczolt a földönfutó, földjét védő lakosság tisztekkel együtt, de notorius gazemberek, börtönviselt gonosztevők nem voltak a görög idea hősei. Pedig ilyenek voltak a híres bolgár térítők közt. Ha csupán rajtuk állott volna. kisajátították volna a patri-

archa egész területét mindenestül. Mégis azt írja Strausz, hogy a görögök sok bolgár templomot elvettek. *Hysteron proteron*. A patriarcha kiadványa (1906.), a Porta hivatalos iratai (G. Verdène, *La vérité sur la question macédonienne*, könyvében olvashatók törökül és francziául) megérdemelnek némi figyelmet.

Az albánokról azt írja, hogy nem akarták szegények az arabs «orthographiat» (alfabétát akart mondani), ezért kobozta el fegyverüket meg a makedon lakosság fegyverét az újtörök erőszakosság. Érthetetlen ugyan, mikép kerül ebbe az ügybe Makedonia, vagyis, hogyan lehet ezen a ponton egyszerre beszélni Albániáról és Makedoniáról, de nem feszegetjük. Inkább azt tudakoljuk: igazán ezért történt-e a fegyverek elkobzása, csakugyan csupán ezért lázongtak-e az albánok, valóban oly büns erőszak volt-e elvenni az albánok fegyverét? A törökök iránt semmi figyelme nincs e tanulmánynak, csak bírálat nélkül való szidalma, a mi kivált a háború óta igen kényelmes álláspont. Ismeretes vád, hogy az újtörök párt nemzeti politikája kiméletlen szigorúságot tanusított az idegen nemzetiségek iránt és így szétfoszlatta az alkotmány kihirdetésekor támadt szép reményeiket. Ismeretes a decentratio kérdése is. Csak ép azt rejtegetik némelyek, a mi az egész bonyodalomban a punctum saliens: hogy a török alkotmány kihirdetése elszörnyedést okozott Makedoniában, mert kivette a komitadsik kezéből a fegyverüket, mikor már közel voltak a fölfordítás művéhez; hogy az 1910-ig tartó csönd az ijedelem s a néma várakozás csöndje volt (kivált bolgár részen), míg el nem érkezett a gáncsvetés ideje. Tessék elolvasni a két bolgár forradalmi szervezet írásait (jól egymásra czáfolnak), majd megtudja Strausz is, kivánták-e a rendet, a török alkotmány tekintélyét és Európának hozzá való sympathiáját. Tessék tehát inkább elismerni, hogy a török parlament megalakulása meglepő és ijesztő incidens volt, semmint azt mondani, a nemzetiségek csalódtak az új alkotmányban.

A háború leírásába is elfért volna több világosság és több igazság. «Mialatt a bolgárok minden erejüket Thrákiára pazarolták, a szerbek és görögök kényelmesen elhelyezkedtek Makedoniának ama részein is, melyeknek hovátartozása felől az 1912-ben kötött szerződés vagy egyáltalán nem tett említést, vagy világosan Bulgária számára jelölt ki.» Nem kényelmes elhelyezkedés volt az, hiszen közösen megállapított taktika szerint

rendezkedtek, máskülönben Bulgáriának egyszerre kellett volna harcolnia két oldalon, keleten és nyugaton. A görög hajóhad nélkül, mely miatt csak Konstantinápolyon át jöhetett az ázsiai török katonaság, hozzá sem foghattak volna a háborúhoz, sikert sem érhetek volna benne.* A görög tűzérség s az egész szárazföldi sereg működését,** miről nálunk alig esett szó, német, francia és angol katonák méltatták. A szerbek diadalait nem lehet eltagadni. Nem is értük vérezett el Bulgária, mint Strausz mondja, hanem önmagáért, valamint a többi is önmagáért küzdött, épen nem azért, hogy bolgár hegemoniát kapjon a török helyébe. «Európának meg kellett érnie egy harmadik balkáni háborút, ezúttal az előbbeni szövetségesek között. Bulgária egyidejűleg támadást intézett Makedónia területén a szerbek és görögök ellen.» Elfelejtette megmondani: mivel egyidejűleg? Azaz, így kellett valahogy mondania, mert azt nem vallhatja meg a «történelmi igazság nevében», hogy Bulgária kezdte a támadást. Vagy talán magyartalanul azt akarja mondani: egyszerre intézett támadást. Da ha annyi szertelen fölösleges dologra ráér a szerző, megírhatta volna azt is, mikép ereszkedett alá Bulgária csöndesen az óhajtott vidékekre, hogyan kezdte biztosítani igazgatását az új hódoltságban és hogyan készülődött a szentpétervári conferentiára. Ha nem átalija megbélyegezni a görögöket és a szerbeket, ne röstellje megvallani, hogy a bolgár kormány az nap, mikor hajlandónak nyilatkozott a pétervári egyezkedésre (1913 jún. 29.), akkor adta ki jó előre hadi parancsát a szerb és a görög sereg ellen. Erről négy hivatalos bolgár documentum szól és a román Zöldkönyv 169. sz. irata. Ennyit a bevezetésről. Nézzünk meg egy-két fejezetet.

Miután kijelenti, hogy a mai Szerbia elfogulatlan bírálata, «számba kell venni multját, nemcsak a török hódoltság korát, hanem az azt megelőző korszakot is» — az 1912-i háborúról kezd beszélni és tüstént kioktatja a szerbeket, hogy kár fajrokonai

* Immanuel: *Der Balkankrieg*. (Berlin, Mittler, 1913.) IV. 37., 71., 73. l.

** Jelentékeny győzelmeik: Elassona, Sarantaporos (legelső rendű hadi cselekedet), Servia, Dezkata-szoros, Triptolemos-szoros, Verria, Jenidsei Vardar, Saloniki; nyugaton Osztrovo tava körül nov. 2-től nov. 19-ig, csupa szoroson át Florináig (nov. 20.).

után vágyakozniok, mert ez a vágyakozás gátolja a productiv munkát, «a közéletben túlságos szerepet juttat a politikának, holott gazdasági téren keresendő és érhető el az ország gazdagodása». Ez a tanácsa máshol is elért volna. Nyomban következik, hogy Szerbia nagy része állattenyésztő, de szomszédai nem szorulnak kivételére, tehát adriai kikötőre volna szüksége. Így jutunk vissza 1912-re. Utána néhány sor a magyar-szerb szomszédságról azzal a megjegyzéssel, hogy ez nem tartozik közgazdasági munka keretébe. Erre az Obrenovics és a Karagyorgyevics családról hallunk egyet s mást; majd «belső intenzív munkálkodásra» figyelmezteti a szerbeket, minket magyarokat meg arra, hogy «a kereskedelmi és pénzügyi politikának karöltve kell haladnia». Ez a Szerbiáról szóló fejezet történelmi, politikai, ethnologiai része. Most Szerbiának a balkáni háború előtti gazdasági viszonyait ismerteti. Az elhódított területekről külön fejezetben szól, azt mondja. De mire odaérünk (Makedonia), össze-vissza beszél különböző városokról, meg is mondja, ki foglalta el ezt vagy amazt, de sehol semmi komoly kísérlet arra, hogy megmutatná, mi hatása lesz az új hódítmánynak az illető nép közgazdaságára, mekkora helyet és mekkora jelentőséget foglal el az új rész az egész ország életében. Kit érdekelhet most, ha kereskedő, vállalkozó, hány százaléknyi ember foglalkozott a háború előtt ős-termeléssel, iparral? Legfőlegb összehasonlításul szolgálhatna ily adat. Némi statisztika után megtudhatjuk, van-e hajlamuk a szerbeknek a hízásra, továbbá, hogy «a falusi és hegyi lakók rendszerint csak bajuszt viselnek, a papság ellenben szakállt is hord». — «A szerb nők tüzes szeműek». — Címül azt írta: *Új Balkánfélsziget*, de Bulgária és Szerbia régi határát írja le. Az újat aztán később valahol kiokoskodhatja az olvasó. A gazdasági részben ilyet is lehet olvasni: «A birkák és juhok száma igen jelentékeny. A lótenyésztés alacsony fokon áll» — akárcsak valamely alsóbb osztályú iskolai tankönyvben. A 169. és 172. lap ugyanaz, némi változtatással. *Szerb kereskedelmi politika és Szerbia külkereskedelme* majdnem egyazon tartalmú két fejezet.

Bulgáriáról igen terjedelmesen beszél, elég sok ismerettel, de szapora mesével. Ez a rész volna aránylag a legjobb, ha nem volnának meg benne a rendetlen szerkesztés hibái. A mi jó benne, azt is gyanússá teszi írásmódja. Kóburg Ferdinánd királyról hymnust ír, mely valódi pathetikus lendületre kap, mikor azt

mondja, Ferdinánd «gondosan ügyelt arra, hogy a bolgár nép megőrizze legértékesebb jellembeli tulajdonságait: a komoly megfontoltságot, a takarékoságot, az elhatározás szilárdságát és a lankadatlan munkakedvet». Általában könnyen termeli a lendületes phrasisokat. Szólhatunk-e komolyan az ilyesmiről: Bulgária «politikailag egyszerre fölemelkedett a legrégebb szabad és alkotmányos életet élő nemzetek színvonalára» — ? Dicséri érintetlen nemzeti érzésüket és puritán jellemüket. A bolgárookra sok jót lehet mondani, de angolok, francziák, németek, osztrákok tanúsága szerint Serres, Nigrita, Doiran, Kavalla, Demir-Hisszar rémítő vandalismus színhelyei. Kilkisben 700 embert zártak a templomba és rájuk gyujtották, benn is égett valamennyi. Természetesen elmaradhatatlan a haj meg a szakáll viselete. Nevezetes a bolgár családnév használata, a házasság, meg hogy faluhelyen nem kell félni tolvajtól, meg hogy a bolgárok dalolnak. Statisztikája adatai nem mindig összevágók. Nem hagyhatom említetlenül ezt a mondatot: «A jóhírű orsovai kaviarnak a bolgár (kaviár) mintegy folytatását képezi».

Görögország fejlődését, területi változásait e könyvből senki meg nem értheti. Hiányzik belőle mindaz, a mi ehhez szükséges volna. Politikai életét nem ismeri. Azt hiszem, egyetlen komoly könyvet sem olvasott, mely Görögországgal foglalkozik. Hogy tehát Görögországban a belpolitika nagy kérdései egyúttal külpolitikai kérdések, ennek átlátására nem jutott el. Mit jelentett a gazdaságra nézve a politika, vagy hogy talán gazdasági okok voltak az elsőrendűek a politikai változásban: ez volna, gondolom, politikai és gazdasági tanulmány legméltóbb tárgya. Ilyesmit azonban föl sem vet. Bezzeg jó alkalom az 1897-i görög-török háború említése, hogy Görögország «züllöttségét» megállapíthassa. Már az állambáztartás újabb rendjéről nem tud, a földművelési ministeriumról (csak negyedik éve működik) nem szól, csak következtetni lehet rá. A szigetekről sovány értesítést ad. Kréta szigetét nem tárgyalja sem itt, sem a török részben. Orthographiája az ógörög, újjörög, latin, magyar, német és franczia keveréke: Nauplia (Navplion), Lárisza, Beocia és Böotia, Phtiotit és Phtiotisz, Perzeus, Cäsar, bizánci, Pyrrhus, Anasztasius, Smyrna és Smirna, Penteléken; Levkas, Levkász és Levkád; Saloniki, Szaloniki, Szálonik és Salonique; Mont-Athos, Pyraeus, Piraeusz és Piraeus («Piraeusz»... «régí neve Porto-Leone»). Liberalismusból megegyezik bármely forrásával. De

némelyik névre alig lehet ráismerni: «amphiziai síkság» bizonyára amphissai; Aidin alighanem Aidinli. . . «Hálándriben, Pharsaliben és Aigienben. . .» Az első Chalandri; a második Pharsalos; a harmadikat találgattam, talán Aigina = Aegina — mígnem egy másik hiba arra indított, hogy (Aigion) Aegion nevét sejtsem belőle. Agion — írja egy helyütt, mert németül így láthatta: Ägion vagis Aegion. Colchisz t. i. Chalkis, még sajtóhiba lehet, de miféle ez: «aegiai-tenger?»

Albania az istennek valóságos Paradicsoma e könyv szerint. Emberei az ősi romlatlan emberek, «a kétszínű civilizáció» ellenében a természetesség, őszinteség, tisztaság, erkölcs, férfiaság, hűség a jellemök. Ez sokkal több, mint a mennyit az albánok közt búvárkodó osztrák tudósok tudtak fölfedezni, mégsem elég arra, hogy az albánok barbár vérengző hírét semmivé fujja. Hiszen «erkölcsös, férfias, hű» bizonyos értelemben bátran lehet a vérengző barbár jelzője is. Siebertz,¹ Hessert,² Steinmetz³ nem látta azt, a mit Strausz. *Ki az ókori erkölcsöket és középkori szokásokat megismerni óhajtja, menjen az albánok közé* (377. l.). Miféle ókori erkölcsöt gondol, a buddhizmust, Hellasét, a római köztársaság fénykoráét? Komolyan mondja-e azt, hogy: «Az albán szentnek tartja a más tulajdonát» —? A mit a családi életéről, a nő tiszteletéről mond, azt Nopcsa báró sem erősíti meg. De, ha egyszer megindult a superlativusok felé, nem bír megállni. «A vallási ritus különbözősége nem tudta megbomlasztani. . . : nemzeti egységében» (376. l.). Dr. Hugo Grothe⁴ is, a ki albánkedvelő, csak annyit mond, hogy az albánok között a vallás ellentéte nem nőtt a fanatismusig. Mindamellett: «Das einzig trennende ist die Religion. Im Norden leben vorwiegend Christen römisch-katholischen Bekenntnisses, im Süden Griechisch-orthodoxe. Und die Religionsbereiche decken sich ziemlich mit den Zivilisations- und Interessensphären». A ritus szó persze nem

¹ *Albanien und die Albanesen.* Wien, 1910.

² Dr. Kurt Hessert: *Wanderungen in Nordalbanien.* Mitteil. d. k. k. Geograph. Gesellschaft, Wien, 1908.

³ *Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbaniens.* Wien—Leipz., 1904. — Ein Vorstosz in den Nordalbanischen Alpen. Wien—Leipz., 1905. — Von der Adria zum schwarzen Drin. Sarajevo, 1908.

⁴ *Durch Albanien und Montenegro.* München, 1913. 137. l.

ide való. Figyelmébe ajánlhatom Dr. Karl Oestreich jelentését* is. A muzulmánokról, a lakosságnak majdnem 70%-áról, szinte megfélekedezik. San Giuliano levelei beszélnek róluk. Nagy szellemi tehetséget is talál a szerző az albánokban. Ezért is kijelenti azoknak, a kiket illet, hogy az albánok mindenki ellen meg fogják védeni szent örökségüket.

Albaniát három részre osztja. Megvallom, nem tudom, a szerzőtől származik-e ez a fölosztás vagy mástól, de, azt hiszem, a geographusok bajosan helyeselhetik. Értem itten Közép-Albania megállapítását, mely szerinte a Skumbitól a Devolig ér. Van is itten mindjárt egy kis baj: «Közép- és Dél-Albaniának fontosabb városai Elbászán, Tirána . . .». Csakhogy az északi részt a Skumbi folyónál végzi, Elbaszan pedig azon innen van, Tirana meg ugyancsak a folyón innen, igen messzire! A 396. lapon olyasformát lehet érteni, mintha Berat, Valona, Arta, Szajoda «Közép-Albania»-ba tartoznék.

De minek vonja bele Janinát és a görögök többi birtokát?! Rosszalja, hogy az a vidék nem Albaniáé, mert csak 12,000 a görögök száma. Valóban helytelen a görögök számítása, ha minden görögül beszélőt görögnek számítanak, de 360,000-et talán mégsem lehet 12,000-re devalválni. Tudomásom szerint 316,651-et számlál a legnagyobb chauvin, dr. Kleantesz Nikolaides.** Mindenki elismeri a görögöknek Dél-Albaniában végzett nagy culturalis munkáját. Mikép hiheti valaki, hogy ily csekély kisebbségnek (12,000) minden hatalom nélkül oly óriási hatása volna!

De, ha Janinát itt tárgyalja, miért viszi Makedoniába Ipek, Prizren, Dsakova, Dibra városokat, a melyek elszakítása (1913 márcz. 26. London) erős gazdasági és nemzeti vesztesége Észak-Albaniának? A mi pedig a legföltünőbb, Montenegrót nem tárgyalja sehol! Nem érti az ember, hogy lehet az északi albánokról szólván, elhallgatni Montenegrót, az olasz ipar provinciáját. Ezt a furcsaságot nem fejtegetem.

Nagy örömmel említi, hogy Szkutari szandsákban «99,058 franc értékben emelkedett a háború óta a magyar származékok

⁵ *Makedonien und die Albanesen. Jahresb.) d. Frankf. Vereins f. Geogr. und Statistik.* Jahrg. 66–67. Frankf. a/M. 1903. 26. l.

** *Griechenlands Anteil an den Balkankriegen 1912–1913.* Wien u. Leipz., Kölder, 1914.

bevitel» — elfelejtve, mennyit költöttünk Albaniára még a háború előtt több évtizeden át. Sok helyen csak így szól: monarchiánk, a hol — úgy látszik — nem örvendetes kiírni a külön adatokat. Kívánatos volna bizony, ha Magyarország is részesednék már valamiben; éppen azért csak hasznosabb volna a tiszta világos számadás. Mert Albaniát az osztrák clerus óhajtása, az osztrák nagytőke iparkodása és a nagy-osztrák ábránd lovagjainak hadi indulója segített főképp megteremteni. Másodszor az albán kérdés még csak ezután lesz igazán kérdés, a mi élesen belevág gazdasági ügyeinkbe. Harmadszor — hogy egyelőre a jelenről beszéljünk — Fiuméra legfőlebb néhány morzsa jut Trieszthez képest, míg másfelül Olaszország, egészben, sokkal előrébb jutott.¹⁻²

Egyébiránt nincsen tiszta systemája sem az árucikknek, sem az esztendő szerint, sem a városok, sem a kerületek szerint, végül nincsen teljes összefoglalása; hanem van mindenből valami, az összefoglalásból semmi.

Makedoniát külön országgént tárgyalja minden tekintetben (lakosság, őstermelés, dohány, ipar, közlekedés, kereskedelem). Ez a szerző legmeglepőbb önállósága. Okkal vagy ok nélkül — Kosszovo vilajetet is beleszámította; holott, ha annyira belenyúl a historiába, tudhatja, hogy sohasem tartozott hozzá. Kezdi a bukaresti szerződéssel. Azonban oly helyeket említ, melyek nincsenek meg az eredeti szövegben, viszont sokat elhagy. Valami rövidített összefoglalást követhetett (hogy több tere legyen a bolgár meg a román király napi parancsát kinyomatni), azt is rosszul.³ Ebből alig tájékozódhatik a tájékozatlan ember, mert nincs a könyvben használható térkép, a mi van az elején, mind silány és üres. Persze «bolgárnak vallotta magát Makedonia keresztyén lakosságának óriási többsége» (419. l.). Ez akkor sem áll meg, ha ideveszszük Kosszovo szlávjait. Husszein Hilmi és Von der

¹ Leopold Freiherr von Chlumecky: *Österreich-Ungarn und Italien, das westbalkanische Problem und Italiens Kampf um die Vorrherrschaft in der Adria*. Wien, 1907.

² Szegh Dezső (*Magyarország a Balkánon*. Budapest, 1898.): «Csendben, de következetes munkával nyomulnak Dél-Albánia felől egyenesen határaink felé s ezt az előrenyomulást készen várja már északról egy erősen kikészített talaj: Montenegro.»

³ Több név hibás. A törökről nem is merek szólni: Avlika dagh helyett A'lik kádák.

Goltz pasa statisztikáját, pedig ez a kettő érdemli meg a legtöbb bizalmat, nem ismeri.

Kétszer is hozzáfog Makedonia történetéhez, utóbb a *Makedonia kereskedelme* cz. fejezetben Szaloniki miatt harmadszor is. — «Makedónia népe thrákokból és illirekből állott; egyáltalában nem volt azonos a régi hellén fajjal . . . Szövetkezett hol Spártával, hol Athénnel, hol Thébával, de mindig idegen elem maradt és ehhez képest a perzsákat is segítette az egész hellén faj ellen . . . Hogy mennyire idegen elem volt a hellén világ előtt a makedón, az legjobban kitűnik az ókor legnagyobb szónokának, Demosthenesnek a beszédéből» (421. l.). Ezt a bolgárok szokták írni. Mialatt a komitadsik erőszakkal szereztek híveket az exarchiának, vagyis a bolgár nemzeti politikának s így a jelen és a jövő biztosítására működtek, a műveltebb agitátorok a mult meghódítására és birtoklására vállalkoztak, azt bizonyítva, hogy a görögöknek történeti jogaik sincsenek. Kár volna szóvá tennem e kisajátító eljárást, ha nem látnám, hogy Strausz még mindig ezzel az argumentummal táplálkozik és a szenvedelmes propagandának e kétes fegyverét a tudomány ellen fordítja. Kategorikus kijelentése nem is szorul érvekre. E szerint Sturz, Fick hiába dolgozott. Chatzidakis¹ műve mintha nem is volna. Ezek a makedonok görög voltát hirdetik. Számba vette-e a szerző az ősi görög istenek tiszteletét, a hónapok nevét, a mindennapi élet szavait? Otto Hoffmann² bebizonyította, hogy a makedon glossák a nép nyelvét mutatják és pedig tökéletes görög, igen régi színezetű nyelvjárást adnak. Azt mondja továbbá: «Der griechische Name ist in seinen Lauten und den Gesetzen seiner Bildung . . . grundverschieden von dem thrakischen und illyrischen . . . Beweisen aber die Namen unzweideutig, dass die vollbürtigen Makedonen echte Griechen waren, so ist auch ihr griechischer Wortschatz . . . ein Erbstück ihres Volkstumes». De persze ezek csak nyelvészek. Meg tudja dönteni a szerző Ed. Meyer,³ Beloch,⁴ Pöhlmann⁵ történetírók

¹ Németül is: *Zur Abstammung d. alten Makedonier*. Athen, 1897.

² *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*. Göttingen, 1906. — 112., 230—231 l.

³ *Gesch. d. Altertums* (1893—1902.) II. 66. l.

⁴ *Hist. Zeitschr.* N. F. 43., 198. l. — *Griech. Gesch.* (1893—1904., III. 1.

⁵ *Grungriss d. griech. Gesch.* III. A., (Münch. 1906.) 214. l.

véleményét? Vagy van-e joga valakinek e tudósokat semmibe venni? Ismerj Kaerst⁶ fejtegetését vagy Kretschmert⁷ követi? A perzsa háborúkra nézve engedje meg, hogy Plutarchosnak is higgyünk valamit (Aristid. 15.). I. Alexandros 476-ban részt vett az olympiai játékokban. A mi az idegenséget egyébiránt illeti, a kereskedelmi, politikai, szellemi érintkezésről akármelyik bővebb világtörténet fölvilágosíthatja. Az a nagy küzdelem, mely végre Makedonia hegemóniáját biztosította, a monarchia és a respublica, a despotia és a demokratia tusája volt, nem pedig két idegen népé. Jól tudjuk, mi fájt Demosthenesnek, de azt is tudjuk, hogy az ő szenvedélyes kifakadása semmi esetre sem lehet az ethnographia forrása. De Strausz szerint volt «külön makedon nép» (3. l.), a mi megint más, mint imént tárgyalt nyilatkozata. Ehhez hasonló: «Thermaet lakedomoniak lakták. Ezekről csak annyit tudunk, hogy nem voltak görögök.»

Meg akarja mutatni, «mily gyökeresen alakult át a Balkán-félsziget néprajzi képe». Ezért írhatta a következőt: «A régi mákedón birodalom legősibb népe, az, mely Nagy Sándor hires phalanxának és Pyrrhus seregeinek a magvát képezte, évtizedek óta kiszorult a Makedónia néven ismert területről, kivált belőle. Új földrajzi fogalommal vált területre vonult és ott új államot kezd alakítani» (420. l.). Itt alkalmasint az albánokat gondolja. Tudjuk, hogy szórványosan sok helyütt találhatók, nem hallottuk, hogy Makedoniában tömörült nemzetiségként jelentkeztek, sohasem hallottuk, hogy onnét kiszorultak.

A szerbek középkori nagyságáról ír, az oláh propagandáról semmit. A patriarchatusról így vélekedik: «... első sorban anyagi czélokot követett ugyan, egyébként pedig görögösíteni igyekezett. Így terjeszkedett Makedónia déli részében a görög nyelv és a görög cultura. Nem a görögség szaporodott Makedóniában, hanem a görög nyelv terjedt el. A török uralomnak köszönhetik a görögök, hogy ma egyáltalán létezik görögség Makedóniában és Trákiában». Az utolsó mondat merész paradoxon. Vegyük hozzá még egy és más állítását, akkor e könyv olvasói, ha mást nem olvastak, arra az ítéletre jutnak, hogy a görögök a török hatalommal a többi nép kizsákmányolására szövetkezve

⁶ *Gesch. d. hellenist. Zeitalters.* I. 97. és köv. l.

⁷ *Einleit. in d. Gesch. d. griech.* Spr. 283. l.

árulói voltak a vallásnak, a keresztyénségnek, a szabadságnak. A tudomány méltósága tiltja, hogy ezt megczáfoljam.

Mielőtt a gazdaságról szólna, Thrakiát (drinápolyi vilajet) festegeti, mintha szintén Makedoniában volna. Talán, mert «a trák terület egyenes folytatását képezi a bulgár földnek». Így beszél pl. (443. l.) a dohánytermésről: «a termelők száma a szálonikii járásban 8600 ról 25,000-re, a drinápolyiban 6000-ról 14,000-re, egész Makedoniában 52,000-ről 94,000-re emelkedett!» Egyszeriben idefogja Janinát is, egész Albániát is. «Említésre méltó az üszkübi fazekas házi ipar és Durazzo környékén a fakanalgyártás» (449. l.) — Dél-Makedóniában és Trákiában marhabőrt készítenek ki, Albániában pedig birkabőrt (449. l.). Itt beszél Ószerbia és Albania ezüstiparáról és Drinápoly agyagiparáról. Szaloniki bevételéről 1912-i adata nincs. 1911-ből közöl körülb. 121 millió franc értéket, míg a consuli jelentés * körülb. 107.890,000 francot. A hajók forgalmában megegyezés volna, de rosszul írja le a hajók számát: 836 gőzös 857,517 tonna = 792 gőzös 861,355 tonna helyett (Jelentés 78. l.).

Általában e jelentésekből dolgozott; hivatkozik is rájuk Adana, Trapezunt, Jeruzsalem nevénel, de nem úgy, a hogyan szokás. A törökországi kereskedelemre nézve tanácsot is ad, figyelmeztet a kiskereskedőkkel való connexióra, a címzés nehézségére (sok azonos nevű kereskedő, hán): mindez ugyanazon példákkal megvan a jelentés 38. és 39. lapján. Az 1913 júliusában megjelent konstantinápolyi jelentés 25. és 27. lapján találok, a mit Strausz az ő könyvének 500. lapján ír. Ép így Brussza, Damaszkusz forgalmáról. A smyrnai kerületről írott rész igen gyöngye a legújabb jelentéshez képest. A bagdadi vasútról M. Oppenheim, vagy Chéradam, vagy Bérard művéből készített kivonat különb képet adna. Viszont Konstantinápoly leírásában Bædekerrel vetekedik. Ha komolyabb törekvés vezetné, egybeállította volna az angol, német, franczia, görög töke vállalkozását, erejét és terjedelmét.

Vizsgálják meg e könyv gazdasági közleményeit, kik szaktudományuknál fogva jogosultabbak rá. De az itt közölt példák is megmutatják nemcsak a rend, hanem az igaz belátás hiányát

* *Berichte der K. u. K. Österr.-Ung. Konsularämter*. Herausgeb. im Auftrage d. K. K. Handelsministeriums vom K. K. Österr. Handelsmuseums, Wien.

is. A kivitel és a bevitel dolgában nem látni az érdekcsoportok mozgását. Tehát egyszerű leírást várnánk, ám annak is leg-
elemibb törvénye az áttekinthetőség. A szalonikii és üszkübi ipar-
telepeket és az odamenő magyar kivitel tárgyalja még a leg-
jobban.

Különben az egész könyv zavaros, kusza. fölületes. A szét-
eséstől kettős fonál gyanánt csak az a kívánsága tartja vissza,
hogy tessék a bolgár kormánynak és a mi külügyminiszterünk-
nek. De ily mellékcziel mellett is lehetne jobb és világosabb,
áttekinthetőbb és igazabb könyvet írni.

Nem is igen érdemel ez a könyv beható bírálatot, csak azért
foglalkoztam vele, hogy némely általánosabb ferde nézetet meg-
igazítsak és kórságos tünetét megvilágítsam.

Dercsényi Móricz.

Rombauer Emil.

Rombauer Emil 1854—1914. Irta Binder Jenő. Budapest, 1914. Lég-
rády Testvérek nyomása.

Kevesen ismerték Rombauer Emil nevét a szakkörökön
kívül, hiszen nem tartozott a mindenáron szereplők közé. Csen-
des munkát végzett az iskolák falain belül, egy nagy vidéki
város társadalmi életében, a tanáregyletekben, vagy a magyar
evangelikus egyház életének vezetésében. Mint pædagogiai író
figyelmet keltett; a vegytant és természettant tanította, de érdeklődött a történet, az irodalom s a művészet iránt is. Jellemzi sokoldalú érdeklődését, hogy egyik legkedvesebb tanára Vischer volt, a legnagyobb német æsthetikus s hogy egy posthumus dolgozata, mely Lenaura vonatkozott, adatai miatt a német sajtót is foglalkoztatta.

Egy nevezetes magyarországi német polgárcsaládból származott, melynek több tagja kitűnt közéletünk különböző ágaiban tehetségével, munkaszeretetével s magyar hazafias érzésével. Germán becsületességgel végezte ő is minden elvállalt munkáját. Nyíltan szembeszállott meggyőződéséért a hatalmasokkal, noha undorodott az ellenzéki okvetetlenkedéstől, melyet nálunk sokan férfias függetlenségnek hisznek. Tisztelője volt a tekintélynek s féltékenyen őrizte a maga tekintélyét; sokszor ha láttuk, azt képzeltük, hogy egy német város tanácsstermének asztalától kelt

fel s önérzettel hordja nyakán az aranylánczot. Néha színte ridegnek látszott, de otthonában, meghittjei körében kiáradt meleg érzelmessége.

Ez a füzet is bizonyítja, hogy minő mély ragaszkodást birt kelteni. Binder Jenő, az elhunytak munkatársa, az összehasonlító irodalomtörténetnek egyik legjelesebb művelője, barátjának pályáját valódi lelkesedéssel s minden részletre kiterjedő gonddal rajzolja. Még a legkritikusabb olvasó is azzal a meggyőződéssel teszi le a füzetét, hogy Rombauer igen érdemes munkása volt a magyar culturának. Vezetőink figyelmébe ajánljuk Binder füzetének azt a részét, mely Rombauer brassai működéséről szól. Ő volt a brassai reáliskola első igazgatója. Ritka buzgalommal, vagyona egy részének feláldozásával azon volt, hogy a nemzetiségi vidéken egy kitünő magyar iskolát teremtsen s hogy a művelt szászok és a románok közt becsületet szerezzen a magyar névnek. Bindernek erre vonatkozó elbeszélése érdekes lapja az újabb magyar culturtörténetnek s egyszersmind megtanulhatjuk belőle, hogy a nemzetiségi kérdést csak úgy oldhatjuk meg igazán, ha a végekre olyan férfiakat helyezünk, a kik nem sértik az idegen ajkúak érzékenységét, hanem munkájukkal s műveltségükkel belső vonzalmat ébresztenek a magyar uralom iránt. Természetes, hogy a szájkodó hazafiasság sok kivetni valót talál az ily munkásságban. De jegyezzük meg jól azt, a mit Rombauer egy iskolai beszédében mondott az ifjuságnak: «Hazánkban a szellemi erő drága, minden művelt magyar saját munkaköre hűséges betöltésével öntudatosan fáradjon e tőke gyarapításán. Nem szájkodás, hanem cselekvés! És ne riasszon vissza a hazaszeretetet ily gyakorlásától a szájasok lármája, de a félreértés és hálátlanság sem. Cordelia csak annyira szereti Leart, a mennyire kötelessége az apát szeretni, Regan és Goneril szeretetük kifejezésére ékesnél ékesebb szavakat találnak; de Cordelia a jó gyermek.» Rombauer minél több Cordéliát akart nevelni a magyar hazának. A Cordéliák nem beszélnek érdemeikről, de szomorú az olyan közélet, mely megfélekedzik azokról. Köszönettel tartozunk Bindernek, hogy irodalmi emléket állított oly férfúnak, a ki Széchenyi kedvelt antithesise szerint nem szájbeli, hanem ténybeli hazafi volt.

Palma Károly Ferencz.

Palma Károly Ferencz élete és munkái. Irta dr. Tóth László. Rózsahegy, 1914. Nyomatott a Komor Testvérek könyvnyomdájában.

Palma a XVIII. század latinul író magyar történetírói közt kiváló helyet foglal el. Könyve egykor ismeretes volt s magyar költők is sokat forgatták. Tóth László meg akarja írni életrajzát, e füzet csak vázlata készülő munkájának. A rózsashegyi tanárt az a körülmény ösztönzi e munkára, hogy Palma Rózsahegyen született. Vállalkozása biztatást érdemel, mert a magyar történetírás története még nincs megírva, elő kell készítenünk monographiákkal. Tóth egyszersmind jó példát mutat a vidéki tanároknak, mert helyi érdekű tudományos feladat megoldására törekszik. A füzet néhány új adalékot szolgáltat Palma életrajzához. Érdekes ezek közt Palma utolsó betegségének számlája. Palmát, ki kalocsai nagyprépost volt, a pesti szerviták házában több orvos és sebész gyógyította 1787 elején. Lakása s élelmezése egy hónapra csak 45 forintba került, de 25 napi betegsége alatt 112 forint ára gyógyszert rendeltek számára. Nem csoda, hogy nem birta tovább. Hisszük, hogy Tóth László készülő könyve érdekes culturtörténeti rajzok keretében fogja ismertetni Palma pályáját.

d.

8 841
Kishely

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GEZA.

451. SZÁM.

1914 JULIUS.

1914.

159.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE. — (I.) Ferenczi Zoltántól — — — — —	1
II. HENSZLMANN ÉS ERDÉLYI JÁNOS AESTHETIKAI ELMÉLETE. — Jánosi Bélától — — — — —	26
III. BOSZNIA KÖZJOGI HELYZETE. (II.) — Réz Mihálytól —	66
IV. SCHEFFEL. — Antal Gézától — — — — —	81
V. WALT WHITMAN. — Reichard Piroskától — — — — —	98
VI. A HÁRON IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLÉGÉNY. (III.) — Keller Gottfréd után, németből — Bodrogi Lajostól — — — — —	117
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>A pacsirtához.</i> — Lévy Józseftől — <i>A gonosz anyja.</i> — Ifj. Szász Bélától — — — — —	128
VIII. SZEMLE. 1. <i>Három magyar művész elköltözése.</i> — (Lechner Ödön, Feszty Árpád, Spányi Béla). — Koronghi Lippich Elektől. 2. <i>A középiskola reformjához.</i> — Görög Imrétől — — —	130
IX. ÉRTESETŐ. 1. <i>Költők mint regényhősök.</i> — (Heine, Grillparzer, Lenau). — Heinrich Gusztávtól. 2. <i>Új néprajzi művek.</i> — (Roheim Géza: <i>A varázserő fogalmának eredete.</i> — Gönczi Ferencz: <i>A zalameggyei vendek.</i> — Gönczi: <i>Göcsej.</i> Bán Aladártól. 3. <i>Hardy Tamás.</i> — (F. A. Hedgecock: <i>Thomas Hardy</i>) — Rózsa Dezsőtől — — — — —	146

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND HÁTRAHAGYOTT MUNKÁI

Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

PAPP FERENCZ

Báró Kemény Zsigmond születésének 100-ik fordulójára

kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ara 8 korona.

GRAZIA DELEDDA

A MI URUNK

Regény

Ara 4 korona.

SZÁSZ ZOLTÁN

SÉTÁK A FÜGGŐKERTBEN

Novellák

Ara 3 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

HEINRICH GUSZTÁV

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1746—1749. **Gróf Andrassy Gyula.** Bosznia okkupációjáról. 1878 november 30-án, december 6-án és 14-én tartott három beszéde. Bevezette *Wertheimer Edv.*

1750—1751. **Gróf Andrassy Gyula.** A száműzött Rákóczi.

1752—1754. **Molnár Antal.** A zenetörténet szelleme. Előadás.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

746. **Tarczay György.** Felvidéki históriák. Elbeszélés

747—748. **Vörösmaty Mihály.** Csongor és Tünde színjáték 5 felvonásban

749. **Guy de Maupassant.** Monsieur Parent. Elbeszélés.

A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára,

mely most jelenik meg a Franklin-Társulat kiadásában,

a legnagyobb arányú vállalat, melyre a Kisfaludy-Társaság fennállása óta vállalkozott s egyáltalán irodalmunk legnagyobb vállalata, magában foglalja az egész értékes magyar irodalmat, — a magyar irodalom minden korának és minden ágának azokat a műveit, melyeknek esztétikai értéke vagy irodalomtörténeti jelentősége van. A szövegek pontos, kritikai kiadásai, a mai tudomány színvonalán álló bevezetések és jegyzetek megadják tudományos értékét, tartalma pedig az egész nemzetre szóló fontosságát. Az egyes köteteket kiváló irodalomtörténetírók adják ki; arcképek, kéziratok, eredeti kiadások hasonmásai hozzák az egyes írókat az olvasóhoz közelebb.

A 180—200 kötetre tervezett vállalatot 6—9 kötetes sorozatokban bocsátja ki a kiadó Franklin-Társulat és sorozatonként lesz kapható. Évenként egy-egy sorozat jelenik meg.

Egy-egy hat kötetes sorozat ára füzve 30 K.
Kilenc kötetes sorozaté füzve 45 K.

A sorozatok az egyes kötetek megjelenésének sorrendjében lesznek összeállítva.

A köteteken levő római számok az egyes kötetek kronológiai sorrendjét jelentik, ahogy a kész műben egymásra fognak következni. Egy-egy római szám alá a legtöbb műnél több kötet is esik, ezek arab számokkal vannak jelölve.

**Az első sorozat — hat kötet ára — füzve 30 korona;
tartalma a következő:**

- IX. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI—XVIII. sz.) Kiadja *Alszeghy Zsolt*
- XIV. 1. **Zrinyi Miklós művei.** 1. kötet. Összes költői művei. Kiadja *Négyesy László*.
- XXIII. 1. **Deákos költők.** 1. kötet. Rájnisi, Baroti Szabó, Révai válogatott versei. Függelékül: Mutatványok az első kísérletezők munkáiból. Kiadja *Császár Elemér*.
- XLIII. 1. **Baja József művei.** 1. köt. Összes költeményei, egy novellája, legfontosabb kritikái és polemiái pályája első feléből. Kiadja *Szücsi József*.
- LVIII. 1. **Tompa Mihály művei.** 1. kötet. Összes költeményei, közül az 1847-ig irtak. Kiadja *Kéki Lajos*.
- LXXXII. **Szigeti József drámái.** Öt legjellemzőbb, legértékesebb drámája. Kiadja *Bayer József*.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

452. SZÁM.

1914 AUGUSZTUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

I. A MAGYAR VÁROS HIVATÁSA ÉS A VÁROSI RE- FORM. — Báró Máriássy Tibortól	161
II. KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE. (II.) Ferenczi Zolántól	179
III. SÁGUNA ANDRÁS. (I.) — Moldován Gergelytől	215
IV. TERENTIUS A VILÁGIRODALOMBAN. — Huszti Józseftől	265
V. AZ UTOLSÓ TAVASZ. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	286
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Pesti képek.</i> — Radó Antaltól	297
VII. SZEMLE: <i>A latin nyelvi tanítás reformja.</i> — Geréb Józseftől	299
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A középkori nevelés története.</i> (Fináczy Ernő könyve.) — Imre Sándortól	
2. <i>A Ratio Educationis.</i> — Viszota Gyulától	
3. <i>Magyar közgazdaság és cultura.</i> (A nemzetközi közgazda- sági tanfolyam előadásai.) — Rózsa Dezsőtől	309

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétyszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

453. SZÁM.

1914 SZEPTEMBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR SOLYMÁSZAT. — Takáts Sándortól	321
II. A GENFI CONVENTIO FÉLSZÁZADOS FENNÁLLÁSA. — Farkas Lászlótól	339
III. A MAGYAR POLITIKA-TUDOMÁNY. (I.) — Pasteiner Ivántól	369
IV. SÁGUNA ANDRÁS. (II.) — Moldován Gergelytől	383
V. AZ UTOLSÓ TAVASZ. (II.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	434
VI. AZ INDÁKKAL BENÖTT FORRÁS. — Költemény. — Leconte de Lisle után, francziából — Vargha Gyulától	454
VII. SZEMLE. <i>Világháború és pénzügyi halakészenlét.</i> — Földes Bélától	458
VIII. ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Magyar hegemonia.</i> — (vasadi Balogh György: <i>A magyar hegemonia.</i>) — d.-tól	
2. <i>A Balkán.</i> — (Strausz Adolf: <i>Az Új Balkán félsziget és a török birodalom.</i>) — Dercsényi Móricztól	
3. <i>Rombauer Emil.</i> — (Binder Jenő: <i>Rombauer Emil.</i> 1854— 1914.) — d.-tól	
4. <i>Palma Károly Ferencz.</i> — (Tóth László: <i>Palma Károly Ferencz élete és munkái.</i>) d.-tól	463

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.